9,2 3 5 6

27356

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ

ԲԻԶԱՆԴԻՈՆԻ

Հ. Կ. ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ

ԲԻԶԱՆԴԻՈՆԻ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՊԵՐՓԵՌՈՒԹԵՆ, ԼԵԿԱԲԷՆ, ՌՈՄԱՆՈՍ Բ, ԶՄՇԿԻԿ,
ՎԱՍԻԼ Բ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը. — ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Մ. ՂԱԶԱՐ
1935

Է.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆ

(913–959)

Ա.

ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐՔ

Պատմիչ մը՝ որ սոյն կայսեր երիտասարդութիւնը տեսած է, այսպէս կը նկարագրէ զինքը. բարձրահասակ էր, նոճիի մը պէս ուղղաբերձ, ճակատը լայն, աչքերը շնորհալի, քիթը արծուունգն, մորթը շուշանափայլ, դէմքը վարդագոյն, պարանոցն երկայն. թիկնաւէտ էր նա և լայն ուսերով։ (Թէոփանէս Շարայարեալ, յէջ 468)։

Հելլենական արձանի, ըմբշամարտի այդ ձեւերուն տակ՝ որ յիշողութիւններ էին իր տրդատեան ծագման, հոգիներուն ամենէն նուրբը կը բնակէր։

Երբ գահու վրայ բարձրացաւ նա եւ Սրբազան Պալատը ներկայացուց իրեն՝ երկրիս բոլոր վայելքները, կոստանդին անոնց մէջէն՝ գրականութիւնն ընտրեց. անյագ խանդավառութեամբ մը դէպ ի գեղեցիկն ու ճշմարիտը, փնտռեց զանոնք ամէն արուեստի և ամէն գիտութեան մէջ։

Հիմնող և անխոնջ ընթերցող մեծ գրատան մը, զոր յետոյ հասարակաց ընծայեց, էր միանգամայն իր դարու մեծագոյն մատենագիրը. պատմաբան էր, բանաստեղծ, երաժիշտ. ոչ միայն, Լեւոն Հայկազնի պէս մեծ երջանկութիւն կը զգար հրապարակաւ շարականն գեղգեղելուն մէջ, այլ և անձամբ շարականի նոր եղանակներ կը հնարէր։

Լաւ ճարտարապետ մ'էր և ոչ մէկուն կը կարօտէր՝ երբ հարկ ըլլար պալատի մը յատակագիծը շինել. ճարտար մեքենագործ, անմրցելի մետաղագործ, քիչ մ'ալ արձանագործ, քաջ նաւագէտ — այնպէս որ սենեկին մէջ նստած՝ նաւու մը ներքին մանրամասնութիւնները նկարելով՝ նորագութեան հրահանգներ կը ղրկէր ծովակալին — էր միանգամայն իր դարուն մեծագոյն նկարիչը, առանց երբեք վարժապետ ունեցած ըլլալու։

Այսպէս, երաժիշտներ, թիւավարներ, բանաստեղծներ, որ կայսեր կու գային,

միշտ իրենց արուեստին վրայ նոր բան մը սորվելով դուրս կ'ելլէին։ Ու Պերփեռուժէն ոչ միայն մեծագոյն մարզը՝ մեծագոյն միտքը կը համարուէր իր տէրութեան մէջ։

Այս ձիրքերը իրեն ընծայողը սակայն՝ էր այն անանուն պալատականը որ Պերփեռուժեի հրամանաւ թեոփանէսը շարայարեց, և որ ըստ բազմաց, է նոյն ինքն կոստանդին։

Իրաւունք չունինք ուրեմն զեղչելու մաս մը այդ գովեստներէն։

Կոստանդին, օրինակ իմն, չէր կրնար բանաստեղծ ըլլալ, քանի որ իր պատմական ոճը՝ ճիշդ հակառակ տրամադրութիւն մը կ'ապացուցանէ, (թէպէտ և գովելի են միշտ այն ոտանաւորները՝ որ կայսեր պատիւը պահելու համար՝ կորսուեցան անձնանուիրաբար)։

Ով որ Բիւզանդիոյ անհեթեթ պատկերները տեսած է (ուր ամէն անձ իբր Աստուածէս երկայնաբազուկ կը ներկայացուի), կ'ըմբռնէ թէ ինչ ըսել է՝ այդ դարու մեծագոյն նկարիչն ըլլալը։ Հաւատալի չէ դարձեալ որ ուսուցիչ ունեցած չըլլայ. այս բանս հիւղերու մէջ կը պատահի, ոչ պալատներու։

Մայրական գորով ունէր դէպ ի ընտանիք, խոր աւելութիւն՝ դէպ ի անիրաւութիւնները — զորս նոր օրէնքներով արմա-

տախիլ ընել ջանաց — ընկերի ընտանութիւն դէպ ի գիւղացիներն ալ, (ինչ որ պալատականաց եզականութիւնը կը վերցնէր՝ այնքան տհաճութիւն պատճառելով անոնց), և մագնիսացեալի հպատակութիւնը դէպ ի անոնք՝ զորս կը սիրէր: Ինքը տէրութիւնը կը կառավարէր, զինքն ալ Հեղինէ հայուհին, որ իր կայսրուհին եղաւ: Գաղն՝ իր սովորական վարմանց մէջ, կը դիւահարէր հազուագէպ զայրոյթին ժամանակ: Ընդհանրապէս՝ բարեկամ էր խնջոյքներու, զուարթ և գինեսէր, ինչպէս կը վկայեն անկողմնակալ պատմիչներ:

Ահաւասիկ Պերփեռուժէնի մարմնական և հոգեկան պատկերը, որ ամենէն եզականներէն եղաւ անտարակոյս:

Բայց Կոստանդնի պէս անձ մը, զուտ գաղափարապաշտ խառնուածքով, ինչ կարող էր ըլլալ գործնական ասպարէզին մէջ:

Գերազանց մարդ մ'էր. արգահատելի կայսր մը եղաւ: Մաաենագլխական անձ պէտք էր ըլլալ, ոչ պատմական:

Իր թագաւորութիւնը պիտի կրնայինք դատարկութիւն արտոյտ անուանել, եթէ սակայն իրեն թողուցած ըլլային մինակ թագաւորել...: Պերփեռուժէնի վարքը՝ այս խօսքի ապացոյցն և մեկնութիւնն է միանգամայն:

Բ.

ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԻՆԻ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ. — ԳԻՇԵՐԱՑԻՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ ՊԱՀԱՏԻՆ ՎՐԱՑ

Լեւոն Իմաստասէրը, 896ին, դէպ ի գերեզման կը տանէր զԵւդոկիա, իր կայսրուհիներուն երրորդը: Նա մեռած էր, առանց Լեւոնի յաջորդ մը տալու, առանց ծնունդի մը՝ որ իր մահն սփոփէր: Իւ յուղարկաւոր թափօրին մէջ Իմաստասէրը, գլուխը կախած, կը մտածէր Զոյէ Քարպոնոփսինի վրայ — թոռը Թէոփանէս պատմչի — զոր ի վաղուց արդէն մաքէն անուանած էր իրեն չորրորդ կայսրուհի:

Բայց այս բանս, եկեղեցական օրէնքէն արգիլուած ըլլալով, մեծ խռովութիւն պիտի չհանէր տէրութեան մէջ, և ո՞վ կ'ապահովցնէր զինք թէ Զոյէ ժառանգ պիտի տայ իրեն: Ուստի, ձրի տեղ տէրութիւնը չալեկոծելու համար, որոշեց նախ որդի ունենալ, յետոյ ամուսնութեան խորհուրդը կատարել. այսպէս Զոյէ պալատ կանչուեցաւ, և յետ երեք տարի զԼեւոն տենդոտ սպասումով մը տանջելու, ի լոյս ընծայեց տղայ մը՝ որ պիտի կոչուէր Կոստանդին Պերփեռուժէն (905ի սեպտ. 1ին):

Քանի մ'օրէն, բոլոր ծերակոյտին և իր Աղեքսանդր կայսերակից եղբօր հետ, որ

կնքահայր պիտի ըլլար, Ս. Սոփիա իջաւ, և հոն Նիկողայոս Հայրապետի ձեռքով մկրտել տուաւ նորածինը: Լեւոն իմաստասէր, շատ հեռի խղճահարութիւններէ, արցունքով շնորհակալ կ'ըլլար Աստուծոյ՝ որ վերջապէս հաճեցաւ բովանդակ տէրութեան փափագը կատարել՝ իրեն թագաժառանգ մը շնորհելով: Ցետոյ, Նիկողայոս Հայրապետին մօտենալով, իմացուց թէ քանի մ'օրէն կ'ուզէր շքեղ հարսանիքով ամուսնութեան խորհուրդը կատարել: Հայրապետը, անվախ, բարկացաւ, յանդիմանեց, մերժեց. Լեւոն ամենայն անտարբերութեամբ պալատը դարձաւ և առանց շատ դժուարութիւն կրելու, շահասէր եկեղեցական մը գտնելով՝ Թովմաս անունով, անոր ձեռքով Ս. խորհուրդը կատարել տուաւ:

Եպիսկոպոսները բողոքեցին. Լեւոն շատերը կաշառքով լռեցուց. ուրիշներն ալ, Նիկողայոսը միասին, աքսորեց, չարաչար հօսանները բանտեց, տանջեց, չարչարեց, յետոյ իր աստղաբաշխական ուսումներուն դարձաւ, որ այս դէպքին պատճառաւ քիչ մը ժամանակ ընդհատուած էին:

Զարագուշակ գիսաւորը՝ որ սոյն դարուն մէջ բոլոր թագաւորներու ծննդեան հանդիսակից կ'ըլլար, այս անգամ ալ յայտնուեցաւ՝ իմացնելու համար թէ կայսեր տեղ՝ գիտնական մը կը ծնանէր:

Կոստանդին, իր առաջին տարիներուն մէջ, քնքուշ և հիւանդոտ էակ մ'եղաւ, այնպէս որ երբ իր Աղեքսանդր հօրեղբայրը սպաննել կ'ուզէր գինք, թագը իր զուարճութեան ընկերներուն անցնելու համար, հաւատացուցին իրեն թէ բնութիւնն արդէն իր կամքը պիտի կատարէր և նոր զահճի մը հարկ չկար:

Տարի մը վերջ, փոխանակ Պերփեռուժէնի, ինչպէս կը սպասուէր, Աղեքսանդր մեռաւ:

Դատարկ գահը Կոստանդնի կը պատկանէր. գոնէ այս օրէնքը ճանչցաւ Աղեքսանդր և վերջին վայրկեանին՝ գինքն իր յաջորդն անուանեց:

Այսպէս Կոստանդին հռոմէական տէրութեան կայսր կը հրատարակուէր, իր վաղահաս փառքին համար՝ Ծիրանածին (Պերփեռուժէն) տիտղոսն առնելով:

Դեռ եօթը տարեկան էր. Աղեքսանդր եօթը խնամակալ թողուցած էր իրեն, իր տարիքը ճշդիւ ի նկատի առնելով:

Բայց այնքան անխորհրդաբար վարուած էր նա այս ընտրութեան մէջ, որ խնամակալներէն ոչ ոք պատերազմի հասկացողութիւն ունէր և այս այն ժամանակ երբ

Բուլղարները բոլոր ոյժերնին կը հաւաքէին՝ ջախջախիչ հարուած մը տալու համար հռոմէական պետութեան։

Ուստի ժողովուրդը պահանջեց՝ որ ութերորդ խնամակալ մ'ալ ընտրուի։

Կայսերահայրերը ժողովք ըրին՝ և նախագահը, Նիկողայոս հայրապետ, ճառով մ'ապացուցուց թէ ո՛րքան անհրաժեշտ էր Կոստանդին Դուկաս զօրավարը պալատ կանչել և իրենց պաշտօնակից ընել։

Հասարակաց հաւանութեամբ հրաւէրը ղրկուեցաւ Դուկասի. նա, խոհեմութենէ կամ կասկածէ շարժեալ, առաջարկը մերժեց. երդման գիր ղրկեցին. պատասխանը դարձեալ մերժում մ'եղաւ. ամէն Բուլգանդացի խաչ մը կը կախէր կուրծքէն՝ որուն յանձնումը երդմունքէն աւելի կ'արժէր. խնամակալները՝ իրենց կուրծքին խաչերը ղրկեցին Դուկասի. այս անգամ տեղիք տալով, հեծեալներէ շրջապատեալ՝ ճամբայ ելաւ, և գիշեր ատեն հասնելով Պոլիս, իջեւանեց Գրիգորաս անուամբ խնամիին տունը։ Այստեղ լմացաւ՝ թէ դաւ մը մեքենայուած էր իրեն դէմ. յուսախաբութիւնը մեծ էր. ենթադրած էր թէ խնամակալները պալատական գունդերով իրեն ընդառաջ պիտի գան՝ հանդիսով զինքն ընդունելու համար։ Ինոնցմէ ոչ ոք երեւցաւ։ Ժողովուրդը ոակայն կը խռնէր իր տան մէջ, ծերակոյտի անդամներուն հետ. կը խոստանային բռնի զինքը գահ հանել. «կեցցէ՛ կայսրն Դուկաս» երգելով, մէկ մէկ ջահ ձեռքերնին, մէջտեղ առին զինքն և սկսան դէպ ի կրկէս երթալ։

Լուրը նենգաւոր խնամակալներուն հասած ըլլալով, Յովհաննէս Եւտոսաս որչափ զինուոր և նաւաստի գտաւ՝ գիշեր ժամանակ ամէնքն ալ կարգաւորեց, զինեց, և պատրաստ բուռն դիմադրութեան, Դուկասի գալուն սպասեց։

Խոր գիշեր էր. կրկէսի բոլոր դռները գոցուած էին. կը լսուէր պահապաններուն ոտնաձայնը՝ որ կը ճեմէին կրկէսին մէջ, առաջուց հակողութեան խիստ հրահանգներ ստացած ըլլալով։

Հեռաւոր աղմուկէ մը վերջ՝ նշմարեցին հազարաւոր ջահերու թափօրը, որ քալող երկինք մը կը թուէր, և ժողովուրդը — բիւրաւոր գլուխներ՝ կէս լուսաւորուած կէս մութի մէջ — յառաջ եկաւ կեցցէ՛ Դուկաս քայլերգը կրկնելով։ Պահապանները՝ հրոսածներն պատրաստեցին անոր դէմ՝ որ առաջին անգամ դրան պիտի մօտենար։

Ամբոխը կրկէսին առջեւ կանգ առաւ. ձիաւոր մը՝ որ ամենուն առջեւէն կ'երթար, վար ցատքեց իսկոյն և կացինի ու-

ժով հարուած մ՚իջեցուց զրան։ Դիմացէն նիզակ մը սղոսկեցաւ մուխին մէջէն և խրեցաւ ճիշդ սրտին մէջ։ Երիտասարդը գետին փռուեցաւ։

Դուկասի ախոռապետը մեռած էր։

Զուզեց Դուկաս կրկէսին առջեւ իր կուսակիցներն յոգնեցնել, և ուղղակի դէպ ի նպատակը, դէպ ի Սրբազան Պալատը քալեց։ կացինով խալքի դուռը խորտակելով, մտաւ դաշտին մէջ որ կը տարածուի պալատին առջեւ։ Ցովհաննէս Ելատաս յարձակման նշան տուաւ. բախումը սկսաւ երկու կողմէն գիշերային մթութեան մէջ՝ արհաւրալից կերպարանք մ՚առնելով։ Գաւիթը կը լեցուէր դիակներով և կոխկրտուած վիրաւորներով. այնքան կատաղութիւն կը բորբոքէր երկու կուսակցութեանց մէջ, որ ծերակուտի անդամներն ալ կը մասնակցէին կռուին և անոնցմէ շատեր իննան։

Դուկաս ձիուն վրայ հեծած, արիւնաթաթաւ սուրը ձեռքին մէջ, և հրամանը շրթունքին, ամէն կողմ կը վազէր ետ մղելով խնամակալաց զօրքերը։ Ցանկարծ սակայն՝ ձիուն ոտքը սահեցաւ, և թագապահանջը գետին իննալու. թշնամեաց նետերէն մին, որ իրեն դէմ միտքանած էին, ճեղքեց կուրծքը և սրտին մէջ մխուեցաւ։ «Վա՛յ

ինձ, ինչ բանի համար եկայ հոս» հառաչեց Դուկաս, և հազիւ խօսքը աւարտած՝ վերջին շունչը տուաւ. քիչ մ՚առաջ՝ իր որդին իննած էր։ Թշնամի զինուոր մը Դուկասի դիակին վրայ յարձակեցաւ, գլուխը կտրեց, և յաղթանակաւ վեր տարաւ, մինչդեռ ժողովուրդը իլարու վրայ խռնուած կը փախչէր՝ դիակներ թողլով ճամբուն վրայ։ Քաղաքին դռները գոցուած էին առաջուց. պատնէշոյն կուսակիցներէն ոչ ոք կարող էր փախչիլ. երեք հազար հոգի չարզուեցան։ Երկրորդ օրը թագապահանջին գլուխը՝ ցից մը ծայր տնկած մեծ հանդիսով շրջեցուցին քաղաքին մէջ։ Պարտեալներէն շատերը գլխատուեցան, ածիլուելով՝ աքսորուեցան և ինչքերնին կողոպտուցին։ Խակիւտարի ծովափի երկայնքին կախաղաններ շարուած էին Դուկասեանց համար յատկացուած. շատեր հոն կախուելով ծով նետուեցան. այսպէս դիակներ անգամ կը գլացուէին այն թշուառներուն՝ որ արցունքով հրաման կը խնդրէին՝ գերեզման մը տալու իրենց սիրելեաց։

Գ.

ԱՐՔՈՒՆԵԱՑ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒԹԻՒՆԸ. — ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱՒԲԵՆՈՍ ԿԱՅՍՐ

Զոյէ, Կոստանդնի մայրը՝ վաղուց հալածուած էր պալատէն։

Փոքրիկ կայսրը մօրը կարօտցած, յամառութեամբ և արցունքով զինքը կ'ուզէր։ Հարկ էր տեղիք տալ և խնամակալները, հակառակ իրենց կամքին, Զոյէի թուղթ ղրկեցին որ պալատ գայ։

Կայսրուհւոյն մուտքը՝ քաղաքական յեղափոխութիւն մ'եղաւ։ Կեանքի նոր շրջան մը կը բացուէր Կոստանդնի համար, որ ամենէն փափուկ հասակին մէջ որբ՝ և թշնամիներէ շրջապատեալ՝ վերջապէս մայրական ձեռքի մը փայփայանքները կը վայելէր։ Եօթ խնամակալներն ալ վտնտուեցան պալատէն. Նիկողայոսի սպառնալիքները ղրկուեցան՝ հրամայելով չանցնիլ իր եկեղեցւոյ սահմանէն, և իր ժամերգութիւններովն զբաղիլ՝ փոխանակ տէրութեան գործերուն խառնուելու։ Պալատական բոլոր պաշտօնեաները փոխուեցան. այս ամէնը շանթահարիչ ապատորութիւն գործեց ժողովրդեան վրայ, որ վերջապէս կ'իմանար թէ գլուխ մ'ունէր, ազդեցիկ և գիտակցաբար գործող։

Այս փոփոխութեանց ժամանակն էր՝ որ Դոմինիկոսի կատակերգական միջադէպը պատահեցաւ։

Տէրութեան ամենէն արդիւնաւոր անձերէն մին էր ասիկա, և օտարազգի թիկնապահներու զօրավար եղած՝ երկար ժամանակ։

Տեսնելով Զոյէի ատելութիւնը խնամակալաց դէմ, ուզեց նոյն ոգւով վառեալ երեւցնել զինք, և յիրաւի մեծ աշխուժութիւն ցոյց տուաւ՝ Նիկողայոս հայրապետը պալատէն դուրս հանելու առթիւ։ Այս գործը այնքան հաճոյ անցաւ դշխոյին՝ որ պատրկութեան աստիճանն ուզեց շնորհել։

Թագուհւոյն աննկատաբար՝ Կոստանդին, հազիւ այդ լուրն առնելուն, իսկոյն անոր ներկայացաւ. «Ինչ կ'ընես հարցուց տագնապեալ. տէրութեան դաւաճան մը պատրիկ կ'անուանես. կ'ուզես Դոմինիկոսի ձեռքը զէնք տալ զքեզ սպաննելու. նա դաւ մը պատրաստած է իր եղբայրը գահ հանելու համար. այս նոր պատուով օգնե՞լ կ'ուզես իր անզգամ դիտաւորութեանց»։

Զոյէ, առանց երկար քննելու, իսկոյն մարդ ղրկեց խմացնելու համար Դոմինիկոսի՝ թէ այլեւս դիտում չունէր զինքը պատրիկ ընելու։

Բայց արդէն Դոմինիկոս ամէն բան պա-

տրաստած էր, պալատը զարդարած, ազգականները հանդէսին հրաւիրած և նոյն իսկ ճամբայ ելած դէպ ի Ս. Սոփիա՝ պատրկութեան կարգն առնելու համար։ Դիշխոյին պատուիրակները ճամբան հանդիսական թափօրին հանդիպեցան և Դոմինիկոսի մօտենալով՝ ցած ձայնով խնայուցին թէ խաբուած էր ինքզինք պատրիկ կարծելով, չափազանց աճապարած, և թէ պէտք էր հիմա տունը դառնալ։

Թափօրը ամօթահար ետ դառձաւ, առարկայ ըլլալով բոլոր ժողովրդեան ծաղրածութեանց։

Սակայն եկեղեցւոյ մէջ ալ ամէն պատրաստութիւն տեսնուած էր և հայրապետը կը սպասէր. երբ կայսրուհւոյն խնայուցին այս պարագան՝ հրամայեց որ Գաբիտաս անուամբ մէկը տանին և պատրիկ ընեն։ Այնուհետեւ Դոմինիկոսի պատրկութիւնը ժողովրդեան մէջ անհաճոյ անակնկալներ առակող դէպքն եղաւ։

Բացարձակ տէր պալատին, Զոյէ նետուեցաւ զբօսանաց և հաճոյից մէջ։ վասիլ անուամբ Մակեդոնացի մը, պարագաններէն իրախուսուած, գահ բարձրանալ փորձեց՝ հաւատացնելով՝ թէ կոստանդին Դուկաս է ինք։ Նորասէրներէ շատեր իր ղրօշին տակ հաւաքուեցան. վտանգը չըմեծցած՝ Զոյէ բռնել տուաւ զինք, և այս անգամ ապահով կերպով մեռցնելու համար զԴուկաս, ողջ ողջ այրեց զանիկա։

Այս վիճակին մէջ էր ներքին կառավարութիւնը. արտաքուստ Բուլղարներ կը ներկայանային. Զոյէ (917ին) Աբեմուտքի և Պաղտատու Աբբասեան հետ խաղաղութիւն ընելով՝ բոլոր բանակները Աբեմուտք փոխադրեց՝ Բուլղարաց ոյժը հիմնովին կործանելու համար։

Ցամաքի զօրավար ընտրուեցաւ Լեւոն Փոկաս, ծովակալ՝ Ռոմանոս Լեկապենոս Հայազգին։ Ցոյն բանակը Բիւզանդիոնի պարիսպներուն առջեւ շարուեցաւ. քահանայ մը, խաչը ձեռքին մէջ, հայրենասիրական ճառ մը խօսելէ յետոյ, երդում ընել տուաւ զօրաց՝ որ պիտի մեռնին՝ կամ պիտի յաղթեն։ Խառնուրդին ժամանակ, — սա տեղի ունեցաւ Դանուբի եզերքն, Աքելաուս դղեակին մօտ, — Բուլղարներ, մեծագոյն զանգուածէն ճնշուած, նահանջել սկսան. լերան մը քով սպարապետը աղբիւր մը նշմարելով՝ վար իջաւ ձիէն ջուր խմելու համար. ճիշդ այդ վայրկենին ձին փախաւ, և սկսաւ բանակին մէջէն վազելով երթալ. «Փոկաս մեռած է» աղաղակեցին ամէնք. տագնապը տիրեց Ցունաց. ամէն մարդ, առանց երդումը յիշելու,

փախչիլ սկսաւ։ Բուլղարաց Սիմէոն թագաւորը, շփոթութիւն մը տեսնելով հեռուն, ետ դարձաւ յարձակողական դիրք բռնեց, դիակներով դաշտը ծածկեց և ձեռք բերաւ յաղթութիւնը՝ զոր Փոկասի ձին իրեն կը շնորհէր։

Ռոմանոս հայազգին որուն յանձնուած էր վարձկան փայլինաքները՝ Պանուբէն փոխադրել, ոչ միայն այս բանս ի գլուխ չկրցաւ հանել, այլ և ոչ նաւերուն մէջ ընդունեցաւ փախստականները։ Իրրեւ մատնիչ, զատապարտուեցաւ կուրնալու. Զոյէ գինքն ազատեց։ Չէր ուզեր կայսրուհին՝ արքունիքը զարդէ մը զրկել. գեղեցիկ էր Ռոմանոս և վսեմ արտաքինով։

Բուլղարաց յաղթանակը՝ վտանգաւոր չեղաւ Բիւզանդիոնի, որովհետեւ Լեւոն Փոկաս կրկին թշնամեաց վրայ յարձակեցաւ՝ նահանջի ատիպեց զանոնք։ Իր Նիկոդայոս որդին, դիւցազնական միջադէպերէ վերջ, ինկած գտնուեցաւ՝ պատերազմի դաշտին վրայ։

Այս պատերազմէն յետոյ՝ բոլոր ժողովըրդեան աչքը դարձաւ երկու ախոյեաններուն վրայ. Լեւոնի և Ռոմանոսի. նախանձորդ իրարու, երկուքին փափագն ալ էր՝ գահ բարձրանալ, քանի որ այնքան դիւրին էր նուաճել թէ կայսրն և թէ Զոյէ, — մանուկ մը՝ և կին մը։

Ռոմանոս մրցանքին մէջ յաղթական ելաւ, աւելի կեղծաւոր և անխիղճ ըլլալով։ Իրեն օգնեց նաեւ Թէոդոր, կոստանդնի դաստիարակը, որ կ'ըսէր թէ կոստանդին՝ առանց Ռոմանոսի օգնութեան՝ պիտի չկարենայ գահը Լեւոնի մեքենաներէն ազատել։

Այս համոզմամբ Զոյէ և կոստանդին հրաման զրկեցին ծովակալին՝ պալատ գալու։ Ռոմանոս՝ կայսեր հետ արքունական մատուռը գնաց, հոն երդում ըրաւ իրեն օգնական ըլլալու մինչեւ մահ, և ստացաւ, իբր պաշտօն՝ օտարազգի թիկնապահաց զօրավարութիւնը։ Պերփեռուժէն ամուսնացաւ Ռոմանոսի Հեղինէ դստեր հետ. դիւանագիտօրէն անխոհեմութիւն մ'էր ասիկա, բայց կոստանդին աւելի կ'ընտրէր առանց թագի ապրիլ քան առանց Հեղինէի, որուն վրայ ամէն ձիրք կը տեղան պատմիչներ։

Քանի մ'ամիս վերջ Ռոմանոս կեսար կ'անուանուէր, քիչ վերջ գահակից կոստանդնի, որ այդ պատիւները հայ գիւղացւոյն տուած ժամանակ, չէր գուշակեր թէ ինքգինքը կը խաւարեցնէր։

Եւ յիրաւի թագաւոր օծուելէն յետոյ, Ռոմանոս ինքգինք բացարձակ տէր նկատեց Հռոմէական տէրութեան, բոլոր իր որդիները մի առ մի կայսր անուանեց, և

Կոստանդնի ոչինչ թողուց՝ բաց ի իր գըրքերէն: Իր արքունի պատմաբանը կը համարէր զանիկա, ուրիշ ո՛չինչ:

Յորչափ Ռոմանոս թագաւորեց (920–944) Կոստանդին առանձնական կեանքով ապրեցաւ, կրելով սակայն կայար տիտղոսը: Ռոմանոսի գահ բարձրացած պահուն՝ հընգետասանամեայ էր նա. կարող ենք ըսել ուրեմն թէ ծաղիկ հասակի մէջ կը մեռնէր:

Քանեւհինգամեայ անգործութեան մէջ՝ Կոստանդին, յուսահատած պատմութեան առարկայ ըլլալէ, անոր հեղինակ ուզեց հանդիսանալ, գրելով Վասլի կենսագրութիւնը, եղեսիոյ պահակերին պատմութիւնը, բանակաթեմերու վրայ անգին գրութիւն մը՝ ուր այնքան տեղեկութիւններ կան շրջակայ ազգաց վրայ, և երկու ընդարձակ գլուխներ՝ Հայոց Տարօն և Այբարատ գաւառներուն վրայ, կայսերական արարողութեանց ծիսարան մը, բժշկական, երկրագործական երկեր, ինչպէս նաեւ բովանդակութիւնը այն գրքերուն՝ զորս հաւաքած էր իր մեծ գրատան մէջ, և կատարեալ օրինագիրք մը:

Դպրոցական դաստիարակութիւնը բարւոքելու համար ամէն ջանք ի գործ դրաւ. մտացի աշակերտները կը վարձատրէր, անոնց բարձրագոյն պաշտօններ կու տար,

մինչեւ ծերակոյտի անդամ ալ կ'ընտրէր, յաճախ սեղանակից կ'ըլլար անոնց: Այսպէս մտաւոր աշխարհի վրայ կը թագաւորէր Կոստանդին, մինչ Ռոմանոս արտաքին աշխարհը կը կառավարէր:

Դ.

ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԵՒ ԻՐ ՈՐԴՒՈՑ ԱՓՍՈՐԸ. ՊԵՐՓԵՌՈՒԻԹԷՆ ՄԻԱՑՆԱԿ ԿԱՑՍՐ

Երբ քառասուն տարեկան եղաւ, վճռեց ձեռք ձգել կրկին փառքը՝ որ իր իրաւունքն էր և իր որդւոյն յանձնել թագը՝ զոր իր մահէն առաջ արդէն կը կրէին Ռոմանոսի որդիքը:

Վասիլ ձնձղուկ կոչուած նենգաւորը պալատականին միջոցաւ՝ Ռոմանոսի Ստեփանոս որդւոյն յայտնեցաւ սա համոզմունքը տալ՝ թէ տէրութիւնը երիտասարդ կառավարչի մը կարօտ է, ոչ թէ իր հօր պէս հիւանդոտ բռնաւորի՝ մը և թէ բոլոր ժողովուրդը երախտապարտ պիտի ընէր իրեն՝ եթէ իր հայրը վանքի մը մէջ փակելով, ինքն անցնէր անոր տեղ: Ո՛ գիտէ թէ իր հայրը երբ պիտի մեռնէր. եթէ այն ատեն Ստեփանոս գահ բարձրանար, ինչ դարման պիտի կարենար ընել չափազանց խարխալեալ տէրութեան մը:

Ստեփանոս, թագաւորելու անհամբեր, խիղճը լռեցնելու պատրուակին ալ գտնելով, և հօր հիւանդութիւնն ալ յարմար առիթ, օր մը դաւակիցներուս ընտրեալ խումբով մը՝ պալատ մտաւ, հայրը անկողնով միասին վար իջեցուց, նաւակի մէջ դրաւ, և ղրկեց Փռոմի կղզին ուր նա ապրեցաւ այնուհետեւ իբրեւ պարզ կրօնաւոր։

Երբ երկրորդ դաւադրութիւն մը կը պատրաստէին Կոստանդինի դէմ, կանխեց ասիկա, ինչպէսքի ժամանակ երկուքն ալ բռնել տալով՝ ղրկեց իրենց հօր հետ ճգնելու։

Վերջապէս Կոստանդին իրապէս կայսր կ'ըլլար Բիւզանդիոյ։ Այս դէպքը սակայն պալատին պաշտօնէից համար աւելի կարեւորութիւն ունեցաւ քան տէրութեան։ Հեղինէ, դուստր Ռոմանոսի, — ամուսնացած Կոստանդնի հետ, — լիուլի իշխանութիւն կը ստանար. բոլոր անոնք որ Պերփեռուժէնի դաւակից եղած էին՝ վարձատրուեցան մեծամեծ պաշտօններով։

Եթէ Սրբազան Պալատը, Պերփեռուժէնի ամբողջ թագաւորութեան ժամանակ, անընդհատ խռովութեանց մէջ եղաւ, տէրութիւնն ալ ազատ չմնաց աւերիչ պատերազմներէ։

Բուլղարներէն զատ, Աբաբացիք (945ին արշաւեցին Ասիոյ կողմէն, — Մարաթի քո-

վերը, սակայն, չարաչար յաղթուեցան, — Հոներն ալ մինչև Օթրանթոյ հասան եռանին անապատներ թողլով (947). Արաբացւոց երկրորդ արշաւանք մը (949ին) ի սկզբան յաղթական, ծանր պարտութեան մը յանգեցաւ։

Այս պատերազմին առթիւ էր որ այնքան քաջ հանդիսացաւ Հալէպցի քահանայ մը՝ Թէմէլ անուամբ։

Պատարագ կ'ըսէր նա երբ ազմուկ մը լսեց եկեղեցւոյ դրան առջեւ ու տեսաւ ժողովուրդը տագնապալից յուզման մէջ. ինչ եղած էր արդեօք. — Ներս խուժած էին Արաբացիք։ Քաջասիրտ աբեղան, խաչոյն սկիհն ու աւետարանը խորանի վրայ ձգելով, պատարագի զգեստները դեռ վրան, վազեց զանգակատուն, առաւ մուրճը՝ որով զանգակը կը բախէին և ուղղակի թշնամեայ վրայ դիմեց. ոչ մէկ դիւցազնի վրայ նոյնչափ կատաղութիւն տեսնուած չէր. առաջին հանդիպած արաբացւոյն գանկը կը ջախջախէր կամ գէթ անդամներէն մին անգործածելի կ'ընէր։ Գեհինը արեամբ ոռոգեց. արաբացիք իր զգեստներէն, իր դէմքի վայրագութենէն, բազկի հարուածներէն ազդուած, հեւալով փախչիլ սկսան և ոչ մէկն իշխեց ճնշել եկեղեցւոյ մօտ։

Երբ Թէմէլ շունչ առնելով յաղթանա-

կաւ ետ կը դառնար, սպասելով գովեստներ լսելու, եպիսկոպոսը իր առջեւ ելաւ, յանդիմանեց զինք և ցմահ բանտարկեց։ Թէմէլ դառնացած որ ուրիշներու կեանքը ազատած ժամանակ՝ այնքան ապերախտութեան կը հանդիպէր, իսկոյն Ադրաբացւոց գնաց, մահմեդականութիւն ընդունեցաւ, լախտ և սուր խնդրեց, բանակի մը գլուխ անցաւ, և սկսաւ անխնայ ջախջախել գանկը բոլոր քրիստոնեաներուն՝ որոնց կը հանդիպէր։ Քաղաքներ և գաւառներ աւերելով՝ փոթորիկի արագութեամբ մինչեւ Կապադովկիա հասաւ. ոչ մէկ բան կարող էր զսմանալ իր կատաղի մոլուցեան. ասով ապացուցուց՝ որ եթէ աւելի կանուխ սկսած ըլլար զինուորական ասպարէզը՝ մեծագոյն աշխարհակալներէն պիտի ըլլար։

Մինչ Սարակինոսաց պատերազմին մէջ վարդ Փոկաս և իր Նիկեփոր որդին պատուէրեան նախատինքը կը կրէին, Լեւոն, իր միւս որդին, յետ մեծ յաղթութեան մը գերի կը բռնէր Ապուլաշայիր անուամբ արաբացի սպարապետը (956ին)։

Կոստանդին կառքի մը մէջ պառկեցուց զանիկա, և անոր մարմինը իր ոտքին պատուանդան ընելով՝ յաղթանակաւ պտտեցաւ բոլոր քաղաքին մէջ։ Սոյն հանդէսը

կրկնեց նաւամարտէ մը յետոյ՝ ուր յունական կրակով՝ վասիլ ծովակալն այրեց Տարսոնի մէջ գտնուող սարակինոսներու բոլոր նաւատորմիղը. իր քառաձի կառքին կը հետեւէին սեւ գերիներու երկայն գիծ մը՝ շղթայակապ։ Նոյն վասիլ Սիկիլիոյ մէջ ալ ծովային յաղթանակ մը տարաւ (958ին). արաբացիք վրէժն առնելու համար Օթրանթոյի մէջ Մարիանոսի նաւատորմիղին վրայ յարձակեցան, ջնասեցին անոր և փախչելու սոխպեցին, բայց վերադարձած ժամանակ փոթորիկ մ՝ալ զիրենք յաղթահարեց։

Ամբողջ անընդհատ կռուի մէջ էին Ադրաբացիք Բիւզանդացւոց հետ, և բախտը, որ ընդհանրապէս անիրաւ կը կոչուի, երկուքին ալ կ՝օգնէր փոփոխակի։

Ե.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՄԱՆԸ

Կոստանդինի կենաց պատկերը չի ներկայացներ մեզի զօրաւոր առուերներ. եթէ իր կեանքը նախանձելիներէն եղաւ, իր մահը ամենէն թշուառներէն պիտի ըլլար։

Պիտի թուենաւորուէր նա, և նոյն իսկ իր որդիէն։ Ռոմանոս Բ. ամուսնացած էր փառասէր աղջկան մը՝ Թէոփանոյի հետ։

կայսրուհի ըլլալու անհամբեր, կը հարցընէր միշտ ամուսնոյն՝ թէ հայրը երբ պիտի մեռնի. օր մը յանդգնեցաւ աւելցնել. «Հայրդ մեռցո՛ւր»:

Թէոփանոյի սէրը՝ ուրիշ ամէն զգացում ալրած էր Ռոմանոսի սրտէն, բայ ի թերեւս փառասիրութենէն:

Փոքրիկ տկարութեան մը պատճառաւ՝ Կոստանդին դեղ կ'առնէր. Ռոմանոս կաշառեց Նիկողայոս անուամբ խոհարարը և անոր մէջ թոյն դնել տուաւ:

Կայսրը սովորական ժամուն գնաց դեղն առնելու. երբ թունաւոր բաժակը ձեռքը կու գար, ոտքը սահեցաւ, բաժակը գետին թափեցաւ:

Կոստանդին ազատած էր:

Փոքրիկ հացորդը սակայն՝ զոր խմեց, առանց ազդեցութեան չմնաց. բժշկուելու համար՝ Բիւթանիոյ լեռները գնաց, ճգնաւորներուն այցելեց, անոնց սեղանակից եղաւ, ինքզինք անոնց աղօթքին յանձնեց, Պրուսայի ջերմուկներուն մէջ բաղնիք ըրաւ, բայց երկուքէն ալ օգուտ չգտնելով՝ Պոլիս վերադարձաւ՝ սաստիկ ջերմէ բռնուած:

Ռոմանոս հօր մահը երազելու համար՝ կրկին թոյն ղրաւ իր դեղին մէջ: Բիւզանդացիք կը պատմեն թէ իր հոգովարքի ժամանակ՝ պալատին վրայ քարերու անձրեւ

մը կը տեղար, ինչպէս թէ ամբողջ ժողովուրդը կայսեր դէմ ցոյց մ'ընէր: Ջինուորները դուրս վազեցին յանցաւորները բռնելու համար, բայց ոչ ոք գտան. հետեւցուցին թէ քարերը երկնքէն թափած էին:

Կոստանդին որ ոչինչ կը կասկածէր որդիէն, կանչեց զՌոմանոս, լալով արտագին գինը օրհնեց, պատուէրներ տուաւ, և յետոյ աչքերը փակեց:

Յուղարկաւորութեան ժամանակ յայտնի եղաւ՝ թէ ժողովուրդը սրբան կը սիրէր զՊերփիւռուժէն. ոչ ոք կու լար. ամէնքը կը հեծկլտային:

Բիւզանդիոյ կայսրներուն մէջ ամենէն թոյլ նկարագիրն եղած էր թերեւս, բայց ամենէն գողտր սիրտն էր և ամենէն բարձր միտքը՝ ապահովապէս: Իր գրական անմահութիւնը բաւական պիտի ըլլար իրեն, եթէ չունենար փառքն ալ՝ զոր ծննդեան իրաւունքը իրեն կու տար:

Եթէ հաւատանք բիւզանդացւոց, անխուսափելի գիսաւորը կրկին յայտնուեցաւ. Կոստանդնի ծննդեան վրայ խորհելով, — որուն ականատես եղեր էր 55 տարի առաջ — մելամաղձիկ կերպով կը հետեւէր ոսկեղէն զագաղի մը՝ ուր ոսկեղէն սիրտ մը կը հանգչէր:

Ը.

ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱՊԵՆՈՍ

(920–944)

Ա.

ՓՈՋՐՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔԸ. — ՅԱՂԹՈՒԱԾ ԱՌԻՒԸ. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Աբեւելքի մայրաքաղաքը, որ ամէն օր մըրկուելու դասեր կ'առնէր շրջակայ ա-լիքներէն, ամենէն ցնցող հակապատկեր-ները տուաւ պատմութեան. գիւղացիները ծիրանիի տակ տեսաւ, ոճրագործները՝ վա-նական սքեմի տակ, և ոսկի գաւազան այն ձեռքերուն մէջ, որոնք բահ բռնելու սահ-մանուած էին։

Վասն զի, Բիւզանդիոյ ժողովուրդը իր առանձին իմաստասիրութիւնն յօրինած էր. հանրապետութեան սկզբունքը, միա-պետութեան ձեւն ունէր. կ'ուզէր այնպիսի

իշխան մ՝ուննենալ՝ որ փորձառու եղած ըլլայ աղքատութեան տառապանքներուն և հետեւաբար կարենայ ժողովրդեան ցաւերուն կարեկցիլ։

Ա.յսպիսի ընկերութիւն մը սիրով կայսրը պիտի ողջունէր Ռոմանոս Լեկապենոսը. գիւղի մէջ ծնաւ, արքունեաց մէջ սպրեցաւ և վանքի մէջ մեռաւ. — այսպէս անցնելով մարդկային ընկերութեան բոլոր ասպիճաններէն։

Վասիլ Ա.րշակունի, ինչպէս տեսանք, 870ին Ա.րեւելք գացած էր՝ Ա.րաբացւոց դէմ կռուելու. պատերազմի խառնուրդին ժամանակ, անխոհեմ եռանդէ մը մղուած, բազմութեան մէջ նետուեցաւ և սկսաւ գերիներն ողողել արաբացի արիւնով։ Իր զբահն և քաջութիւնը՝ գինք մատնեցին սակայն. յանկարծ անդրադարձաւ թէ պաշարուած է թշնամիներէն։ Ա.յդ յուսահատ րոպէին, անծանօթ ձիաւոր մը, սուրը շողշողացնելով, — փայլակ մը՝ թշնամիաց ամպերուն մէջ, — հոն թռաւ, ձեղքեց թշնամիները, և կայսրը բռնելով դուրս հանեց վտանգէն։

Յաղթութեան գիշերը չլուսցած, Վասիլ իր վրանը կանչել հրամայեց դիւցազնը. գինուորներ գունդագունդ կայսեր կը ներկայանային իւրաքանչիւրը երդուրննալով թէ այդ քաջութիւնն իրեն կը պատկանի։

Վասիլ անոնցմէ ոչ մէկը կը յիշէր տեսած ըլլալ. ամենէն յետոյ ներս մտաւ Հայ մը և Վասիլ իսկոյն իր ազատարարը ճանչցաւ. նոյն կրակոտ աչքերն էին, նոյն վիթխարի հասակը և նոյն խրոխտ դէմքը։

— Ո՞վ ես դու, հարցուց Վասիլ։

— Հայ գիւղացի մը, պատասխանեց նա. անունս է Թէոփիլակտոս Ա.ատատակտոս, Լեկապեններու ցեղէն։

Ցունական բաժնի մէջ Հայք սովորութիւն ունէին կրկին անուն կրել, մին յունական (Թէոփիլակտոս) միւսը հայկական (Վաշտակ), իսկ Լեկապեն ուրիշ բան չէ անշուշտ՝ բայց եթէ Գաբեղեանի ազատագրումը։

— Խնդրէ՛ ինծմէ այն վարձքը զոր կ՝ուզես, աւելցուց Վասիլ։

— Ա.րտ մը, պատասխանեց Վաշտակ։

Քաջը գոհ պիտի ըլլար այսու, բայց ոչ նաեւ Վասիլի զգացումը։ Գիւղացին պատրիկ անուանեց, և հրամայեց որ իր որդւոյն հետ, որ կը կոչուէր Ռոմանոս, Պոլիս գայ։ Վաշտակ, կեանքի անհաւատալի յեղաշրջութեամբ մը, արքունական շրջանի մէջ մտաւ, իսկ Ռոմանոս՝ նաւային գինուոր գրուեցաւ, և ամուսնացաւ Պոլսոյ մէջ, Թէոդորա անուամբ տիկնոջ մը հետ։

Քաջութիւն մը հայրը փայլեցուցած էր. ուրիշ մը իր որդին պիտի բարձրացնէր։

Օր մը Ռոմանոս՝ Լեւոն իմաստասիրին հետ որսի գացած էր։ Իրենց կ՚ընկերէին զինուորները, պատրիկները, ծերակոյտի անդամները։ Երբ բոլոր իշխանները, իւրաքանչիւրն իր որսին զբաղած՝ ցրուած էին ճախճախուտին մէջ, յանկարծ զարհուրելի մռնչիւն մը օդը դողդղացուց. առիւծ մը, բաշերը թօթվելով, դուրս ցատքեց եղէգներու մէջէն. գազանաց թագաւորի բոցափայլ աչքերը իր պաշտօնակիցը փնտռել կը թուէին։ Յոյն իշխանները փախչիլ սկսան. անվախ՝ Ռոմանոսը դէպ ի գազանը վազեց։ Ոյժը հաւասար էր, կռիւը երկարատեւ եղաւ։ Ծառերու ճիւղերու մէջէն կ՚երեւային յոյն իշխաններու սարսափահար աչքերը, որ գէթ քաջութիւնն ունեցան զառնալու՝ կռիւը դիտելու։ Ցանկարծ հիացման աղաղակ մը բարձրացաւ ամէն կողմէն. Ռոմանոս առիւծը գետին փռած էր։

Այս մենամարտին վրայ կայսրն ինքնին ափշեցաւ. մեռած առիւծին քով՝ զՌոմանոս Բիւզանդիոյ ծովակալ անուանեց։

Երկրորդ օրը, Ոսկեղջիւրի մէջ, հռոմէական նաւատորմիղը, դրօշներով զարդարուած, իր հայազգի ծովակալը կ՚ողջունէր։

Այս դէպքը Ռոմանոսի համար, էր հանդիսաւոր մուտք մը քաղաքական կեանքի մէջ։

Անձի մը նկարագիրը ճանչնալէն յետոյ, դիւրին է գուշակել ապագան։ Նկարագիրը այն է գործերուն՝ ինչ որ աղբիւրը վտակին։ Բայց Ռոմանոս երկու նկարագիր ունէր, իրարու հակասական. անոնցմէ մին երիտասարդութեան ժամանակ գործածեց, միւսը՝ ծերութեան։

Առաջինն էր անյագ փառասիրութիւն, նրբամիտ նենգութիւն, բացարձակ անխղճութիւն. ոչ մէկ խոստում, ոչ մէկ երդում կարող չէին զինքն արգիլել ձեռնարկէ մը՝ ուսկից շահ ունէր. կրօնքը կը յարգէր, բայց պայմանաւ որ իր քաղաքական գործերուն չխառնուէր։

Իր երկրորդ նկարագիրն եղաւ տարապայման խղճահարութիւն, սէր խոնարհութեան, մահացումանց, եռանդ՝ վանք և եկեղեցի շինելու։

Իր կեանքին մէջ սակայն՝ Ռոմանոս ունեցաւ միշտ առաքինութիւն մը, որ երբ իշխանի մը գահակից, մեծ արդիւնքներ կարող է յառաջ բերել. — գթութիւնը. և Ռոմանոս կարող չէր ողորմած չըլլալ աղքատ դասակարգին՝ քանի որ անոր պատկանած էր երբեմն։ — Հեգնող և զուարճախօս էր Ռոմանոս. հեշտասէր, բայց խոնարհ։ Օր մը վասիլ անուամբ կրօնաւոր մը խստիւ յանդիմանեց զինքը. նա ոչ միայն

չբարկացաւ, այլ իսկոյն դրամի մեծ գումար մը հանելով, հարցուց թէ ինչ պէտք էր վճարել այդքան արդարացի յանդիմանութեանց համար։

Իր արտաքինով՝ վսեմ էր Ռոմանոս. ունէր բարձր հասակ, դէմքի վայելչութիւն և զինուորական վեհութիւն մը։

Այս ձիրքերը, որ ուրիշ պարագայի մէջ քաղաքական նշանակութիւն պիտի չստանային, ընդհակառակն փառքի ասպարէզ մը բացին Ռոմանոսի. թագաւորուն էր Զոյէ. պաշտող հայ ծովակալին, յուսախաբ կ՚ընէր բոլոր անոր նախանձորդները։ Զբօսարութիւններն ապարդիւն կը մնային, իրական յանցանքներ ալ՝ զբպարտութիւն կը համարուէին։ Այսպէս՝ Ռոմանոս յամենայն դէպս անմեղ կը հռչակուէր, և յաճախ, յանցանքէ մը վերջ, նոր պատիւ մը կը ստանար։

Տէրութիւնը երկու կողմէ վտանգուած էր։ Ասիոյ մէջ՝ Արաբներէն, Եւրոպայի մէջ Բուլղարներէն։ Զոյէ որոշեց առաջիններուն հետ խաղաղութեամբ վարուիլ, վերջիններուն հետ պատերազմով։

Բ.

ՌՈՄԱՆՈՍ ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. — ՆԱՒԱՏՈՐՄԻՂը ՊԱՂԱՏԻՆ ԴԻՄԱՑ

Մարմարա դարերէ ի վեր բարբարոսներու գետաբերանն եղած էր։

Զոյէ Արեւելեան և Արեւմտեան բոլոր բանակները միացնելով՝ Բուլղարաց դէմ ղրկեց. ցամաքի վրայ կը զօրավարէր Լեւոն Փոկաս, ծովու վրայ՝ Ռոմանոս։ Երկու մրցակիցներ՝ որոնց վրայ սեւեռած էր ժողովրդեան նայուածքը։ Ռոմանոս Բուլղարական պատերազմէն օգտուեցաւ՝ իր նախանձորդը վարկաբեկ ընելու համար։ Երբ Դանուբի վրայ նաւարկելով՝ կ՚երթար դաշնակից փացինաքները պատերազմի դաշտ փոխադրելու, այնքան կռիւ ըրաւ ծովհանննէս Փոկաս պատրիկին հետ՝ որ բարբարոսները զայթակղած հրաժեշտ տուին «անմիաբան» ազգի մ՚օգնելէ։

Ռոմանոսի փափագածն ալ ճիշդ այս էր։ Լեւոն Փոկաս յաղթութեամբ իր զօրքերով միայն պատերազմիլ և յաղթուեցաւ։ Ռոմանոս իր նաւերուն մէջ կեցած՝ ուրախութեամբ կը տեսնէր յոյն զինուորներու տագնապն և փախուստը։ Մահուան երկիւղէն սարսռուն, դէպ ի նաւերը կը վազէին անոնք, բայց ճիշդ այն վայրկեանին

ուր ազատած կը համարէին կեանքերնին, սպառնացող սուրը կրկին կը շողշողար իրենց գլխուն վրայ։ — Ռոմանոս չէր թո-ղուր որ անոնք նաւերը մտնեն։ Կոստրածը օրինակ չէր ունեցած. զինուորներէն և ոչ մին ազատեցաւ։

Անակնկալ պարտութիւնը լսելով, բոլոր ժողովուրդը ատելութեան ցոյցեր սկսաւ ընել Ռոմանոսի դէմ՝ որ փացինաքները օգնութեան չէր բերած, յետոյ փախստա-կանները անպատասխան թշնամեաց մատ-նած էր։ Ծերակոյտը վճռեց, իր երկու յանցանքներուն համար՝ երկու աչքերը կուրացնել։

Դատապարտութեան վճիռը լսելով թա-գուհին, շանթահարուած, ծերակոյտին քով վազեց.

«Ի՞նչ կը խորհիք, կը գոչէր նա, տէրու-թեան սի՞ւնը, կայսերական գահին հի՞մը փլցնել։ Լեւոն փոկաս, անյագ փառասէր, կայսր ըլլալու առիթը կը փնտռէ, եթէ կշիռքի հակառակ նժարէն Ռոմանոսը վեր-ցընենք, եթէ առանց նախանձորդի մնայ, Կոստանդին վանքի մը մէջ պիտի ըլլայ երկրորդ օր, և Լեւոն արքունեաց մէջ։ Ոչ միայն պէտք չէ պատժել զՌոմանոս, այլ և պէտք է պալատ կանչել, վարձատրել, զինքը կայսեր պաշտպան հռչակել»։

Ո՞վ պիտի համարձակէր թագուհւոյն դիմախօսել. իսկոյն պալատ գալու հրաւէր ղրկուեցաւ Ռոմանոսի։ Հայ ծովակալը, իր ոճիրներուն խորապէս գիտակից, հաստա-տապէս համոզուած էր թէ զինքը ձերբա-կալելու հնարք մ'էր որ կը փնտռէին. պա-տասխանի արժանի չհամարելով նամակը, յայտարարեց թէ իր նաւերով կրետէ պիտի երթար, Արաբացւոց գլուխ պիտի անցնէր, և պիտի գար Բիւզանդիոնը հիմնայատակ ընելու։

Սարսափ տիրեց արքունեաց և քաղա-քին վրայ։ Կայսրը իր ձեռքով երկրորդ նամակ մը գրեց. Ռոմանոս հաճեցաւ այս անգամ մերժողական պատասխան մը գրել։ Յուզումներ, պաշտօնեաներու յանկարծա-կան փոփոխումներ, անընդհատ ժողովներ կը յաջորդէին իրարու գիշեր ցերեկ՝ ան-համբեր հետաքրքրութեան մը մէջ թողլով ժողովուրդը։

Ռոմանոս պալատին մէջ բարեկամ մը և մեծ թշնամի մ'ունէր, երկուքն ալ իրենց դիրքով ազդեցիկ. առաջինն էր Թէոդոր, փոքրիկ կայսեր դաստիարակը, երկրորդը՝ Կոստանդին, Զոյէի սենեկապանը, որ վը-տանգը հեռացնելու համար, Արաբացւոց արշաւանքներն առիթ առնելով, հրամայեց Ռոմանոսի Սիկիլիա երթալ։

Խորամանկ ծովակալը հասկցաւ սենե-
կապանին դիտաւորութիւնը. չհնազանդե-
ցաւ՝ պատճառ բերելով որ իր նաւաստեաց
թոշակները դեռ չեն վճարուած: Սենեկա-
պետը իր հետն առաւ ղրամ և թիկնապահ-
ներու ստուար գունդ մ'առած նաւաստը-
միղը գնաց հաստուցումներն ընդելու համար:

Այցելութեան լուրն առնելով առաջուց,
Ռոմանոս ամենէն վիթխարի և կորովի նա-
ւաստիներն ընտրեց՝ և իրենց հրամայեց խա-
կոյն ձերբակալել զկոստանդին՝ երբ իրենց
նշան ընէ: Ցետոյ, բարեկամական ժպտով
դէմքը ծպտելով, ընդ առաջ ելաւ սենե-
կապանին. «կը ցաւիմ, կ'ըսէր Ռոմանոս,
որ անտեղի լուրեր կը պտտին քաղաքին
մէջ. մեր ամենուս ջանքն է տէրութեան
բարիքը, կայսերական գահին պահպա-
նումը՝ և յարգանք ամէն անոնց՝ որ իշխա-
նութիւնը կը ներկայացնեն»: Ցետոյ սկսաւ
ոգեւորութեամբ իւրաքանչիւր նաւուն մա-
սին իր հրամայած նորոգութիւնները պատ-
մել, այսպէս նաւէ նաւ պտտցնելով զինք
բերաւ մինչեւ անոր մէջ՝ ուր ինքը կը բնա-
կէր: Ընտրեալ նաւաստիները հոն էին.
Ռոմանոս, — որ չէր զաղրած դեռ կոս-
տանդնի գովեստներ տեղալէ և կը շարու-
նակէր զինքն՝ իր զինուորաց և նաւերու
հետ միասին՝ կոստանդնի խոնարհ ծառա-

ներն անուանել, — յանկարծ ետ դարձաւ,
ձայնը փոխեց և հրամայական կերպով
գոչեց. «Բռնեցէ՛ք»:

Նաւաստի հսկաներ՝ ամէն կողմէն կոս-
տանդնի վրայ խուժեցին, շղթայի զարկին
զինք և բանտեցին նոյն նաւուն սենեակնե-
րէն միոյն մէջ: Այն ատեն միայն հասկցաւ
կոստանդին թէ ինչ դառն հեգնութիւններ
էին Ռոմանոսի խօսքերը: Ցետոյ հայ ծո-
վակալն սկսաւ խրոխտ քայլերով ճեմել
այն տախտակամածին վրայ, որուն տակ
արքունի սենեկապանը կը գտնուէր:

Զոյէ՝ պատրիարքն և մեծամեծ իշխան-
ները զրկեց կոստանդինը պահանջելու հա-
մար. անոնք հազիւ մօտեցած էին նաւա-
տորմին երբ քարերու կարկուտ մը սկսաւ
տեղալ իրենց վրայ, փախչելու բռնադա-
տելով: Ինչ վերջ Ռոմանոս իր բոլոր զի-
նուած նաւերով Սրբազան Պալատին վրայ
կը քալէր՝ և կանգ կ'առնէր անոր Պու-
քոլէոն նաւահանգստին մէջ: Տագնապը,
Ռոմանոսէն առաջ, տիրեց պալատին. ծո-
վակալին թշնամիները փութացին փախ-
չիլ. Զոյէ և կայսրը ընդ առաջ ելան իրեն,
յարգանքով պալատ ընդունեցան և յետ
արքունի մատրան մէջ ճշմարիտ խաչա-
փայտին վրայ երդուընցնելու զՌոմանոս
որ կայսեր իրաւանց պիտի չվնասէ, զինքն

անուանեցին զօրավար Թիկնապահ զօրաց։ Կայսեր կեանքը այնուհետեւ Ռոմանոսի ձեռքին մէջն էր. իր մըցակիցը յաղթուած, խաւարած էր. գահ ելլելու միայն մէկ արգելք կը մնար. — երդումը՝ որ սակայն շուտով պիտի եղծուէր Ռոմանոսի յիշողութենէն։

Գ.

ՓՈԿԱՍԻ ԲԱՆԱԿՆ Ի ՓԱՂԿԵԴՈՆ. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՁԱՌԸ՝ ԿԱՐՄԻՐ ԿՕՇԻԿՆԵՐՈՒՆ ԱՌԹԻԻ. — ՌՈՄԱՆՈՍ ԿԱՑՍՐ

Ռոմանոս, որ կայսրուհին իրեն գերի ընելով յաջողած էր այնքան բարձրանալ, նոյնպիսի շաւիղ մ'ընտրեց գահուն աւելի մերձենալու համար. — հնգետասանամեայ Կոստանդինի սիրտը ջանաց իր Հեղինէ դստեր հետ կապել։ Այսու կայսերական սերունդ մը պատրաստած պիտի ըլլար՝ իր իսկ ցեղէն։ Ծրագիրը յաջողցնելու համար հարկ չեղաւ շատ հնարքներ մտածել. Հեղինէ ունէր բարձրագոյն աստիճանով ամէն ձիրք մարմնաւոր, հոգեկան, և մտաւոր։ Կոստանդին որ զուրկ էր քաղաքական հեռատեսութենէ, փութաց Հեղինէի հետ նշանուիլ, և 919ի Զատկին շքեղօրէն կատարեց հարսանիքը. որով Հեղինէ՝ կայսրուհի, Ռոմանոս կայսերահայր տիտղոսը կ'առնէր և կարմիր մոյկեր գործածելու իրաւունք։

Սակայն ուրախանալու ժամանակ չկար, քանի որ Լեւոն Փոկաս և Կոստանդին սենեկապան արեւելեան գունդերով կու գային կայսրը «բռնաւորին ձեռքէն ազատելու»։ Պատահմունքները բանակեցան ասիական ծովափին վրայ, — Խրիւսոպոլսէն մինչեւ Քաղկեդոն, — աչքերնին դէպ ի Պոլիս։ Ժամանակի սովորութեան համեմատ, բանակէ մ'առաջ՝ Ռոմանոս բանագրանքի թուղթ մը ղրկեց Փոկասի դէմ.

«Ով որ դաւագրութիւն մը կամ ապստամբութիւն մը կազմակերպէ, նզովեալ եղիցի։

Ամէն ոք որ իր հաւատուրացութեան մեղսակից կամ օգնական կ'ըլլայ՝ նզովեալ եղիցի։

Ով որ անոր խորհրդական և գրգռիչ կ'ըլլայ, նզովեալ եղիցի։

Ով որ իր զրօշներուն տակ քալէ, նզովեալ եղիցի։

Այն քահանաները, որ զինքը կը խոստովանցնեն, ցօրչափ չէ զղջացած իր հաւատուրացութեան վրայ, և չէ հրաժարած անկից, նզովեալ եղիցին»։

Մինչեւ սակայն այս նզովքները Փոկասի բանակին մէջ շրջեցնել պիտի կարենային։ Այս բանին համար Ռոմանոս երկու հոգի ընտրեց. Միքայէլ անուամբ

կղերիկոս մը, և Աննա անուամբ անհամեստ կին մը: Աստնք իրենց դերը յաջողութեամբ ի գլուխ հանեցին, թէեւ կղերիկոսը վերջ ի վերջոյ բռնուելով՝ անդամահատութեան դատապարտուեցաւ. — քիթն և ականջները կտրեցին: Երրորդ նամակ մը հասաւ նոյն իսկ Կոստանդինէն գրուած.

«Փորձով իմացած եմ, կ'ըսէր նա, Ռոմանոսի արթնութիւնն և հաւատարմութիւնը. Աստուծմէ վերջ ինքն է իմ պաշտպանս և պահապանս. համոզուած եմ որ զիս հայրական սիրով կը սիրէ, և անոր համար զինքը իմ հայրս կը յայտարարեմ:

Գալով Լեւոնի, որ միշտ մեր տէրութիւնը կը խռովէ ծածուկ մեքենայութիւններով, և հիմակ ալ յայտնի պատերազմով, զինքը կը յայտարարեմ պաշտօնանկ, մատնիչ, դաւաճան, և բարկութեանս արժանի: Ուրեմն դուք որ իր սուտերով խաբուած էք, ճանչցէք ճշմարտութիւնը, բաժնուեցէք զզուելի ապստամբէն, և հնազանդեցէք ձեր օրինաւոր կայսեր»:

Աբգունի քարտուղարներէն մին, Սիմէոն անուամբ, Քաղկեդոն տարաւ այս նամակը. կայսեր կողմանէ գրուած ըլլալով՝ ոչ ոք յանդգնեցաւ ընթերցումն արգիլել: Բոլոր բանակը Լեւոն փոկասի դէմ դարձաւ, կեցցէներ գոչելով Կոստանդնի և Ռոմանոսի:

Երբ Լեւոն տագնապալից բերդէ բերդ կը փախչէր, գունդ մ'իր եաեւէն հասաւ, բռնեց զինք և նաւակի մէջ դրաւ. Քաղկեդոնի և Պոլսոյ ճիշդ մէջտեղ նաւակը կանգ առաւ. երկու զինուոր ոտքի ելան, պահակեցուցին զԼեւոն, և տաքցած երկաթներ մխեցին իր բիբերուն մէջ: Ռոմանոս, — որ քանի մ'ամիս առաջ բարեկամութեան երդում տուած էր Լեւոնի — այս պատժով ալ գոհ չեղաւ. կոյր Լեւոնը ջորիի վրայ հեծցնելով վազցնել տուաւ Պոլսոյ բոլոր փողոցներուն մէջ. ապարապետը, որ այնքան անգամ կեանքը հայրենեաց համար վտանգի մէջ դրած էր, ծիծաղի տեղ՝ ժողովրդեան արտասուքը շարժեց:

Հեղինէի հարսանեաց վրայ տարի մը հազիւ անցած էր, (920 սեպտ.) երբ Ռոմանոս՝ կայսրը և ծերակոյտն հաւաքելով՝ հետագայ ճառն արտասանեց... իր կարմիր մոյկերուն վրայ շարադրուած:

«Դուք, ով ազնուականք և դիւցազունք, միաձայն հաւանութեամբ հրաման տուիք՝ որ ես կարմիր մոյկեր գործածեմ:

Շնորհակալ եմ ձեր թանկագին ընծային համար, բայց փափագելի էր որ քիչ մ'աւելի մտածէիք պարագաներուն վրայ:

Ի՞նչ բանի կը նմանիմ ես հիմա. —

այն միմոնները և խեղկատակները, որ ժողովրդեան ծիծաղը դեռ աւելի շարժելու համար, գոյնզգոյն զգեստներ կը հագուին։

Ուրիշներուն պէս՝ ինքս ես ալ կը ծիծաղիմ իմ վրաս, երբ հասարակութեան կը ներկայանամ՝ ոտքերովս միայն կայսր, իսկ գլխով՝ սովորական մարդ մը։ Ինչ ծաղրական բան. աւելի լաւ կատակերգութիւն մը կարո՞ղ էիք մտածել։ Ուրեմն կամ ինձի թագ մ'ալ տուէք, և կամ հանեցէք ոտքէս այս կայսերական մոյկերը, որոնք զիս նիւթ կ'ընեն ժողովրդեան ծաղրածութեանց»։

Ամէնքը իրաւունք տուին Ռոմանոսի և Կոստանդին չետ նախ զինքը կեսար անուանելու, (24 սեպտ. 920) Նիկողայոս հայրապետի ձեռամբ կայսերական թագ մը գետեղեց անոր գլխուն վրայ (920, դեկտ. 17)։

Ամէն երդում մոռնալով, Ռոմանոս սկսաւ գործել իբր միակ կայսր հռոմէական պետութեան. Կոստանդինը՝ անուն մ'էր միայն այնուհետեւ. նոյն իսկ անհրաժեշտ բանները կը զլացուէին. ապրելու համար ստիպուեցաւ նա երբեմն իր նկարչութեան գործիքները, կամ գրքերէն մի քանին ծախելու։ Դրամները Ռոմանոսի պատկերը կը կրէին։

Դ.

ԿԱԼԻՊՈՒԼԱՅ՝ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ ՊԱՐԵԼՈՎ. ԾԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆ Կ'ԸՆՆԵՆ. — ՋՈՒԱՐԹՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐԸ

Զոյէ և Թէոդոր, Ռոմանոսի մեծագոյն բարերարները, վանքի մէջ փակուեցան՝ հոն «իմաստասիրութեամբ զբաղելու համար», ինչպէս կ'ըսէին Բիւզանդացիք։

Այսու կոստանդին դեռ աւելի անպաշտպան կը մնար։ Ռոմանոս յաջորդաբար գահակից անուանեց իրեն՝ իր Քրիստոփ (921), Ստեփան և կոստանդին որդիները (927) և նոյն իսկ իր Ռոմանոս անուամբ Թոռնիկը (Քրիստոփի որդին)։

Եկեղեցական կառավարութիւնն ալ ձեռք բերելու համար՝ Ռոմանոս իր Թէոփիլակտոս որդին կղերիկոս ընել տուաւ, և քիչ յետոյ պատրիարք (940) երբ դեռ հազիւ տասնեւվեց տարեկան էր։ Ցետոյ իր որդւոյն երիտասարդութիւնը պատրուակ առնելով՝ սկսաւ եկեղեցական գործերը ինք կարգադրել։

Թէոփիլակտոս պատրիարքը՝ որուն մանրամասն կենդանագիրը կ'ընէ մեզի կեդրենոս (յէջ 333, ըստ տպ. Նիպուհրի) պատմութեան ամէնէն եզական դէմքերէն մին է։ Եկեղեցւոյ վրայ մտածելու տեղ իր ախոռով կը զբաղէր. երկու հազար ձի ունէր.

կալիգուլան անգամ այնքան խանդաղատանք չէր ցոյց տուած իր ձիերուն վրայ, որ պալատական իշխանուհեաց կեանքը կ'անցընէին. գարնի տեղ կու տային անոնց ազնիւ կերակուրներ անուշահոտ գինիներով եփուած. բալամոն, կինամոմոն, ամէն տեսակ համեմներ կը ղրկուէին պատրիարքարան, ուսկից կը տարուէին ձիերուն: Ասագ հինգշաբթի օր մը երբ նա ճայնաւորը պատարագ կ'ընէր, քուռակի մը ծնունդն աւետեցին իրեն. զգեստները մէկդի նետել, եկեղեցիէն դուրս վազելը մէկ ըրաւ. ուրախութենէն՝ չէր հաւատար եղածին. յետոյ զարձաւ զուարթութեամբ զգեստները հագաւ, և ճայնաւորը շարունակեց:

Սակայն ինքնիրեն ալ ոչ նուազ խնամք կը տանէր. եկեղեցւոյ բոլոր պաշտօններուն սուղ գիներ որոշած ըլլալով, բաւական դրամ շահեցաւ սրբապիղծ վաճառականութեամբ: Եթէ մէկը դանդաղէը իր կամքը կատարելու, «Մտիկ ըրէ, ինձ, կ'ըսէր նա, քեզ եպիսկոպոս կը ձեռնադրեմ ամէնէն ընդարձակ թեմերէն մէկուն վրայ»:

Իր բոլոր հպատակաց մեղքերը թերեւս կրնային թուով քան իր գործածները գերազանցել, բայց ոչ նաեւ տեսակով:

Զուարթ բնաւորութիւն ունենալով, շատ կը ձանձրանար ժամերգութեանց լուրջ և տխուր հանդիսաւորութենէն: Հնարք մը կը մտածէր՝ զանոնք աւելի դիւրամատչելի և հրապուրիչ ընելու համար իրեն յանձնուած հաւատացելոց: Այս նպատակաւ հրամայեց պարելով ժամերգութիւն ընել, ինչ որ գրեթէ երկու դար հաւատարմաբար կատարուեցաւ: Քանի մը շարականերգելէ վերջ, հարսանեաց երգ մը կը յաջորդէր, յետոյ քահանայք և աշխարհականք մեծ ոգեւորութեամբ պարել կը սկսէին: — Այս եղելութիւնը տարակոյսի չի կրնար ենթարկուիլ, որովհետեւ ժամանակակիցներ կը պատմեն զայն և կեդրենոս կը գանգատի փոխանակ արտասուքով և զղջացեալ սրտիւ կատարելու ժամերգութիւնները, անառակ երգերով, ծիծաղով, յիմարական աղաղակներով և «սատանայական պարերով» կը կատարուէին անոնք: Այսպիսի սովորութիւն մը, եկեղեցական իշխանութենէն հրամայուած, տէրութեան ամէն կողմը՝ մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Եւ Թէոփիլակտոս զուարթութեան դարագլուխ մը բացաւ:

Ձիերը, զորս այնքան սիրած էր պատրիարքը՝ իր մահուան պատճառ պիտի ըլլային:... Օր մը գեղեցիկ նժոյգի մը վրայ աշտանակած, իր ասպետական շարժումներով՝ դիտողները կը հիացնէր, կը ճեմէր

ծովափին վրայ պարիսպներու երկայնքին, յանկարծ ձին սահեցաւ և հայրապետը նետուելով օդին մէջ՝ քարերուն զարնուեցաւ։ Յորդահոս արիւն սկսաւ վազել։ Իսկոյն անկողին տարին, ուր անշարժ մնաց երկու տարի. կարելի չէ գուշակել թէ ինչ դառնութիւն պատճառեց իրեն այս հիւանդութիւնը, իրեն՝ որ քսան տարի հեծելութեամբ անցուցած էր կեանքը։ Յետոյ ջրգողութիւն ունեցաւ և մեռաւ (27 փետր. 956)։ Սոյն հայրապետը կենաց մէջ պալատական դաւաճանութիւններ ալ կազմակերպած էր, բայց պարելու ծրագրին պէս յաջողութիւն չգտան։

Ե.

ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ԴԱԻԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԻՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ԴԷՄ. — ՊՈՆՏՈՍԻ ՀԱՑՈՑ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Համոզումները բախտին պէս բաժնուած են։ Ընկերվարականութիւնը աղքատ դասակարգին կը պատկանի, ինչպէս ազնուապետութիւնը՝ հարուստներուն և եթէ եղած են մեծամեծներ որ ամկավար հանդիսացած ըլլան, ժողովուրդը իրենց գործիք ընելու համար եղած է յաճախ։ Գաղափարի հսկայական ընդարձակութիւն պէտք

է ունենալ ազնուական մը, որպէս զի, հակառակ իր շահուն, ամկին դատը պաշտպանէ։

Ռոմանոս սակայն երկու դասակարգին ալ պատկանած էր. իր հոգւոյն մէջ անկողմնակալ կերպով ընկերական բարեշրջման մեծ գաղափարական մը կը սնուցանէր։ Կալուածատիրութիւնը ժողովուրդը կը կեղեքէր դարերէ ի վեր. Ռոմանոս յայտնի պատերազմ մղեց անոր դէմ, գիտնալով հանդերձ թէ իշխաններէ շրջապատուած, վտանգի մէջ կը ղնէր իր կեանքը. «գԱստուած օրինակ առած եմ ինծի» կ'ըսէր նա։

Իր համոզմամբ՝ պէտք էր միշտ թագաւոր մը աւելի ուշադրութիւն դարձնէր իր ժողովրդեան երջանկութեանը՝ քան արտաքին պատերազմներու։ Անոր պարտքն է նախ հպատակները պահպանել, յետոյ սահմանները. — հպատակները՝ սահմաններէն աւելի բան մըն են։

Նոր օրէնքներ հանեց նա ի նպաստ գիւղացւոց, տէրութեան գանձը բարւոքեց, կանոններ դրաւ զինուորական ստացուածքներու մասին։

Յանդուգն մենամարտ մ'էր, զոր կը մղէր նա իր դարուն ոգւոյն հետ. վերջնական յաղթանակը դժուարին էր շահիլ. բայց Ռոմանոս այն քաջերէն եղաւ՝ որ իրենց թշնամին ալ կը հիացնեն։

իր ողորմածասիրութիւնը սահման չունէր։ Ամէն օր իրեն հետ երեք աղքատ սեղանի կը նստէին, միայն պահոց օրերը, — կերակուրները չափաւոր ըլլալուն համար, — աղքատաց տեղ՝ երեք խստակեաց կրօնաւոր բերել կու տար վանքերէն։

Ռոմանոս եղաւ հնարող այն գոց և միայն մէկ ծակ ունեցող տփիկներուն՝ որ փողոցի վրայ կը կախուին՝ քաղաքացիները ողորմութեան հրաւիրելով։ Կայսեր օրինակը բոլոր իշխանաց վրայ ազդեց, նոյն իսկ հեռաւորներուն. Աշոտ Ողորմած որ Ռոմանոսէն քանի մը տարի վերջ (952) Հայոց գահը կ'ելլէր, գթութեան նոյնպիսի սըրտաշարժ ապացոյցներ տուաւ։

927ին հանդիպած մեծ սովին ժամանակ, արքունի գանձէն աղքատները կերակրեց. ամէն կողմ հիւանդանոց, աղքատանոց, որբանոց կը կանգնէր այն ատակով, որ Կոստանդնի ձեռքին մէջ մեծ գրատան մը շինութեան պիտի ծառայէր անշուշտ։ Ընտանիքներ կային՝ պարտքի տակ ճնշուած. բոլոր այդ պարտքերուն հաշիւն առաւ, ամէնքն ալ տէրութեան գանձէն վճարեց, յետոյ մուրհակները հրապարակաւ այրել տուաւ։ Նոր պարտէզներ կը շինէր ժողովրդեան զուարճութեան համար, իսկ նոր եկեղեցիներ՝ քաւելու նպատակաւ իր մեղքերը, — որ յիրաւի բազմաթիւ էին։

Կոստանդնի և ազնուապետութեան կուսակիցները կարող չէին սրտանց երկար կեանք մաղթել կայսեր մը՝ որ երկուքին ալ կը վնասէր։ Եօթը դաւադրութիւն յաջորդեցին իրարու՝ Ռոմանոսը գահէն կամ կեանքէն զրկելու համար։ Բայց նա գիտէր պատիժը կանխել քան յանցանքի գործադրութիւնը, և կը վարուէր իր դաւաճաններուն հետ «Գիտակից, սկզբունքով եղած անզթութեամբ մը» ինչպէս կը վարդապետէ Գելցեր (յէջ 983)։

Ջոյէ Թունաւորել ուզեց զինքը. իր սէրը աստելութեան փոխուած էր. հոգեկան խոր-ունկ դառնութեամբ նա կ'իմանար հիմա՝ թէ ո՛րքան խաբուած էր Ռոմանոսէն, որ ոչ թէ իր անձը՝ այլ գահը սիրած էր միայն։ Երբ անհամբեր թոյնի արդիւնքներուն կը սպասէր, յանկարծ դուռը բացուեցաւ և վարսավիրայ մը՝ զինուորներու հետ միասին ներս մտաւ. — դաւը յայտնուած էր. գերծեցին թագուհին, ականակուռ զգեստներու տեղ՝ սեւ զգեստ մը նետեցին վրան, յետոյ զրկեցին Փրինքիպոյ, կուսանաց վանքին մէջ ապաշխարելու համար։

Պալատականներէն ոմանք որ կեանքերնին վտանգի ենթարկել չէին ուզեր, գաղտնի ժողովով որոշեցին քանի մ'աւազակ կանչել, առաջ դրամ խոստանալ և անոնց

միջոցաւ, որպէս ժամանակ ապաննել զՌոմանոս։ Դիւրին եղաւ Բիւզանդիոնի մէջ աւազակ գտնել, և փափագուած թուով։ Բայց կայսրը դաւն իմացաւ խոկոյն. բազմաթիւ գունդերով անտառը գնաց... աւազակներն որսալու։ Ամէն կողմանէ պաշարեց զանոնք, և մի առ մի ձերբակալեց։ Յետոյ հանդիսաւոր կերպով քաղաք բերաւ, ծեծեց, կուրցուց, ջորիի վրայ հեծցնելով, մէկ ձեռքի մէջ ագին՝ միւսին մէջ խարազան մը տալով, հրամայեց, ըստ սովորութիւնեան ժամանակին, Պոլսոյ փողոցներուն մէջ ձիարշաւ ընել. դաւը կազմակերպուած էր՝ Լեւոն Փոկասի վրէժն առնելու համար. ուստի կոյր Փոկաս ալ ջորիի վրայ հեծած իբրեւ ընդհանուր սպարապետ, կ'ընթանար աւազակներուն առջեւէն (920)։

Յաջորդ տարւոյն մէջ (921) երեք դաւաճանութիւն եղաւ Ռոմանոսի դէմ. յանցաւորները յայտնուեցան, գանակոծուեցան, կուրցան, իշու վրայ հեծած՝ Պոլսոյ փողոցները թափառեցան, յետոյ դատապարտուեցան կրօնաւոր ըլլալու։

Յովհաննէս անուամբ իշխանը՝ որ վեցերորդ դաւադրութեան մը հեղինակն էր, իր ծրագիրը մատնուած տեսնելով և գիտնալով միանգամայն Ռոմանոսի սովորութիւնը, չսպասեց ատեանի վճռին. կրօնաւորի զգեստ հագաւ, նետուեցաւ նաւակի մը մէջ և իշխանաց կղզիները դիմեց վանական ըլլալու։ Այսու արարողութեան անհրաժեշտ մէկ մասը – ծեծուիլ, կուրնալ, և ջորիով թափառիլ, – յաջողեցաւ կրճատել։

Ռոմանոս վեհանձն էր իր թշնամեաց նկատմամբ։ Աքսորեալներուն ներում կը շնորհէր շուտով, և այն օրը՝ ուր գինքը վանքի մը մէջ կը բանտէին, միակ աքսորեալն էր իր ամբողջ պետութեան մէջ։

Այն օրէն ի վեր երբ հայ ազգին մէկ մասը Յունաց հպատակեցաւ, գաղթականութեան անընդհատ հեղեղ մը կ'երկարէր բնաշխարհէն մինչեւ Բիւզանդիոն։ Այս գծին վրայ եղած բոլոր քաղաքները հայ բնակիչներով լեցուեցան, այնպէս որ կեդրենոսի քով Հայաստան գործածուած կը գտնենք ո՛չ միայն կապադովկիոյ, այլ և Պոնտոսի տեղ. իսկ ըստ Յովհ. Կաթող. (տպ. Երուս. 1867, էջ 88) Մօրիկ նոյն իսկ «Պոնտոս՝ կոչէ մասն մեծ Հայոց»։

Տասներորդ դարու մէջ սակայն՝ Հայոց կեդրոնացումը հոն այնքան խտացած էր որ կարելի եղաւ ապստամբութեան փորձ մ'ալ ընել (զոր կը պատմեն Թէոփանէս Շարայարևալը էջ 404, Սիմէոն Մագիստրոս 734, Գէորգ Կրօնաւոր, 896)։

Խաղտեաց և Պոնտոսի կառավարիչն էր այս ժամանակ հայ մը՝ Վարդ Բոյլ անուամբ (Βάρδα Βόϊλα). տեղացի հայ հարուստներուն ապստամբելու խորհուրդ տուաւ՝ խոստանալով այն ամէն օգնութիւն զոր իր պաշտօնին շնորհիւ կարող էր ընձեռել իրենց։

Քիչ յետոյ Տաճատ անուամբ մին, ձաւձ մականուանուած (յոյնք կը գրեն Ταξάκης և Τξάντξης πλούσιος πάνυ) և հարստութեամբը մեծահռչակ, Աղբիանոս Խալտիացւոյն հետ միանալով՝ յարձակեցաւ Բաբերդի վրայ, տիրեց և հոն ամրացաւ։

Գուրգէն հայկազն, տասներորդ դարու մեծագոյն զօրավարը, արեւելեան բանակին հետ կապադովկիա կը գտնուէր. ապստամբութիւնը խեղդելու համար բաւական էր ուրեմն պաշարման հրահանգ ղրկել անոր և Բիւզանդիոնէն ալ քանի մը գունդ. այսու երկու սուրի մէջ պիտի ճնշուին ապստամբք, և անձնատուր պիտի ըլլային։ Գուրգէն սակայն արդէն միայնակ յաջողեցաւ տիրել Բաբերդի, Աղբիանոսը կուրցուց, իր զինուորները ցրուեց. իր ընկերը որ ղեկավար մը ապաւինած էր՝ Ռոմանոսէն թողութեան գիր ստանալով, Պոլիս եկաւ. ձանձը կայսեր թիկնապահ անուանեցին. հպարտ վաճառականը սովորական

զինուորի մը փոխուած տեսնելով ինքզինք, և պահապան այն մարդուն՝ զոր սպաննել կ'ուզէր, փախչելու փորձ ըրաւ. Ռոմանոս զինքը ձերբակալեց, կուրցուց։ Ինչպէս յանցանքին, պատժին ալ մասնակից պէտք էր ըլլալ Վարդ Բոյլը, Ռոմանոս սակայն զինքը կը սիրէր. վրան գթալով, ձեռնել տուաւ, ածիլեց, և յետոյ վանքի մը մէջ փակեց։

Այսպէս Ռոմանոս, մարմնացում գթութեան, գիտէր թէ ո՛րքան ձեռնասակար է տիկա քաղաքականութեան մէջ, և հարստաներու աչքեր կը կուրցնէր այն պահուն՝ ուր զբաղած կը թուէր աղքատին արցունքը սրբելու

Ջ.

ԲՈՒԼՂԱՐՆԵՐԸ ԲԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄՕՏ. — ՀԱՅԱԶԳԻ ՆՈՎԱԿԱՒ ՄԸ ԹԵՂԴՈՒԱԾ. — ՌՈՄԱՆՈՍ ԿԱՆԱՑԻ ՊԱՏՄՈՒԱՆ ՀԱԴՈՒԱԾ ԴԷՊ Ի ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԸ Կ'ԵՐԹԱՑ. — ԱՆՀԱՃՈՑ ԸՆԹԱՑ ՄԸ

Պոլսոյ արուարձանները հրդեհել, իր բնակիչները կոտորել, հարստացած վերադառնալ, — այս ամէնը ազգային սովորութիւն մը դարձած էր Բուլղարներուն. ամէն տարի պիտի կատարէին զայն։ Ամէն գարուն՝ — ծաղիկներէ զատ — Բուլղարներ ալ կը բերէր իր հետ։

Ռոմանոսի ժամանակ երեք մեծ արշաւանք ըրին անոնք (922, 923, 924ին)։

Ցոյն զօրավարները որ Թշնամեաց առաջին հեղեղին առջեւ թումբ դնելու ղրկուած էին, Բուլղարները հորիզոնի վրայ նշմարելով՝ այնքան խառնակ կերպով դէպ ի նաւերը փախչիլ սկսան, որ բազմութիւն մը ծով թօթափելով խեղդուեցաւ։ Ծովակալն էր այն ժամանակ հայազգի մը՝ Աղբախ Մոզակէս (Մուշեղ) կոչուած. կը ճեմէր իր նաւուն վրայ՝ արհամարհական նայուածքը դէպ ի Թշնամիները, երբ փախչող բանակի մը տեսարանը հանդիպեցաւ անոր։ Ցոյներուն տեղ ինքը ամչցած կատաղութիւնը չկրնալով զսպել, հրամայեց իր զէնքերն ու զրահները բերել. սուրը մերկացած՝ նետուեցաւ նաւակի մը մէջ, ցամաք ելաւ, և սկսաւ Բուլղարները կոտորել։ Անոնք յառաջ եկած էին, գրեթէ այն երագութեամբ՝ որով յոյները կը փախչէին։ Դիւցազնութիւնն անգամ այլ եւս անօգուտ էր. Մուշեղ, միայնակ մնացած, ստիպուեցաւ նահանջել. խուռն բազմութիւն մը զինուորներու կը շարունակէր տագնապով նաւուն սանդուխներէն վեր մագլցիլ. այնքան շփոթութեան մէջ Մուշեղ սխալ քայլ մ'ըրաւ, և մեծ աղմուկով գլորեցաւ ծովուն մէջ։ Ի զուր լողալու

փորձ կ'ընէր. ծանր զրահները զինք դէպ ի յատակ կը քաշէին։ Հայազգի ծովակալը խեղդուեցաւ։

Այնուհետեւ զօրավարներէն ոչ ոք յանձն կ'առնէր Բուլղարաց դէմ երթալ. — ինչպէս քաջութեան խոստումներ առնել անոնցմէ. — Ռոմանոս այս հնարքն ալ մտածեց։

Դիտած էր շատ անգամ՝ թէ իշխանները ոչ երբեք այնքան արիասրտութիւն ցոյց կու տան, ինչպէս խնջոյքներու ժամանակ և իրենց մեծագոյն դիւցազնութիւնները կը կատարեն՝ արքունական բաժակները դատարկելէ յետոյ։

Այսենաճոխ ընթրիք մը պատրաստել տուաւ և բոլոր իշխաններն հրաւիրեց. խօսակցութիւնը բնականաբար քաղաքագիտութեան վրայ դարձաւ. կայսրը իր բոլոր զուարճախօսութիւնը գործածեց՝ ժամանակակից դէպքեր ակնարկելու, նորերու վատութիւնը ծաղրածելու, փափաք յայտնելով հին քաջերու յարութեանը՝ որոնց պէտքը զգացնել կու տային Բուլղարները։ Բոլոր իշխանները մեծ ճարտասան, մեծ դիւցազներ դարձած, սկսան սպառնալիքներ տեղալ Բուլղարաց հասցէին. Սակտիկիոս անուամբ մէկը, հանդիսաւոր կերպով խոստացաւ նոյն իսկ՝ քանի մը ժամէն

Բուլղարներուն մեծ կոտորած մը տալու։ Եւ յիրաւի, նոյն գիշերը, առաւօտեան մօտ, գիշերապահ գունդով մը դուրս ելաւ Բիւզանդիոնէն, Բուլղարաց վրայ յարձակեցաւ, գերեց, ջարդեց, շփոթցուց, փախցուց։ Լոյսը սակայն իր մատնիչն եղաւ. թշնամիները պաշարուած՝ նահանջեց. գետակէ մ'անցած ժամանակ՝ ձիուն ոտքը տղմին մէջ խրեցաւ, և ճիշդ միեւնոյն ժամանակ նիզակ մ'ալ՝ իր կուրծքին մէջ։ Քիչ յետոյ մեռաւ, դիւցազնի համբաւը թողլով իր քաղաքակիցներուն մէջ։

Ռոմանոս իր այս հնարքէն ալ օգուտ մը չգտնելով, որոշեց Բուլղարաց Սիմէոն Թագաւորին հետ տեսակցութիւն մ'ընելով, զանիկա խաղաղութեան յորդորել։ Բայց կը վախնար որ նենգաւոր Բուլղարները զինքը չսպաննեն։ Այս բանիս դէմ գիւտ մը փնտռեց. մտածեց հրաշագործ զգեստ մը հագուիլ, որմէ ոչ նետ, ոչ սուր կարենար անցնիլ։ Այս նպատակով՝ հրամայեց Պլաքեռնեանց Սուրբ Կոյս եկեղեցիէն՝ Աստուածածնի պատմուճանը հանել. մեծ հաւատքով հագուեցաւ զանիկա, և առանց թիկնապահի, անվախ, դէպ ի թշնամին սկսաւ երթալ։ Բիւզանդացիք և Բուլղարք, որ փութացած էին երկու Թագաւորներուն հանդիպումը դիտելու, չկրցան ծիծաղնին

զսպել՝ Հռոմայեցի կայսրը տեսնելով կանացի պատմուճանի մէջ, որ այնքան քիչ կը յարմարէր իր քայլերուն, և այնքան լաւ՝ իր բնաւորութեան։ Բուլղարաց Թագաւորը՝ թիկնապահներով ընդ առաջ ելաւ իրեն՝ և սիրով ընդունեցաւ։ Մտիկ ըրաւ Ռոմանոսի ճառին որով պատերազմը կը ներկայացնէր բռնաբարում մը քրիստոնէական և մարդկային զգացմանց, Թշուառութիւն ժողովրդոց, պատուհաս ոչ միայն պարտելոց, այլ նաեւ յաղթողաց. Սիմէոն համոզուեցաւ, և Ռոմանոսի անձնական ձիրքերուն վրայ հիացած, իսկոյն ստորագրեց խաղաղութիւն բառին, որ երջանկութիւնը պիտի ըլլար Թէ՛ իր Թշնամեաց և Թէ՛ իր հպատակաց։

Հայ կայսրը սակայն կը շարունակէր գաղտնապէս Բուլղարաց վնասել։ Անոնց կուսակցութիւններէն մին կը զօրացնէր, երկպառակութեան կ'օգնէր, և այսու կը յաջողէր տկարացնել զանոնք։ Բուլղարաց Պետրոս Թագաժառանգին դէմ դաւ մը պատրաստուած էր. յանցաւորները բռնադատուեցան կրօնաւոր ըլլալու. անոնք Բիւզանդիոն փախան։ Ռոմանոս մեծ հիւրասիրութիւն ցոյց տուաւ անոնց, գրեթէ եկեղեցական հանդիսաւորութեամբ կրօնաւորական սքեմը հանելով՝ աշխարհականը

հագուեցուց, իշխանուհիները՝ անոնց կնութեան տուաւ, և պալատները բնակութեան համար։

Բուլղարք, որ փոքրագոյն առիթներու մէջ պատերազմ հրատարակած էին, իրենց լռութեամբ ցոյց տուին՝ թէ ո՛րքան վշտացած էին Ռոմանոսի նենգաւոր քաղաքականութենէն։

Իտալիոյ իշխաններուն նկատմամբ ալ՝ նոյն դրութիւնը կը գործածէր Ռոմանոս։

Իր կեղրոնը Պարի ընտրած էր։ Մանր տէրութիւնները իրարու դէմ հանելով քիչ անգամ առիթ կ՛ունենար ինքը կռուելու. կայսրութիւնը ընդհանրապէս յաղթական կ՛ելլէր դքսութեանց դէմ։

Հուգոն, որ իբրեւ թագաւոր Իտալիոյ, աւելի խոհեմութեան պէտք ունէր, բազմաթիւ ընծաներով Լուիթբրանդ եպիսկոպոսը ղրկեց՝ Ռոմանոսի բարեկամութիւնը խնդրելու համար։ Լուիթբրանդ իր նուիրակութեան պատմութիւնը գրած է, ուր զբօսալի ոճով դուրս ցայտեցուցած է Ռոմանոսի նկարագիրը։ Անոր բերած նուէրներուն մէջ կային նաեւ որսական երկու մեծ շուներ. կայսրը շքեղութիւն ցուցնելու համար բիւզանդական տարօրինակ տաբազներ հագուած էր. փայլուն գոյներէն կատղելով, և որսական կենդանի մը կարծելով զՌոմանոս, բարակները անպատկառ կայսեր վրայ յարձակեցան։ Թիկնապահներու գունդը հազիւ յաջողեցաւ անոր կեանքն ազատել, զոր այնքան դաւադրութիւններ յաջողած չէին նոյնչափ վտանգի ենթարկել։

Թէպէտեւ Ռոմանոս շատ գոհ չեղաւ այդպիսի ընծաներէ, բայց ի վերջոյ դաշնակցեցաւ Հուգոնի հետ։

Է.

ԳՈՒՐԳԻՆ ՀԱՅԿԱԶՆԻ ՓԱԶՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — ԱՐԱԲԱՑԻՔ ԲՈՆԱԴԱՏՈՒԱԾ ԻՐԵՆՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱՑ ԴԷՄ ԿՌՈՒԵԼՈՒ. — ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Մինչդեռ Աշոտ Երկաթ, ծավալի ժայռէ մ՛աւելի պինդ, արաբական յորձանքները կը փշրէր Հայաստանի մէջ, ուրիշ Հայ մը, որուն Պոդպատ տիտղոսը պէտք էր տալ, անոնց պետութեան շրջագիծերը կ՛աւրէր՝ թշնամի արեամբ նոր մը գծելու համար։

Գուրգինն էր նա. զինքը ժամանակակիցներ Բևլիսարիոսեան ալ վեր կը համարէին. իր կենսագրութեան՝ Մաւուէի անուամբ կորսուած պատմիչ մը՝ ուրիշ գիրք նուիրած էր։ Աբեւելքի սպարապետը, Պոնտոսը խաղաղցնելէ յետոյ՝ Աբաբացւոց դէմ գնաց։ Անոնք կեղրոնացեր էին Մելիտինէի

մէջ, որ մրցանակ կը թուէր երկու քաղքերու մէջ դրուած, եւ ռազմագիտական կարեւորութեամբ կընար զուգակշռի գալ Թէոդոսուպոլսի հետ անգամ։

Գուրգէն՝ մերձակայ գիւղեր հիմնայատակ ընելով՝ անկարելի ըրաւ ո՛և է օգնութիւն հասցնել քաղաքին. պարիսպներու վրայէն դիտող մը բոցավառ դաշտերուն վրայ կարմիր ծովու մը ալէկոծութիւնը տեսնել կը կարծէր։ Մելիտինէ արաբական քաղաք մը կը թուէր՝ անապատի մէջ հիմնուած։ Կղզիացումէն վերջ, յարձակումն սկսաւ Գուրգէն։ Աւրարացւոց կը հրամայէր Ապուխաֆա քաջ ամիրան։ Ժամանակը, որ պաշարողներու լաւագոյն նիզակակիցն է, օգնութեան եկաւ Գուրգէնի. զուրկ կերակրէ, գինուորէ՝ Ապուխաֆա մեծամեծներու հետ Գուրգէնի վրանը գնաց, ծունը դրած, քաղքին բանալիները ձեռքին մէջ, աղաչական նայուածքով մը՝ կեանք խնդրեց։ Հայը խոստացաւ իրենց թողուլ թէ՛ կեանքն և զէնքերը, եթէ զանոնք Աւրաբաց ղէմ գործածէին։

Ապուխաֆա ամիրան դիւցազնական քաջութեամբ կռուեցաւ... իր հայրենակիցց ղէմ. Գուրգէն յաղթանակաւ Պոլիս դարձած ժամանակ՝ գինքն ալ իր հետը տարաւ։

Ամբոխը դիզուած էր պարիսպներուն,

Ոսկեդրան առջեւ՝ որ կարծես պիտի փլչէր կեցցէներու և ծաղիկներու ծանրութեան տակ։ Ջրահներ, սուրեր, նիզակներու անտառը հեռուն սկսաւ շողշողալ, և փողերու յաղթական երգը՝ Աբեւելքի երազկոտ տեսարանները գծեց Բիւզանդացւոց խանդավառուած հոգիներուն մէջ։ Շքեղ հեծելագունդը մօտեցաւ. Գուրգէն նստած էր քառաձի կառքի մը մէջ. անցած ոսկեզօծ քարերու և ծափահարութեանց կրկին կամարներուն տակէն։ Իր եռեւէն կու գային հայկական և յունական գունդեր. անոնցմէ վերջ, արաբացի նժոյգներու վրայ, Մելիտինէի Ապուխաֆա ամիրան և իր բանակը. իրենց արդիւնքը Բիւզանդացւոց ցուցնելու համար, կը բերէին իրենց եռեւէն արաբացի գերիներու խափօր մը, որ երկայն ճանապարհի մը եզերքը անկուած նոճիներու զուգահեռական շարք մը կը թուէին։ Այս մարդիկը, որոնց մարմնոյն վրայ շղթան մինակ սպիտակ կ'երեւէր, կը կրէին սպիտակ դրօշներ, որ իրենց պէս գերի, կ'երթային հայկազն կայսեր մը ոտքին տակ փռուելու։

Դէպքի բարոյական իմաստը շատ աւելի մեծ էր քան նիւթականը. Բիւզանդացւոց բորբոքած երեւակայութիւնը օդին մէջ դղեակները կը կառուցանէր։ Իրենց աշխար-

խարհակալութեան ուղեգիծը, խնկենեաց և արմաւենեաց մէջէն՝ մինչեւ Մեքքէ երկընցուցին... Գուրգէն զաւեշտական կերպով գործածեց Հերակլ կայսեր խրատը. — ազամանդը ազամանդով փշրեց: Այսպիսի փառք մը քրիստոնէութիւնը դեռ չէր ունեցած. իրրեւ Գուրգէնի վերապահուած՝ ապագային մէջ ալ չկրկնուեցաւ:

Ապուխաֆի մեռած ժամանակ, նախատինքը քաւելու համար, Աբաբայիք ոտք հանեցին Մելիտինէն: Սակայն Գուրգէն և Մևիաս (Մեղրիկ) կոչուած ուրիշ հայ զօրավարի մը հետ հայկական գունդերով իսկոյն նուաճեցին զանիկա (934):

Հայաստան արիւնհեղութեանց մէջ էր, Աշոտ երկաթ մեռած (927). հիւսիսէն վրացիք կը յարձակէին, հարաւէն Աբաբներ. Աբաս, Աշոտի եղբայրը, կարս կը փոխադրէր իր գահը, առանց զայն ապահովցընել կարենալու: Ռոմանոս անոր օգնութեան ղրկեց Գուրգէնը իր բոլոր բանակով: Գուրգէն բարեպաշտ սովորութիւն մ'ունէր. որ քաղաքին որ յաղթէր, անոր մզկիթին վրայ խաչ մը կը տնկէր: Բաւեանի, Դուինի, Ախլաթի, Բաղէշի մզկիթներուն վրայ խաչ տնկեց:

Մինչդեռ Աբեմմուաքի Աբաբայիք Սիկիլիոյ կը տիրէին, քրիստոնեաները նա-

ւերու մէջ կը լեցնէին, յետոյ ծովուն մէջտեղ՝ նաւը ծակելով՝ զանոնք ջուրերուն տակ կը թաղէին (934), յԱրեւելս ճգնաժամի մէջ էին:

Տիգրանակերտի շրջակայ երկիրներն աւերելով, բնակիչները չարդելով, Գուրգէն Եդեսիա հասաւ. Աբաբայեաց խոստացաւ քաղաքը և իրենց բոլոր գերիները ազատ թողուլ՝ եթէ Քրիստոսի դաստառակը իրեն յանձնէին: Ուրախացած այսքան թեթեւ պայմանի մը վրայ, դաստառակը Գուրգէնի ուղարկեցին: Ոչ մէկ լուր աւելի ցնծացած չէր Բիւզանդիոնը, ոչ մէկ յաղթանակ նոյնչափ ոգեւորութիւն չէր պատճառած. բոլոր ժողովուրդը ոտք ելաւ. Բիւզանդական պատմիչ մը հարկաւոր էր հոտ՝ արտասուախառն հրճուանքով տեսարանին յուզմունքը բացատրելու համար: Պատրիարքը, եպիսկոպոսներ, քահանաներ, ծերակոյտի անդամներ, գործաւորներ Բլաքեռնիա սկբսան երթալ՝ «ընդ առաջ Յիսուսի». վերջին դատաստանի տեսարաններէն մին կը թուէր: Անպատմելի եղաւ այն վայրկեանը, ուր ժողովուրդը Քրիստոսի սուրբ դաստառակը նշմարեց յաղթական կառքի մէջ, ուր բազմիլ յանձն չէր առած Գուրգէն: Եկեղեցական շքեղութեամբ աստուածային նկարը (15 օգ. 944) տարուեցաւ Պլա-

քեռնեանց եկեղեցին, ուսկից Ս. Սոփիա, յետոյ արքունիք։ Բիւզանդացիք որ իրենց դրամին մէկ կողմը Յիսուսի պատկերը կը գծէին, հպարտացան երկնքի թագաւորը իրենց արքունեաց մէջ տեսնելով։

Այս գործով Գուրգէն աւելի պաշտելի դարձաւ Բիւզանդացւոց քան իր բոլոր քաջութիւններով։

Գուրգէն պատմութեան մեծագոյն անձերէն մին կը համարուի, նոյն իսկ ըստ օտարազգեաց։

Արաբական պետութեան համար՝ որ այնքան փառքերով և արիւններով անմահացած էր, անկման զարգուխս մը բացաւ. «Հայաստան այնուհետեւ զատուեցաւ բոլորովին արաբացւոց իշխանութենէն, Բիւզանդիոյ հետ սերտ կերպով զաշնակցեցաւ, և յառաջապահն եղաւ քրիստոնէութեան։

Արեւելքը ներկայացնող Իսլամը, Պարթեւներու ժամանակին պէս, քաշուեցաւ Արտաշատականի լեռնային պատուարներուն մէջ։ Այն ժամանակ Հայերն էին, — ու շատ երկրորդաբար վրացիները, — որ կ'երեւային համաշխարհի պատմութեան տեսարանին մէջ։ Այն ազգերուն քաջ և խոհեմ որդիները, թէ՛ զօրավարութեան, թէ՛ տէրութեան ուրիշ պաշտօններու մէջ՝ ամենէն փառաւոր դիրքը բռնած էին, և

զայն կը վարէին պատուաւոր կերպով». (Գելցեր)։

Ընդհանուր սպարապետը հայազգի մըն էր. հայ կայսեր մը կը հնազանդէր, հայ զինուորներու կը հրամայէր. հպատակութեան շաւղով հայ ազգը Բիւզանդիոնի տէրն էր դարձած, ինչպէս իրմէ քիչ առաջ՝ Յոյնն ըրած էր Հռոմայեցւոց։ Ռոմանոսի կայսրութիւնը էջ մը կը թուի ազգային պատմութեան։

Ը.

ՌՈՒՍԵՐ ՎՈՍՓՈՐԻ ԱՌՋԵԻ. ԻՐԵՆՑ ՆԱՒԱՏՈՐՄԻՂԸ ՓԱՆՑԱՒ. — ՄԻՋՈՒԴԻՊԵՐ

Ռուսերը, այս դարուն մէջ, թափառական ժողովուրդ մ'էին. Գոթաց նման՝ իրենց կոյս հանճարը նոր տանջանքներ գտնելու կը գործածէին։ Կը սիրէին մանաւանդ գերիները նիզակով գետին գամել, կամ ձեռքերնին մուրճեր առած գերիի մը շուրջ բազմիլ՝ և ժամանակ անցընել՝ գամեր տնկելով անոնց գանկին մէջ։

Պերփեռուժէն իր որդւոյն խրատ կուտայ՝ որ երբ Ռուս իշխան մը կայսեր վերապահուած զգեստներէն մին կամ յունական կրակը պահանջէ, հեռեւեալ պատասխանը ղրկէ. անոնք մարդկային ձեռ-

քով կամ արուեստով շինուած չէն, այլ «ինչպէս ամենահին գրքերու մէջ գրուած գտանք», հրեշտակ մը երկնքէն ընծայ բերաւ Կոստանդիանոսի և ամենաբացայայտ հրամանով արգիլուած է զանոնք օտարի մը տալ. այս կանոնը չյարգեց Լեւոն իսաւրացի, անոր համար յանկարծ ածուխ մը ցատքելով, ամբողջ երեսն այրեց, եւն:

Հակառակ ամէն զգուշութեան՝ Ռուսեր պատերազմ բացին Բիւզանդացւոց դէմ. անոր միակ շարժառիթն այն էր՝ որ իրենք աղքատ էին, ցոյները՝ հարուստ (941):

Քառասուն հազար Ռուս զէնք առին. 2000 նաւակներով զօրմիլ մը կազմուեցաւ: Ինգոր իշխանը՝ ծովակալը պիտի ըլլար:

Բարեպաշտ Ռոմանոսը, ենթադրելով որ անշուշտ իր մեղքերուն համար՝ Աստուած Ռուսերը տէրութեան դէմ կը ղրկէ, ամէն միջոց ձեռք առաւ՝ նախ երկնքի բարկութիւնն իջեցնելու: Աղտասուեց, սուգ մտաւ, ծոմ պահեց, զղջացեալ սրտիւ աղօթեց, և յետոյ ինքզինքը բոլորովին Աստուծոյ խնամքին յանձնեց:

Նոյն պահուն Գուրգէն, Ռուսաց գալուստն իմանալով, Հայաստանէն, ճամբայ կ'ելլէր Բիւզանդիոն. Թէոփանէս պատրիկն ալ կ'երթար Ռուսաց դէմ, որոնք

Վոսփորի մուտքին առջեւ կանգ կ'առնէին: Նա կը հրամայէր տասնեւհինգ նաւերու՝ որ ընտրուած ըլլալուն պատճառաւ՝ Պոլիս մնացեր էին. բայց անոնք մեծագոյն ոյժ մ'էին թշնամւոյ մը հանդէպ՝ որ նաւակներով եկած էր Բիւզանդիոնի տիրելու: Յունական կրակի և մեքենաներուն տակ, իսկոյն կ'ընկղմէին ասոնք՝ իրենց բովանդակութեամբը միասին. Ռուսերը չդաձգըրէն ծով նետուելով՝ կ'ազատէին բոցերէ, բայց ոչ նաեւ մահուընէ: Փախստեան ճամբան գոցուած գտնելով յոյն նաւատորմիղէն, որ ուրիշ կէտի մը վրայ ալ կոտորածը երկրորդեց, ցամաքն ապաւինեցան. Գուրգէն հասած էր ճիշդ այդ վայրկեանին. երրորդ կոտորած մը տուաւ և յաղթանակը վերջացուց. ինգոր սպանուած էր. գերիները գլխատուեցան. շատ քիչեր յաջողեցան հայրենիքնին տեսնել. Ռուսեր, սարսափած, երկայն ժամանակ անշարժ մնացին: Իրենց նաւակատորմիղը բոլորովին փճացած էր: Յեղակից Սքլաւոնները, որ 926ին ապստամբութիւն մը փորձած էին Պեղոպոնէսի մէջ, յաղթուեցան Աղրիա Քրենիթէսէն և ութ ամիս վերջ՝ բոլորովին անձնատուր եղան:

Հունգարներն երկու անգամ մինչեւ Թրակիա արշաւեցին (934–ին և 944–ին).

Ռոմանոս՝ առաջին անգամ դրամով, երկրորդ անգամ զէնքով խաղաղ ճնալու բռնադատեց զիրենք։ Յաղթութիւններէ խրախուսուած, Ռոմանոս ծրագիր մը շինեց Եգիպտոսի տիրելու։ Պատերազմի հազար նաւակները ճամբայ ելան, փոթորիկը զանոնք կիսեց, միւսները ետ դառնալ ստիպուեցան։ Ցոյն լրտես մը ձերբակալուած ըլլալով Եգիպտոսի մէջ՝ Ալրաբացիք կարող եղան հզօր դիմադրութեան մը պատրաստութիւնը տեսնել։

Այս պատերազմներուն ժամանակ՝ մի քանի միջադէպեր հանդիպեցան։ Վրաց կիւրապատը Պոլիս գալով՝ ընդունուեցաւ մեծ հանդիսով. մեկնեցաւ՝ հիացած Պոլսոյ եւ մասնաւորապէս Ս. Սոփիայի վրայ, որուն որմերը ծեփուած էին շքեղ գորգերով։ Հայաստանէն հրէշ մը բերուեցաւ. երկու գլուխ ունէր, չորս ոտք, մէկ իրանով միացած։ Իր մուտքն ի Բիւզանդիոն աւելի աղմկաւոր եղաւ քան թագաւորի մը այցելութիւնը։ Ռոմանոս չար գուշակութիւն մը նկատելով զայն՝ Պոլսէն հեռացնել տուաւ, բայց կոստանդին Պերփեռուժէնի ժամանակ կրկին բերուեցաւ։ Տղաքներէն մին հիւանդանալով՝ մեռաւ։ բժիշկները այնպիսի ճարտարութեամբ մը վիրահատութիւնը կատարեցին՝ որ միւսը

կարող եղաւ դեռ երկայն ժամանակ ապրիլ։ Մեծ դէպք մ՚է ասիկա բիւզանդացի պատմիչներուն համար։

Ռոմանոս՝ չորրորդ ամուսնութիւնը եկեղեցին դատապարտել տուաւ և այդ վճիռն հրատարակեց Պերփեռուժէնի ձեռքով՝ որ չորրորդ ամուսնութենէ ծնած էր։ Այսու իր գահակիցը անգամ մ՚ալ կը նախատէր անգութ հեգնութեամբ։ Եկեղեցական վէճեր դադրած էին. Ռոմանոսի ժամանակ կայսրերը աստուածաբանութեան մէջ նետուած էին, եկեղեցականներն ալ քաղաքականութեան տուած էին զիրենք, — ինչպէս տեսանք Նիկողայոս հայրապետին վրայ խօսելով. — մահուընէն վերջ այս նենգաւոր մարդը սուրբերու կարգ դասուեցաւ. կըրնանք ասկից գուշակել թէ ինչ եղած պիտի ըլլան բիւզանդացւոց մեղաւորները։

Պղնձեայ երեք սափորներ գտնուեցան 922ին. Ռոմանոս անոնց խորաքանդակներէն իմանալով՝ թէ Մօրիկի և անոր որդւոց աճիւնը կը բովանդակեն՝ հանդիսով փոխադրել տուաւ Միւրելեան վանքին մէջ։

Յովհաննէս Ռատինոս պատրկի ձեռքով ծովահէնները ջախջախեց, բայց անոնց գլխաւորը, Լեւոն Տրիպոլսեցին՝ մէկ նաւով փախչիլ յաջողեցաւ։

Խաղաղութիւնը կը տիրէր՝ թէ ծովու,

թէ՝ ցամաքի վրայ։ Միայն մէկ տեղէ մը բացակայ էր, Ռոմանոսի սրտէն։

Երկնազանցութեամբ ատացուած փառքերը՝ դժոխքի բոցերը կը ճառագայթէին իր աչքին։ Աղքունեաց մէջ ալ ձայն մը կար՝ որ շողոքորթել չէր գիտեր. — իր խղճմտանքը։

Թ.

ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԴԷՄ. — ԳԻՒԱՆԱԳԻՏ ՀԱՅՈՒՀԻ ՄԸ. — ԱՓՍՈՐԱՆՔԻ ԳԻՇԵՐԸ. — ԴԷՊ Ի ՓՈՌԹԻ

Պալատական խուլ պայքարներու, գահաճանութեանց ժամանակ, զգայուն հոգի մը կար՝ որ ամենէն աւելի կը տանջուէր. — Հեղինէ հայուհին, Պերփեռուժէնի մայրը։

Որո՞ւն կուսակից ըլլար. իր հօր և եղբայրներո՞ւն, թէ իր փեսային։ Ընդհակառակն սիրոյն աւելի կարեւորութիւն պէտք էր տալ, թէ ամուսնականին։ Այս տարակոյսներով տանջուած ժամանակ՝ պարագաներն եկան որոշ բառերով իմացնելու՝ թէ ինչ ուղղութիւն պէտք էր բռնել։

Իր Թէոդորա մայրը մեռաւ. Ռոմանոս, Հեղինէի տեղ, իր Քրիսթոֆ որդւոյն Սոփիա կինը ծանոյց Հռոմայեցւոց կայսրուհի։ Տեսնելով որ իր բոլոր բախտը Պերփեռուժէնի

փառքէն կախում ունի, որ երբեմն հին գերդաստ կայսր ալ համարուեցաւ, Հեղինէ վճռեց բացարձակապէս իր ամուսնոյն կուսակիցն ըլլալ։ Նախանձէն յուզեալ, արցունքի և անքնութեան գիշերներու մէջ, յանդուգն ծրագիր մը յօրինեց. երեք կայսր կործանել։ Հրեշաւակի անմեղութիւնը, որ կը փայլէր իր բոլոր անձին և իր վարմունքին մէջ, երեւոյթ մ՚էր միայն։ Իրօք խռովայոյզ, մեքենայող, անհանգարտ ոգի մ՚էր. հանճարեղ, և գործունեայ։ Վերջապէս ունէր այն յատկութիւնները, որ կը պահանջուէին իր ամուսնէն։ Գրգռեց անոր անձնասիրութիւնը, գործունէութեան ապարէզը հրաւիրեց, զգացնել տալով թէ որքան Ռոմանոս ծաղրական ըրած էր զինքը՝ մականը ձեռքէն յափշտակելով և գրիչ մը դնելով անոր տեղ։

Պերփեռուժէն անսովոր թափով գործել սկսաւ։ Պէտք էր դաւադրութիւն մը կազմել Ռոմանոսի դէմ, բայց, — ո՛և է վտանգի չենթարկուելու համար, — դաւը կազմել տալ նոյն իսկ իր որդւոյ ձեռքով, զանոնք համոզելով՝ թէ հայրերնին բաւականէն աւելի թագաւորած է, իրե՛նք պէտք են գահ ելլել։ Դժուարին դեր մ՚էր այս, զոր սակայն սիրով ատանձնեց Թրէ՛ւիկ վատիլ անունով պալատականը։ Սահ-

փանի վստահութիւնը շահելէ յետոյ, իմաստուց իրեն թէ ծածուկ խուրհուրդ մ'ունէր տալիք. խորհուրդ մը՝ որ կրնար ի սկզբան յանդուգն երեւիլ, բայց զոր ստիպուած էր տալ՝ պարզապէս տէրութեան բարւոյն համար, — իր հայրը վանքի մը մէջ փակել։ Նա ծերացած է, կ'ըսէր, տէրութիւնը պէտք ունի երիտասարդի մը՝ որու սուրի տակէն անցնին Բուլղարները, որուն համբաւը Ագարեները զողացնէ անապատին մէջ. յետ Ստեփանի ապագայ պատերազմներուն հմայիչ նկարագրութիւնն ընելու, աւելցուց՝ Ռոմանոս թագաւոր չէ, հայր անգամ չէ. բռնաւոր մ'է։ Փոխանակ նոր յանցանքներ գործելու՝ թող երթայ արդէն գործածներն ապաշխարէ։

Ստեփան, որ արդէն ձանձրացած էր հօր երկարակեցութենէն, այս առաջարկը շատ անտեղի չգտաւ։ Անշուշտ Հեղինէ ալ քրոջ մը բոլոր խանդաղատանքը կեղծելով, օգնեց վասիլի յաջողութեան.

Ռոմանոս Արգիս անուամբ խոստովանահայր մ'ունէր, որ ըսած էր Ստեփանի և կոստանդնի համար. «Հեղի քահանայապետին որդւոց վերջը պիտի ունենան»։ Ինքը սուրը կը համարուէր, և իր ամէն խօսքը՝ մարգարէութիւն։ Ռոմանոսի որդիքը ենթադրելով թէ իրենց հայրը անշուշտ այդ խօսքը պիտի իրագործէ, զայն գահընկէց ընել մտածեցին։

Ըստ Բիւզանդացի ու եւրոպացի պատմիչներու՝ այս երկու պարագաներն եղան շարժառիթ՝ Ռոմանոսի դէմ կազմուած դաւադրութեան։ Ըստ մեզի անբաւական էին անոնք՝ այդ արդիւնքն յառաջ բերելու։ Ինչպէս յանձն առնէր Ստեփան, քիչ մը շուտ թագաւորելու համար, արդէն հիւանդ և ծեր հայր մը աքսորել, նախ իր կեանքը վտանգի ենթարկելով։ Կրօնաւորի մը սպառնալիքը կրնա՞ր այդքան մեծ ոճիր մը ներշնչել, և Ռոմանոսի որդիները աւելի Պերփեռուժէնի վրայ պիտի չկասկածէի՞ն քան իրենց հօր։

Երբ Ռոմանոս արքունիքէն հեռացաւ, գանուեցաւ իր գրած կտակը, յորում մեծագոյն կայսր կը դնէր զՊերփեռուժէն, իսկ իր որդիները՝ անոր ստորակարգեալ։ Կ'երեւի թէ Ստեփան և կոստանդին այս կտակը կարդացած էին ո՛ր և իցէ կերպով և փութացին հայրենին գահընկէց ընելու, անոր գործադրութիւնը խափանելու համար։ Ահաւասիկ դաւադրութեան իրական պատճառը, որուն կրնային օգնած ըլլալ Պերփեռուժէն, Հեղինէ, Վասիլ, Արգիս։

Լաբիւրինթոսի նմանող պալատներէն մէկուն խորը՝ ժողով մը կազմեց Ստեփան,

յետոյ սկսաւ մակեդոնացի գունդեր հաւաքել, իր հօրը թիկնապահներուն տակ ցրուել։ Դաւակիցներուն մէջ Բուրդիկ անուամբ հայ մ'ալ կար, և Մարիանոս անուամբ կրօնաւոր մը։

Որոշեալ օրը Ստեփան և իր դաւակիցները տագնապի, սրտատրոփ անձկութեան մէջ էին։ Ամէն վայրկեան օր մը կ'երեւար. ամենէն չնչին պարագան իրենց դատապարտութիւնը կարող էր բերել։ Անհամբեր՝ մէկու մը կը սպասէին. ո՛վ էր նա. — գիշերը, դաւաճանութեանց հասարակաց մեղսակիցը։ Երբ ան ալ եկաւ, մակեդոնացի գինուորներով դէպ ի կայսեր սենեակը դիմեցին. թիկնապահները, առաջուց կաշառուած, անհետ եղեր էին արդէն. Ռոմանոս վագրի մորթի մը մէջ փաթթուած կը քնանար։ Ձինք շրջապատող այդ վերմակը խորհրդանշանն էր արքունիքի մը ուր իր որդիէն ալ պէտք էր կասկածիլ։ Քնաթաթախ կայսրը սաւանի մը մէջ փաթթեցին և ծրար մը կազմելով սկսան վար իջնել. սրահներուն մէջ անոնց հանդիպողը՝ լաթերու կոյտ մը միայն կը տեսնէր, առանց գուշակել կարենալու՝ թէ Հռոմայեցւոց կայսրը կը գտնուէր անոնց տակ։ Կոստանդին, Ստեփանի եղբայրը, որ ի սկզբան տարտամ էր, ինքն ալ անոր հետ միացաւ։

Ա.ճապարանքով թանկագին ծրարը նաւակի մը մէջ դրին, և հրամայեցին անոր դէպ ի Փռոթի դիմել։ Անուշակ գիշեր մ'էր, Ռոմանոսի համար միայն դառն. խաղաղ լուսնկան՝ արծաթեայ ալեկոծութիւն մը կը յօրինէր Մարմարայի վրայ. լռութեան մէջ կը լսուէր միայն ճեղքուող ալիքներու ողբը, հովերու հառաչը որ կարծես Ռոմանոսի հոգիէն ելած՝ կորսուած կայսրութիւն մը կ'երգէին։ Ռոմանոս, ազատելով իր ծածկոյթներէն, ալեզարդ գլուխը ետ դարձուց. վերջին անգամ մը տեսաւ իր պալատը որ լուսնկայի և կիսաստուերներու, շքեղութեանց երգող յիշատակներու մէջ, աւելի գեղեցիկ երեւցաւ քան իր ամբողջ կեանքին մէջ։ Վոսփորը, Ոսկեղէն քաղաքը, Քաղկեդոնը երագաբար կ'անցնէին իր քովէն, և անոնցմէ իւրաքանչիւրն ունէր միշտ երջանիկ յիշատակ մը՝ որուն «Մնաս բարով» կ'ըսէր Ռոմանոս։ Իշխանաց կղզիներն երթալով կը մեծնային. նաւակը Փռոթիի առջեւ կանգ առաւ. գիշեր ժամանակ վանքի մը դուռը բախեցին. կրօնաւորները տարաժամ աղմուկը լսելով՝ իմացան թէ նոր աքսորեալ մը կու գար. ո՛վ գիտէ թէ ո՛ր իշխանն ընկեր պիտի ըլլար իրենց. ինչ մեծ եղաւ իրենց զարմանքը, երբ տեսան, նաւակին մէջ՝ կայսրը ինքնին (944 դեկտ. 19)։

Ռոմանոսի մազերը կարեցին. կրօնաւորի զգեստները նետեցին վրան, յետոյ փակեցին խուցի մը մէջ։ Կրկին Թիերու ճոպիփիւնը լսուեցաւ ծովափին վրայ. աքսորեալին նաւակը, աւելի բախտաւոր քան Ռոմանոս, երջանկութեանց պալատը կը վերադառնար։

Ժ.

ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՎԱՐԶԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ. — ՀԵՂՆՈՒԹԵԱՄԲ ԻՐ ՈՐԴՒՈՑ ԸՆԴԱՌՈՒԱԶ Կ'ԵԼԼԷ. — ՏԱՐՕՐԻՆԱԿ ԹՈՍՏՈՎԱՆՆԵՐ ՄԸ. — ԱՒՏՈՐԵԱԼԻՆ ՄԱՀԸ

Ռոմանոսի փառքն անհետացած էր ա-նոյշ երազի մը, աստղի նման. յաղթանակները անոր նախերգանքն եղան, և աքսորն անոր վերջաբանը. մին է նա Մեծն Նափոլէոնի նախապատկերներէն, որ այնքան բազմաթիւ են Բիւզանդիոյ պատմութեան մէջ։

Փոթի՝ Լեկաբենի Ս. Հեղինէն եղաւ։

Ի՞նչ կը զգար նա երբ երեկոյեան դէմ ծովափը կը նստէր, երբ հեռաւոր յիշատակներու պէս աղօտ, ուրուագծուած կը տեսնէր Բիւզանդիոնի պալատները, որուն գմբէթներէն ոմանք իր ձեռակերտներն էին։ Ի՞նչ կը մտածէր նա երբ յեղյեղուկ ալիքներու լեռնանալն և յանկարծական փըշրումը կը տեսնէր. իր ո՞ր յոյսը կը նշմարէր անոնց ոսկեզօծումին մէջ, կամ իր ո՞ր վիշտը կը յիշէր՝ երբ անոնք կու լային գիշերուան քօղերուն տակ. գաղտնիք մ'է մեզի համար, մեզի՝ որ չենք փորձած թէ ինչ ըսել է առաջին օրը գիւղացի ըլլալ, երկրորդ օրը կայսր, և աւելը չմտած՝ վերադառնալ թշուառութեան ծոցը։

Աքսորեալը դեռ քանի մը շաբաթ կայսեր մը պատկառանքը կ'ազդէր իր վանքի կրօնաւորներուն. խաւարած արեգակ մը կը թուէր նա վանքի կամարներուն տակ թափառող. մինչեւ որ, մտքերու մէջ ալ գահընկէց, խաւարեցաւ բոլորովին՝ իր ըղբացի ճգնաւորներուն։

Պալատին մէջ արդէն Ռոմանոս սկսած էր իր մեղքերուն վրան ապաշխարել. յաւիտենականութեան մտածումը, Աստուծոյ դատաստանը՝ այնքան սարսափեցուցած էին զինք, որ գրեթէ ուրախութեամբ ընդգրկեց վանական կեանքը, խորունկ զառնութեամբ յիշելով սակայն՝ թէ զինք մատնողները իր որդիքն էին։

Իսկ որդիքը՝ յետ ազատելու իրենց հօր գերիշխանութենէն, կրկին դաւակցութիւն մը կազմեցին՝ Պերփեռուժէնն ալ գահընկէց ընելու համար։ Այն գիշերը՝ ուր Ռոմանոսն աքսորեցին, Բիւզանդիոնի մէջ սխալ

լուր մը տարածուեցաւ՝ թէ Պերփեռուժէն սպանուած է. ժողովուրդն ոտք ելաւ, և ապստամբութիւն հրատարակելով պալատին վրայ դիմեց. ի զուր Ստեփան կ'ուզէր համոզել զանոնք թէ աքսորեալը Ռոմանոսն է. արիւնհեղութիւնն սկսելու մօտ էր. յանկարծ պալատի պատուհաններէն մին բացուեցաւ և Պերփեռուժէն արձանի մը դիրքով, կանգնեցաւ պատշգամին վրայ: Անէծքները ծափահարութեանց փոխուեցան, կատաղութիւնը ուրախութեան. կարծես թէ սիրական մեռեալ մը յարութիւն առած էր. և ժողովուրդը ցրուեցաւ, Ռոմանոսի մասին անհոգ, իբր թէ ոչինչ գործուած ըլլար նոյն գիշեր:

Այս դէպքը ցոյց տուաւ թէ ժողովուրդը Պերփեռուժէնը միայն կը ճանչնար իրեն օրինաւոր կայսր: Ստեփան և Կոստանդին նախանձն յագեցնելու ուրիշ միջոց չգտնելով, մակեդոնացի գունդերով իրենց պալատները լեցուցին և որոշեցին որ օր մը Պերփեռուժէնը սեղանի կանչեն, յանկարծ զինքը ձերբակալեն:

Այս դաւադրութիւնը պատմութեան ամենէն թատերական միջադէպերէն մին կը համարուի, և Լուիթպրանդ ժամանակակից պատմաբանը կ'ըսէ թէ Եւրոպայի, Ասիոյ և Ափրիկէի մէջ բազմաթիւ երգեր շինուած էին անոր վրայ:

Ստեփանոսի դաւակիցներուն մէջ կար նաեւ Դիաւոլինոս անուամբ մէկը, նենգաւոր ու մատնիչ, որ խոկոյն Պերփեռուժէնի գնաց, յայտնեց թէ խնջոյքի ժամանակ զինքը պիտի կապեն՝ վահանի թնդիւնով ձերբակալման նշանը տալով. Հեղինէ՝ անշուշտ իրրեւ քոյր, այս անգամ ղեր մը ունեցաւ և հանգոյցները յօրինեց: Պերփեռուժէն որոշեց Ստեփանն և Կոստանդինը սեղանի կանչել՝ ճիշդ այն օրը՝ զոր անոնք սահմանած էին, և իրենց ծրագիրն իրենց վրայ գործադրել:

Ժամադրեալ օրը կը մօտենար. դաւակիցները սարսափեցան՝ տեսնելով որ Կոստանդինն ալ իր պալատը կը լեցնէր մակեդոնացի գունդերով: Պատրաստութիւնները յառաջ կ'երթային լուռ կատաղութեամբ. մէկ օր մնացած էր միայն դաւն ի գլուխ հանելու՝ երբ յանկարծ Պերփեռուժէնէն՝ խնջոյքի հրաւիրագիր մը եկաւ իրենց. կասկածեցան, արիւնին սառեցաւ իրենց երակներուն մէջ, տարտամ աչքերով իրարու նայեցան, բայց գուգադիպութիւն մը համարելով՝ հրաւէրն ընդունեցան:

Խնջոյքը արտասովոր շքեղութիւն մը ունէր, զուարթ խօսակցութիւններ՝ ամէն կասկած մոռցնել կու տային. դաւադիրները բաժակներն անհոգաբար կը դատար-

կէին՝ խոստանալով Պերփեռուժէնի փոխա-
դարձ խնջոյք մը տալու։ Յանկարծ ցնցուե-
ցան ամէնքը և մեռելական լռութիւն մը
տիրեց խօսակիցներուն վրայ. վահանի ա-
հաւոր թնդիւն մը լսուած էր, աղմուկ մը
մերկացող սուրերու, բախուող զէնքերու,
շղթաներու. դաւադիրը իրենց պատրաստած
նշանը ճանչնալով՝ գոյներնին նետեցին.
երկու հայ եղբայր՝ վիթխարի հասակով՝
Թոռնիկ անուամբ, կոստանդնի և Յոհաննի
վրայ յարձակեցան. չհամարձակեցան ա-
նոնք փոքրիկ դիմադրութիւն մ'ալ ընելու.
կապեցին զիրենք, նաւակի մէջ ղրկին, և
ղրկեցին դէպ ի իշխանաց կղզիները։

Աքսորեալները Պերփեռուժէնէն շնորհք
մը խնդրեցին. — փոխի հանդիպիլ՝ իրենց
հօրմէն ներում խնդրելու համար. Ռոմա-
նոս, լսելով թէ իր որդիքը իրեն կու գան,
ծովափ վազեց հեզնական ժպիտ մը դէմ-
քին վրայ. «Որդիս ծնայ և բարձրացուցի,
գոչեց նա, և նոքա զիս անարգեցին»,
յետոյ աւելցուց.

«Ա՜հ, երջանիկ վայրկեան, յորում օ-
գոստափառ կայսրներ կը հաճին մեզի պէս
ոչինչ մարդոց այցելել. ես գիտէի արդէն
թէ դուք զիս շատ կը սիրէք, և զիս հոս
ղրկեցէք վերջ, ձեր որդիական սէրէն բըռ-
նադատուած՝ պալատը պիտի թողուիք և
իմ քովս գայիք։

Աղէկ որ գիս առաջուց հոս ղրկեցիք.
սա իմ եղբայրներս, միամիտ կրօնաւորները
ըլլալով, և զբաղած իրենց երկնաւոր տե-
սիլներուն հետ, ինչ պիտի գիտնային՝ թէ
կայսրները ինչպէս պէտք է ընդունիլ, եթէ
ինծի պէս մարդ մը չըլլար որ պալատի
բոլոր նուրբ արարողութիւնները գիտնար։

Հիմա նայեցէք. արդէն ամէն բան պա-
տրաստ է։ Ջո՞ւր կ'ուզէք. սառնատան ջու-
րէն աւելի պաղ. համով համով բակլա-
ներ, թարմ կաղամբներ, նոր փրցուած
պրասներ։ Մի վախէք. միշտ ձուկ ուտե-
լով՝ մարդս չի հիւանդանար, այլ միայն՝
քիչ մ'աւելի պահք պահած կ'ըլլայ։

Բայց միայն մէկ բանէ մը պիտի զըր-
կուիք հոս. աղքատ ըլլալով՝ տեղ չունինք
ձեր բազմաթիւ և փայլփլուն ծառաներուն.
մենք զձեզ միայն կ'ընդունինք, վեհափառ
կայսրեր, որ եկաք ձեր հօր ծերութիւնը
մխիթարելու»։

Կոստանդին և Յոհան փոխիէն հա-
նուելով՝ ղրկուեցան այլ և այլ կղզիներ.
առաջինը բանտուեցաւ Յունտերովիթոս.
անկից փոխադրուեցաւ Տենեդոս, յետոյ
Սամոթրակէ, ուսկից փախչիլ փորձեց իր
Նիկետաս պահապանն սպաննելով. այս
յանցանքին համար ինքն ալ սպանուե-
ցաւ. յետ երկու տարի բռնի կրօնաւորը

ըլլալու։ Նոյն գիշերը Ռոմանոս իր որդին դժոխքի բոցերուն մէջ տեսնելով, երկրորդ առաւօտը բոլոր իր ծանօթ կրօնաւորաց, Հռոմայ քահանայապետին և Երուսաղէմի պատրիարքին նամակ գրեց՝ կոստանդնի հոգւոյն համար աղօթք խնդրելով։ Իր եղբայրն Ստեփան աւելի համակամ եղաւ իր ճակատագրին, որ սակայն երբեք չժպտեցաւ իրեն։ Իսկ Ռոմանոս, անձնատուր եղաւ երկնաւոր խոհուեմներու և զառանցանքի մօտեցող խորհրդապաշտութեան։ Երկչոտ ու ծիծաղական բնաւորութիւն մը առաւ. ամէն տարօրինակ միջոց ձեռք կ'առնէր, իր մեղքերն ապահովապէս ջնջելու համար. Մակբեթի քնաշրջիկին նման, որքան լուար, դեռ արիւն կը տեսնէր իր ձեռքերուն վրայ։

Բիւզանդիոնի բոլոր վանքերուն շրջաբերական մ'ուղղեց. կը ծանուցանէր՝ թէ հրապարակաւ խոստովանանք պիտի ըլլայ. և կը խնդրէր որ ամէն եղբայրակից գայ այս հանդէսին։ Երեք հարիւր կրօնաւոր, հետաքրքրուած, փոթի վազեցին։

Ռոմանոս շաբաթներով աշխատեցաւ, իր բոլոր մեղքերը գրի առաւ, և ցանկի վերածեց։

Հանդէսն սկսաւ պատարագով. Սրբուհիւն արթոյր դարձուցած ժամանակ, մէկը

դուրս ելաւ կրօնաւորաց կարգէն՝ վեղարին մէջ ծածկուած. սգաւորի մը կերպարանքն ունէր, մերթ կը հեծկլտար, մերթ կուրծքը կը բախէր. կանգնեցաւ ճիշդ եկեղեցւոյն մէջտեղ. փիլոնը վար նետած պահուն, ճանչցուեցաւ Ռոմանոսը, որ միայն սպիտակ շապիկ մը հագուած, տխուր և յուզեալ շեշտով, իր մեղաց ցանկն սկսաւ կարդալ. իւրաքանչիւր յանցանքէն յետոյ կը հեծկլտար. հանդիսականները կը պատասխանէին «Տէր ողորմեա» գոչելով. ընթերցումն երկար տեւեց, առանց, իր պարունակութեանը շնորհիւ, ձանձրացուցիչ ըլլալու։

Ռոմանոս իւրաքանչիւր կրօնաւորի առջեւ ծունր դրաւ, իւրաքանչիւրէն արձակում առաւ, յետոյ հաղորդուեցաւ։

Պատարագէն յետոյ հանդիսականները ճաշի հրաւիրուեցան։ Փիչ վերջ ներս մտաւ Ռոմանոս և կանգնեցաւ սեղանատան մէջտեղ՝ միայն շապիկ մը հագուած. տղայ մը գաւազանի հարուածները կ'իջեցնէր իր մարմնոյն վրայ, ըսելով. «Նստէ՛ կեր, անպիտան ծեր». Ամենէն յետոյ ինքն ալ սեղանի նստաւ, իրագործել չկանալով մարգարէին խօսքը թէ «Ձմռնիր որպէս հաց կերայ, և զըմպելին իմ արտասուօք խառնեցի»։ Ռոմանոս, իր մեղքերուն ցանկէն

մէկ մէկ օրինակ ղրկեց բոլոր այն կրօնաւորներուն, որ իր հրաւէրը չէին կրցած ընդունիլ։ Դժբախտաբար անոնցմէ ոչ մէկը չէ հասած մեզի. գիտուԹեան վրայ մեծ լոյս պիտի սփռէին, ամբողջ պատմուԹիւնն ըլլալով Ռոմանոսի կայսրուԹեան։

Այս բոլոր ապաշխարանքները կատարած ժամանակ, աքսորեալը դադրած չէր ԹագաւորուԹեան փափագելէ. բայց անձկալի նաւակը չերեւցաւ։ Լսեց անգամ մը Թէ իր Թէոփիլակտոս որդին, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք, դաւակցուԹեան մը գլուխն անցած է, աշխարհս կրկին իրեն հպատակեցնելու համար. բայց երկրորդ լրաբերը՝ հայրապետին անյաջողուԹիւնն իմացուց։ Եւ երբեմնի կայսրը տեսաւ որ վերջալոյսի ճառագայԹներուն հետ, իր յոյսերն ալ դէպ ի ուրիշ աշխարհ մը կը մեկնէին։

Ապրեցաւ հոն, փոռթիի մէջ, խաղաղ, ինչպէս կղզւոյն միայնուԹիւնը, խորհրդաւոր՝ ինչպէս փլած արքունիք մը լուսընկային տակ։

Արքունեաց մէջ միայն Հեղինէ Ճնաց. անշուշտ նա չուշացաւ զղջալու այն ԹըշուառուԹեանց վրայ՝ որոնց պատճառ եղած էր. և իր երկնագոյն աչքերը յաճախ ցօղամած մանուշակներու փոխուեցան, երբ

պալատական հանդէսներու ժամանակ բացակայ կը գտնէր իր հայրն և իր եղբայրները, երբ արքունի երաժշտուԹեանց ժամանակ կը յիշէր՝ Թէ անոնք հիմա վանքի մը անկիւնը կը հեծեծեն։

Թ.

ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ԿՐՏՍԵՐ

(939–963)

Ա.

ԿԱՆԽԱՀԱՍ ԱԽՏԱՒՈՐ ՄԸ. – ՀՆԳԱՄԵԱՑ ԱՄՈՒՍԻՆԸ. – ՎԵՑԱՄԵԱՑ ԿԱՑՍԸՐԸ. – ԳԻՆԵՊԱՆԻ ԴՈՒՅՏԸՐԸ ԹԱԳՈՒՀԻ. – ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ

Քանի գարուններ անցած էին Պերփեռուժէնի հարսանեաց վրայ, և դեռ կայսերական շառաւիղը նոր ծիլով մը չէր բողբոջած։ Թագաժառանգի տեղ՝ հինգ դուստր ունեցած էր։ Մինչդեռ կը տագնապէր՝ մը-տածելով թէ գահը իր նախանձորդներուն պիտի կտակուի, արեգակը խաւարեցաւ։ Արկածի մը նշանն էր անտարակոյս։ Եւ յիրաւի, քիչ յետոյ, ծնաւ Ռոմանոս Բ. (939)։

Զուարճասէր կայսրներու շարքը, որ վայրկեան մ'ընդհատուած կը թուէր, պիտի

գանէր իր շարայարութիւնը այս անձին մէջ՝ որուն արշալոյսն անգամ անսովոր գոյներէ բաղադրուած էր։

Հինգ տարեկան էր՝ երբ ամուսնացաւ Փռովանսի Հիւգոյ Թագաւորին՝ Բերթա անհարազատ դստեր հետ, որ փասքալիոս զօրավարին ձեռքով Պոլիս բերուեցաւ (944–ին)։ Վեց տարեկան էր՝ երբ կայսր օծուեցաւ Թէոփիլակտոս ձիասէր հայրապետէն՝ որ իր քեռին էր (945)։

Փոքրիկ Թագուհին շուտով վախճանեցաւ (949)։ Ռոմանոս Բ, տասը տարեկան այրի մնացած, անձնատուր եղաւ զուարճութեանց, թափառելով փողոցներու, գինետուններու, որսական անտառներու մէջ։

Աղջէն տասնեւմէկ տարեկան եղած էր, երբ սիրտն յարեցաւ Քրաթերոս գինեպանին՝ Անաստասիա աղջկան։ Բոլոր արքունիքը գործունէութեան մէջ մտաւ, անպատիւ հարսանիք մը խափանելու համար։ Բայց Պերփեռուժէն, թոյլ ի բնէ, որդւոյն հիւանդագին վիճակին վրայ զթալով, անոր կամքը կատարեց. ամուսնոյն տեղ՝ անոր անունը փոխեց. Անաստասիան՝ Թէոփանոյ կոչուեցաւ. — ինչպէս թէ անձը չըլլար վատահամբաւեալ, այլ... միայն իր անունը։ Այս վիպակը սկզբնաւորութիւնն էր արիւնոտ ողբերգութեան մը,

որուն գլխաւոր դերասանն եղաւ Թէոփանոյ, կին երեք կայսերաց. Ռոմանոսի, Նիկեփորի, Ձմշկիկի։

Ռոմանոս Բ, որդի մեծ մատենագրի, թոռ մեծ քաղաքագէտի, ոչ մին պիտի ըլլար և ոչ միւսը։ Ժառանգութեան իրաւունքով նախանձելի ձիրքեր իր լուսապսակը պիտի կազմէին. և եթէ զուրկ եղաւ անոնցմէ՝ կրթութեան պակասէն չէր. ընդհակառակն, այս մասին ոչ ոք մեծագոյն բախտ ունեցաւ։ Իր դաստիարակն՝ հայրն ինքն էր, որ գրքերով ալ ուղեգիծը տուաւ իր ապագայ կեանքին։ Ռոմանոս Բ առեղծուած մ'է, զոր այլասերման օրէնքը կը մեկնէ միայն։ Թերեւս Լեկապէն, որ քաջ ուսուցիչ կարող էր ըլլալ եպիկուրեան դպրոցի մէջ, չարիքի մէջ կը հրահանգէր զանիկա — ինչպէս Պերփեռուժէն բարւոյն։

Ռոմանոս Բ ժպտուն նկարագրով, ոճիրներ գործեց՝ որ միայն յուսահատ և մեղսամաշոտ հոգիներէ կարող են արտադրուիլ։ Հակասութիւնը դիւրին է մեկնել. երկու կամք ունէր Ռոմանոս. նախ Թէոփանոյինը, յետոյ իրը։

Մեղմ էր նա. ներողամիտ՝ ոչ միայն անձնական, այլ և տէրութեան թշնամիներուն։ Բախտը սակայն զինքը սրբագրելու համար, քաջ զօրավարներ ընծայեց իրեն։

Աստուածեան էր. ցորեն կու տար ժողովրդեան, անկից ծախահարուածին իլելու համար: Բնութեան ոչ մէկ զգացում ունէր, բաց ի վատերէն: Իր բարեկամութիւններն անկեղծ էին և տեւական, — խեղկատակնե-րու հետ: Պէտք չէ մոռնանք իր բարեմասնութեանց մէջ նաեւ այն՝ որ գնդակախաղի մէջ ամենուն կը յաղթէր, եթէ բիւզանդացի պատմչաց ազգային անապարծութիւնը չէ ասիկա: Ընդհանրապէս մեղքերով կը զբաղէր: Համառօտիւ՝ կը պատկանի բիւզանդացի կայսերաց այն տիպարին, որու գլխաւոր ներկայացուցիչները են Մ՛իքայէլ Սրբշիւ, Լեւոն Իմաստասէր, Աղեքսանդր Սրշակունի, թէպէտև պէտք է ըսել, — արդարութեան համար, — թէ ասոնցմէ ոչ մին մտածեց հայրն սպաննել, մայրը հալածել պալատէն, քոյրերը վանքի մէջ փակել: Որսասէր էր. աւելի կ՛ընտրէր կենդանեաց դէմ գործածել իր զէնքը, քան իր նմաններուն: Թէոփանէս Շարայարող, ժամանակակից ու շողոքորթ պատմիչ՝ հետագայ միջադէպը կը պատմէ ցուցնելու համար՝ թէ որքան անխոնջ էր Ռոմանոս Բ:

Ամբողջ օր մը կրցաւ նա անընդհատ զուարճութեամբ անցընել: Աստւոը կըրկէսի մէջ՝ կառաշարշաւի և այլ մրցանքներու մասնակցեցաւ. յետոյ իննջոյք մը տուաւ

մեծամեծներուն. բայց, առանց յոգնած ըլլալու, հրապարակ իջաւ և գնդակախաղով բազմաթիւ յաղթանակներ տարաւ: Մեծաձորի շրջակայքը ծածկուած էին անտառներով, որոնց աւերակները դեռ կան՝ զուրկ իրենց գազան բնակիչներէն՝ և թագազարդ այցելուներէն: Ռոմանոս անոնց մէջ որսալու գնաց, յաջողելով չորս կինճ սպաննել: Ցետոյ երեկոյեան պալատը դարձաւ՝ հպարտացած՝ իբրեւ յաղթող մարդկան և կենդանեաց:

Ռոմանոս Բ որ հոգեկան ոչ մէկ ձիրք չէր ժառանգած Պերփեռուժէնէն, դէմքով գիծ առ գիծ իր հօր կը նմանէր. լայն ճակատ մ՛ունէր, աղեղնաձեւ քիթ, անոյշ աչքեր, նուրբ ու վերասլաց հասակ, ցորենագոյն մորթ: Գեղեցիկ Տղան (Քալոն փէյիոն) Բիւզանդիոնի մէջ Ռոմանոս Բ. կը նշանակէր:

Իր բոլոր ձեւերուն մէջ կը տեսնուէր կանոնաւորութիւն մը, որ բոլորովին բացակայ էր իր գործերէն:

Աւրաքին նմանութիւնը՝ յաճախ մեծ ազդեցութիւն կ՛ունենայ հոր մը սրտին վրայ: Պերփեռուժէն՝ իր մանկութիւնը, իր երկրորդ ևը կը տեսնէր Ռոմանոսի մէջ: Թանգագտատանքը, որ յառաջ կու գայ աբեան կապէն, աւելի գողտր դարձած էր

իր մէջ՝ արհեստագէտի կրթութեամբ. նե-
րողամիտ իր որդւոյն, վարժեցուց զայն՝
իր ամէն քմահաճոյքը կատարուած տես-
նելու: վարդը փուշէն կը ծնանի, կ'ըսուի
ընդհանրապէս. ասոր հակառակն ալ ճըշ-
մարտութիւն մ'է, բարոյական կարգի մէջ.
չարիքները կան՝ որ ազնուականի մը անար-
ժան որդւոց կը նմանին. — բարութենէ ծը-
նած են: Ռոմանոս Բ զոր իր հակումները,
արքունիքը, Լեկաբէնը, հանգամանքները
բաւական էին զեղծ երիտասարդ մ'ընելու,
աւելի երագ յառաջեց իր թիւր շաւղին
մէջ՝ հօրը գորովանքէն զեղծանելով: Ու
Պերփեռուժէնի վերապահուած էր՝ իր սը-
խալին դառնագոյն հետեւանքը. յանցանքն
ինքնին քաւեց՝ իր ողբերգական մահուամբ:

Բ.

ՀԱՅՐԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ. — ՄԱՅՐ ԵՒ ՓՈՑՐԵՐ ԱՔՍՈՐԻ
ՍԱՀՄԱՆՈՒԱԾ. — ԳԱՅԹԱԿՂԵՑՈՒՑԻՉ ՄԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐ. —
ԿՐՕՆԱՒՈՐ ՄԸ՝ ԹԻԿՆԱՊԱՏ ՁՕՐԱՎԱՐ ԵՂԱԾ. —
ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Անակնկալ բախտը, յարկարծական լոյսի
մը պէս շլացնող, գոռոզ բնաւորութիւն մը
կու տայ անոնց՝ զոր կը հովանաւորէ: Գի-
նեպանի դուստրը՝ այս անգամ փառքերով
գինովցած, անհամբեր այն վայրկենին կը

սպասէր, ուր իրրեւ կայսրուհի պիտի
ողջունուէր՝ իր երբեմնի զուարթ յա-
ճախորդներէն: Համոզեց զՌոմանոս վերջ
դնելու իր հօր երկայն թագաւորու-
թեան. Նիկողայոս խոհարարին ձեռքով՝
թոյն դրին Պերփեռուժէնի դեղի բաժակին
մէջ. երբ ան, սխալ քայլի մը չնորհիւ,
դեռին թափեցաւ, թոյնը կրկնեցին եւ
Պերփեռուժէն, դանդաղ քայլերով, պե-
րեզման դնաց:

Ոչ մէկ դահակալութիւն այնքան նա-
խատինք չեղաւ առաքինութեան: Հայրա-
սպան մը եւ դինեպանի աղջիկ մը՝ թագի
կ'արժանանային: Չարութիւնն էր որ կը
պսակուէր:

Բայց Ռոմանոս Բ. այն կայսրներէն
պիտի չըլլար՝ որոնք, դահու սանդուխնե-
րուն վրայ ոճրագործ, կ'առաքինանան
անոր վրայ բազմած ժամանակ: Քսան եւ
մի տարեկան էր, եւ դեռ կը յուսար ժա-
մանակ ունենալ՝ նորագոյն ոճիրներ դոր-
ծելու:

Հայրը սպաննելէն յետոյ՝ կարդը մօրը
եկած էր: Հեղինէն, աքսորի դատապար-
տուած, որդւոյն առջեւ վազեց, ու դառ-
նագին ցաւէն ներշնչուելով՝ այնպիսի
կրակոտ ճարտասանութեամբ որդւոյն ա-
պերախտութիւնը յանդիմանեց, որ նա ետ

կեցաւ սրբապիղծ մտածումը զործադրե-
լէ։ Մօրը տեղ, միշտ Թէոփանոյէն զըր-
դուած, իր հինգ քոյրերը վանք զրկեց։

Ոչինչ աւելի զայթակղեցուցիչ կրնար
ըլլալ քան այս իշխանուհիներուն վարքը՝
վանքին մէջ։

Հազիւ թէ հոն հասած էին, իրենց ընդ-
առաջ ելաւ Քրիսթոֆի Սոփիա կինը, բայց
ոչ զոյնզգոյն ու նուրբ կերպասներուն
մէջ, ինչպէս վարժուած էին արքունեաց
մէջ զինքը տեսնելու, այլ սեւ քօղի մը,
սեւ զգեստներու տակ։ Այս հանդիպումը
բաւական էր իշխանուհիներուն վրայ տը-
խուր տպաւորութիւն մ՚ընելու։ Յետոյ
նստան եւ ցաւերնին պատմեցին իրարու
զայրոյթի մոլեգին չեչտերով. հոն որոշե-
ցին դիմադրել իրենց ճակատագրին։

Քիչ յետոյ դուռը բացուեցաւ եւ ալե-
ւոր ծերունի մը ներս մտաւ։ Սթուտիոն
վանքի աբբահայրն էր։ Աչխարհիս յեղա-
փոխութեանց վրայ խօսելով, իմացուց թէ
հարկ էր մերկանալ իրենց անոտի զարդե-
րէն, երկայն խոպոպներէն, հնացած ախ-
տերէն։ Յետոյ սովորական ոճով կատարե-
ւեցաւ արարողութիւնը, որու ժամա-
նակ անհամբերութեան նշաններ ցոյց կու
տային, սեւ տարազը ծանր զգալով իրենց
ուսին։ Ծերունին, իր խրատը կրկնելով,

մեկնեցաւ։ Մարապետները, որ աչքով ի-
րեն կը հետեւէին, դուռը զոցուած տեսնե-
լով, վեր ցատքեցին, ժժգոհ դպրոցական-
ներու աչխուժութեամբ դեսին նետեցին
իրենց քօղը, սկսան կրօնաւորական զգեստ-
ները կոխոտել։ Յետոյ, իշխանուհւոյ զար-
դերը հագուելով, մտան մարապետաց մէջ
եւ ամբողջ վանքը խառնակութեամբ լե-
ցուցին։ Մեծ հաճոյք կը զգային արգելք
ըլլալով տեղւոյն սովորութեանց. ո՛չ մէկ
կանոնի չէին հնազանդեր։ Վանքի մէջ չա-
րունակեցին՝ ինչ որ կ՚ընէին պալատին
մէջ. — ամէն բան վեր ի վայր ընել։ Ռո-
մանոսի իմացուցին թէ իր քոյրերը չատ
օրինակելի մարապետներ չէին եւ թէ ի-
րենց ապաչխարանքը ուրիշները կը կատա-
րէին։ Կայսրը անոնց թոշակ կապեց յանճն
չառաւ աբբասուհւոյ պաշտօնը զործածել,
եւ անտեղի չերեւցաւ իրեն, որ, ինչպէս
իր տէրութեան ամէն կողմ, վանքերու մէջ
ալ բարեկարգութիւն պակսի։

Այս ժամանակ էր՝ որ վանքէ կրօնաւոր
մը բերել տուաւ՝ իրեն թիկնապահ զօրա-
վար ընտրելու համար։ Դարուն հանգա-
մանքները նկատելով, զարմանալի չէ այս.
աչխարհականաց մէջ քիչեր կը գտնուէին
կրօնաւորաց չափ քաջասիրտ ու ռազմա-
գէտ։ Աքսորուիլը՝ իշխաններու սովորա-

կան ճակատագիրն եղած էր. Բիւզանդիոյ ազնուականութիւնը՝ բաժնուած էր վանքերու եւ պալատներու վրայ: Բիւզանդացիք կը տեսնէին յաճախ կրօնաւորներու խումբ մը եկեղեցւոյ ճանապարհին վրայ տողուած, ղլուխնին վայրահակ, աչքերնին դէպ ի գետին, կարծես դժոխքի տեսիլքի մը վրայ սեւեռուն. արդ, անոնցմէ մին պատրիկ եղած էր ժամանակաւ, միւսը զօրավար, ուրիշ մը դանճապետ: Այսպիսի կրօնաւորներէն էր Յովհաննէս Քեբրինա, որ վայլուն անցեալի մը յիշատակը թողած էր արքունեաց մէջ, եւ վոքրիկ Ռոմանոսի մտերմութեանը արժանացած: Մինչեւ դարու ուշոյն համեմատ, ամէն մարդ որ արատ մը կը թուէր ազնուական չրջանակի, արժանի կը համարուէր կրօնաւոր ըլլալու: Յովհաննէս, իր դայթակղութեանցը պատճառաւ՝ վանք մը աքսորուեցաւ. բայց երբ Ռոմանոս գահու վրայ բարձրացաւ, յիշեց զինքը, եւ առանց անոր ուխտերուն կամ պատրիարքին բողոքներուն ուշ դարձնելու, զինքը թիկնապահ եւ պատրիկ անուանեց: Քեբրինա, նախորդ օրը, սեւ զգեստներու մէջ ծրարուած, — ուրուականի երեւոյթ մը, — հնազանդելու պատրաստ, ոչնչացած եա մը, երկրորդ օր զօրավարի դոյնզդոյն զգեստներու մէջ

բարձրաձայն կը հրամայէր թիկնապահ դունդերուն, կայսեր հետ կը չրջէր, սարսափ չնչելով ժողովրդեան, եւ նախանձ՝ վառասէր սրտերուն:

Ռոմանոսի ժամանակ երկու մեծ հանճարներ կը տեսնենք, երկու սիւներ որ ծառայեցին՝ նոյն մակարդակի վրայ պահելու Հռոմէական պետութիւնը. Յովսէփ Բրինգաս, ծովակալ եւ սենեկապետ. Նիկեփոր Փոկաս, զօրավար. կարող ենք մին ներքին գործոց, միւսը՝ պատերազմի նախարար կոչել: Մինչ գործունէութիւնը արքունեաց մէջ սահմանափակուած էր. միւսինը կը զեղոյր՝ տէրութեան սահմաններէն ալ անդին: Նիկեփոր անհամեմատ կերպով աւելի օգտակար պիտի ըլլար պետութեան: Ռոմանոսի ընտրութեանց մէջ՝ այս երկուքը միայն դատապարտելի չեն. անոնք միայն, առանց ախտաւոր ըլլալու, յաջողեցան՝ հաճոյ անցնիլ կայսեր:

Նախկին պալատականները, հակառակ իրենց բոլոր արդիւնքներուն, խաւարեցան, տեղիք տալով նոր լուսաւորներու: Վրէժխնդրութեան ղգացմամբ դառնացած, դաւադրութիւն մը կազմեցին. — պիտի սպաննէին զՌոմանոս Բ. իրեն տեղ գահ հաներու համար վասիլ Թռչնիկը՝ որ այնքան ճարտարութեամբ յաջողեցաւ եր-

բեմն Լեկաբենը աքսորել տալ նոյն իսկ իր որդիներուն ձեռքով: Սպանումը ժամադրուեցաւ այն օրուան վրայ՝ յորում մեծ հանդէսներ տեղի պիտի ունենային կրկէսին մէջ. արիւնհեղութիւնը՝ պալատի դրա՛ն առջեւ պիտի կատարուէր: Առանց դիտնալու թէ Յովհաննիկ անուամբ մին՝ իրենց դաղտնիքը արդէն վաճառած էր կայսեր, աչխուժիւ կը պատրաստուէին՝ վասլի դահը խոր հիմունքներու վրայ դնելու: Ռոմանոս Բ. կը կեղծէր ոչինչ դիտնալ. կը զբօսնոյր՝ հպատակութեան եռանդուն խօսքեր լսելով անոնցմէ, արհեստական մխիթարութեամբ մը՝ անոնց ծրագիրները խրախուսելով: Միւս կողմէն, դաղտնապէս, յաղթական չքեղ կառք մը պատրաստել տուաւ. հանդէսին օրը՝ պինուորները զետեղեց հոն՝ ուր ոճիրը տեղի պիտի ունենար: Դաւադիցները պինուած, պալատին մօտեցեր էին. յանկարծ դունդերը իրենց վրայ յարձակեցան, մի առ մի կառքին մէջ նետեցին, կապեցին. յետոյ Ռոմանոս Բ. իջաւ պալատէն եւ անխռով յաղթական կառքին մէջ նստաւ. հոն կը դբօսնուէր նաեւ Վասիլ, որ դահէն զատ՝ բանակապետութիւնն ալ կորսնցուց: Ռոմանոս, ժողովրդէն ծափահարուելով, քանի մը չրջան ըրաւ կրկէսին մէջ, յետոյ դաւադիցները աքսորեց: Պատժի այս ընտրութեամբ ապացուցուց Ռոմանոս Բ. թէ առաքինութեան սերմերը՝ բոլորովին խըղդուած չէին իր սրտին մէջ:

Այս միջադէպէն վերջ կրկէսի խաղերն սկսան, անոնց մէջ ամենէն նշանաւորը՝ հայու մը ծառան հանդիսացաւ (Կեդրենոս Բ, էջ 343): Մուշեղ անուամբ իչխանը, զոր Յոյներ Ռոմաւնոս ալ կը կոչէին, – այս երկու անունները իրրեւ հոմանիշ կը դրծածուէին այդ դարուն, – ազգական՝ Լեկաբենեան մեծն Ռոմանոսի, ախոռապետ մ'ունէր Փիլորէոս Փիլֆրաւոս կոչուած:

Սա կանդնեցաւ օդապարիկ նժոյդի մը վրայ՝ որ արծուի նման կրկէսի չրջանը կ'ընէր. նոյն վայրկենին հեծեալը, իրրեւ քարէ պատուանդանի մը վրայ կանդնած, արձանի մը պէս անդրդայ, պինաչարժութեան հրահանգներով կը դուարճանար: Այսպէս հիացման եւ զբօսանքի օր մ'եղաւ այն, ուր թչնաւոութեան վիհը բացուեցաւ ոտքին տակ ա՛նքան մեծամեծներու: Բաղդը թեւեր խոստացեր էր անոնց. Ռոմանոս սոխպեց որ վոխանակ դէպ ի վառք, երկինք երթալու դործածեն զանոնք, – երկրաւորի տեղ՝ երկնքի թագաւորութեան միայն հետամուտ ըլլան: Վասիլ Թուչնիկ, որ դաւէն չիմարած էր, փրո-

կոնեսոս կղզւոյն մէջ մեռաւ, երազած պալատին տեղ՝ գերեզմանի հանդիպելով: Իր ընկերները հրաման ստացան Բիւզանդիոն դառնալու. թագաւորհանջը թերեւս աւելի բաղդաւոր եղաւ այն եղերերգական յիշատակովը, զոր յաւիտենապէս աքսորեալ մը կ'ունենայ:

Գ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ՝ ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԹԱՄԱՆԱԿ. — ՀԱՑ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐ. ՀԱՑ ՍՈՒՐԲ ՄԸ. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՄԱՀԸ:

Կրկին մեծ դժբաղդութիւններ ժամանակակից եղան Ռոմանոսի. հիւանդութիւն մը, որ կովերը, եւ, – ինչ որ չարադոյն է, – Աբրաքացւոց արշաւանքը՝ որ քրիստոնեաները կը սպաննէր:

Նիկեփոր Փոկաս՝ հայազգի, Թրակացի եւ մակեդոնացի զունդերով Կրետէն պաշարեց (960). բանակեցաւ հովիտի մը մէջ այնքան նկարչական՝ որ պինուտրները կը կարծէին մահէն առաջ արքայութեան մէջ դանուիլ: Թէպէտ ծովային ճամբան գոցուած էր բազմաթիւ նաւերով, բայց մի քանի արաբացիները, Ափրիկէի եւ Սպանիոյ խալիֆաներէն ղրկուած, յաջողեցան պարսպին մօտենալ: Զուանէ սանդուխ մը վար իջաւ. պատուիրակները,

դիւերուան մթութեան մէջ ծածկուած, մտցնելով վեր եկան: Իրենց նպատակն էր քննել՝ թէ օդնութեան ո՛ր եւ է փորձ պիտի կարենա՞ր քաղաքը փրկել. հակառակ բնակչաց թախանձանքին, իրենց վճիռն աննպաստ եղաւ: Պաշարումը կ'անճկանար, կ'երկարէր. սովը տիրած ըլլալով տէրութեան մէջ, ոչ միայն քաղաքին բնակիչները, այլ նաեւ զայն պաշարողները զուրկ կը մնային հացէ: Ցոյն բանակը ապստամբելու կը պատրաստուէր. Պոլսէն ցորեն ուղարկուեցաւ պաշարումը չարունակելու համար. կրետացիք սովէն կիսուած, իրենց Թուրուի ամիրային հետ՝ անձնատուր եղան, տասն ամիս դիմադրելէ յետոյ: — Այս պատերազմին մէջ էր որ նշանաւոր հանդիսացան հայ ոճրագործներ եւ հայ սուրբ մը:

Լուսընկայ գիշեր մը, Նիկեփոր, լմանալով քառասուն հազար թշնամեաց մերձակայութիւնը, որոնք լերան մը գագաթէն իրենց վրայ պիտի խուժէին, որոշեց յարձակում սկսիլ արշալոյսը չծագած: Պէտք էր բանակը լեռն ի վեր տանիլ. դիրքը վտանգաւոր էր, յաղթութիւնն անապահով: Բայց նոյն իսկ այս պատճառաւ, մտածեց Նիկեփոր, պէտք է թշնամիք անհոգ վիճակի մէջ ըլլան. յանդուգն ծրա-

դիրը իրագործեց: Բոլոր Արաբները ջարդուեցան. հայ եւ յոյն զօրքեր՝ պարկեր բռնած ձեռքերնին, սկսան լեռնէն վար իջնել. տեսնողը պիտի կարծէր թէ աւարներ կը բերուէին. այդ պարկերը ուրիշ բան չէին պարունակեր՝ բայց եթէ մարդկային ղլուխներ, որ վայրկեան մ՚առաջ կարուեր էին: Նիկեփոր հրամայեց որ պարիսպներուն առջեւ ցուցահանդէսի դնեն զանոնք՝ կրետացիները վախցնելու նպատակաւ. ամենէն աւելի հայ զինուորներ աչխուժութիւն ցոյց տուին այս անգութ տեսարաններն յօրինելու մէջ. ղլուխները քարաձիգ մեքենայներու մէջ կը դնէին եւ զանոնք դէպ ի քաղաք կը նետէին. կրետացիք բաղխում մը կը ղպային իրենց կուրծքին վրայ. քիչ յետոյ, սոսկումով, արիւնոտ ղլուխ մը կը ճանչնային: Ղլուխներուն մէկ մասը, կարգ կարգ ցիցերու վրայ տնկուած, մեռեալներու բանակ մը կազմած էին, որ կը թուէր քաղաքին վրայ քալել: Հայ ոճրագործները վրէժխնդրութեան անասհման հաճոյք մը կը ղպային այդ անգթութեանց ժամանակ, որ սակայն ոչինչ էին անոնց քով՝ զոր Արաբացիք ըրած էին իրենց երկրին մէջ:

Կրետէ մահմետական երկիր մ՚էր, մզկիթներով, մինարէներով զարդարուած. քիչ յետոյ քրիստոնեայ դարձաւ նա՝ հայ սուրբի մը չնորհիւ: Սա կը կոչուէր Նիկոն Ապաշխարեցէք. այս վերջին բառը (յն. Մէթանոյիթէ) այնքան կը կրկնէր իր քարոզին մէջ, որ իր մականէրն եղած էր: Պոնտոսի մէջ ծնած էր նա, հայ նախարարական ցեղէ մը, եւ, առանց իր փայլուն յոյսերէն դիւթուելու, մանկութենէ ի վեր Ոսկեբար վանքին մէջ կրօնաւորած: Հոն բազմաթիւ ճառեր գրեց, որոնցմէ մին՝ ի վերայ Կրօնի Հայոց: Անոնք ճնացած են դեռ, եւ, անդին աւանդները, կը պահուին փարիզու դրատան մէջ: Իբրեւ առաքեալ, թափառեցաւ ընդերկար Հայաստանի մէջ. երբ Նիկեփոր Կրետէն գրաւեց, ինքն եւս հոն եկաւ՝ հոգիները հաւատքի դերելու համար: Այս գործին գործը՝ միայն քսան տարուան մէջ ի գլուխ հանեց: Ա-քայիոյ եւ Եպիւռոսի մէջ եւս քարոզչական ընթացքը կատարելէ յետոյ, մեռաւ ի Պեղոպոնէս 998ին: Այս սուրբը, սիրելի լաւինաց եւ յոյներուն, անծանօթ է իր ազգին. նոյեմբեր 26ին կը տօնուի յոյն եկեղեցիէն:

Կրետէի գարձը քաղաքական մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ. յառաջ բերաւ արդիւնք մը՝ զոր պիտի չկարենային տալ ո՛չ տնտեսական եւ ոչ ալ ռազմական ո՛ր եւ է

միջոցներ. Նիկոնի յաղթանակը աւելի մեծ եղաւ քան նոյն իսկ Նիկեփորինը:

Լեւոն Փոկաս արժանաւոր հանդիսացաւ՝ իր ղեւացաղն եղբօր. Գաղատիոյ մօտ այնքան արաբ կոտորեց, որ դաշտին մէջ ոսկրեղէն բլրակներ ձեւացան: Համտանեան Սէյֆ–էտտուլահ զօրավարը հազիւ կարողացաւ փախչիլ. խառնուրդին մէջ կը դտնուէր, երբ իր նժոյգը, լանջքէն խոցուած, դետին փռուեցաւ. Յոյներ դիմեցին իր վրայ. Սէյֆ–էտտուլահ հաւատարիմ ղինակիր մ'ունէր, երբեմն քրիստոնեայ: Զօրավարը օրհասական տագնապի մէջ տեսնելով, իսկոյն վար նետուեցաւ իր երիվարէն, անոր տուաւ զայն՝ եւ սուսերը մերկացած՝ յարձակողներուն դիմադրեց: Բազմութենէն յաղթուած, մեռաւ. բայց դոհ էր նա. իր տէրը ժամանակ ունեցած էր փախչելու: Հեծելազօրքը հետամուտ եղաւ Սէյֆ–էտտուլահի. Մի հրդեհաայ նըմանի, ոսկի ցանած էր ճամբուն վրայ. ո՛չ մէկ կախարդ լաւագոյն դիւթանք մը պիտի չդտնէր Յոյները անչարժ կապելու համար. Սէյֆ–էտտուլահ ազատեցաւ:

Նիկեփոր յաջորդ տարւոյն մէջ Ասորեստան դնաց տիրեց յիսուն եւ հինդ ղըղեակներու, Դոլիկէ, Հերապոլիս եւ Անարզաբա քաղաքներուն. այս վերջինին

քով՝ այնպիսի կոտորած մը տուաւ Արաբացւոց, որ ռազմատեղին արեան լճակի մը կերպարանքն առաւ: Ասաններըը մի առ մի անձնատուր կ'ըլլային. Հալէպը միայն անառիկ պիտի ըլլար՝ եթէ չնչին միջադէպ մը անոր կործանումը չերաձդէր: Քաղաքին մէջ սով տիրած էր. պարսպապահ դինուորներու խումբ մը տուներ կը մտնէր կերակուր յափշտակելու. Ժողովուրդը կատղած, աւազակներու վրայ յարձակեցաւ. աշտարակներու մէջ դտնուող դինուորները կռուի ազդանշան եւ չփոթութիւնը լսելով, իսկոյն քաղաքը վազեցին: Յունաց համար բերդապահներու բացակայութիւնը՝ ամենէն անակնկալ առիթն էր. դիտցան օդտուիլ անկից. քաղաքը խուժեցին, ուր կարգեղոնեան դիմադրութեան մը հանդիպեցան. երեք օր պատերազմը տեւեց՝ քաղաքին փողոցներուն մէջ. միջնաբերդը դեռ կը դիմադրէր. Նիկեփոր արաբացի զօրավարներու մերձենալը լսելով՝ միջնաբերդի պաշարումը դադրեցուց. երկու հազար տղաքներ դերի տարաւ. աւարը այնքան ճոխ էր, որ կարելի էր արեւելքի թագաւորի մը դանձատունը չինել անով. միայն մէկ պալատի մէջ՝ երեք հարիւր պարկ դրամ դտան: Երկիրը խաղաղելով՝ դէպ ի մայրաքաղաք

ակսաւ դիմել Նիկեփոր՝ իր յաղթանակը ուռնելու համար։

Աբգունիքը, այս պահուն, հանդիսատեղին եղած էր մթին դատաղրութենանց։ Թէոփանոյ, Նիկեփորի հեռաւոր փառքերովը դիւթուած, պաղտնի նամակներով իր հիացումը կը յայտնէր։ Դիւցազնը, վերանին առնեւ, կուէն վայրկեան մ՚առաջ, կը կարդար այդ նամակներէն մին՝ ուր կայսրութիւն կը խոստացուէր իրեն. կը փակէր զայն եւ սուրը մերկացած՝ թշնամեաց մէջ կը նետուէր, արժանիքը ստանալու համար իր ապագայ փառքին։ Լսելով Թէոփանոյ թէ նա Պոլիս պիտի վերադառնայ, թոյն ղրաւ կայսեր բաժակին մէջ. անիրաւութիւն մը՝ որ միանդամայն արդարութիւն կարող էր կոչուիլ. Ռոմանոս խղճած չէր նոյն մահը տալու անոր՝ ուսկից կեանք ստացած էր։ Թէոփանոյի այս ոճիրը դեռ ստուգուած չէ. ըստ ոմանց՝ Ռոմանոս իր անձնական ախտերուն զոհ գնաց, ոչ Թէոփանոյի։ Ռոմանոս Բ.ի վերջին գործը իր կեանքի դեղեցկագոյնն եղաւ. դիտցաւ յարգել հանճարն եւ առաքինութիւնը, որոնցմէ զուրկ էր. հրամայեց իր որդւոց՝ որ Նիկեփորը միշտ իր զօրավարութեան մէջ ունայ։ Յետոյ աչքերը փակեց, հառաչելով իր յոյսերուն, եւ

բաղձերուն եւ կեանքին վրայ, որ քսան եւ չորս տարի միայն տեւած էր։ (15 մարտ 963)։

Մեծ պիտի ըլլար իր հիացումը, եթէ յարութիւն առնէր նա իր մահուան տարեդարձին. որովհետեւ տեղ՝ Նիկեփորը պիտի տեսնէր գահին վրայ, տէրութիւնը յաղթանակներով լեցուած, պատմութիւնը հիացման, թշնամիները սարսափի մէջ։ Կրկին անգամ դերեզմանը մտած պահուն, պիտի յանձնէր նա. «Նիկեփորը թո՛ղ ունայ միշտ... իր կայսերութեան մէջ»։ Փառքի ոսկեղար մ՚էր, որուն չարայարութիւնը պիտի յանձնուէր ասպետի մը, առիւծի պէս անվեհեր, կուռքի մը պէս պաշտուած, որ ընկերած էր Նիկեփորի Աբեւելքի պատերազմներուն մէջ, եւ որ կը կոչուէր – Զմշկիկ։

Ժ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉՄՇԿԻԿ

(969–976)

Ա.

ՀԱՅ ԱՍՊԵՏԸ. — ԻՐ ԴԷՄՔԸ. ԻՐ ՀՈԳԻՆ. ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՄԸ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Զինուորական անուններ կան՝ որ ռազմական քայլերգ մը, սրբազան ղբօչ մը կը թուին. կենաց, մահուան ու փառքի՝ ամենէն սարսռուն զգացումները կը շնչեն:

Չմշկիկ մեր ազգի գաղափարագրութիւնն է, ինչպէս Արարատ մեր երկրին, մեծագոյն Հայն՝ օտարութեան մէջ, ինչպէս Տիգրան Բ. իր պետութեան:

Աչխարհակալ մ'էր որ մինչեւ Բաբելոն հասաւ, ամրակալար՝ որ զոհ չնաց աղքատներու դատին, սիրտ մը՝ թշուառութեանց առջեւ զողարիկ, կուռւի մէջ անվեհեր:

Համազգային պատմութեան մէջ ալ քիչեր կան՝ որ նոյնչափ դերազանց եղած ըլլան իբրեւ թագաւոր, իբրեւ ընկերութեան մարդ, իբրեւ անհատ:

Լաւագոյն տեղը՝ ուր Բիւզանդիոնի թագը բազմեցաւ, Ջմշկիկի ոսկեհիւս ծամերն էին, որ ծիրանւոյն վրայ, նշոյլներ կը թուէին՝ իր բաղդաւոր ասպղէն կըտրուած:

Փոթորիկները որ իր կեանքին մէջ կ'ոռոտան, դաւաճանութեան դիշերը, չուանէ սանդուխը որ կը քակուի թագուհւոյ մը մատներէն, նոյն հմայքը կու տան իր կեանքին՝ ինչ որ աստեղական ձիրքերը՝ իր անձին: Ու սիրելի է Ջմշկիկ, այն րոպէին մէջ ալ՝ երբ ծիրանի մ'ունենալու համար՝ իր զօրավարի պատմուճանը թադաւորի մ'արեան մէջ կը ներկէ:

Իր մասին վախ չունինք ազգային զգացումէ պատրուելու. ամբողջ պատմագրութիւնը կ'ընկերէ մեր հիացման: Ցոյն բանաստեղծները երդ նուիրեցին իրեն, տաբեդրողները գովեստ. Գելլեր գինք իր գործու մեծագոյն զօրավարն ու քաղաքագէտը կը նկատէ, որուն երկայն կեանք միայն պակսեցաւ. Շլիմպերժեր՝ «Բիւզանդիոնի կայսերաց մէջ ամենէն քաջը՝ եւ թերեւս ամենէն լաւը». նոյնը Ջմշկիկի

ընդարձակ հատոր մը կը նուիրէ՝ զայն «Բիւզանդական դիւցազներգութիւն» անուանելով. եւ յիրաւի նա մէկ բանէ միայն զուրկ է դիւցազներգութիւն ըլլալու համար. – կեղծիքէ:

Ժամանակը չէ սակայն՝ որ նուիրականութիւն տուած է Ջմշկիկի. գինք տեսնողները՝ Հոմերոսի դիւցազները կը հեղնէին: Ասոնցմէ մին, Լեւոն Սարկաւագ, որուն գրիչը վրձինի յատակութիւնն ունէր, Ջմշկիկի հեռեւեալ նկարագիրն աւանդած է մեզի, անցագրի մանրամասնութեամբ:

Հղօր դոյներ, արհեստագէտի ճաշակով նեռուած սաւաւերներ, որոշ, չօշափելի չրջագիծեր: Ջմշկիկի նկարն՝ եւ արձանն է միանգամայն:

«Իր կերպարանքը՝ այսպիսի էր:

Դէմքը ճերմակ էր եւ բարեդոյն. մազերը դեղին էին, ճակտին վրայ ցանցառ:

Իր աչքերը սուր էին եւ երկնագոյն. քիթը սիրուն եւ չափակցեալ:

Մօրուքի վերին մասը՝ բոցագոյն էր, կոշիկակի՝ չափէն աւելի առատ էր, բայց վարը՝ չափաւոր ու բնական մեծութեամբ, ոչ ցանցառ:

Հասակը կարճ էր. կուրծքը եւ թիկունքը լայն էին»:

«Հսկայական ոյժ ունէր, ձեռաց ճարպիկ-

կութիւն, եւ դիւցազնական անդիմադրելի կորով մը· զերբնական քաջասրտութիւն մը ցոյց կու տար՝ այն փոքրիկ մարմնոյն մէջ:

Չէր վախնար մխայնակ թշնամեաց վտանգին մէջ յարձակելէ· չատերը ջարդելով, սրաթեւ երազութեամբ իր բանակը կը դառնար, առանց վնաս մը կրելու:

Ցատքելու, դնտակ խաղալու, նիզակ նետելու, աղեղը լեցնելու եւ արձակելու մէջ՝ իր ժամանակի բոլոր մարդիկները կը զերազանցէր:

Կ'ըսուի թէ չորս անթամբ ձիեր իրարու քով չարելով, թռչունի նման (ցատքելով՝) ամենէն ծայրը դանուող ձիուն վրայ կը նստէր:

Նետ նետած ժամանակ այնպէս լաւ նշան կ'առնէր, որ մատանւոյ ծակին մէջէն՝ նպատակին կը զարնէր: Ո՛չնչով զերազանցած էր զան Հոմերոսի գոված կղզիացնակը, որ սէգը տապարներուն մէջէն կ'անցնէր:

Ապակեայ դաւաթի մը չատակը՝ կաշիէ դնտակ մը դնելով, ձին կը խարազանէր, ընթացքը կ'երազէր, դաւազանի կողմը կը զարնէր դնդակին, եւ այնպէս կ'ընէր՝ որ նա թռչելով դուրս կը նետուէր· իսկ դաւաթը առանց չարժելու եւ առանց կոտրելու իր տեղը կը մնար:

Բայց ամէն բանէ վեր՝ մեծապարգեւ եւ ամենառատաձեռն էր· վասն զի ոչ ոք խնդիրք մը կ'ընէր՝ եւ յուսախաբ եւ կը դառնար: Բարեսէր եւ զուարթ կերպով ամենուն մարդասիրութիւն կ'ընէր, մարգարէաբար՝ ողորմութեան խոզը բաչխելով: Եւ եթէ վասիլիոս սենեկապանը արդելք չըլլար՝ իւր ցեղակիցներուն բարիք ընելու անյագ եռանդին, կայսերական դանձերն ալ չուտով պիտի սպառէր՝ կարօտեալներուն բաչխելով:

Յովհաննէսի պակասութիւնը այն էր որ՝ պատչաճէն աւելի կը խմէր եւ խնջոյք կը կատարէր, իսկ մարմնոյ հաճոյից մէջ ալ՝ չափը կ'անցնէր»: — Լէւոն Սարկաւագ Թերութիւն չէ համարած այն հատատքը, զոր Զմշկիկ, իր նախորդներուն պէս՝ կ'ընծայէր աստեղագիտութեան: Գիսաւոր մը տեսնելով երկնից մէջ՝ բոլոր մասնապէտները ժողովքի կանչեց, ուր տագնապաւ խորհուրդ ըրին՝ թէ քաղաքական ի՛նչ հետեւանքներ կրնային առաջ գալ անկից:

Ուրիչ տեղ մը՝ նոյն պատմիչը կ'ըսէ Զմշկիկի համար (էջ 37):

«Մարդ մը՝ եռանդուն հոգւով, տարօրինակ կերպով յանդուգն եւ կրակուբոց, որչափ Թերեւս ուրիչ ոչ ոք, թէպէտեւ չա-

վէն աւելի կարճ էր, դիւցաբանական քաջամարտիկ Տիւդէային նման: Բայց դիւցաղնական կորով եւ ոյժ կար՝ այն փոքրիկ մարմնոյն մէջ»:

Դարձեալ (էջ 85):

«Կրակոտ մարդ մ'էր ի բնէ, արիասիրտ որչափ թերեւս ուրիշ ոչ ոք, եւ արտաքոյ կարգի գործեր ձեռնարկելու մէջ՝ ամենայանդուգնն»:

Բայց հայ ասպետի ձիրքերուն այս ցանկը՝ դեռ կատարեալ չէ: Իր փառքերէն մին կը պակսի հոն: Զմշկիկ մեծ հայրենասէր մըն էր: Իր թագաւորութեան երկրորդ առաւօտուն, հրամայեց որ իր տէրութեան բոլոր Հայերը ազատ ըլլան տուրքէ:

Իր գինուորական ճառերու մէջ՝ վարդանայ չեչոը կայ. «Մանկութենէ ի վեր կռիւներու մէջ մտած եմ, եւ ինչպէս պիտէք, բազմաթիւ պատկներ եւ յաղթանակներ տարած»: Թերեւս, պատերազմի դաշտին վրայ, Վարդանանց Պատմութիւնն ունէր իր ձեռքին մէջ: Անմահներու դունդ մը կազմեց, – եղիշէի յիշած մատեանին պէս, – որուն ի՛նք կը զօրավարէր: Պատմութեան մէջ մնացած են այդ անմահները, եւ հոն ալ Զմշկիկ կ'առաջնորդէ անոնց...: Կրօնական զոդոր զգացում ու-

նէր, բայց գործնականին մէջ կ'արհամարհէր ամէն արգելք, ի՛նչ տեսակի ալ պատկանէր:

Յաճախ աղքատներ եւ հիւանդներ իր ձեռամբ խնամեց: Բուզանդացիք աներեւոյթ վինակից մը կ'ընծայէին իրեն, Ս. Թէոդորոսը. այսպէս հայ ասպետին քաջութիւնքը՝ երկնային էակի մը միայն արժանաւոր կը տեսնուէին: Ճարտասան էր, երբ գինուորներ ունենար ունկնդիր՝ եւ խօսակցութեան նիւթ՝ զէնքերն ու փառքը:

Բ.

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐ ԾՆՈՒՆԴԸ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ԴՊՐՈՑԸ. ԻՐ ԱՆՈՒԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ. — ԹԻՒՑԱՉՆԵՐՈՒ ՅԵՂԸ. ԶՄՇԿԻԿԻ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ:

Եփրատի ափունքները, քաջերու գերեզմաններ, հայ գիւցազին ծննդավայրը պիտի ըլլային:

Յերապոլիս, որ հելլենական չրջանի մէջ՝ նաւահրական դարձած էր իր մեհեաններուն համար, եւ մայրաքաղաքն եղած Զորրորդ Հայոց Խոզան գաւառի, դեռ աւելի պիտի սրբազանուէր հայ կայսեր մը ծնունդով: Հոն Զմշկիկ իր առաջին արեւն

ողջունեց (924ին)։ Յերապոլիս, իր պարծանքն յաւէրժացնելու համար, Զմշկածագ անունն առաւ։

Գաղտնիք մնացած է անունը այն ամուսիններուն՝ որ այնքան հռչակաւոր անձ մը կ'արտադրէին։ Այս լուսթիւնը սրբազան մառախուղն է, որ կը ծրկի մեծ խանձարուրքներու շուրջ։

Իր պապը Թէոփիլոս կը կոչուէր եւ եղբայրն էր մեծահամբաւ Յովհաննէս Գուրգէնին, որ վերջնական հարուածը տուաւ Արաբական պետութեան։ Այս երկու զօրավարներն ալ, 924ին, Փոքր Հայոց մէջ կը դանուէին. Զմշկիկի առաջին նայուածքը՝ յաղթանակի մը հանդիպեցաւ։ Մանկութենէ ի վեր, Աննիբալի պէս, յանդգնութեան դասեր առաւ. խուժանի մէջ կը մտնէր, քաջութիւններ կ'ընէր, դաւինեպատակներ կը չահէր։ Ընտանեկան հարստութիւնը, որուն մի մասն էր համբաւը, չուտով աճեցաւ կայսեր ընծաներով, ու թշնամեաց աւարով։

Պատերազմի դաշտը՝ Զմշկիկի դպրոցն եղաւ, զինաշարժութիւնն՝ իր ուսում, զիւցազներ՝ իրեն դասախարակ։

Հասակը սակայն կարճ կը մնար, եւ աւելի ուշադրութիւն կը դրաւէր՝ իր ամենօրեայ քաջութեանց հակադրութեամբը։

Մրրկի պէս աչխոյժ, կենդանի հրաչք մը, դերբնական ոյժ մը կը թուէր։ Հայ զինակիցներ հեղնութեամբ՝ Յովհաննէսը Զմըշկիկ անուանեցին։

Սա «Հայոց գաւառաբարբառին պատկանող բառ մ'է, եւ յունարէն կը թարգմանուի Μουζακήτης (Պատանեակ), վասն զի հասակաւ ամենակարճ ըլլալով՝ այս մակդիրն առած էր»։ (Լեւոն Սարկաւագ, էջ 92)։

Սոյն հայերէն բառը, – զոր առաջին անգամ յոյն պատմչէ մը կ'ուսանինք, – կ'ելլէ պարսկերէն Զէմչ բառէն, որ «վայելուչ հասակ» կը նշանակէ, իսկ փոքրացնող մասնիկն է. յիրաւի Զմշկիկ՝ փոքր բայց վայելուչ հասակ ունէր (ստուգաբանութիւն Պրոսէ դաղղիացւոյն)։

Ամէն բացառիկ անձ, հին Յունաց քով, դիւցազներու ցեղէ մը յառաջ կու գար։ Զմշկիկ այս ծագումն ունենալու համար՝ կարօտ չէ առասպելի։ Իր ապազայ քաջութիւնքը մեկնելու համար՝ հարկ է նախ իր ցեղաբանութիւնը ընել։

Վասիլ Արշակունւոյ ժամանակ կը տեսնենք Բիւզանդիոնի մէջ Գուրգենեան ընտանիք մը, որոնց մէջ ժառանգական էր զօրավարութիւնը՝ ինչպէս Մամիկոնեանց քով, ժառանգական էին նաեւ Գուրգէն,

Յովհաննէս անունները՝ ինչպէս Բազրատունեաց մէջ։ Անշուշտ այս նախարարութեան մէկ ճիւղն էր ան՝ օտար հողի վրայ տնկուած։

Իրենց նախահայրը, Յովհաննէս Ա. Գուրգէն, Հիքանատեանց զօրավարն էր. կայսերական գահուն՝ Վասլէն աւելի արժանաւոր տեսնելով ինքզինք, վաթսուն եւ վեց իշխաններով դաւակցութիւն մը կազմեց։

Կուսակիցներու թիւը բաւական է ցուցընելու՝ թէ ի՛նչ վարկ ունէր ժողովրդեան առջեւ. դժբաղդաբար, այնքան բազմութեան մէջ, խղճահար մ՚ալ կը դտնուէր։ Մատնութիւնը իրեն պարտք համարելով, պատճառ եղաւ այնքան իշխանաց աքսորման՝ եւ Յովհաննէսի կուրանալուն։

Այս ողբերգութիւնը տեղի ունեցաւ 886ի մարտ 25ին, Աւետման օրը, խառն կատակերգութեամբ, ինչպէս սովորութիւն էր Բիւզանդիոնի մէջ։ Մերկացուցին վաթսուն եւ վեց իշխանները, – չատերը ծերակուտի անդամ, մինչեւ այն աստն պատկառելի, – եւ խարազանելով կը պտտցնէին Ս. Սոփիայի հրապարակին վրայ՝ ամբողջ ժողովրդեան առջեւ՝ ուր միայն չատ մերձաւոր ազգականները չէին

նախատեր ղիրենք։ Թագադահանջը, – ծերունի կոյր մը, – խարխափելով կ՚անցնէր այն ամբոխին մէջէն, որուն հրամայել երազած էր. բայց իր թշուառութեանց մէջ մեծ սփոփանքներ ունեցաւ. – իր երկու որդւոց յաղթանակները։

Անոնցմէ մին Յովհաննէս Գուրգէն (Բ) կը կոչուէր, Արեւելքի սպարապետ, միսը՝ Թէոփիլոս, Խազտաց կառավարիչ։

Քաջութեան եւ յաղթանակի ընկերներ, Պոնտոսը նուաճեցին, Արաբացւոց յաղթեցին, Եդեսիոյ սուրբ դաստառակը բերին, եւ բիւզանդական դրօշը պարզեցին հազար դղեակներու վրայ։

Կեդրենոս պատմիչը նոր Տրայիանոս կ՚անուանէ զԳուրգէն Բ. բայց նա սովորաբար երկրորդ Բեղիսարիոս կը կոչուէր, ինչպէս Թէոփիլոս ալ, անոր եղբօրը անուամբ՝ Արեւելքի Սողոմոն։

Զմշկիկ, որ թոռն էր այս Թէոփիլոսին, մօր կողմանէ մերձաւոր ազգական էր Նիկեփոր կայսեր։ Ջինուորական աղնուականութիւնը իր մօրմէն ալիտի ստանար, եթէ հայրը տուած չըլլար։ Ոչ թէ նախնեաց յիշատակը՝ անոնց օրինակն ունեցաւ աչքին առջեւ. – զարմանալի չէ որ պատերազմը իր մանկութենէն սկսաւ։ Յաղթանակներ առիթ եղան Զմշկիկի Բիւզանդիոն

դալու՝ ուր իրեն արժանաւոր հարսանիք մը կատարեց:

Իր վինակիցներուն մէջ կար հայ պատրիկ մը Վարդ Փոկաս կոչուած, որդի Նիկետասի, որուն պալատը կ'իջնէր Զմըշկիկ՝ մայրաքաղաքին այցելած ժամանակ եւ որուն հետ կ'երթար իր առասպելական ճարտարութիւնը ցուցնելու՝ վոսփորի անթառամ անտառներուն: Մարիամ, Վարդ Փոկասի քոյրը, թագուհւոյ մը համբաւն ունէր քաղաքին մէջ: Նա Զմշկիկի հետ ամուսնացաւ. բայց միշտ հեռի ապրեցաւ ամուսնէն, դալարազեղ ամարանոցներու մէջ. կ'ընդունէր միայն անոր մխակերպ նամակները՝ ուր նա միշտ յաղթութեան մը վրայ կը խօսէր: Ծաղիկ հասակի մէջ մեռնելով, զահակից չեղաւ իր ամուսնոյն՝ որուն սակայն Յովհաննէս անուամբ որդի մ'ընծայած էր: Սա միանգամ կը ներկայանայ պատմութեան թատերաբեմին վրայ. երբ քառասուն հազար զօրքով՝ Անտիոքայ դղեակները՝ անճնաւոր ըլլալու բռնադատեց (969 նոյեմբ. 1ին):

Պատմիչներ զանց կ'ընեն մեծագոյն քաջութիւններն ալ, երբ անոնք զինուորի մը կը պատկանին: Զմշկիկի գործերուն մանրամասն նկարագրութիւն կ'ընծայեն ա՛յն ժամանակ, երբ արդէն երեսուն եւ չորս

տարեկան է, զօրավար ընտրուած (958ին) Արեւելեան բանակին, եւ Արաբացւոց դէմ կ'երթայ:

Սէյֆ–էտտուլահ, որ անոնց կ'առաջնորդէր, արժանի է Զմշկիկի հետ զուգակշռի դալու: Երբ թշնամեաց մէջ կը նետուէր, իր ամեհի նժոյգին վրայ, իր ճերմակ տարազին մէջ պատատուած, կը թուէր բիւզանդացւոց՝ դեւ մը՝ լոյսերու մէջ, առիւծ մը, արիւնարբու վագր մը. բայց նա քաջ զօրավար, մեծ արհեստապէտ մ'ալ էր. հաւասար ճարտարութեամբ կը գործածէր զէնքն ու տաւիղը. բանաստեղծներ կը բոլորէին իր չուրջ, երբ զինուորներէ պատուած չէր. ոսկելից քսակներով կը վարձատրէր լաւագոյն ոտանաւորը՝ կամ մեծագոյն քաջութիւնը:

Առաւօտ յաղթութիւն կը տանէր, երեկոյ՝ վրանին տակ՝ զայն կ'երգէր:

Գ.

ԶՄՇԿԻԿ ԴԵՐԸ ՊԵՈՓԵՈՒՈՒԹԻՒՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. ՇԵՐՈՒՆԻԻ ՄԸ ՓԱՋՈՒԹԻՒՆԸ. — ՅԱՂԹԱՆԱԿ ԵՒ ՍՈՒՏ. — ԱՐԱՔ ՀԵՌԵԼԱԳՈՒՆԸ՝ ԶՄՇԿԻԿԸ ԳԵՐԻ ԲՈՆՈՒԱԾ։

Հալէպի այդ ամիրան, որ կ'ուզէր Ա-քիլլէսն եւ Հոմերոսն ըլլալ միանգամայն, Կապլադովկիա մտաւ հզօր բանակով մը եւ բազմաթիւ բանաստեղծներով՝ որ ե-կած էին իր քաջութիւնքը տեսնելու եւ զանոնք յաւէժացնելու համար։

Յուսախաբ չեղան անոնք. յունական քաղաքները՝ ծուխի փոխուած, ներեղմանները՝ որ դոցուեցան երեսուն հազար Յոյնի վրայ, բանտերը՝ երկու հազար նոր բնակիչներու առջեւ բացուած, իրենց ներչնչեցին մարդարէութիւնները՝ մսլիման հաւատքի վերջնական յաղթանակին։

Յունաց սպարապետը, Վարդ Փոկաս, արաբական ուրախութիւնը վաղամեռիկ ըրաւ հաւասարակչիռ հարուածով մը։ Երբ կ'անցնէին անոնք Տաւրոս լեռներէն, յանկարծ, ժայռերու ծոցէն, դուրս ժայթքեց վողերու դոչիւն մը, ռազմի աղաղակ մը եւ Վարդի բանակը, որ դարանի նըստած՝ այդ րոպէին կը սպասէր։ Ի դուր էր

դիմադրել. դիակները ծածկեցին ժայռերու կատարները՝ եւ հոն կերակուրն եղան արծիւներու. անթիւ էին աւարն ու գերին։ Վարդ Փոկաս, յաղթութենէն օգտուելով, առանց ժամանակ տալու թշնամւոյն՝ որ իր ոյժերը հաւաքէ, հասաւ Ասորեստան, ուր հինգ հազար հոգի սուրի ենթարկեց, երեք հազար՝ չղթայի (950)։ Իր ազահութեամբը սակայն՝ առելի դարձաւ բանակին. երբ Համտան, – որ անկարող էր իր պարտութեան վրայ համոզուիլ, – նոր բանակով մ'իրեն առջեւ կանգնեցաւ, Վարդ եւ իր թիկնապահները թշնամեաց կեդրոնը մնացին՝ չորս կողմէն պաշարուած եւ զուրկ ո՛ եւ է օգնականութենէ. զինուորները, խառնուրդին սկիզբէն ի վեր, նախապէս պատրաստուած ծրագրի մը համեմատ՝ փախուստի դիմած էին։ Վարդի մազերը ճերմկած էին, սիրտը դեռ չէր ծերացած. կորովի երիտասարդներ դեռին փռեց իր հարուածներուն տակ։ Վայրկեան մը՝ եւ ահա աղատած էր անվնաս՝ երբ ծանր սուր մ'իջաւ դէմքին վրայ, արեան հեղեղներ բանալով։ Վէրքը սակայն մահացու չէր. սուրին հետքը, ծերունւոյ ճակտին վրայ, փառապանծ հակապատկերն եղաւ ամօթին՝ որ իր զինուորաց ճակատը կը ստուերէր (953)։

Այս դիպուածէն յետոյ՝ Ծերունին հրաժարական տուաւ իր պաշտօնին, զոր իր երեք որդիները ժառանգեցին. – Լեւոն, Նիկեփոր, Կոստանդին:

Լեւոն Ապու–լաչայիրի դէմ գնաց, անոր բանակը ոչնչացուց, զօրավարը գերի բռնելով, Պոլիս ուղարկեց: Պերփեռուժէն, զոռոզութեամբ մը, որ դրագէտ մը դժուարաւ կը սպասուէր, Ապուլաչայիրը կառքի մէջ դրաւ, իր ոտքերուն տակ պառկեցուց եւ չրջեցաւ բիւզանդական ամբոխին առջեւ, ցուցնելու համար՝ թէ իր բոլոր միւս ձիրքերուն հետ՝ աչխարհակալութեան փառքն ալ ունէր: Դժբաղդաբար, ճիշդ այդ րոպէին, սուրհանդակ մը հասաւ. «Նիկեփոր յաղթուած է Համատանէն, ըսէց նա, Կոստանդին գերի բռնուած, եւ յանձն չառնելով մահմետական դառնալ՝ թոյնով սպանուած: Նիկեփորի զօրաց մէկ մասը մեռած է, միւսը գերի»: Այս անակընկալը՝ յուսախաբութեան մը նման հիասթափ ըրաւ դիտնական կայսրը, եւ անոր խրոխտանքը ցրտացուց:

Սուգը, յանկարծական մրրկի պէս, ախրեցուց քաղաքը եւ մանաւանդ Ծերունի վարդը, որ ներկայացաւ կայսեր՝ վերջին չնորհք մը խնդրելու համար. – դլխատել բոլոր այն գերիները որ ո՛ եւ իցէ ազդակցութիւն ո՛ւնէին Համատանի հետ: Խընդիրքը կատարուեցաւ. դիւանագիտական սխալ մ՚էր այս Պերփեռուժէնի կողմանէ, որ խաղաղութեան ո՛ եւ է փորձ՝ ապարդիւն պիտի ընէր (954):

Ձմշկիկ մասնակից եղած էր բոլոր այս պատերազմներուն, բայց դեռ բարձր դեր մը չէր յանձնուած իրեն: Վասիլ Սենեկապան, Արեւելք ուղարկուելով, իրրեւ բարձրագոյն հրամանատար, նոր կազմակերպութիւն մը տուաւ բանակին. կենդանի էակներու այդ ծովը երեք մեծ զեռերու վերածեց, որ Փոքր Ասիան պիտի ողողէին: Առաջին թեւին ինք կը հրամայէր երկրորդին՝ Լեւոն Փոկաս, երրորդին՝ Ձմշկիկ: Ցետ մասնական բաղխումներու՝ վճռական պատերազմը սկսաւ Շամուշատի չուրջ. նա պաշտպանուած էր անառիկ պարիսպներէ եւ Համատանէ: Ցաղթութիւնը Ցոյներուն մնաց. պէտք էր օգտուիլ նպաստաւոր վայրկեանէն, դաշոյնի հարուածը թշնամւոյն սրտի խորերը հասցնել, ո՛ եւ է բժշկութիւն անհնարին դարձընելու համար: Ցոյն զօրքերը խոնջ եւ ջլատուած ըլլալով, Վասիլ Ձմշկիկի հրամայեց յառաջ անցնիլ, փախուստը արգիլել, նոր ապացոյց մ՚ընծայել իր կայծակնանման երաշտութեան: Երբ ամիս մը յե-

տոյ զօրավարները յաղթանակը տօնելու համար Պոլիս դարձան, անոնց մէջ մեծադոյն փայլը Զմշկիկն ունեցաւ. հազար եօթըն հարիւր հեծեալ, արաբական տարազով կը հետեւէին իր կառքին. իրենց ոսկեճոյղ ղէնքերը նոր նշոյլ մը կ'արձակէին իրենց նախատական պայմանին վրայ: Անապատի նժոյգները չէին կրցած խուսափիլ Զմշկիկի երազութենէն. նա կորած էր վախճանականներու ճամբան, ղիմադրողները սպաննած, եւ ամբողջ հեծելադունդ մը ղերի բռնած:

Հանդիսաւոր բազմութեան մէջ կային ծերունիներ՝ որ ժամանակից եղած էին բազմաթիւ կայսերաց: Զմշկիկը մատնանիշ ընելով իրենց որդիներուն՝ կ'ըսէին անոնց. «Այսպիսի տեսարանի մի ամդամ կը յիշենք ներկայ եղած ըլլալ. – երբ վերադարձաւ Եղեսիայէն Յովհաննէս Գուրդէն՝ .... որուն թոռն է Զմշկիկ»:

Գ.

ԶՄՇԿԻԿԻ ԴԵՐԸ ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԹԱՄԱՆԱԿ. ՈՍԿԵՂԷՆ ԲԼՈՒՐՆԵՐԸ. — ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՄԸ ԱՆԶՆԱՏՈՒԻ:

Երբ Պերփեռուժէնի յաջորդեց Ռոմանոս Բ, Լեւոն Փոկաս իր նոր ինքնակալին հովանաւոյն արժանանալու համար՝ ուղեց որ իր հաղորդած առաջին լուրը՝ յաղթութեան աւետիք մ'ըլլայ:

Բայց Համատան, Բիւզանդական երեւակայութեան մէջ, ահռելի վիշապ մ'էր, որ միշտ նոր գլուխներ կը ծնանի: Այնքան պարտութենէ յետոյ՝ լերանց մէջ առանձնանալու տեղ՝ մէկ թաւիով մինչեւ Գաղատիա հասաւ: Անդրասի մօտ ընդհարում մը տեղի ունեցաւ յոյն բանակին հետ. արաբացիք աւելի զօրք զորձածեցին հոս, Յոյները՝ աւելի նենգութիւն. վերջինները յաղթական ելան: Արիւնհեղութեան ամենէն եռանդուն վայրկենին, սպաննուեցաւ Համատանի նժոյգը՝ որուն գեղեցկութիւնն եւ ոյժը անմահացուցած են արաբացի բանաստեղծները: Համատան գետին ինկաւ, նըպաստակ դառնալով բիւրաւոր հարուածներու. իր զինակիրը իսկոյն վար իջաւ իր ձիէն, զայն արաբացի գիւղացին յանձնեց՝ ղէնքով անոր վախուստը ապահովեց: Զի-

նակիրը, մահացու հարուած մ'ընդունելով, ուրախութեամբ փակեց իր բիբերը, որոնք իր տիրոջ ազատումը տեսած էին: Նա ուրացեալ մ'էր. ապացուցուց, թէ մարդկային ոյժը, միայնակ, դիւցազնութեան մինչեւ ո՛ր աստիճան կարող է հասնիլ երբեմն:

Աւարը զինուորներուն խոստացուած ըլլալով՝ արտասովոր եռանդով կռուեցան անոնք:

Արաբացի զօրաց ճակատագիրն եղաւ սպանուիլ կամ գերի իյնալ: Լեւոն Պոլիս վերադարձաւ՝ յաղթանակի հանդէսներ կատարելու համար:

Ժամանակակից պատմիչները, յաղթութեան մեծութիւնը ցուցնելու համար կ'ըսեն թէ՝ մայրաքաղաքի ամէն տան համար գերի մը գտնուեցաւ, եւ աւելնալով՝ ցրուեցան չրջակայ աւաններու մէջ:

Կոտորեալներու թիւը սակայն՝ աւելի մեծ եղաւ: Գաղատիայէն ճամբորդողը՝ դաշտին մէջ կը նշմարէր ճերմակ բլուրներ. Արաբացւոց ոսկրներն էին անոնք (961):

Համտանի բանակը կը նմանէր այն ծառերուն՝ որոնք որչափ ճիւղատուին՝ այնքան աւելի կը մեծնան: Անկարող հաստատուն աչխարհակալութեան մը, քալ՝ երկիրներ աւերելու մէջ, Համտան աւելի յեղուզակ մը կը թուէր քան ռազմագէտ մը: Այս աւերող մրրիկը կրկին երեւցաւ յունական պետութեան սահմանագլուխն վերեւ: Այս անգամ Նիկեփորը ընտրուեցաւ իրեն ախոյեան. երկու հարիւր հազար զօրքով տիրեց Դոլիխէի, Մեմբիկի, Անազարբայի, նոյն իսկ Հալէպի, որ Համտանի մայրաքաղաքն էր: Միջնաբերդը միայն անառիկ մնաց. Նիկեփորը, արաբական նոր բանակէ մը պաշարուելէ վախնալով, նահանջեց:

Զմշկիկ եւ իր եղբօրորդին Ռոմանոս, Նիկեփորի բազուկներն եղան՝ այս փառապանծ դէպքերու ժամանակ: Արեւելքի քաղաքականութեան ընթացքը տեւական եւ նոր ուղղութիւն մը պիտի առնար, եթէ Ռոմանոս Բ.ի մահը (963) յեղափոխութեան մը չափ չկերպարանափոխէր գիւղանդիոն:

Նիկեփորը մոռցաւ Արաբները. Պալատին մէջ մեծազոյն թշնամիներ ունէր. Բրինդաս, տէրութեան ամենէն ազդեցիկ իշխանը, Նիկեփորի չիրմը կը պատրաստէր:

Ե.

ՆԻԿԵՓՈՐ՝ ԿԱՅՍՐ. ԶՄՇԿԻԿ՝ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԶՕՐԱՎԱՐ. ԱՐԻՒՆԷ ԶՐՎԷԾՔ. — ԲՆԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱԿԱՊԱՏԿԵՐ ՄԸ. — ԱՆՏԻՈՔԱՑ ԱՌՈՒՄՈՒԸ. — ԶՄՇԿԻԿ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԱՑ ԳԼԽԱՒՈՐ. — ԶՄՇԿԻԿ՝ ԱՔՍՈՐԵԱԼ։

Ժողովուրդը բազմաթիւ երդեր յօրինած էր Նիկեփորի քաջութեանց վրայ. զինքը կ'անուանէին «աստղ առաւօտեան, ծագող Արեգակ, պատուհաս Սարակինոսաց»։

Թէոփանոյ կ'երկրպագէր առաւօտեան աստղին. իր զգացումը լիապէս կը ներդաշնակուէր դիւանագիտական պահանջներու հետ. իր կարծեօք, եթէ Նիկեփորի հետ ամուսնանար՝ երջանկութիւն պիտի տար մխանգամայն՝ թէ՛ իր անձին եւ թէ՛ իր պետութեան։ Երբ այս մտածմանց մէջ էր թագուհին, Բրինգաս երկու նամակ ղրկեց Արեւելք. մին ուղղուած Զմշկիկի, մէյսը՝ Ռոմանոս Գուրգէնի։ Երկուքն ալ նոյն բովանդակութիւնը ունէին. կը յորդորէր դաւաճանութիւն մը կազմակերպել Նիկեփորի դէմ, զայն սպաննել, եւ ստանալ, իբր վարձք, զօրավարութեան բարձրագոյն աստիճանը։ Զմշկիկ եւ Ռոմանոս՝ նամակը Նիկեփորի ցոյց տին. յետոյ սուրերնին անոր կուրծքին վրայ դնելով՝

դոչեցին. «Պիտի կատարենք յանձնարարութիւնը՝ եթէ յանձն չառնուս կայսր ըլլալ»։ Ազգականութեան եւ ռազմական յիշատակներու կապը՝ խանդավառ սէր մը արծարծ կը պահէր Զմշկիկի սրտին մէջ՝ առ Նիկեփոր։ Բոլոր բանակը բռնադատեցին՝ զինքը կայսր ճանչնալու, եւ դիմեցին Կոստանդնուպոլիս, ուր ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդառաջ ելաւ իր դիւցազին։

Քիչ յետոյ կայսր օծուեցաւ Նիկեփոր Ս. Սոփիայի մէջ, եւ ամուսնացաւ Թէոփանոյի հետ։ Զմշկիկ այսպէս թագ մը եւ կայսրուհի մը կ'ընծայէր Նիկեփորի. — օր մը երկուքն ալ պիտի առնուր իրմէն։ Վարձատրութեան համար՝ Զմշկիկը Արեւելքի սպարապետ անուանուեցաւ։ Արաբացիք՝ Նիկեփորի բացակայութիւնը՝ յաղթութեան հաւատիք մը կը նկատէին. այս պատրանքը չուտով փարատեցաւ. Ատանայի չուրջ ա՛յնքան կոտորած կրեցին Զմշկիկէն՝ որ Սարակինոս մայրերը, իրենց տղաքը սարսափեցնելու համար՝ այնուհետեւ Շումուշտիկինի (= Զմշկիկ) անունը կու տային։ Հինգ հազար արաբացի հեծեալներ՝ անմատոյց զաղաթ մը ապաւինեցան. կարելի չէր անպատիժ իրենց դէմ երթալ։ Զմշկիկի յանդգնութիւնը կը

վնասէր ճիշդ այն՝ ինչ որ անկարելի կը թուէր սովորական մահկանացուի. սուրը մերկացուց, «Եահեւէ'ս եկէ'ք» գոչեց իր զօրքերուն՝ եւ սկսաւ լեռն ի վեր ելլել: Սարակինոսները քար, նետ, սուրի հարուածներ կը տեղային վերէն. Ձմշկիկ անվախ, վահանը դլխուն վրայ, կը բարձրանար ժայռէ ժայռ պարիսպներէն վեր. բոլոր Արաբացիք ջարդուեցան. արիւնը ջրվէժի պէս կը հոսէր լեռնէն. այդ տեղը մինչեւ ցարդ Գաւ տէրէսի կը կոչուի:

Յաջորդ տարին (965) Նիկեփոր Արեւելք դնաց, պինուորական մեծագործութեամբք վարժուելու համար ձանձրոյթը՝ զոր կը զգար պալատին մէջ: Պարսիկ չահընչահներու նման, իր հեռը կը տանէր կայսրուհին, ինչպէս նաեւ Վասիլ ու Կոստանդին փոքրիկ թագաւորները՝ զորս Ձմշկիկ Հանձիթ դաւառի Վասակաւանին մէջ պահեստի դրաւ՝ Սպրամիք իշխանուհւոյն քով: Ատանայի, Անազարբայի, Հռեսոսի, Մոպսուեստիոյ տիրելէ վերջ, Տարսոնը պաշարեց չորս հարիւր պինուորներով, որուն ձախ թեւին Ձմշկիկ կը հրամայէր: Արաբացիք դիւրաւ պիտի ջախջախուէին պատերազմի դաշտի վրայ, զուրկ ըլլալով նոյնչափ բազմաթիւ բանակէ եւ նոյնչափ քաջ զօրավարներէ: Բայց պա-

րիսպներու մէջ առանձնացած, վստահացած եղիպտական նաւատորմիղին վրայ, ուսկից ղէնք եւ ցորեն պիտի ընդունէին, ամէն յարձակում ընդունայն հանեցին, յետոյ սովէն բռնադատուած՝ անձնատուր եղան: Ճիշդ այս պահուն եղիպտական նաւատորմիղը Տարսոն հասաւ: Յուսախաբ, ետ դառնալ փորձելով, Յունաց նաւերէն կռուի բռնադատուեցաւ. — յաղթուելէ ու կիսատուելէ վերջ միայն կարող եղաւ եղիպտոս վերադառնալ: Այս յաջողութիւններէն վերջ, կայսրը Պոլիս եկաւ յաղթանակի հանդէսներ կատարելու համար. ժողովրդեան աչքը ամենէն աւելի դրաւեցին՝ երկու դռներ, որ իբրեւ աւար, Պոլիս բերուած էին. անոնք երկու պարտեալ քաղաքներու կը պատկանէին. Տարսոնինը՝ միջնաբերդի յատկացուեցաւ, Մոպսուեստիայինը՝ Ոսկեդէն մուտքին: Այսպէս Նիկեփոր, իր տիրած քաղաքներուն բանալիներուն հետ՝ ամբողջ դռներն ալ կը փոխադրէր, որպէս զի մայրաքաղաքի մը վրայ բացուելով՝ հոն մտնող ազգերուն իր քաջութիւնները յիշեցնեն:

Բիւզանդացիները Արեւելք դառնած ժամանակ՝ տէրը կ'ըլլային Ասորիքի, բայց հաղիւ Բիւզանդիոն հասած՝ անոնց կոթսեան գոյժը կը հասնէր իրենց հեռ-

էին: Փոքր Ասիան, զարնան ժամանակ, Յունաց կը պատկանէր, ամեռ ժամանակ՝ Արաբացւոց: Երկու ազգերն ալ զուրկ էին հռոմէական ձիրքէն՝ դանդաղ, բայց հաստատուն աշխարհակալութիւն մ'ընելու: Գիտէին տիրել՝ բայց ոչ պահել. եւ այս՝ աղետալի յիմարութիւն մ'էր, որուն զոհ կ'երթային այնքան երիտասարդ կեանքեր: Երկու հեղեղներ էին, որ թափ ունէին եւ ազմուկ, բայց յաճախ կը ցամքէին: Նիկեփոր չահածները չկորսնցնելու՝ եւ նոր տիրապետութեանց ճանապարհը հարթելու համար, Անտիոքայ շրջակայքը թողուց երկու զօրավարներ. — Վուրց, եւ Պետրոս Փոկաս:

Երկու հակառակ նկարագիրներ էին առնք, բարոյական երկու տարբեր տիպարներ:

Վուրց ձեռնարկող էր, մտածութեամբ՝ իրեն հրամայողներէն աւելի յառաջ վազող, զանոնք սրբագրող, գործունէութեան առիթ փնտռող, աւելի պարագաներու հնազանդող՝ քան իրեն տրուած հրահանգներուն:

Պետրոս Փոկաս, ընդհակառակն, ցուրտ էր բնաւորութեամբ. կարգապահութեան՝ անողոք պաշտպան, դատապարտելի կը դանէր ո՛եւ է գործ որ չէ հրամայուած. —

սկզբունք՝ որ յառաջ կու գայ յաճախ պատասխանատուութեան երկիւղէ: Մեքենական հնազանդութիւնը իր սեւեռումն եւ դադափարականն էր, եւ ո՛եւ է ճարտասանութիւն կարող չէր ինքը չարժել դէպ ի ամենէն յայտնի օգուտն անգամ, ... եթէ չէր հրամայուած:

Այս երկու հակասական բնաւորութեանց հանդիպումը՝ կարող էր մեծ դժբաղդութիւն մը յառաջ բերել:

Եւ յիրաւի Վուրց, անզործութենէ ձանձրացած, հակառակ ձմեռնային եղանակին եւ հակառակ կայսեր հրամաններուն, երեք հարիւր ինուորով գնաց դէպ ի Անտիոք՝ աշխարհակալութիւններ ընելու: Զօրքերու պակասը կը թելադրէր իր մտքին՝ միշտ նորանոր հնարքներ փնտռել: Արաբացի մը գերի բռնելով, ստակով՝ բազմաթիւ տեղեկութիւններ գնեց անկից, որոնց մէջ նաև թուաբանական հաշիւներ՝ Անտիոքայ պարիսպներու բարձրութեան մասին: Աշտարակներու հաստակակից սանդուղներ չունէր յետոյ, սպասեց պիչերուան մը՝ ուր քաղաքացւոց ուշադրութիւնը նիրհէր:

Ձմեռ էր. Վուրց գիւրաւ գտաւ ամպոտ երկինքը, անթափանց խաւարը՝ որոնց կ'անձկար: Անտիոք որ մարմարեայ քա-

զաքի մը երեւոյթն առած էր, կորսուեցաւ դիւերային սեւութեանց մէջ, լռութիւնը պատեց ամէն կողմ, եւ սառած հով մը, դաշտին մէջ, ամէն կենդանի իր որջը հալածեց, ամէն թռչուն՝ իր բոյնը: Կեանքն իսկ այս պահուն, ձիւներու վրայ, հրաշք մը կը թուէր. ոչ ոք կրնար դուշակել թէ կարող է դանուիլ մէկը՝ որ պատերազմի վրայ մտածէ:

Վուրգ արթնցուց իր զինուորները, հանեց վրաններէն՝ ուր դժնդակ քուն մը կը քաշէին, եւ նորակերտ սանդուխներով պարսպին վրայ դիմեց: Հոն ոչ մէկ լոյս, ո՛չ մէկ ձայն պահպանութեան նշան չտուաւ. Վուրգի զինուորները լռելեայն վեր ելան, սանդուխը դետեղեցին աշտարակներուն ծայրը, ներս խուժեցին, Արաբները սպաննեցին: Արդէն երկու աշտարակ ամբողջապէս գրաւած էին, երբ յարձակումը յայտնուեցաւ. բաբաններով քաղաքացիք Վուրգի դէմ եկան. պաշարեալները՝ այժմ Յոյներն էին. մեքենաներու ծանր հարուածներ սկսած էին վէրքեր բանալ աշտարակներուն վրայ. պէտք էր անոնց վերատակներուն տակ վտանգաւոր հրդեհը մարել, պէտք էին քաղաքացիք իրենց սրով վիրահատութիւնը կատարել՝ ամբողջ մարմինը փրկել կարենալու հա-

մար: Վուրգ անընդհատ սուրհանդակ կը հասցնէր Պետրոս Փոկասի՝ իմացնելով թէ ի՛նչ մեծ յաղթութեան եւ ի՛նչ մեծ վտանգի մէջտեղ կը գտնուի եւ եթէ իր օդնութիւնը ղրկած չէ, կ՚ըսէր նա, տէրութիւնը քաղաք մը՝ եւ իր բանակներէն մին պիտի կորսնցնէ: Փոկասի պատասխանը հատու եղաւ. առանց այլայլելու, հանդարտ ձայնով մը յայտարարեց՝ թէ ինքը այդ մասին՝ հրահանգ մը ստացած չէր: Վուրգ իր աշտարակներուն մէջ կը կռուէր, մերթ Փոկասի ցրտութիւնը, մերթ իր չափազանց աչխոյժը անիծելով՝ որոնց պատճառաւ անել դրութեան մը մէջ կը գտնուէր հիմա. նորանոր սուրհանդակներ կը հասցընէր. եւ անհամբեր, աշտարակներու պատուհաններէն դաշտերը կը դիտէր, նայելով՝ թէ արդեօք յոյն բանակը կու գա՞յ. — ոչ մէկ նշան, կամ յուսախաբող նշաններ միայն: Քաղաքացիք մէյ մէկ կը փոխուէին, մինչ իր զօրաց՝ եւ ոչ վայրկեան մը հանգիստ չնորհուած էր: Երկու օր անցաւ, Փոկասի բանակը դեռ չէր երեւեր. վերջապէս սոյն տարտամ զօրավարը, վախնալով որ մի դուցէ պատասխանատուութենէ մը խոյս տուած պահուն, ծանրագոյն պատասխանատուութեան մէջ իյնայ, իր հեղգութիւնը, այս պարագային

մէջ, անհնազանդութեան չափ դատապարտելի համարուի, ու չկարծուի նախանձու համար՝ Վուրցի օգնականութիւն ղլացած ըլլալ, որոշեց բացառութիւն մ'ընել իր ամբողջ կեանց մէջ. իր բանակովը միանին՝ Անտիոքայ ճանապարհը բռնեց: Երրորդ օրը ծագած էր արդէն, եւ Վուրց, իր պաշտօնակցի անխախտ բնաւորութիւնը գիտնալով, արդէն ամէն յոյս կորուսած, երբ հեռուն՝ յունական բանակը տեսնուեցաւ: Ուրախացիք, մոլեղնած, քաղաքին քրիստոնեաներուն վրայ յարձակեցան. իրենց զօրավարը, Քրիստոփոս հայրապետին հանդիպելով՝ նիզակը քաշեց եւ զայն գետին փռեց: Վուրց այս վայրկեանին քաղաքին դռները խորտակած էր կացինով, եւ յոյն բանակը ներս ընդունած: Անտիոքայ փողոցները՝ արեան ջրանցքներու փոխուեցան:

Նիկեփոր չվարձատրեց անհնազանդութիւնը թէպէտ եւ նա յաջողութեամբ պսակուած էր. եթէ տեղեակ ըլլար հանգամանքներուն՝ նոյնը պիտի հրամայէր, ինչ որ Վուրց գործեց: Յանդգնութիւն մը գործած չէր ան, այլ կայսեր դիտումներուն մէջ թափանցած. եւ յանցաւոր չէր՝ քանի որ կայսեր խօսքերուն տեղ՝ անոր մտածումներուն հնազանդած էր:

Նիկեփոր, իր զօրավարներուն յաղթութիւնը մոռցնելու համար, Արեւելք արշաւեց: Թէպէտ յաջողութենէ զուրկ մնաց՝ Տիգրանակերտի եւ Մծբնայ առջեւ, բայց իր սարսափը յաղթանակի մ'արդիւնքն ունեցաւ՝ տարածուելով մահմետական աշխարհներու հեռագոյն սահմանները: Եգեսիան այրելով Հայաստան մտաւ եւ տիրեց Մանազկերտի ու Տարօնի:

Զմշկիկի փառքը, այս պատերազմներուն ժամանակ, զօրավարներու նախանձը գրգռեց. այնքան կ'ատէին զինք՝ որքան զօրքերը կը սիրէին: Լեւոն Փոկաս, իբրեւ սպարապետ՝ կրցաւ զրպարտութեան ամպիճ մը գոնել եւ իբրեւ կայսեր եղբայր՝ զանոնք ընդունելի ընել: Զմշկիկ պաշտօնանկ եղաւ, սուրհանդակաց գլխաւոր անուանուելու համար: Ասպետ մը, որ այնքան եռացող արիւն կը կրէր իր երակներուն մէջ, կարող չէր այդ նախատանաց եւ այդ պաշտօնին հանդուրժել: Վրէժխնդրութիւն երդուընցաւ կայսեր եւ անոր եղբօր դէմ. իր զայրոյթը, որ անչուշտ դատապրութիւն մը ներշնչած էր իրեն, զաղտնի չմնաց. Զմշկիկ, իր նոր պաշտօնէն ալ գրկուելով, աքսորուեցաւ Յերապոլիս: Ի'նքը ընծայած էր կայսեր այն իշխանութիւնը՝ որ իր պատուհասն էր արդ. ապե-

բախտութեան մարմնացումը մխայն կը տեսնէր այնուհետեւ Նիկեփորի մէջ, ու կը ցաւէր որ իր ձեռքով այդ սեւ ախտին՝ ծիրանի հագուեցուցած էր: Մխայնութեան մէջ, իր հայրենեաց բլուրներուն վրայ նստած, ախթօրէն կը նայէր ընդարձակ դաշտերուն՝ որոնց ամէն մէկը իր քաջութիւններէն մին կը յիշեցնէր, հիմա բոլորովին անտես եղած: Իր հառաչանքները կ'ընդհատէին սպառնալիքներէ, ցաւի կը յաջորդէր վրէժխնդրութեան յանկարծական բորբոքում մը: Այսպէս կ'անցընէր մխակերպ օրերու չարք մը՝ անդորձութեան ձանձրոյթը մխայն բերելով իրեն: Դառնութիւնը տիրած էր իր հոգւոյն, ու խաւարն՝ ապագային վրայ: Ջմշկիկ ինքզինք այլ եւս մոռցուած կը համարէր աշխարհէ. բայց մէկը կար, արքունեաց մէջ, որ դեռ ղինքը կը յիշէր··· — Թագուհին:

Զ.

ԹԷՈՓԱՆՈՑ ԵՒ ՋՄՇԿԻԿ. — ԳԻՇԵՐԱՑԻՆ ՏԵՍԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — ՋՈՒԱՆԻ ՍԱՆԴՈՒԽԸ. ՓԱՂԿԵԴՈՆԻ ԾՈՎԱՓԻՆ ՎՐԱՑ. — ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ:

Բաղաքական հանդէսներու ժամանակ, Թէոփանոյ, իր արքունեաց պատչգամէն՝ տեսած էր յաճախ Բիւզանդիոնի զօրավարներուն անցքը. ոչ ոք անոնցմէ այնքան վայլ ունէր իր անձին վրայ, եւ այնքան համբաւ իր անձին չուրջ՝ ինչպէս Ջմշկիկ:

Թէոփանոյ՝ իր դաղտնի պաշտամունքը ներկայացուց Ջմշկիկի, խնդրելով իրմէն՝ ամէն իրիկուն պալատին մէջ տեսակցիլ: Թագուհւոյն աղերսը ընդունեցաւ Ջմշկիկ:

Այս պարագան անչուշտ մին է այն պատճառներէն՝ որոնց համար հայ զօրավարն աքսորուեցաւ:

Թէոփանոյ, կայսեր կասկածները արդարացնելէ վախնալով, ոչ մէկ արդելք դրաւ անոր հրամանին. բայց հազիւ քանի մ'ամիս անցած էր, ժամանակակից դէպքեր առիթ առնելով, «Տէ՛ր արքայ, ըսչեց, ի՞նչպէս կարող եղար աքսորել մարդ մը՝ որ այնքան կարեւոր էր ձերուբեանդ, որ քեզի այնքան մերձաւոր ազգական էր, որ ղքեզ գահու վրայ բարձրացուց. եթէ իր յանդգնութիւնը քեզի կասկածներ կը

չնչէ, կանչէ՛ ղինք աքսորէն, հրամայէ՛ իրեն Քաղկեդոն ապրիլ, եւ երբեք Պոլիս չմտնել»:

Ա՛յս վերջին պայմանը յօրինուած էր՝ կայսեր ուշադրութիւնը փարատելու դիտմամբ: Ջմշկիկ ազատեցաւ աքսորէն՝ Քաղկեդոն բնակելու եւ Պոլիս չմտնելու հրամանագրով:

Ծովը հիմա թագուհին կը բաժնէր սպարապետէն. նա հակողութեան ենթարկուած էր. կայսրը հանգստացաւ եւ աւելի հանդարտ սրտով ըսաւ այնուհետեւ ամենօրեայ ժամերգութիւնները, որոնց չնորհիւ սուրբի համբաւ կ՚ուղէր վայելել, առանց տէրութիւնը կեղեքելէ դադրելու:

Մինչդեռ Ջմշկիկ Քաղկեդոնի մէջ կ՚ապրէր, – մայրաքաղաքի հեռանկարին առջեւ, որ այնքան զգացումներ կ՚արթնցնէր իր խոցուած սրտին մէջ, – պալատի ծառաներէն մին նամակ մը ներկայացուց իրեն. թագուհւոյն ատորագրութիւնը կը կրէր. կը ծանուցանէր թէ ծովն անկարող է իրենց սրտերը բաժնելու եւ եթէ այնուհետեւ, ամէն իրիկուն, աստղերու լոյսով, պալատի պատուհանէն՝ իր նաւակը պիտի փնտռէր ծովուն մէջ:

Ջմշկիկի համար՝ վտանգը հրապոյր մ՚էր միայն: Աչքը նամակէն դէպ ի մայրաքաղաք բարձրացուց. ոսկեզօծ փառքեր կը ճառագայթէին հանդիսակաց ափունքին վրայ, մոռցնելով սպառնալից անդունդը՝ որ ղինքը անոնցմէ կը բաժնէր: Վճռեց Ջմշկիկ կայսր ըլլալ կամ մեռնիլ:

Ամէն իրիկուն, երբ արեգակը խղդուիլ կը թուէր արեան լճակի մը մէջ, – խորհըրդապատակեր՝ փառաց մէջ ապրողի մը եղերական մահուան, – Ջմշկիկ, անժպիտ ու մտածկոտ, կը չրջէր Քաղկեդոնի այն դալարազարդ ափունքին վրայ, որուն մէկ կողմը Իշխանաց կղզիները կ՚ուրուագըծուին, միւս կողմը՝ արքունական պալատներ. աչքը մերթ միոյն ուղղելով, մերթ միւսին, կը հարցնէր ինքնիրեն. «Երկուքէն ո՞րը պահուած է ինծի»:...

Ու կը չարունակէր չրջիլ, մտքով՝ փառքի յաւիտենականութեան մէջ նետուած, եթերին վերեւ սաւառնող արծուի մը նման: Եւ մտածութեանց ստուեր մը, առանց վերջին ճառագայթներէն եղծուելու, կը թափառէր իր վեհ ճակտին վրայ:

— Սրբազա՛ն դաշտեր, որոնց վրայ արդ կոխելու համար պէտք է երկնքի թագաւորութեան պատկերը ունենալ մտքին մէջ, կամ պատմական անմահութեան տենչը՝ սրտին. – վասն զի կարելի չէ ունայն խորհուրդներով չրջապատիլ հոն՝ ուր Ջմշկիկ թագաւորութիւն մը երազեց:...

Ցետոյ, երբ դիչերը կ'իջնէր եւ լռութիւնը կը տիրէր ամէն կողմ, Զմշկիկ կը մօտենար ծովափին, կը հրամայէր իր նաւավարին՝ ղինքը դէպ ի պալատ տանիլ: Այդ ուղեւորութեան ամէն վայրկեան մահուան սպառնալիքն ունէր իրեն մէջ. պէտք էին մեծ յուզումներ անցնիլ այդ պահուն՝ Զմշկիկի հոգիէն, ծովու մէջտեղ, աստղազարդ երկնքին ներքեւ: Երբ պալատին կը մօտենար, նաւակը կանգ կ'առնուր լռութեամբ, եւ չուանէ սանդուխ մը, մուխի մէջէն, աներեւոյթ ձեռքէ մը՝ դէպ ի վար կը սահէր: Զմշկիկ, որ այնքան պաշարումներու մէջ գտնուած էր, քաջալարժ էր այսպիսի վերելքներու. աչքուժիւ բարձրանալով՝ պատուհանէն ներս կը մտնէր, եւ թագուհւոյն սենեակին մէջ, ազատ չունէր մը կ'առնէր:

Գիչերուան ժամերը թանկագին էին այնքան վտանգներէ յետոյ. երբ աստղերու դիրքը առաւօտեան մերձակայութիւնը կ'աւետէր, չուանէ սանդուխը կրկին կ'իջնար պատուհանէն, եւ Զմշկիկ կրկին նաւակը մտնելով, կը դիմէր Քաղկեդոն. երկրորդ օր իր պալատէն ելած ժամանակ, ոչ ոք իր դիչերային ուղեւորութիւնը կասկած էր դուչակել:

Այսպէս ամէն երեկոյ Զմշկիկ ծովը

կ'անցնէր, պալատ կը մտնէր, յետոյ, առանց իր արկածախնդիր վարմունքին վերայ կասկած մը տալու, կը վերադառնար Քաղկեդոն: Իրոլոր բանակէն սիրուած ըլլալով, իր պահապանները դործակից ըրած էր իրեն:

Սակայն վոթորկալից դիչերները, պալատական հանդէսները՝ յաճախ Զմշկիկի դալուստը կը խափանէին, եւ կայսրուհին, ղինք տեսնելու անհամբերութեան մէջ, մեծագոյն ոճիր մը մտածեց. Նիկեփորը սպաննել, Զմշկիկը գահու վերայ բարձրացընել: Թէոփանոյ երբեք չէր տարակուսած զօրավարին անկեղծութեան վերայ, քանի որ նա, ամէն երեկոյ, յանձն կ'առնուր իր կեանքը վտանգի մէջ դնել: Անդութ յուսախաբութիւն մը պատրաստուած էր իրեն: ....

Հայ սպարապետը սիրով ընդունեցաւ առաջարկը. — թագուհիէ մը կու գար:

Պէտք էր նախ դաւակցութիւն մը կազմել. դիւրին էր Նիկեփորը սպաննել, ներկայ պարապանեըուն մէջ, բայց նոր կայսր մը ընդունելի ըլլալու համար հարկ էր սպաննալ ժողովրդեան՝ դինուորական ոյժերով. պէտք էր նուիրական տաճար մը քանդել, նոր մը կանդնել, եւ այս՝ մէկ դիչերուան մէջ:

Զմշկիկ այնքան բարեկամ ունէր՝ որքան Բիւզանդիոն՝ ռազմիկներ: Անոնց մի մասը ժժգոհ էր Նիկեփորէն, իբրեւց անձնական արժանիքները անվարձ տեսնելուն համար, ուրիշներ՝ Զմշկիկի կրած արհամարհանքներուն պատճառաւ:

Հայ սպարապետը տեղեակ էր անոնց տրամադրութեանց. իր դիտաւորութիւնը յայտնեց նախ Վուրց զօրավարին, որ յանդուգն ի բնէ, անհաճոյ եղած էր Նիկեփորի՝ Անտիոքայ տիրած ըլլալուն համար: Ուրիշ զօրավար մը, Թէոդոր Անուամբ, Սեւ մակդիրով, եւ Լեւոն Վալանէս (անշուշտ Վահան), ինչպէս նաեւ բազմաթիւ սպաներ՝ երդում ըրին Զմշկիկի վտառց համար մեռնելու:

Դաւակիցներու խումբը հետզհետէ ճոխացաւ. Նիկեփորի անժողովրդականութիւնը օրէ օր դեռ աւելի կը չեշտուէր. արքունիքը, բանակը, ժողովուրդը պատրաստուած կը թուէր նոր կայսր մ՚ողջունելու, մանաւանդ եթէ ան Զմշկիկի արժանիքներն ունէր:

Նոյն իսկ կայսերական պալատին մէջ՝ դաւակիցները վերջին ժողովք մ՚ըրին, որուն թագուհին կը նախագահէր. հոն իր ամուսնոյն դատապարտութեան վճիռն արտասանեց: Դաւակիցներու խումբը երկուքի պիտի բաժնուէր. կէսը պալատին մէջ ծածկուած պիտի մնար, կէսը պալատ պիտի մտնէր ժամադրութեան օրը:

Ամէնքը բացարձակ գաղտնապահութիւն երդուընցան: Մեռնիլ կամ սպաննել Նիկեփորը. ահաւասիկ բոլոր խօսակցութեանց վերջին բառը: Արիւնոտ տեսարանի նախագաղափարը, կեանքի եւ հոգւոյ կորստեան վտանգը, տարտամութիւններ կը ձգէին մի քանի ոճիրի անփորձ հոգիներու մէջ, բայց Զմշկիկի խօսքերուն կրակը, վճռականութիւնը, եւ չեշտը որով «Վրէժ» բառը կը հնչեցնէր, կ՚ամբարտաղնդէր ամէն սիրտ: Եղեռան պահուն, ինչպէս պատերազմի, օրէնքը կ՚ոչնչանայ, կ՚արբեցնէ, կը ձգէ դէպ ի արիւնհեղութիւն:

Վճռական սպանութիւնը կատարել՝ դեկտեմբեր 10ին, գիշեր առեն:

Է.

ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՑԱՑՏՆՈՒԱԾ. — ՆԻԿԵՓՈՐԻ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ՏԱԳՆԱՊԱԼԻՑ ԻՐԻԿՈՒՆ ՄԸ. ԱՐԻՒՆՀԵՂՈՒԹԵԱՆ ԳԻՇԵՐ։

Որոշեալ օրը, երեկոյեան դէմ, դաւակիցները, կին ձեւանալով, զգեստներուն տակ զէնքեր ծածկած, թագուհւոյն ներկայացան։ Թէոփանոյ կեղծ իշխանուհիները տարաւ մութ սենեակ մը, որ իրեն կը պատկանէր, եւ յետ զիրենք այլ եւ այլ անկեանց մէջ ծածկելու, դուռը կղպեց եւ հեռացաւ։ Թագուհին դաւակցութեան մասնակից ըրած էր ոչ միայն զօրականները, այլ եւ իր նաժիշտները եւ պալատական ներքինիներէն չատեր։ Թէոփանոյի սիրտը ուժգին կը բաբախէր։ Անհամբեր կը դիտէր իր պատուհանէն՝ թէ Զմշկիկի նաւակը կ'երեւնա՞յ։ Պալատի աշտարակներուն վրայ բազմաթիւ ուրիշ կուսակիցներ նոյն սեւ կէտը կը փնտռէին ծովուն մէջ։

Վայրկեանները տարուան մը դանդաղ քայլերով կը յառաջէին. փոքրիկ զէպք մը, մոռցուած պարագայ մը՝ կարող էր նշոյլ մ'ըլլալ եղեռնաւոր գաղտնիքին համար։ Դաւակիցները, թէպէտ միշտ երկիւղի մէջ, չէին դիտեր սակայն թէ ի՛նչ

վտանգի մէջ կը գտնուին. — արդէն մատնուած էին...։

Նոյն իրիկուն, երբ կայսրը, սենեակին մէջ առանձնացած, իր ժամերգութիւնքը կը կատարէր, դուռը յանկարծ բացուեցաւ. քահանայ մը, ուրուականի մը պէս համր, կանգ առաւ կայսեր առջեւ, նամակ մը նետեց, յետոյ, առանց բառ մ'ըսելու, անհետ եղաւ։

Կայսրը նամակը վեր վերցուց. հազիւ մի քանի տող կարդացած էր, դէմքը նետեց. հոն կ'ըսուէր թէ դաւակցութիւն մը պատրաստուած է իր կենաց դէմ, նոյն իսկ այս գիշեր պիտի սպաննուի, եւ թէ դաւակիցներու մէկ խումբը՝ Թագուհւոյն սենեակին մէջ կը դտնուի։

Նիկեփոր խոզոյն Վասիլ Սենեկապանը կանչեց եւ հրամայեց իրեն՝ պալատին բոլոր սենեակները, բոլոր անկիւնները քննել, գո՛վ գտնէ՝ չղթայակապ իր առջեւ բերել։

Կարելի չէ երեւակայել տագնապը՝ դաւակիցներուն. կը լսէին դուրսը պալատականներուն աղմուկը, որ սպառնալից խօսակցութիւններով քննութիւնը կը կատարէին։ Մահը անխուսափելի էր. Զմշկիկի գահը այժմ ծաղրական երազ մը կը թուէր իրենց. յանդուգն ձեռնարկին վրայ զղջա-

ցած, վայրկեանէ վայրկեան ձերբակալուելու կը սպասէին. աղմուկը երթալով կը մօտենար. տաղնապալի դերապոյն լռութիւն եղաւ այն՝ յորում Սենեկապանն եւ իր ընկերները կանգ առին իրենց դրան առջեւ. ոչ ոք այլ եւս չունէր կ՚առնուր. ահա դուռը կը բացուի, կը մտածէին, ահա չղթան, ահա սուրը. բայց Վասիլ յանկարծ ճանապարհը փոխեց, եւ դաւակիցը սենեակը զանց ընելով, ուրիշ մը սկսաւ քննել: Վտանգը անցած էր. Սենեկապանը, Թէոփանոյէն կաշառուած, այժմ դաւակիցներու թիւին կը պատկանէր:

Նիկեփոր, այս միջոցին, կ՚աւարտէր նամակ մը, որով իր Լեւոն եղբօր կը հրամայէր իսկոյն քանի մը դունդով պալատ դալ, որովհետեւ մեծ վտանգ մը կը սպառնայ իր կենաց. խաղամոլ էր Լեւոն. երբ նամակը յանձնուեցաւ իրեն, նա զբաղած էր ճրագի դիմաց, իր սիրած զուարճութեամբ. եւ ճիշդ խաղին ամենէն հետաքրքրական վայրկեանն էր, մեքենաբար նամակն առաւ, առանց հասցէին իսկ ակնարկ մը տալու, աջակողմը դրաւ. «Այս յաղթութիւնն ալ չհինք, ըսաւ, յետոյ կը կարդանք»: Եւ սկսաւ ոգեւորութեամբ խաղը շարունակել: Փոքրիկ պարապայ մը՝ որուն աղետալի հետեւանքները պիտի

տեսնենք քիչ յետոյ: Նիկեփոր դոհ չեղաւ ձեռք առած իր այս կրկին միջոցներով: Որ եւ իցէ դաւադրութիւն ապարդիւն հանելու համար, իր պալատին մօտ դղեակ մը չինել տուած էր խորհրդաւոր ուղինեբով, եւ որ մէկ օր առաջ՝ աւարտեր էր: Կայսրը նախ իր սովորական սենեակին մէջ պահակեցաւ. հոն Թէոփանոյ երեկոյեան ողջոյնները տալով՝ մեկնեցաւ, – որովհետեւ Նիկեփոր ճշնաւորաբար ապրիլ առաջադրած էր, – դուռը կիսաբաց թողլով: Կայսրը, իր կնոջ չափ նենգաւոր, քիչ յետոյ ելաւ անկողնէն, դուռը նոյն դիրքի մէջ թողուց՝ անյայտացաւ իր նոր դղեակին մէջ. հոն, յետ ժամերդութիւնքը լսելու, խաղաղ սրտով նիրհեց:

Թէոփանոյ եւ իր կուսակիցները՝ սեւեռուն աչքով ջրեղէն հորիզոնը կը դիտէին:

Ծովը, ձմեռնային հողմերէն տանջուած, մինչեւ անդունդները կ՚ալեկոծէր: Ո՞վ կարող էր այդ պահուն ալիքներուն իր կեանքը վստահել: Թագուհին յուսահատօրէն կը մտածէր թէ Զմշկիկ անկարող պիտի ըլլայ դալու, կամ եթէ փորձէ՝ նաւաբեկուելու համար միայն պիտի ըլլայ: Դաւադրութեան յետաձգումը՝ ուրիշ արդիւնք պիտի չունենար՝ բայց եթէ չարիքը մեծցնել: Զմշկիկի հետ՝ բոլոր դաւակից-

նները պիտի մեռնէին. – չափազանց յառաջեր էին, յետադարձը անկարելի էր: Ու Թէոփանոյ, թաղակապ դլուխը հակած՝ ապարանջաններով եւ մատանիներով զարդարուն ձեռքին վրայ, որ այնչափ անգամ թոյնի բաժակը բռնած էր, զայրոյթի արցունքով կ'անիծէր ալիքները, – որոնք հակառակ դաւադրութիւն մը կազմած կը թուէին՝ իր սիրելւոյն կեանքին դէմ:

Ջմշկիկ, իր զուտակիցներուն հետ՝ Քաղկեդոնի ծովափին վրայ կանդնած կը հարցընէր նայուածքով՝ թէ կարելի պիտի ըլլա՞յ վոթորկին յաղթել: Վճիռը յանդգնութիւնը տուաւ. իջաւ նաւակին մէջ, ինքզինք իր բաղդին յանձնելով: Ամպերը կը թանձրանային մթնոլորտին վրայ. երկընքի ոչ մէկ բեկոր կը տեսնուէր, – բայց ի Ջմշկիկի աչքերէն: Նաւակը ալիքներու կատաղին կը դահավիժէր անոնց հովիտներուն մէջ. հողմը կարծես արդիլել կը վորձէր եղեռնաւոր մատնման գործադրութիւնը. ամէն քայլ՝ դերեզման կը թուէր: Այս դիշերուան մէջ պիտի հասնէր Ջմշկիկ կամ ծայրագոյն երջանկութեան կամ աղէտներու չարագոյնին. կամ կայսրը պիտի ըլլար Արեւելքի, եւ կամ, – գոհ ալիքներու, – պիտի կորսնցնէր միանգամայն իր կեանքն եւ երկինքը: Իր բիւզանդացիի

երեւակայութիւնը, մերթ անդունդները ճեղքելով, դժոխքի բոցերը կը ցուցնէր եւ մերթ, հեռուն, արքունեաց դիշերները, որ իր վառքերով պիտի լուսաւորուէին: Բայց սիրտիանք մ'էֆ ինքնին՝ յանդուգն դաղափարի մը գոհն ըլլալ եւ Ջմշկիկ կը յառաջէր, ալեկոծութիւնը՝ իր չո՛ւրջը միայն ունենալով:

Ուրախութեան հառաչ մ'արձակեց Թէոփանոյ թիերու ձայն մը լսելով հեռուն. դիտակները աչատարակներէն նաւակը տեսած էին. թագուհւոյն չուրջ հաւաքուեցան: Ծածկուած դաւակիցները ոտնաձայն մը լսելով սրահին մէջ՝ կրկին մատնուելու կասկածը առին, տագնապը տիրեց իրենց վրայ՝ երբ բանալի մը մխուեցաւ նոյն իսկ իրենց դրան մէջ. բարեբաղդաբար թագուհին էր: Ջմշկիկի հասնիլն աւետելով, հրամայեց անշշուկ իրեն հետեւիլ: Կեդրոնացան թագուհւոյ սենեկին մէջ, որ Պուքոլէոն նաւահանգիստը կը դիտէր: Զուանէ սանդուխ մը երկնցաւ դէպ ի վար, եւ քիչ յետոյ Ջմշկիկ տեսնուեցաւ պատուհանին վրայ. միւս դաւակիցները կարգաւ ներս մտան կամ նոյնպիսի սանդուխներով կամ զամբիւղներու մէջ նստելով՝ երբոր վեր կը քաշէին Թէոփանոյի նաժիշտները:

Դաւակիցներու թիւը ամբողջ էր հիմա:

Մխային թագաւորի սենեակը դիմեցին. Թէոփանոյի դէմքին վրայ զոհութեան ժպիտ մը փայլեցաւ՝ դուռը գտնելով այնպէս՝ ինչպէս թողած էր: Դաւակիցները, սուրերնին պատրաստած՝ ներս մտան: Ոչ ոք կար. ի՞նչպէս կայսրը կրնար վախած ըլլալ, եթէ դաւը մտածուած չէր: Մինչդեռ կը խորհէին փութալ, կեանքերնին ազատել, պարիսպներէն վար նետուիլ, մութին մէջէն ձայն մը «կեցէ՛ք» գոչեց. — ներքինի մըն էր: Պատմեց նա թագուհուն՝ թէ կայսրը իր նորակերտ դղեակը ապաւինած էր, եւ թէ այս պահուն կը նիրհէր խաղաղիկ: Ներքինին տեղեակ ըլլալով դղեակի լաբիւրինթանման չաւիղներուն՝ լապտեր ի ձեռին յառաջ անցաւ. դաւակիցները լուիկ իրեն հետեւեցան: Ներքինին դուռը բանալով, ճանապարհ տուաւ Զմշկիկի եւ թագուհուն:

Անզարդ սենեակը դատարկ անկողին մը մխայն կը պարունակէր: Մահուլթեան կասկածը արթնցաւ ամենուն մէջ՝ ու զայրոյթի ներքինիին դէմ, երբ յանկարծ, անկողնոյն քով, վարդի մորթի մը վրայ, Զմշկիկ մարմին մը նշմարեց. Նիկեփորն էր. աքացի մը տալով նիրհող կայսեր՝ բազմեցաւ անկողնին վրայ՝ իբրեւ դատաւորական դահու մը վրայ. կայսրը, հա-

րուածէն արթնցած, աչքերը բացաւ, եւ ապշած, գլուխը վեր հանեց՝ նորօրինակ տեսարանը ըմբռնելու համար. նոյն րոպէին Լեւոն Վահանի սուրը իր գանկին վրայ իջաւ եւ զայն պատառեց. «Տէր ողորմեա, Ս. Աստուածածին» կ'աղաղակէր Նիկեփորը հեւալով. դաւակիցները՝ յանցաւորը Զմշկիկի ոտքը բերին. վրէժխնդրութենէ բորբոքած՝ հայ զօրավարը Նիկեփորի կը յիշեցնէր իր ապերախտութիւնը, իր ագահութիւնը, եւ կ'ուզէր դիտնալ, ղինքը մեռցնելէ առաջ, թէ ի՛նչ պատճառաւ իր տէրութեան ամենէն արդիւնաւոր զօրականը՝ պաշտօնընկէց կ'ընէր, կ'աքսորէր: «Տէր ողորմեա, Ս. Աստուածածին» կը պատասխանէր Նիկեփոր որուն մեծապոյն տանջանքն եղաւ՝ Թէոփանոյի ներկայութիւնը իր դահլիճներուն մէջ: Զմշկիկ, առանց իր ղոհին յորդահոս արիւնէն ողոքելու, իր լռութենէն աւելի կատղած, անոր մօրուքը վեճատեց, ծնօտը ջախջախեց. Սեաւ Թէոդորը նիզակը մխեց Նիկեփորի սրտին մէջ, որ դադրեցաւ բաբախելէ: կայսեր դիակը պատուհանէն վար նետեցին ձեան վրայ. հոն անթաղ մնաց ամբողջ օր մը, ժողովրդեան տեսարանը դառնալով:

Առաջուց պատրաստուած էր խումբ մը՝

որուն պաշտօնն էր աղաղակել փողոցներու մէջ. «Ապանուեցաւ Նիկեփոր. կեցցէ՛ կայսրն Զմշկիկ»: Ամէնքը դիւերային ըզդեսանելով դուրս կ'ոստնուին իրենց տուներէն՝ ու պալատ կը վազէին եղելութիւնը ստուգելու, անգթութեան վրէժն առնելու համար: Թիկնապահ դունդը արթննալով՝ դաւադիրները պաշարելու փորձ մը կ'ուզէր ընել: Լեւոն, կայսեր եղբայրը, իր խաղը կը լմնցնէր այս պահուն եւ կը սկսէր նամակը կարդալ. փութաց հրամանը կատարելու. երբ կրկէսէն կ'անցնէր, ապչեցաւ՝ զայն բազմութեամբ խռնուած տեսնելով, եւ լսեց թափառական ձայներ՝ որ կ'աղաղակէին. «Մեռաւ Նիկեփոր, երկա՛յն կեանք Զմշկիկի»: Վախնալով իր կեանքն ալ կորսնցնել, ճանապարհը փոխեց ու Ս. Սոփիա մտաւ:

Ամբոխը հեռուհեռէ կը խռնէր պալատին առջեւ՝ զայրոյթով մը որ կ'ընդհանրանար, կը բորբոքէր, եւ մոլուցքի աղաղակներով կը յայտնուէր:

Զմշկիկ մերած էր բոլոր պալատին. ոչ մէկ վախ ունէր այնուհետեւ: Պատուհանը բացաւ եւ արձանի դիրքով, ջահերէ լուսաւորուած, Նիկեփորի արիւնոտ դլուխը ժողովրդեան կարկառեց:

Ամբոխը, սարսափահար, ցրուեցաւ:

Ը.

ԶՄՇԿԻԿ ԿԱՅՍՐ ՕՍՈՒԱԾ. — ԹԻՈՓԱՆՈՅԻ ՅՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ԻՐ ԱՒՍՈՐԸ:

Գիւղերուան չորրորդ պահը դեռ չէր հնչած. մեռելական լռութիւնը կը տիրէր փողոցներուն մէջ. միայն «կեցցէ Զմշկիկ» աղաղակը քաղաքին չուրջ կը թափառէր, մերթ մերձենալով՝ եւ մերթ հեռանալով: Բուլանդացիք, իրենց տան մէջ փակուած, ճրագի դողդոջուն լոյսով իրարու կը նայէին, համր եւ ապշած. արիւնը սառած էր իրենց երակներուն մէջ. վտանգ չկար ոչխրութեան՝ քանի որ նա Զմշկիկի մը կը յանձնուէր, բայց կարելի չէր չարտասուել սպանելոյն վրայ՝ որ լաւագոյն բաղդի մ'արժանի էր:

Բիւզանդիոնի աւազակները հանրածանօթ սովորութիւն մ'ունէին. յեղափոխութեան պիւերները՝ ոճն էր իրենց համար. հասարակաց չփոթութենէն եւ մթութենէն օգտուելով՝ տուներու վրայ կը յարձակէին, կ'առեւանդէին, քաղաքական պատրուակով անձնական ոխերու վրէժը կը հանէին: Բայց այս անգամ բաղդը չժպտեցաւ իրենց. Զմշկիկ զօրապետներ կը հասցնէր ամէն փողոց, աւազակները հալածելու եւ

ընտանիքներու վրայ տիրած սարսափը փարատելու համար:

Նիկեփորի սպանութիւնը կատարուեցաւ դիշեր մը, ուր չարաթի կը լուսանար: Արշալոյսին հետ՝ Զմշկիկ իր ծիրանին հագուեցաւ, եւ կայսերական թիկնապահներէ չրջապատուած, քաղաք իջաւ Ս. Սոփիա երթալու:

Ժողովուրդը խռնուած էր հրապարակին վրայ, իր նոր կայսրը՝ եւ անոր օծման հանդէսը տեսնելու համար: Զմշկիկի երեւումը՝ միահամուռ ծափահարութեանց եւ կեցցէներու ժայթքումը եղաւ: Դեռ եւս Նիկեփորի մարմինը անթաղ կեցած էր ձիւներու վրայ, բայց ամբոխը զայն կը մոռնար, եւ այնքան յոյսեր կը նշմարէր Զմշկիկի ապագային մէջ, որքան հարկ էր Նիկեփորի անցեալին վրայ այլ եւս չմտածելու համար. կայսրը յանկարծ կանգ առաւ. եկեղեցւոյ սեմին վրայ, նշանաւոր եկեղեցականներու մէջտեղ՝ կանգնած էր Պոլիքտոս հայրապետը. – զայրացկոտ նայուածք մը պատրաստած էր նա՝ եւ մոքէն կը կրկնէր այն խօսքերը, որով Զմշկիկի խիղճը պիտի ցնցէր:

Կայսրը Ս. Սոփիայի դրան մօտեցաւ. – Ո՛չ, դոչեց նա, պիտի չմտնեմ. այդ ձեռքերդ, որ ներկուած են քու տիրոջդ եւ քու

աղգականիդ արեամբ՝ արժանի չեն դեռ արքունի գաւազանը բռնելու:

Սուրբ մէկ հարուածով իր պատուոյն վրէժը պիտի առնէր Զմշկիկ, բայց հոս քաղաքակիրթութիւն հարկ էր:

— Տիրասպանը ես չեմ, պատասխանեց նա, այլ Լեւոն Վահան ու Սեւ Թէոդոր:

— Երեք պայման կը դնեմ քու վրաղ, աւելցուց Պոլիքտոս, զքեզ ձեռնադրելու համար: Աքսորել Լեւոն ու Թէոդորը որ իրենց տէրը սպաննեցին, աքսորել Թէոփանոյն, որ իր ամուսինին գաւաճանն եղաւ, ջնջել Նիկեփորի այն հրովարտակը՝ որով կ'արգիլէ եկեղեցականներուն կտակ ընել: Քանի որ չես կատարած այս պայմանները, եկեղեցւոյ սեմը պիտի չկոխես, եւ ժողովքի դուռը միայն բաց պիտի ըլլայ քու առջեւդ»:

Զմշկիկ, որուն ուղղուած էր բոլոր ժողովրդեան աչքը, եւ որ խորապէս անոր տրամադրութիւնները կը ճանչնար, աչքերու համեստ ակնարկէ մը վերջ՝ բեկեալ ձայնով յայտարարեց թէ դիտակից էր իր ոճիրին մեծութեան, եւ յանձն կ'առնուր պատժել ամէն անոնք՝ որ զինքը առ այն մղեցին:

Զմշկիկ ետ դարձաւ դէպ ի արքունիք դեռ լսելով ականջին մէջ անողոք եկեղե-

ցականին ձայնը՝ որ դատապարտութեան ամենէն անդուր վճիռը կու տար. – կամ հրաժարիլ գահէն, յետ այնքան աշխատութիւն եւ վտանգ կրելու, կամ իր սիրելիները պատժել:

Նիկեփորի սպաննողները աքսորուեցան, Թէոփանոյ ղրկուեցաւ Փոռթի. կղերին դէմ հրատարակուած օրէնքը վերցուց. եւ մէկ չաբաթուան մէջ՝ ազահ Նիկեփորի վսեմ հակապատկերն հանդիսանալով՝ իր հպատակաց բոլոր սրտերը գրաւեց: Ո՛չ մէկ արդելք կար այնուհետեւ օծումը կատարելու. հայրապետն ու տէրութիւնը պատրաստ էին ոճիրին արդիւնքը՝ եկեղեցական հանդիսով սրբազանելու: Ծննդեան օր, 25 դեկտեմբեր 969, Զմշկիկ, Ս. Սոփիայի մէջ, ընդունեցաւ հայրապետէն՝ կայսերական թագը, օրհնաւոր կայսր ծանուցանելով զվասիլ Բ եւ Կոստանդինը, իսկ ինքզինքը՝ անոնց խնամակալ: Երբ պալատը վերադարձաւ ծերակոյտի անդամներու, զօրագունդերու հետ, որ գոյնզգոյն նկար մը կը կազմէին, – բայց կենդանի եւ չարժուն, – ժողովուրդը հետեւեցաւ լրեն՝ անդադար ծափահարելով եւ կեցցէներ գոչելով: Զմշկիկ իսկոյն հրամայեց իր անձնական դանձը աղքատներուն բաշխել, հիւանդանոցներուն մեծամեծ դումարներ ղրկեց, Հայերը ազատ հրատարակեց տուրքէ, ծերակոյտին համար սահմանուած ընծաները ճոխացուց, գորեն բաժնեց ժողովրդեան՝ որ երեք տարիէ ի վեր կը տանջուէր:

Թէոփանոյ, Փոռթի կղզիին մէջ դատապարտեալի մը կատաղութեամբ կը տանջուէր: Սիրել այնքան կոյր անձնուիրութեամբ, զոհել անոր իր ամուսինը, իր առաքինութիւնը եւ համբաւը, զայն գահու վրայ բարձրացնել, եւ այն պահուն ուր իր փափաքներու լրման կարծէր հասած ըլլալ, աքսորի վճիռը լսել անկից: Թէոփանոյի սէրը անծայր աստելութեան փոխուած էր, կ'ուզէր վայրկեան մը միայն իր նախկին իշխանութիւնն ունենալ, անօրինակ վրէժխնդրութիւն մ'ընելու համար, բայց ի զուր: Զմշկիկի թագաւորութեան ամէն բոպէ հեղնութիւնն էր իր պատրանքերուն. իր կրած նախատինքին՝ բոլոր ազգերն էին հանդիսատես:

Յուսահատ ժամեր անցնելէ վերջ միայնութեան մէջ, յաջողեցաւ իր կուսակիցներուն հետ բանակցիլ, փախստեան ճամբայ մը գտնել: Գիշեր ժամանակ անծանօթ նաւակ մը կանգ առաւ վանքին առջեւ. Թէոփանոյ գաղտնապէս դուրս ելաւ իր սենեակէն, նաւակ մտաւ եւ դիմեց դէպ ի

Պոլիս. ուղղակի ապաւինեցաւ Ս. Սոփիա, յուսալով որ իր ներկայութիւնը բաւական պիտի ըլլար քաղաքական յեղափոխութիւն մը յառաջ բերելու:

Երկրորդ առաւօտ բոլոր քաղաքացիք յուզմամբ կը խօսէին Թէոփանոյի վերադարձին վրայ. կը խուժէին եկեղեցին՝ Թագուհին տեսնելու համար. յանկարծ դունդ մը, զօրավարի մ'առաջնորդութեամբ, ներս մտաւ. Վասիլ Սենեկապանն էր: Բռնի դուրս հանեց Թէոփանոն. նա խնդրեց՝ երկրորդ աքսորէն առաջ՝ Զմբշկիկի հետ տեսակցիլ:

Պատմութեան մէջ չկայ թերեւս տեսարան մը, որ առանց արիւնհեղութեան, այնքան յուզումնալից եղած ըլլայ, ինչպէս Թէոփանոյի եւ Զմբշկիկի հանդիպումը: Եւ ոչ մէկ պատերազմի մէջ այնքան քաջասիրտ չհանդիսացաւ կայսրը, ինչպէս այն վայրկեանին՝ երբ հանդուրժեց Թէոփանոյի առաջին սեւեռուն ակնարկին, ակնարկ մը որ Զմբշկիկի կը յիշեցնէր իր երբեմնի խանդաղատանքը, աստղազարդ գիշերները, երջանկութիւնը՝ որուն ի զուր յուսացեր էր: Կայսրը անտարբեր կը ձեւար. բոցեր ցոլացին Թէոփանոյի աչքին մէջ, ոտնձուած հրաբուխը դուրս ժայթքեց իր սրտէն. «Դաւաճան, գոչեց, նենդաւոր, մատնիչ» եւ կայսրը նախատելու համար՝ սկսաւ բարձրաձայն պատմել բոլոր այն մեղքերը՝ զոր իրեն հետ գործած էր: Կայսրը, անտարբեր լռութեամբ մը, տիկ կ'ընէր. չկարենալով կոյր կատաղութիւնը զսպել, դժոխային ոգիի մը պէս, մազերը օդին մէջ ցցուած, բազուկները վեր բարձրացուցած, նետուեցաւ Վասիլ Սենեկապանին վրայ եւ սկսաւ բռնցքներ իջեցնել երեսին. թիկնապահներ հազիւ յաջողեցան հեռացնել Թագուհին, որ խոժոռ նայուածքներ ուղղելով՝ կը չարունակէր զինքը նախատել, «Սկիւթացի եւ բարբարոս» անուամբ, Վասիլ անհարազատ ծնունդը ակնարկելով: (Սենեկապանը, ինչպէս տեսանք, որդի էր Լեկաբենոսի՝ եւ Բուլղար գերիի մը):

Նիկեփոր հայկական բանակաթեմին մէջ Դամիա անուամբ վանք մը չինած էր. Զմբշկիկ, երդիճանքի նրբութեամբ մը՝ որ խոցոտիչ էր՝ սրածայր դաշոյնի մը պէս, Դամիա վանքը աքսորեց պիտակուհին. այսպէս Թէոփանոյ՝ Նիկեփորի պերեզմանը չինեց. Նիկեփոր՝ իր բանտը:

Ցերաւի արտասուք պիտի չարժէր Թագուհւոյն թշուառութիւնը, եթէ անով իր կեանքն աւարտէր. բայց նա, Զմբշկիկի մահէն վերջ՝ վերստին պալատ պիտի դառ-

նայ, եւ պիտի չարունակէ ապրիլ նորանոր վտառաց եւ հաճոյից մէջ։

Թէոփանոյի մայրը, որ դեռ կ'ապրէր խոր ծերութեան մէջ, եւ չէր կարող քաղաքական յանցանքի մէջ դտնուիլ, Կապադովկիոյ Մանտինէա վանքը աքսորուեցաւ։ Զմշկիկ ուզեց թագուհւոյն ղգացնել այսու՝ թէ ինքնին ոճիր մ'էր Թէոփանոյի պէս էակ մը ծնանիլ։

Թ.

ԹԻՒԱՆԱՊԻՏԱԿԱՆ ԱՄՈՒՏՆՈՒԹԻՒՆ. — ՃԳՆԱԻՈՐ ՄԱՐԳԱՐԷՆ. — ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒ ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. ԱՂԱՆԴԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՓՈԽԱՐՈՒԹԻՒՆԸ. ԶՄՇԿԻԿԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ։

Թագուհւոյն դառնութիւնքը դեռ վերջացած չէին. իրեն՝ դե՛ռ աւելի անդութ տանջանք մը պատրաստուած էր. նախանձորդ մը իրեն տեղ, Զմշկիկի դահակից պիտի ըլլար։

Իրրեւ դիւանապէտ, հայ կայսրը մտածեց այնպիսի ամուսնութիւն մը կատարել, որով իր որդիները իրաւունք ունենային օրինաւոր կերպով թագաւորելու։

Այս հեռատեսութեամբ կայսրուհի անուանեց իրեն զԹէոդորա, դուստր Պերփեռուժէնի, առաքինութեամբը նշանաւոր։ Հարսանեաց առթիւ (971 նոյեմբ.), քաղաքը ազմկաւոր հանդէսներ կատարեց եւ Զմշկիկ առիթ դտաւ ժողովրդեան իր առատաձեռնութիւնը ցուցնելու։

Զմշկիկ աքսորեալները ազատեց պատժէ եւ բոլոր իր կուսակիցներուն պաշտօնները բաժնեց։

Երբ նա Փոքր Ասիա կը դտնուէր, առիթ ունեցաւ ծանօթանալու ճգնաւորի մը հետ՝ Թէոդոր անուամբ. քաջութեանց համբաւը մտած էր մինչեւ մթին քարայրը՝ ուր նա երկնից արքայութեան վրայ կը մտածէր։ Իր սրբութեան հաւքաւէն ճգուած, հայ զօրավարը օր մ'անոր ուխտի դնաց. ճգնաւորը իրեն կայսրութիւն մարդարէացաւ, յորդորելով որ առանց ոճիրի անոր հասնի, այլապէս կարճատեւ փառք մը միայն պիտի ունենայ։

Գահուն վրայ բարձրանալէն յետոյ, Զմշկիկ յիշեց ճգնաւոր մարգարէն, զայն Պոլիս կանչեց, եւ Անտիոքայ եպիսկոպոս ձեռնադրել տուաւ։

Պոլիքտոս հայրապետը մեռնելով (16 յունուար 970) Զմշկիկ անոր յաջորդ ընտրեց կրօնաւոր մը, որ Ոլիմպոս լերան կատարը միայնացած, սրբութեան համբաւ կը ճառագայթէր Կոստանդնուպոլսոյ վրայ. նա կը կոչուէր Վասիլ Սքամանդրե-

ցի, Սքամանդր դեռոյն եղերք վանք մը չինած ըլլալուն պատճառաւ: Զաւխազանց խիստ եւ անողոք, եպիսկոպոսներու անհաճոյ անցաւ. անոնցմէ ոմանք միանալով, դաւակցութիւն մը կազմեցին իրեն դէմ՝ պինքը գահազուրկ ընելու՝ եւ բարոյապէս սպաննելու համար: Կայսեր ամբաստանեցին թէ հայրապետը կայսեր դէմ դաւակցութիւն մը կազմած է. Զմշկիկ դատաստանի կանչեց պինք. Վասիլ պատասխանեց՝ թէ իր աստիճանի արժանապատուութեան դէմ դործած պիտի ըլլար, իբրեւ սովորական յանցաւոր, աշխարհական իշխանութեան ներկայանալով: Զմըշկիկ, որ չատ հաճոյք չէր զդար եկեղեցականներու հետ վիճելէ, վուխտով վերջ տուաւ խնդրոյն, Վասիլը աքսորելով Սքամանդրի վանքը զոր ինքնին չինած էր, եւ անոր տեղ ընտրելով ուրիշ կրօնաւոր մը Սթուդիոն վանքէն, Անտոն անուամբ. նա սրբութեան համբաւով՝ հաւասար էր նախորդին՝ իսկ դիտութեամբը դերազանց (974): Պոլիբտոս հայրապետը նշանաւոր է պատմութեան մէջ՝ աղանդաւորներու դաղթականութեան պատճառն ըլլալուն համար: Իր թելադրութեամբ հրամայեց Զմշկիկ՝ Ասիոյ մէջ Մանիքեցիները փընտռել, հաւաքել եւ Թրակիոյ Փիլիպպոպո-

լիս քաղաքը փոխադրել: Այսու կղզիացնել կը յուսային զանոնք, բայց Մանիքեցիք վնաս չկրեցին. փոխանակ Ասիոյ՝ Եւրոպայի մէջ տարածուեցան:

Նիկեփոր ծուխի վրայ անգամ տուրք դրած էր. ամէն վառարանի համար պէտք էր հարկ վճարել. Զմշկիկ «ծուխի տուրք»ը ջնջեց:

Այսպէս Զմշկիկի ներքին կառավարութիւնը միչտ բարեբար եղաւ ազգերու, եւ ներքին խաղաղութիւնը միայն մէկ անգամ վրդովեցաւ. — փոկասեանց յարուցած քաղաքական պատերազմով:

Ժ.

ՓՈԿԱՍԵԱՆՑ ԸՆՏԱՆԻՔԸ. — ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ ԴԱՒԱԴԻՐՆԵՐ. ՄԱՏՆԻԶ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԸ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ՎՍԵՄՈՒԹԻՒՆԸ ԴԷՊ Ի ԻՒՐ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԸ:

Փոկասեանց ընտանիքը, որ Նիկեփորէն վերջ կը յուսար կայսրներու շարք մը դեռ արտադրել, իր բոլոր յոյսերը Զմշկիկի սուրով խորտակուած տեսաւ: Վրէժխընդրութեան պարտք մը կը զդային. Զմշկիկ պիրենք ազատեց անկից՝ ամէնքն ալ մի առ մի աքսորելով:

Լեւոն, Նիկեփորի եղբայրը, ինչպէս տեսանք, սպանութեան դիչերը Ս. Սոփիա

ապաւինեցաւ. այնքան հարուստ էր, որ եթէ ադահ չըլլար, կարող էր ինքզինք կայսր հրատարակել նոյն իսկ այն դիչեր՝ դրամ բաչխելով հրապարակին մէջ հաւաքուած ժողովրդեան: Լեւոն, երկրորդ օրը բռնի հանուեցաւ եկեղեցիէն եւ աքսորուեցաւ Լեսբոս կղզւոյն Մեթեմնոս կոչուած վանքը:

Լեւոն երկու որդի ունէր. Վարդ, որ աքսորուեցաւ Ամասիա, եւ Նիկեփոր՝ որ ուղարկուեցաւ Իմբրոս կղզին: Այսպէս Փոկասեան բոլոր ընտանիքը ցրուեցաւ վանքերու մէջ. դաւակցութեան ամէն փորձ անկարելի կը թուէր այնուհետեւ: Բայց, բարեկամներու չնորհիւ, Լեւոն եւ իր կրտսեր որդին յաջողեցան փախչիլ իրենց կղզիներէն. եկան Թրակիա՝ իրենց կուսակցութեան դլուխն անցնելու համար: Ժամանակի սովորութեան համեմատ՝ դաւակցութեան մաս կը կազմէին կրօնաւորները, քահանաները, եպիսկոպոսները: Բիւզանդացի դիւանագէտները կ'ըմբռնէին թէ եկեղեցական մը ինչ խոր ազդեցութիւն կրնայ ընել ժողովրդեան վրայ, եւ թէ իրենց խօսքը ո՛րքան աւելի բեղնաւոր կրնայ ըլլալ երբ ներկայացուի՝ Աստուծոյ կողմանէ եկած: Լեւոն եւ Նիկեփոր, ծպտեալ, ամենուրեք կը թափառէին պաղտնապէս, առելութիւն քարոզելով Զմշկիկի դէմ. այս պաչտօնը յանձն առաւ նաեւ Աբիւդոսի եպիսկոպոսը, որ սակայն չուտով ձերբակալուեցաւ, չկարենալով իր դերը ըստ բաւականի ճարտարութեամբ դործածել: Զմշկիկ տանջանքի մեքենաները պատրաստել տուաւ, յետոյ եպիսկոպոսը ներս հրաւիրեց. զանոնք մատնանիչ ընելով, սպառնացաւ դինքը կատամահ ընել՝ եթէ իր դաւակիցները չյայտնէ: Եպիսկոպոսը, որ մինչեւ այն ժամանակ դիւրակեցութեան մէջ ապրած էր, այնքան տանջուիլը իր արժանապատուութեան դէմ տեսնելով, անկեղծ խոստովանութեամբ ապացուցուց՝ թէ հարկ չկար խիստ սպառնալիք ընել իրեն: Լեւոն եւ Նիկեփոր դեռ չէին դիտեր թէ արդէն իսկ մատնուած են. դինուորներու դունդմը, յանկարծ, իրենց տունը մտաւ, չըղթայի զարկաւ զիրենք եւ բերաւ պալատ: Մահը անխուսափելի կարծեցին անոնք. Զմշկիկ հրամայեց միայն կուրացնել զիրենք: Յանցաւորները դուրս ելած էին աաեանէն, երբ Զմշկիկ դահիճը ներս կանչեց եւ ցած ձայնով մ'ըսաւ. «Լեւոն, դուր թէ կը կուրացնես. եւ ոչ ոք թող դիտնայ թէ իմ հրամանաս այդ կեղծիքը կատարեցիր»:

Բիւզանդացի ոչ մէկ կայսր նոյնչափ ծայրայեղ եղած էր իր դէմ ուխտութեան, եւ այնքան նուրբ՝ համեստութեան մէջ: Զմշկիկի այս վեհմտութիւնը դէպ ի իւր թշնամիները, ինքնին բաւական էր՝ իր նախկին ոճիրը քաւելու:

ԺԱ.

ՄԵՆԱԳՈՅՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — ՎԱՐԴ ՓՈԿԱՍ ԿԱՅՍՐ. — ՄԵՆԱՄԱՐՏ. — ԲՈՒՆԻ ԿՐՕՆԱՒՈՐԸ:

Փոկասեանց ընտանիքը դեռ եւս իր դառը չէր կորուսած:

Վարդ Փոկաս, իր վանդակը կոտրելով, արծուի թեւերը պարզած էր դէպ ի կռիւ ու վտանգ: Իմանալով թէ նա յանդուգն դիտումներ ունի, բազմաթիւ իշխանները իր շուրջ հաւաքուեցան. Դիոդենէս Աարալեստոս, Թէոդուլեան եղբարք, Սիմէոն Ամփելաս: Բիւզանդիոյ մէջ, ո՛ր եւ իցէ նոր կայսր՝ պաշտօնեաներու հասարակաց փոփոխութիւն մը կ՚ընէր՝ իր դաղափարակիցները վարձատրելու համար: Գլուխը չէր միայն որ կը փոխուէր, այլ ամբողջ վարչական մարմինը: Անոնք որ Նիկեփորի հետ իրենց արեամբ պատերազմի դաշտեր ներկեր էին, կամ իր ա-

նուան տակ նահանգներ կառավարեր, չհանդուրժելով հիմա ապրիլ՝ ինչպէս սուտերի մէջ ծնած մանուշակները, Նիկեփորը վնտռեցին՝ իր եղբօրորդւոյն մէջ:

Կուսակիցներու թիւը օրէ օր կ՚աճէր. ամբողջ բանակ մը կազմուած տեսնելով, Վարդ Փոկաս կայսր հրատարակեց ինքզինք՝ կեսարիոյ մօտ, եւ դիմեց դէպ ի Պոլիս:

Զմշկիկի զօրավարներուն մէջ ամենէն աւելի հռչակուած էր իր սրտովն ու նենդութեամբ՝ հայազգին Վարդ, որ Սքլերոս մականունը կը կրէր իր խստաբարոյ բնաւորութեանը համար: Սքլերոս հնազանդեցաւ կայսեր հրամանին, բայց ակամայ. – Փոկասի Սոփիա քոյրը՝ իր կոստանդին եղբօր հետ ամուսնացած էր. հոդեկան ապշնապներ կրելէ վերջ միայն յանձն առաւ դէնք դործածել այն անձին դէմ՝ որուն հետ կապուած էր խնամութեամբ ու բարեկամութեան յիշատակներով:

Վարդ Սքլերոս խաղաղութեան ճառ մը պատրաստեց եւ դայն արտասանել տուաւ իր նուիրակներուն: Զինքը աւելի դիւրաւ նուաճելու համար՝ կայսեր կողմանէ կը խոստանար իրեն՝ ներում, հարստութիւն, վտանգ: Սակայն իր դործածած համեստ լեզուն՝ վախի ու տկարութեան նշան կար-

ծուեալով, նոր խրախոյս մ'եղաւ ապստամբներուն: Փոկաս՝ Սքլերոսի առաջարկը մերժեց, նախատինքներ աւելցնելով Զմըշկիկի դէմ, որուն «բոլոր դիւցազնութիւնը կը կայանար՝ միայն քնացող» կայսրները սպաննելու մէջ:

Սքլերոսը, խօսքը անբաւական դտնելով՝ ղէնքի դիմեց· վերջալոյսի նշոյլներով՝ ապստամբներ հորիզոնի վրայ նշմարեցին կայսերական բանակը՝ որ յառաջ կու գար, ահագին ընդարձակութիւն մը ծածկելով· սարսափը տիրեց պինուորներուն վրայ· կուռիլ այնքան մեծ բանակի եւ այնքան մեծ ռազմագէտի մը դէմ, եւ այս՝ սառնալու համար Փոկասէն, – յաջողութեան պարագային, – ինչ որ արդէն առանց արեան կը խոստացուէր իրենց:

Գիշեր ժամանակ տաղնապալից մըրմունջ մը կը պատէր բանակին մէջ· պինուորներ կը կրկնէին իրարու՝ անունը այն իշխաններուն՝ որ Սքլերոսի բանակը անցած էին· անոնք որ ապստամբութեան ոգին կը կազմէին, դասալիք եղած ըլլալով, բոլոր պինուորները պահանջեցին իրենց սպաներէն՝ Սքլերոսի կողմն անցնիլ: Թագապահանձը լուսնին տակ կեցած, մտածկոտ եւ յուսահատ, կը տեսնէր իր զօրաց ազմկաւոր մեկնումը· լուութիւնը

պատեց իր չուրջ· միայնակ մնացեր էր, սակաւաթիւ հաւատարիմներու հետ: Փոկաս դարձաւ եւ դառնութեամբ հարցուց՝ թէ իրենք ալ վախած չունէի՞ն մեկնելու: Յետոյ իր նժոյգին վրայ հեծաւ եւ սկսաւ դիմել դէպ ի Թիւրանոն կոչուած դղեակը:

Սքլերոս, այս պահուն, Քարոն զօրավարին առաջնորդութեամբ հեծելազունդ մ'ուղարկած էր, Փոկասը ձերբակալելու համար: Քարոն, ճանապարհին ծայրը, վախստական ապստամբը նշմարելով·

— Կեցիր, ո՛վ վատ, գոչեց, եթէ զօրավարի սիրտ ունիս, կանգ առ, մենամարտինք: Քեզի պատիւ պիտի ըլլայ իմ ձեռքովս մեռնիլ:

Եւ դարձաւ Փոկաս, ուղղեց չանթահար նայուածք մը, ուր իր հոգւոյն բոլոր դառնութիւնը նկարուած էր, եւ պատասխանեց:

— Նախատինքի տեղ սրտաուք կը յուսայի քեզմէ, որ իմ զօրավարս եղած ես: Կեսարու թոռ մը, կիւրապաղատի որդին, կայսեր մը եղբօրորդին, մատնիչներու պատճառաւ, փախչելու բռնադատուած է· հարկ կա՞ր իր թշուառութիւնը աւելցնել: Բայց քանի որ դիս նախատեցիր, ես դիտեմ վրէժս առնել:

Լախտ. մէկ հարուածով՝ Քարոնը

դիակի վոխեց։ Իր հեծելազունդը սարսափահար վախաւ։ Փոկաս, իր դղեակին մէջ Սքլերոսի ամբոդջ բանակէն պաշարուելով, անձնատուր եղաւ, յետ խոստում առնելու որ իր կեանքին չվնասեն։ Ձմշկիկ ղինքը Քիօ կղզին աքսորեց բռնի կրօնաւոր ընելով։

Այսպէս Ձմշկիկի ներքին քաղաքականութիւնը երեք նպատակ ունեցաւ իրեն. Թէոփանոյի ազդեցութիւնը աքսորել արքունիքէն, անոր որդւոց վրայ կատարելապէս իշխելու համար. Նիկեփորի ընտանիքը ցրուել՝ թագապահանջէ ազատ մնալու համար. ու վերջապէս ժողովրդեան սիրտը գրաւել՝ առատաձեռնութեամբ անոր ցաւերը սփոփելով։ Յետ հպատակաց սրտին տիրելու, – որ ամենէն մեծ աշխարհակալութիւնն է, – Ձմշկիկ որոշեց թշնամի երկիրներու ալ տէրն ըլլալ։

ԺԲ.

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — ՁՄՇԿԻԿԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՑ ՎՐԱՑ. — ՎԱՐՊ ՍՓԼԵՐՈՍ. — ԴԱՐԱՆԱՑ ԲԱՆԱԿԸ. — ՌՈՒՍ ԳՈՂԻԱԹԸ. — ՄԵՆԱՄԱՐՏՆԵՐ։

Նիկեփորը, Բուլղարաց արշաւանքներէն ազատելու համար՝ քաղաքագիտական մեծ սխալ մը գործած էր։ Ռուսերը յորդորած էր Բուլղարիա արշաւել (969ին), եւ անոր կողոպուտովը հարստանալ։ Այսու կը յուսար երկու վտանգներ իրարու բաղխել, տկարացնել, փշրել. բայց Ռուսերը այնքան չուտով տիրեցին Բուլղարիոյ, որ Նիկեփորի ծրագիրը բոլորովին հակառակ կերպով իրագործուեցաւ. փոքր սպառնալիքին՝ մեծը յայտնեց, Բուլղարներու տեղ՝ իրեն դրացի ունեցաւ Ռուսերը, որ աւելի քաջ, ընչաքաղց եւ յանդուգն էին։

Քալոքիւրոս անուամբ յոյն իշխանը, որուն յանձնուած էր Սլաւներուն դէպ ի Բուլղարիա արշաւանքի մը հրաւիրագիրը տանիլ, դեղծաւ իր պաշտօնով։ Ցետ զանոնք Բուլղարիա հասցնելու, յորդորեց Պոլիս դալ, տիրել, յունական զանձերով հարստանալ, պայմանաւ որ ղինքը Բիւզանդիոնի կայսր ընեն։

Ո՛ր եւ իցէ թշնամւոյ յաղթելու համար՝ հարկ է նախ նիւթական ոյժ ունե-

նալ, յետոյ լաւ տեղեակ ըլլալ անոր ներքին վիճակին: Ռուսերը՝ ոյժն ունէին, Քալոքեյը՝ դիտումը. երկուքը միացած էին Յոյներուն դէմ: Բիւզանդիոն, որ չատ ճղնաժամեր ունեցած էր, աւելի ահեղ վտանգ մը չէր յիշեր: Բարեբաղդաբար Բիւզանդիոնի Ջմշկիկ մը կ'իշխէր, եւ իրեն հրամանին տակ Անմահներու դունդը պիտի պատերազմէր:

Ջմշկիկ, Ռուսաց իշխանին՝ Վինցէսլաւի հրահանգ ղրկեց, չուտով Բուլղարիան դատարկելու եւ հեռանալու: Ռուսերը դիւրաւ չէին թողուր երկիր մը, ուր ո՛ր եւ է պատրուակաւ մտած էին: Վինցէսլաւ պատասխանեց. «Պատասխանս տալու համար՝ Պոլիս պիտի գամ»:

Ջմշկիկ պատերազմ հրատարակեց (970) եւ արեւելեան բանակը վոխադրելով յԱդրիանուպոլիս, հրամայեց Թշնամութիւնքը սկսիլ. սպարապետ ընտրուած էր Հայ մը՝ Վարդ Սքլերոս: Ռուսերը, աւելի՛ պատրաստ, Բուլղարներու, Հունգարներու, Փացինաքներու բաղդախնդիրներով ամած բանակով մը, որ ընդ ամէնը երեսուն հազար զինուորներէ կը բաղկանար եւ երեք թեւի բաժնուած էր, անցաւ Հեմոս լեռնէն, հեղեղօրէն Թրակիոյ դաշտերուն մէջ դահավիժեցաւ, լայնցաւ, ողողեց, աւերեց, դիակներ փռեց եւ բանտեց Սքլերոսը, իր բանակովը միասին, Ադրիանուպոլսի մէջ: Պաշարեալները ամէն օր պիչերային նուագահանդէսներ կը վայելէին. որովհետեւ Ռուսերը դափ ու թմբուկով, սրինգներով, քնարներով կ'երդէին, կը պարէին պարխաններուն առջեւ, եւ Վարդի անգործութիւնը կը ծաղրէին: Վարդ քաջասիրտ էր, բայց միանգամայն նենգաւոր. չէր ուզեր զոհեր տալով յաղթել, երբ փառքը աւելի աժան գնով կրնար առնուլ: Ահա թէ ի՛նչ խորհեցաւ: Տեսնելով որ թշնամիք համոզուած են իր անկարողութեան վրայ, – ինչպէս ինքը կը փափաքէր, – զարանի նստաւ, հրամայելով իր Յովհաննէս Ալակաս զօրավարին՝ թշնամեաց ներկայանալ եւ կեղծ կռուի մը վերջ վախչիլ՝ թշնամիները իր հետ ձգելով: Առաւօտ էր. Թրակիոյ դաշտերը հապճեպ սկսած էին լոյսով ճերմկնալ, երբ արթնցող հսկայաձեւ բարբարոսները թշնամիներու դունդ մը նշմարեցին իրենց դիմաց: Ի՜նչ ուրախութիւն. կռուի կոչուցած էին: Փացինաքները, որ բանակի առջեւը կը դանուէին, ամենէն առաջ զէնք կ'առնուն, կարզի կը մտնան եւ կը յարձակին Յունաց վրայ: Յովհաննէս Ալակաս մի քանի վայրկեան կանոնաւոր դիմա-

դրութիւն կ'ընէ, յետոյ ասոր ճանապարհը կը մեղմացնէ, եւ հուսկ ուրեմն վախուստ կը սկսի: Ահռելի աղաղակներով իրենց կը հետամտին բարբարոսները. յանկարծ, իրենց հեռուը, թմբուկները, փողերը, վահաններ կը դոռան, կը խառնուին հազարաւոր ռազմիկներու մեծագոչ ձայնին հետ, եւ Վարդի բանակը դաղանաբար կը սկսի փայլինաքները ջարդել: Սարսափ, չկոթութիւն, յուսահատ կատաղութիւն տիրեցին թշնամեաց վրայ. կը ջանան կարգի մըտնել, դիմադրել, յաղթել, բայց նոյն վայրկեանին յունական երրորդ բանակ մ'ալ կը հասնի, արիւնհեղութիւնը կ'աճի, փայլնաքներ կը սպաննուին, կը դերուին, առանց բացառութեան:

Զօրաց կատաղութիւնը չմարած, Վարդ կը դիմէ ուղղակի Ռուսաց բանակին վրայ. իր նպատակն էր երկու թեւերը առանձինն փշրել. բայց անոնք, սարսափահար, ճուրուած էին, կեդրոնացած: Խառնուրդը սկաւ՝ երկինքը լեցնող վոհմրկալից փոշիով եւ աղաղակներով: Վսեմադոյն տեսարանն եղաւ առաջինը, հեծելազունդերու բաղխումը, երբ պատերազմը կարծես օդոյ մէջ տեղի կ'ունենար, երբ ռազմիկներ եւ երիվարներ կ'իյնային, կը կուտուէին իրարու վրայ ու ղէնքերու տակ

կը թաղուէին: Վարդ, մերկացած սուրը օդին մէջ բարձրացուցած, չանթը բռնող Աբրամազդ մը կը թուէր. արհաւիրքներու կեդրոնը կը նետուէր, կը խրախուսէր, կը հրամայէր, նախ ինքը՝ իր հրամանը կատարելով: Իր հետ կը սլանար իր եղբայրը՝ Կոստանդին. նա իր ծնողներէն՝ հաւասար ժառանգութիւն մը ստացած էր ուժի եւ արութեան: Վարդ կոտորածի պզտած էր, երբ հսկայ թշնամի մը աչքերը սրած՝ ինչպէս որսը դատած արծիւ մը, ուղղակի սպարապետին վրայ կը դիմէ եւ վաղակաւորի հարուած մը կ'իջեցնէ սաղաւարտին. սա կը ծռի, բայց չի փշրիր: Վարդ Սքլերոս կը փութայ հարուածին պատասխանը տալ. սուրը կ'իջեցնէ Ռուսի գանկին, որ երկուքի կը ճեղքուի, գլխուն մէկ մասը թոյլ կերպով մէկ ուսին վրայ կ'էյնայ, ու մէկը՝ միւսին. մինչ սարսափահար նժոյգը՝ անգլուխ հսկան առած՝ կը պատցնէ ռուսական բանակին մէջ: «Վրէ՛ժ» կ'աղաղակէ ուրիշ Ռուս մը եւ կը դիմէ Վարդի վրայ. յոգնած է նա, ուժաթափ. իր տեղը իր դիւցազն եղբայրը յառաջ կը նետուի իբր ախոյեան. ուժգին հարուած մը պատրաստած է նա բարբարոսին համար՝ որ մէկ չարժումով սակայն գլինք յուսախաբ կ'ընէ: Հարուածը կը վրի-

պի, բայց ձիուն կը հանդիպի, որուն դլուխը կը թռցնէ. բարբարոսը՝ իր ձիուն հետ դետին կ'իյնայ. վար կը նետուի Կոստանդին, կը սպաննէ, վերստին թամբին վրայ կ'ելլէ եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ թշնամեաց բազմութեան մէջ, ուր իր սուրը՝ մանգաղ մը կը թուի՝ Մահէն դողցուած: Իր չուրջը մեծագոյն քաջութիւններ կը դործուէին, որ չարձանագրուեցան, որովհետեւ զօրավարի մը չէին պատկաներ: Յոյներէն ոչ ոք առանց վէրքի դարձաւ այս կռուէն. բայց մեռեալները հարիւրէն աւելի չեղան. մինչդեռ Ռուսերէն՝ սպաննուեցան 25,000 հոգի:

Զմշկիկ, այսպիսի յաղթութեան մը լուրն առնելով, խորապէս տրամեցաւ. մասնակից եղած չէր անոր:

ԺԹ.

ԶՄՇԿԻԿԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ. — ՓԱՐԱՍԹԼԱՒ՝ ԵՐԿՈՒ ՕՐՈՒԱՆ ՄԷՋ ԱՌՆՈՒԱԾ. — ԱՐՔՈՒՆԻՔԸ ԲՈՅՏԵՐՈՒ ՄԷՋ. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒՊՈԼԻՍ:

Բոլոր ձմեռը՝ պատրաստութեամբ անցուց Զմշկիկ, զօրացնելով մասնաւորապէս Բիւզանդական նաւատորմիղը: Երբ եկաւ դարունը, պատերազմի եղանակը, Զմշկիկ, ղէնքերը օրհնել տալէ վերջ, խա-

չի դրօշը ձեռին, Հեմոս լեռնէն Բուլղարիա դիմեց: Բանակին առջեւէն՝ Անմահից դունդը կ'երթար, յետոյ կու դային հինդհարիւր հետեւակները, եւ երեքհասան հազար հեծեալները:

Թմբուկներու, ծնծղաներու, փողերու ռազմադրդիռ աղմուկով՝ Փարասթլաւա քաղաքին վրայ յարձակեցաւ: Յանկարծ դռները բացուեցան եւ Ռուսերը – հեծեալ, հետեւակ, ու ամբիկ ամբոխը, – միանդամայն Զմշկիկի բանակին վրայ խուժեցին: Մինչդեռ անոնք կոյր եռանդով կը կռուէին, Զմշկիկ զօրադունդ մը անցուց իրենց ետեւ, քաղաքին մուտքը արդիլեց, եւ ութ հազար հոգի սպաննեց: Երկրորդ օրը, բարձր բեմի վրայ կանգնած, Վասիլ Սենեկապանի նոր բերած բանակը ցուցնելով՝ Զմշկիկ պերճ ճառախօսութեամբ մը՝ Ռուսերը անձնատուր ըլլալու յորդորեց: Անոնք մերժեցին. յարձակողականի նշանը տուաւ. սանդուխներ բարձրացան. քաջերը վեր խուժեցին, ներս մտան, դռները բացին: Անխնայ կոտորած մը սկսաւ. տունները՝ բոցերով ծածկուած էին, փողոցները՝ արեամբ: Արքունիքը սակայն միջնաբերդի պէս ամուր էր, եւ ութ հազար Ռուս հոն կեդրոնացեր էին: Ի սկզբան դուռը բաց թողուցած էին, որպէս զի աւարառու զի-

նուագները նեղս մանեն, բռնուին, սպանուին: Ձմշկիկ, նենգութիւնը լմանալով, չորս կողմէն պաշարեց զայն. առաջին յարձակողն ինքն եղաւ: Ռուսերը յամառաբար կը դիմադրէին: Տեսնելով Ձմշկիկ՝ որ ղէնքով արքունեաց տիրելու համար՝ չատ զոհեր պէտք է տալ, կրակ տուաւ արքունեաց. բոցերը շրջապատեցին զայն. ամէն Ռուս, որ փախչիլ փորձեց, սրախողխող եղաւ: Վարդի գունդը միայն՝ եօթն հազար Ռուս սպաննեց: Բուլղարաց Բորիս արքան եւ իր ընտանիքը՝ անշուք տան մը մէջ գտնուելով՝ ուրիշ աւարներու հետ՝ Ձմշկիկի բերուեցաւ:

Փարասթլավա, իր ախերուն հետ՝ անունն ալ փոխեց. ի յիշատակ երկու օրուան մէջ տարուած մեծ յաղթանակին՝ կոչուեցաւ Յովհաննուպոլիս:

ԺԴ.

ՏՐԻՍԹՐԱՑԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ. — ՄԵՆԱՄԱՐՏ ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԵՒ ՌՈՒՍԻ. — ՁՄՇԿԻԿ՝ ՌՈՒՍԱՑ ԻՇԽԱՆԸ ՄԵՆԱՄԱՐՏԻ ԿԸ ԿԱՆՉԷ. — ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — ՅԱՂԹԱՆԱԿ:

«Դէպ ի Տրիսթրա» ըսաւ Ձմշկիկ իր զօրքերուն՝ առանց անոնց հանգիստ չնորհելու: Հոն ամրացած էր Վինգէսլաւ, Ռուսաց ընդհանուր հրամանատարը:

Ճանապարհին վրայ՝ տիրեց Ձմշկիկ բերդերու, դիւղերու, աւաններու. իր յառաջապահները, — երեք հարիւր հեծեալ, — յաղթեցին եօթն հազար Ռուսի: Քաղաքէն քիչ հեռու՝ երկու մեծ բանակները բաղխուեցան իրարու. պատերազմը տեւեց առաւօտէն մինչեւ խոր գիշեր. բաղդը՝ տասուերկու անգամ փոխուեցաւ: Ձմշկիկ, սուր ի ձեռին, ամենուն առջեւէն թշնամեաց մէջ կը նետուէր ու կը հնձէր. ամենէն ահեղ կոտորածը իր շուրջ կ'ընէր, իր համար: Յաղթանակը Յոյները տարին. կայսրը շնորհակալութիւն մատոյց Ս. Գէորգի, որուն տօնն էր, իր զինակցութեանը համար: Կոստանդինա, շրջակայ քաղաքները, ահաբեկ, իրենց բանալիները ղրկեցին Ձմշկիկի:

Մինչդեռ կայսրը նաւատորմիղին կը սպասէր Տրիսթրայի վրայ ընդհանուր

յարձակումն սկսելու համար, Ռուսերու բազմութիւն մը դուրս խուժելով յանկարծ՝ զինքը կռուի բռնադատեցին: Յանդգնութեան պատիժը ահաւոր եղաւ. մեծագոյն մասը ջարդուեցաւ, անոնց մէջ՝ Սփակէլ, Վինցէսլասէն վերջ՝ ամենէն նշանաւոր զօրավարը: Ռուսերը քաղաք վախչիլ ուզեցին, բայց Զմշկիկ դունդ մ՚անցուցած էր իրենց եռեւ եւ քաղաքին մուտքը արգիլած. ամէնքն ալ սպանուեցան:

Վինցէսլաւ, իր պաշարին անբաւականութիւնը տեսնելով, փոթորկալից դէպքուան մը հովանոյն տակ, երկու հազար հոգւով նաւակ մտաւ, անցաւ Յունաց նաւահորմղի մէջէն, չըլակայ դիւղերու կողոպուտով՝ առատ պաշար հաւաքեց՝ եւ նոյն վտանգալից ճամբով քաղաք մտաւ: Յոյն ծովակալը հաղիւ ազատեցաւ Զմշկիկի զայրոյթէն: Վրէժ առնելու համար՝ յարձակման սկսաւ. մեքենաները՝ պարիսպները կը փոշիացնէին, իր զինուորները՝ ռազմիկներ: Յովհաննէս Գուրգէն, կայսեր հօրեղբօրորդին, մեքենայ մը Ռուսերու յարձակման դէմ պաշտպանած ժամանակ, նիզակի հարուած մ՚ընդունեցաւ լանջքին վրայ, եւ անչնչացած ինկաւ: Ամենամաս Արաբացին, թշնամեաց դունդերը ճեղքելով, յարձակեցաւ Իքմոր ռուս զօրավարին վրայ. երկու բանակները, վայրկեան մը զործադուլ ըրած, քաջաց բաղխումը դիտեցին. յանկարծ ցաւագին ազաղակ մը բարձրացաւ Ռուսերէն. Ամենամսի մէկ հարուածը՝ դետին փռած էր Իքմորի ղլուխն եւ մէկ ուսը: Այս միջադէպը վհատեցուց Ռուսերը, որոնց կոտորածը դադրեցաւ՝ դիւերուան միջամտութեամբ: Մթութեան մէջ կը լսուէին անդադար՝ ոռնալու ձայները, որ սաստիկ տխուր տպաւորութիւն մը կը գործէին յոյն ռազմիկներուն վրայ. Իքմորի թաղման հանդէսը կը կատարուէր. մարդիկ եւ աքաղաղներ զոհեցին իր դերեզմանին վրայ: Պաշարի պակասը բռնադատեց զՎինցէսլաւ վերջին եւ յուսահատ յարձակում մ՚ընելու. դեռնի անհաւասարութիւնը աննպաստ ըլլալով Յունաց, Զմշկիկ կեղծ փախուստով մը՝ զինքենք դաշտը ձգեց, յետոյ ետ դարձաւ, եւ ամենէն առաջ նետուեցաւ թշնամեաց մէջ: Վայրկեան մը կայսեր կեանքը կորուսած համարուեցաւ. հայկական դունդ մը սակայն զինքը չըլսպատեց, բուռն կռուէ վերջ ազատեց: Յուլիսի օր մ՚էր, խղդուկ տաք. տակառներով ջուր եւ զինի կը հասցնէին Զմշկիկի ռազմիկներուն՝ որոնց ծարաւը սակայն՝ միայն արիւնհե-

զուրեամբ կը մարէր: Մինչ ամէն ոք իր ախոյեանին հետ կ'ոգորէր, Թէոդոր, հեծեալներու զօրավարը, ղլորեցաւ իր ձիուն ներքեւ. սպանուելու վտանգի մէջ՝ Ռուսի մը գօտիէն բռնեց եւ զայն քաշկռտելով՝ գործածեց իբրեւ վահան՝ մինչեւ որ օգնութեան հասան: Խառնուրդը ժամերով տեւեց. երկու բանակներն ալ յոգնեցուց, բայց յաղթութիւնը ո՛չ մէկուն ընծայեց:

Ձմշկիկ, զիւցազներգական քաջութեամբ վառուած, Ռուսաց Վինգէսլաւ իշխանին հրաւէր ղրկեց միայնակ իրեն հետ մենամարտի գալու, եթէ ասպետական հոգի ունի, եթէ կ'ուզէ մէկ հարուածով երկու բանակներու բաղդը վճռել: Վինգէսլաւ՝ որուն հասած էր Ձմշկիկի առասպելական ճարպիկութեան և անձնական քաջութեան համբաւը, այսպէս պատասխանեց. «Թըշնամիէս խորհուրդ չեմ ընդունիր. եթէ Յունաց կայսրը ձանձրացած է կեանքէ, կրնայ մեռնելու ուրիշ միջոցներ գտնել»:

Ձմշկիկ, զայրացած, Թշնամեաց կեդրոնին վրայ յարձակեցաւ այնպիսի թափով՝ որ չանդրադարձան անոնք թէ նոյն պահուն Վարդ Սքլերոս իրենց բանակին եռեւը կ'անցնէր եւ քաղաքին մուտքը կ'արգելուր: Կատաղութիւնը երբեք բարձրադոյն աստիճանի հասած չէր՝ երկու թշնամեաց

մէջ ալ: Անեմաս Արաբացին, իր առաջին յաջողութենէն խրախուսուած, Վինգէսլաւի վրայ յարձակեցաւ, եւ զայն ձիէն վար գլորեց. բայց թշնամիներէն պաշարուելով՝ սպանուեցաւ: Իր զօրքերուն՝ վհատելու ժամանակ չտուաւ Ձմշկիկ. դուռաց, կայծակի նման սլացաւ դունդերու մէջէն, սկսաւ Ռուսերը կոտորել. նոյն պահուն փոթորիկ մ'ալ ելաւ, որուռւմ, կայծակ, փայլակ, անձրեւ, հողմ՝ որ ջուրով եւ փոշիով Ռուսերը կը կուրացնէր: Տեսան Բուլղարացիք օդին մէջ ճերմակ ձիաւոր մը, Ս. Թէոդորը, որ կայսեր ալ կողմը անցած՝ կ'օգնէր անոր՝ Ռուսերը ջարդելու: Յուսահատաբար սկսան դէպ ի քաղաք փախչիլ. ճամբան դոցուած էր. վարդ նոր ջարդ մը տուաւ: Տասն եւ հինգ հազար Ռուս մեռան. քիչեր, որոնց մէջ Վինգէսլաւ, լեռներու եւ դաշտերու մէջ ցրուելով, կրցան կեանքերնին պահպանել: Ամէն յոյն վէրք ընդունած էր, բայց մեռան՝ միայն 350 հոգի (971):

Ռուսերը հաչտութիւն խնդրեցին Ձմշկիկէն՝ խոստանալով յանձնել ո՛չ միայն Տրիսթրան, այլ ամբողջ Բուլղարիան, միայն թոյլ տրուի իրենց՝ անվտանգ հայրենիքնին դառնալ: Վինգէսլաւ եւ Ձմշկիկ, պարտեալն եւ յաղթականը, նշանաւոր

տեսակցութիւն մ'ունենայան, ուր հայ կայսրը խոստացաւ ամենայն պաշտպանութիւն ընել Ռուսաց: Բայց Փոկինաքները՝ ճանապարհին վրայ սպաննեցին զՎինգէսլաւ: Յետ զՏրխթրան Թէոդորուպոլիս անուանելու, որովհետեւ Ս. Թէոդոր մեծ մասն ունեցած էր այս յաղթութեան մէջ, կայսրը դիմեց ի Բիւզանդիոն:

Անպատմելի եղաւ ժողովրդեան խանդավառութիւնը՝ երբ լսեցին թէ կայսրը յաղթած է եւ կը դառնայ Պոլիս: Բոլոր Բիւզանդիոն դառարկուեցաւ՝ խոնելով Ոսկեդէն դրան առջեւ: Ոսկեշող յաղթական կառքը, որուն չորս ճերմակ նժոյգներ լծուած էին, կը սլասէր կայսեր: Այն պահուն երբ Ջմշկիկ երեւցաւ, պսակ ի գլուխ, ճերմակ օդապար նժոյգի վրայ հեծած, չրջապատուած պատերազմական դրօշակներէ, զօրավարներէ, զերիներէ, վաչտերէ, երկու կողմէն ազաղակներ մթնոլորտը թնդացուցին. ժողովուրդը կը ծափահարէր, կեցցէներ կ'աղաղակէր. զօրքեր յաղթութեան եւ ռազմի երգեր կը հնչեցնէին, արթնցնելով Ջմշկիկի սրտին մէջ փափագը՝ փոխելու ճամբան, դառնալու դէպ ի պատերազմ, դէպ ի փառաց դաշտը: Ջմշկիկ չկրցաւ առանց սարսուռի տեսնել սիրոյ այն ցոյցերը՝ զոր ժողովուրդը կ'ընէր. բոլոր Բիւզանդիոն արքունիքի երեւոյթ առած էր, ամէն փողոց՝ դահլճի. ամէն կողմ փռուած էին դորգեր՝ եւ անոնց վրայ գաւնիներ: Ջմշկիկ յաղթական կառքին մէջ դնելով Բուլղարիայէն բերած Ս. Աստուածածնի արձանը, նժոյգով չրջան ըրաւ բոլոր քաղաքին մէջ, կոխելով միշտ գորգեր, ծաղիկներ, գաւնիներ. յետոյ Ս. Սոփիա մտաւ, չնորհակալ եղաւ Աստուածոյ, եւ Բուլղարաց արքունական թագը՝ եկեղեցւոյ նուիրեց:

Բուլղարիան, հին եւ ահեղ թշնամին, իր ոչբունեան նահանգներէն մին եղաւ: Այս աչխարհակալութիւնը նչանաւոր է պատմութեան մէջ՝ իր քաղաքական կարեւորութեամբն եւ կէս տարուան մէջ՝ այնքան երագաբար կատարուած ըլլալուն համար: Ջմշկիկ՝ Բորիսը գահազուրկ հռչակելով՝ իր պալատականներէն մին ըրաւ զայն, ինչպէս ըրած էր նախնիքներէն մին՝ Տիգրան Բ. իր յաղթած թագաւորներուն:

ԺԵ.

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — ՀԱՅՑ ԿԱՅՍԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԸ. — ՉՄՇԿԻԿ ԲԱԶԵԼՈՆԻ ՄՕՏ. — ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱԻԱՆՔ. — ԱՄՈՐԵՍՏԱՆ, ԼԻԲԱՆԱՆ, ՊԱՂԵՍՏԻՆ ԸՆԿՁՈՒԱԾ։

Այս դարուն, ուր ամենէն տիրապետողը – դաղափարներու մէջ – կրօնական էր, Արեւելքի պատերազմը նկատուած էր ոչ այնքան իբրեւ քաղաքական խնդիր մը, որքան պայքար մը՝ քրիստոնէութեան եւ իսլամութեան։ Պաղտատու Արաբները, Եգիպտացիք, Պարսիկները դաշնակցութիւն մը կազմաւորած էին, համիսլամական ձկտումներով, եւ 100,000 զօրք ուղարկած Անտիոքի վրայ։ Զմշկիկ կը ծրագրէր, իր կարգին, աշխարհակալութիւն մը, որուն համեմատ նախ պիտի տիրէր Երուսաղէմի, Քրիստոսի սուրբ գերեզմանը պիտի ազատէր, պիտի անցնէր Պաղտատ, որ Արաբացւոց քաղաքական կեդրոնն էր, եւ անկից Մեքքէ։

Անտիոքը Արաբացիներէն ազատելու համար՝ Միխաէլի զօրքերը հոն կեդրոնացուց, նոր բանակ մ'ուղարկեց Նիկոդայոս պատրկին հետ, եւ մէկ պատերազմով ոչնչացուց թէ՛ թշնամեաց բանակն եւ թէ՛ դաշնակցութիւնը (970)։

Բուլղարական պատերազմէն յետոյ կըրկին յարձակողականը սկսաւ Արաբացւոց դէմ. Մլեհ սպարապետը՝ Եդեսիան աւերեց, Մծբինը առաւ, Տիգրանակերտը պաշարեց. ասոր բնակիչներէն 400 հոգի, օգտուելով փոթորիկէ մը՝ որ յոյն վրանները Տիգրիս կը թափէր, եւ փոշիէ մառախուղ մը կը սփռէր օդին մէջ, յոյն բանակին վրայ յարձակեցան եւ անոր մէկ մասը կոտորեցին։ Այս դոյժը առնելով՝ կայսրը պատերազմի դաշտը իջաւ։ Կ'ուզէր Միջագետք մտնել՝ Տարօնի ճամբով։ Հայ ժողովուրդը հաշտ աչքով չէր տեսներ՝ յոյն բանակին անցքը իր երկրէն։ Աչուտ Ողորմած՝ 80,000 զօրքով Եփրատի ափանց վրայ բանակեցաւ. իրմէ զատ՝ կային հոն ուրիշ չորս թագաւորներ. Փիլիպպէ՝ Կապանի, Գուրգէն Ա՝ Աղուանից, Աբաս՝ Կարսի, Սենեքերիմ՝ Արծրունեաց. հայ թագաւորը պատրաստուած էր պատերազմ մղել հայ կայսեր դէմ, եթէ նա ո՛ եւ է վնաս հասցնէր իր երկրի ամբողջականութեան։ Զմշկիկ՝ Մուշ քաղաքը մտաւ եւ բանակը դրաւ Այծեացբերդի առջեւ. ամբողջ գիշեր, Սասունի հեռաւակապտունդը յարձակումներով նեղեց յոյն զօրքերը։ Երկրորդ օր բանակցութիւնք սկսան. Զմշկիկ ծանոյց՝ թէ իր նպատակն ուրիշ

բան չէր՝ բայց եթէ անհաւատից դէմ կռուիլ։ Աչոտ տասն հազար ընտիր զօրքեր ընծայ ըրաւ կայսեր՝ առաջ պաշարի հետ։ Զմշկիկ՝ Մուչէն ելլելով, կայծակի երազութեամբ կը յառաջէր. տիրեց Տիբրանակերտի, Նիւրկերտի, Մէրտինի, Մըծբնայ. մօտեցաւ Պաղտատի։ Հոս կ՚իյնէին Պոխթիար ամիրապետը եւ Ալ–Մոթի խալիֆան, երկուքն ալ զուարճասէր եւ անկարող։ Կայսեր մեծաւորութիւնը այնքան սարսափ, յուզում, ապստամբութիւն պատճառեց, որ խալիֆան սոսկացաւ հրաժարական տալ։ Պաղտատի դրաւումը Զմշկիկի առաջին արշաւանքին պսակը պիտի ըլլար. բայց կայսրը նահանջեց՝ ջուրի եւ պաշարի պակասութենէն բռնադատուած։ Իր քաջագործութիւնքը ա՛յնքան հռչակուած էին՝ որ արաբացի կանայք «Զմշկիկ»ի անունը կու տային, իրենց տըղաքը սարսափեցնելու համար։

Զմշկիկ յաղթանակաւ Պոլիս մտաւ. թէպէտ Բաբելոնի բանալիները իր հետ չէր բերեր, ինչպէս կը փափաքէր, բայց տէրութիւնը երբեք աւելի զօրաւոր եղած չէր Ասիոյ մէջ. — Պաղտատու ամիրապետը՝ հարկատու դրուած էր կայսեր։

Զմշկիկ, բարեկամ Գերմանիոյ, որուն կայսրուհին ամուսնացած էր Թէոփանոյի

(համանուն նշանաւոր թագուհւոյն դըստեր) հետ, Արեւելքէն վերադարձած պահուն՝ քաղաքականութեան դիրքը փոխուած գտաւ։ Գերմանացիք Հռոմայ դահուն վրայ դրած էին զբենեդիկտոս Է. հալածելով զբոնիփակիոս Է. որ Յունաց ընտրեալն էր։ Զմշկիկ, վրէժխնդրութեամբ վառուած՝ կ՚ուզէր իր տէրութիւնը բաժնել Հռոմէն, եւ այս պատճառաւ, — ինչպէս դիտել կու տայ կֆէրըր Գերմանացին, — պաշտօնընկէց ըրաւ Վասիլ պատրիարգը, որ համամիտ չէր իրեն՝ զայն ամբաստանելով կայսերական կեանքին դէմ դաւաճանած։

Բայց եկեղեցական խնդիրները՝ ձմեռ ժամանակ միայն կրնային զբաղեցնել զՄշկիկ. գարունը պատերազմի փողերը հնչեցուց, ու նա մեկնեցաւ Արեւելք՝ իրագործելու համար աշխարհակալութիւնը՝ որ իր գաղափարականն եղած էր։

Պաղեստինի տիրապետումը, զոր յետոյ ամբողջ Եւրոպա հազիւ կրցաւ միացեալ ոյժերով ի գլուխ հանել, եւ զոր Թասսոյ պիտի գիւցազներգէր, եղած էր այն նպատակը՝ որուն պիտի հասնէր Զմշկիկ, իր կենքերու չնորհիւը միայն։ Այս երկրորդ արշաւանքի թէ՛ գիւցազնը եւ թէ՛ պատմագիրը՝ է Զմշկիկ ինքնին։ Նա երկայն

նամակ մը ուղղեց Հայոց Աչոտ Թագաւորին (ցարդ մնացած՝ Մատթէոս Ուռհայեցւոյ քով) ուր կը պատմէ մի առ մի իր պատերազմները:

Յետ փոքր աւանններու եւ դիւղերու տիրելու, որոնք իրեն բացակայութեան ժամանակ Արաբացւոց անցած էին, յարձակեցաւ Մծբնայ վրայ, տիրեց անոր, հարկ եւ դերիներ առաւ, ու բազմաթիւ դանձերով, – որոնց մէջ Ս. Յակոբայ նշխարները, – մտաւ անապատ՝ դոր ընդարձակեց: Բայց Ամիր–էլ–Մումնի եղիպտացին կը սպառէր Զմշկիկի ճանապարհին վրայ՝ ինչպէս սովալլուկ առիւծ մ'իր որսին: Խառնուրդը զազանային մոլեգնութեամբ տեղի ունեցաւ. ի սկզբան յաղթական էին Արաբացիք. Յոյները վտանգուեցան, բայց հուսկ ուրեմն յաղթեցին: Եմեսացիք, Զըմըշկիկի հաւատարիմ, ուրախութեամբ ընդառաջ ելան իրեն. Պաալպէք, Հռուստ, երեւելի եւ ամուր քաղաք, յանդգնաբար դիմադրելու պատրաստուեցաւ: Բնակիչները, նոյն իսկ քաղաքէն հեռու, պատերազմ մղեցին Զմշկիկի դէմ, բայց յաղթուելով՝ պարիսպներու մէջ ամփոփուեցան. Յոյները տիրեցին Պաալպէքի եւ ա'յնքան կոտորած ըրին, որ Դամասկացիք, ընդառաջ ելան իրեն. Աֆթէքին

ամիրան, որ կու գար ժողովրդեան առջեւէն, վար իջաւ ձիէն՝ դեմինը համբուրեց: Զմշկիկ սիրով ընդունեցաւ եւ հրամայեց իր հեծեալներուն հետ՝ ձիախաղ մ'ընել դաշտին մէջ: Հաւնելով Աֆթէքինի ասպետական ճարտարութեանց՝ անոր նիզակը եւ նժոյգը յիշատակ ուղեց. Արաբացի էմիրը, այս պատուին համար՝ յուզուած, վար նետուեցաւ ձիէն ու նորէն դեմինը համբուրեց: Փոխադարձ ընծաներ տրուեցան իրարու: Հաւատարմութեան խոստումներով եւ 40,000 դահեկանով՝ Զմշկիկէն խաղաղութիւն ստացան: Զմշկիկ՝ քրիստոնեայ դարձած պաղտատցի մը, Թուրք անուամբ, Դամասկոսի իշխան դրաւ. յետոյ մտաւ Ս. Երկիրը: Ուխտի եւ աշխարհակալութեան կ'երթար միանգամայն. Թոյլ չտուաւ որ իր զինուորները աւարառութիւն ընեն Տիբերիոյ, Նազարէթի, Դեկապոլսոյ, Գեննեսարեթի մէջ՝ որ անճնատուր եղան. նոյնը ըրին Ռամլէ, Պաղտմայիս, Կեսարիա: Արաբացիք, Զմշկիկը դարանի մէջ ձգելու համար, հետագայ ռազմապիտութիւնը դրծածեցին. մինչնաչխարհի ճանապարհը ապատ Թողլով, ծովեզերեայ քաղաքները ամրացան. այսպէս եթէ կայսրը Երուսաղեմի վրայ դիմէր, որուն բնակիչները ար-

դէն նուիրակ ղրկած էին՝ հարկատու դրուելու համար, զինքը սիրակ պաշարէին եաեւէն ու փակէին անապատին մէջ: Կայսրը անդրադարձաւ իրենց դիտումները, և յետ հիւսիսային քաղաքները նուաճելու, ծովեզերքի դիծը բռնեց: Յարձակեցաւ Պէրուէթի վրայ, տիրեց, հաղար Արաբացի գերի բռնեց, որոնց մէջ Նասր, Ամիր-էլ-Մումնի զօրավարը: Սիդոնացիք, իր մերձենալը լսելով, քաղաքին ծերերը նուիրակ ղրկեցին. Բիբղոն կամ Պիյպլոս բերդաքաղաքը՝ կռուով առնուեցաւ: Տրապոլսի չրջակայ այգիներն եւ ձիթաստաններըը արմատախիլ եղան. Արաբացիք աւերածը արդիլել չնացին, բայց կոտորածով քաղաք վախան: Անձնատուր եղան Սիհուն, Բալանէա, Զուրզաւ, Աքքրը, Գաբաւոն, ուր Զմչկիկ Քրիստոսի սրբազան հողաթափը, Քրիստոսի հրաշագործ պատկեր մը, եւ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի մազերը գտաւ. դանոնք որոշեց Պոլիս տանիլ՝ մայրաքաղաքը թշնամիներէն անառիկ ընելու համար: Բոլոր Պաղեստին, Ասորիք, Լիբանան ընկճուած էին եօթն ամսուան մէջ, ի բաց առեալ Տրիպոլիսն եւ Երուսաղէմը: Արաբացիները այս տեղերէն հանելու համար՝ Զմչկիկ Սկիպիոնի հնարագիտութիւնը գործածեց. ուղղակի դիմեց անոնց կեդրոնին՝ Պաղտատի վրայ: Կլիմայի չերմութեան պատճառաւ՝ հիւանդանալով, ստիպուեցաւ, յետ այնքան մօտ հասնելու նպատակին, դառնալ դէպ ի Բիւզանդիոն, իրեն տեղ՝ Վուրցը թողլով Արեւելքի մէջ:

ԺԲ.

Տիեզերական հռչակաւորութիւն. — Թուինական բաժակը. Զմչկիկի մահը:

Յաղթանակներու այս տարեշրջանին մէջ դիւսաւոր մ'երեւցած էր երկնքին վրայ, եւ ութսուն օր, իր ներկայութեամբ, բուզանդացիները սարսափեցուցած:

Կայսրը խորհուրդի կանչեց ժամանակին ամենէն հեղինակաւոր աստեղագէտները, որոնց գլխաւորն էր Ստեփան, Նիկոմիդիոյ եպիսկոպոսը, իմանալու համար՝ թէ ի՛նչ դիտումով եկած էր ան: Ամէնքը կայսեր մահը կը նախագուշակին, բայց տխուր ճշմարտութիւնը ծածկեցին իրմէ:

Զմչկիկ սակայն հրամայեց իր գերեզմանը չինել՝ արգունեաց Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն մէջ: Փոխանակ ժամանակաւոր պալատներու՝ լաւագոյն կը համարէր յօրինել, իր ճաշակին համեմատ, այն ապարանքը՝ ուր ընդ միշտ պիտի բնակէր:

Գերեզմանը աւարտելու մօտ էր՝ երբ նա կը դառնար Իւզանդիոն։...

Կիլիկիոյ դաշտավայրերը հմայիչ պատկերներ են, երբ մին Տաւրոսի բարձունքէն՝ մէկ նայուածքով հորիզոնը կ'ընդգրկէ։ Մշակուած արտեր, արծաթափայլ գետեր, հովուական տեսարաններ՝ անոնց ափունքին վրայ, կը զմայլեցնէին Զմշկիկը իր ամէն քայլին։ Յաճախ կը հարցնէր՝ թէ որո՛ւն կը պատկանէին այդ դեղեցիկ պարտէզները եւ արտերը։

— Վասիլ Սենեկապանի, կը պատասխանէին միշտ։

— Ի՞նչ. ղրչեց հուսկ ուրեմն Զմշկիկ բարկութեամբ, անպիտան ներքինի՞ մը համար է որ կայսրներ եւ բանակներ ա՛յնքան նեղութիւն կը կրեն. ներքինի մը հարստացնելո՞ւ համար է որ ժողովուրդը կ'աղքատանայ, եւ ա՛յնքան երիտասարդներ իրենց կեանքը կու տան։ Այս երկիրներուն մէկ մասին՝ Նիկեփոր տիրեց, միւսին՝ ես, ու միւսին՝ սպարապետն Մլեհ. Վասիլի՞ մը համար ուրեմն ա՛յնքան աշխատեցանք օտար երկիրներու մէջ։ Անարդ ներքինի մը հարստանա՛յ, ու տէրութիւնը աղքատութենէ տառապի՛»։

Վասիլ Սենեկապանի լրտեսները՝ այս խօսքը իսկոյն հաղորդեցին անոր։ Ժողո-

վըրդասէր էր Զմշկիկ, աղքատներու բարեկամ, կալուածատէրերու թշնամի։ Սենեկապանը՝ միակ միջոց մը կը տեսնէր վրկուելեան. — Զմշկիկը սպաննել։

Կայսրը, Իւթանիա հասնելով, ուղեց իր այցելութեամբ պատուել զՈհոմանոս՝ Լեկաբենոսի թոռը։ Նիկոմիդիոյ ծոցին վրայ, որ հին ժամանակ Ասֆանիոյ լճակ կը կոչուէր, նա ունէր չքեղ ամարանոց մը Աքրոա կոչուած։ Իւզանդացի կալուածատէրը, ի պատիւ իւր յաղթական կայսեր, խնջոյք մ'ընել տուաւ իր ղրախտանման պարտէզին մէջ։ Ծառերու կանաչ խումբերու մէջէն ի յայտ կու գար, խաղաղ ու ժպտուն, Ասքանիոյ լճակը, որ կ'երկարէր, բիւրեղեայ գետի մը նման, ալեձեւ կանաչութեանց երկու հեղեղներու մէջէն։ Խնջոյքի ամենէն գուարթ պահուն՝ սեւ ոճիր մը կը կատարուէր. — երբ ամէն ոք բաժակը կը բարձրացնէր ի կենդանութիւն կայսեր, Զմշկիկ կ'ըմպէր թոյնը՝ ղոր վարձուած ներքինի մը ղրած էր իր բաժակին մէջ։ Երկրորդ օր Զմշկիկի հողեվարքը սկսած էր. անդամները ընդարմացեր էին. կ'այրէր ջերմով, աչքերէն առատ արիւն կը ժայթքէր, ուտեցքներ եւլած էին ուսին վրայ։ Հրամայեց փութով Կոստանդնուպոլիս տանիլ զինք եւ իր զե-

բեզմանին չինուԹիւնը աւարտել։ Պալատ հասնելով՝ ողորմուԹիւն բաժնել տուաւ աղքատաց, հիւանդաց, բորոտներու. յետ խոստովանելու Աղբիանուպոլսոյ Նիկողայոս եպիսկոպոսին, հոգին աւանդեց (10 *փետր.* 976)։

Ժողովուրդը՝ Վասիլ Սենեկապանէն Թունաւորուած կը համարէր զինք. յոյն եւ արդի պատմիչները այդ կարծիքն ընդունած են։ Աւելի հաւանական չէ՞ սակայն որ Թէոփանոյի որդիները, Թագաւորելու տարիքին հասած, իրենց մօրը վրէժխնդիր ԹելադրուԹեամբ, դաւաճանած ըլլան հայ կայսեր դէմ, — իր բացակայուԹենէն օգտուելով, — եւ Վասիլ Սենեկապան, իր ապագայ ախերուն հաճոյ ըլլալու համար, զործակցած ըլլայ անոնց, մանաւանդ որ Ապուլֆարաճ յայտնապէս կ'ըսէ Թէ Զմշկիկի Թունաւորողն եղած է Թէոփանոյի եղբայրներէն մին։ Սակայն Շըլիմպէրժէ, — արուեստով՝ բժիշկ, — Զըմշկիկի հիւանդուԹեան արդիւնքները ի նկատի առնելով, անկարելի՛ կը համարի որ Թունաւորուած ըլլայ, որովհետեւ այդ երեւոյԹները ո՛չ մէկ Թոյնի յատուկ չեն. հետեւաբար իր հիւանդուԹիւնն ուրիշ բան չէր, բայց եԹէ մին՝ չերմի այն չարաստանչ տեսակներէն, զոր Ասիայէն իր հետ բերած էր։

Մեռած պահուն՝ յիսուն եւ մէկ տարեկան էր Զմշկիկ. Թագաւորած էր վեց տարի եւ մէկ ամիս։ Այս փոքրիկ ժամանակամիջոցը բաւական եղած էր իրեն՝ պատմուԹեան մէջ անմահանալու, իբրեւ Բիւզանդիոնի Աղեքսանդրը։ Մեծ ու Փոքր, կ'ըսէ Ապուլֆարաճ, լացին իր մահուան վրայ։ Յովհաննէս Երկրաչափ իր դամբանականը խօսեցաւ։ Ժողովուրդը աղմկաւոր ընդունելուԹեան մը պատրաստուած, յուղարկաւորուԹիւն կը կատարէր. — բայց անշուշտ ամենէն չքեղ յաղԹանակն է, Թագաւորի մը համար, այն յուղարկաւորուԹիւնը՝ ուր կ'արտասուէ ամէն աղքատ եւ ամէն զինուոր։

ԺԱ.

ՎԱՍԻԼ Բ. ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆ

(976 – 1025)

Ա.

ՆԻԿԵՓՈՐ ԵՒ ԹԷՈՓԱՆՈՅ. — ԹԱՏԵՐԱԳԱԿԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԷՋ. — ԱՐՀԱՒԻՐՔԻ ԳԻՇԵՐ ՄԸ. ՆԻԿԵՓՈՐ ԿԱՅՍՐ։

Վասիլ Բ. մին է այն ճարտարապետնե-
րէն՝ որ պալատ մը աւարտման մօտ կը
դանեն, եւ յետ պսակը աւելցնելու, իրենց
անունը կ՚անմահացնեն՝ ճակատին վրայ
զայն արձանագրելով։

Իր դարու մեծագոյն գործը ըրաւ, թէ-
պէտ մեծագոյն հանճարը չէր։

Բիւզանդիոնի քաղաքական Ոսկեդարու
նախերգանքը՝ որ սկսած էր լսուիլ Նիկե-
փորի ժամանակ եւ որ տակաւ կը զօրանար
Զմշկիկէի գահուն չուրջը, յաղթական երգի
ուժգնութիւնը պիտի առնուր. – մին ար-

չալոյսը տեսած էր, միւսն առաւօտը, բայց Վասիլ Բ.ի պահուած էր ամբողջ օրը վայելել:

Թչնամեաց մտքին մէջ նա կը ներկայանար իբրեւ Մահուան անճնաւորումը, իբրեւ դերագանցօրէն դահիճ եւ պատմութեան մէջ ալ պիտի յաւէրժանար՝ Բուլդարասպան տիտղոսով: Այս բառը, իբրեւ դովեստ գործածուած, կը պատկերէ քաղաքակրթուած եղանակաւ, մարդկութեան վայրենագոյն նախապաշարումներէն մին. — սպանութիւնը կը պարտաւորի, երբ անոր դոհը եղակի է, կը դովուի՝ երբ բազմաթիւ է. այսպէս չարիքը կը պատժուի՝ քիչ եղած ժամանակ, եւ պէտք է աճի՝ վարձատրութեան արժանանալու համար:.... Այս դիտողութիւնը կարելի է ընել, մասնաւորապէս Վասիլ առթիւ, որուն քաջութեանց հետ՝ անպիտութեան հաճոյքը միացաւ միշտ:

Վասիլ Բ. այն խառնուածքներէն մին էր, որ կրակէ մարդիկ կը նկատուին ժողովրդենէն, իսկ բնապատումներէ՝ առհասութիւն մը՝ մարդկային դազանային անսանձ վիճակին: Ծայրայեղ եռանդն էր ան, գործունէութեան ամենէն ընդարձակ ասպարէզին մէջ նետուած, բոց մը՝ բայց ոչ անապատի, այլ անտառի մը մէջ: Իր

հոգեկան այս տրամադրութեան վրայ՝ երկու ազդակք ներգործեցին. իր արիւնը, եւ իր դաստիարակութիւնը:

Որդի Ռոմանոս Կրատերի եւ Թէոփանոյի, իր նախկին տարիներու մէջ՝ վայելքի բնազդը միայն կը զգար: Հինգ տարեկան էր նա՝ երբ Ռոմանոս Բ. մեռնելով, Վասիլ Բ. կայսր հրատարակուեցաւ հռոմէական պետութեան, (963ին). կառավարութիւնը Թէոփանոյի յանձնուեցաւ. այն թագաւորները, որ խնամակալներու տակ կը մեծնան, անհոգ բնաւորութեամբ մը կը դաստիարակուին, ո՛չ միայն պարապաներ ու բերմամբ, այլ նոյն իսկ իրենց խնամակալներու վատասիրութեանը պատճառաւ: Այսպէս եղաւ նաեւ Վասիլ Բ.ի. փոխանակ իր բնական եռանդը դէպ ի բարին ղեկավարելու, ղինքը մղեցին դէպ ի հաճոյքներ. եւ Վասիլ, երջանկութեան արբեցութեանը մէջ, մոռցաւ ամէն մտածում՝ ապագայի եւ համբաւոյ:

Թէոփանոյ սակայն՝ որ իր սիրելիները վտանգէն վեր կը դասէր միշտ, վճռած էր Նիկեփոր Փոկասի հետ ամուսնանալ: Տէրութեան բարիքը յիրաւի ճիշդ այն կը պահանջէր՝ ինչ որ Թէոփանոյի սիրտը: Նիկեփոր ամենէն առելի մարդն էր, — Բիւզանդիոնի թչնամեաց համար: Բայց

Բրինդաս, հզօր պալատականը, Նիկեփորի նախանձորդ, թագուհւոյն զգացումները անդրադառնալով, լուսին դառնալու վախէն չանթահար, մեքենայեց եղեռնաւոր ծրագիր մը՝ որուն երկու պարբերութիւնները աւանդուած են մեզի. — Նիկեփորը կուրացնել, պաշտօնանկ ընել, աքսորել:

Թագուհւոյն հովանին բաւական չէր՝ Նիկեփորը այնքան ազդեցիկ ախոյեանէ մ'ազատելու. եւ Ամթաթցւոց յաղթականը, որ, ինչպէս ամէն բուզանդացի, աւելի կը փափագէր սուրբ եւ ճգնաւոր անուանուիլ քան դիւցազն, կեանքը ազատելու համար՝ կատակերգական դեր մը ստանձնեց:

Մարմնոյն վրայ խարազ մը հագուեցաւ, անոնց վրայ նետեց իր զօրավարի չքեղազգեստ զարդերը, յետոյ տեսակցութիւն մը խնդրեց Բրինդասէն: Վտանգ մը կասկածելով՝ սա միայն մէկ թիկնապահի հրաման տուաւ Նիկեփորի ընկերել: Բուզանդացի զօրավարը, իր դերը բնական կերպով կատարելու համար, նուաղկոտ դէմք մը առաւ՝ ուր կեանքի խոր ձանձրոյթ մը կը զգացուէր: Ցետ իշխանին ներկայանալու, յայտնեց իրեն թէ խընդիրք մ'ունէր ընելիք. խնդիրք մը՝ որ անյուշտ չէր զգացուեր իրեն՝ յանուն Բիւզանդիոնի մատուցած բազմամեայ ծառայութեանց: Աչխարհքիս ունայնութիւնքը՝ դիտեցնելու տեղ, ըսաւ նա, անյատակ դառնութիւն մը կը պատճառեն իրեն. կ'ուզէր հրաժարիլ անոնցմէ, եւ միայն երկնաւոր թագաւորին ծառայել:

Տարիներէ ի վեր զգացեր էր այդ փափաքը, բայց ակրութեան բարւոյն համար՝ յետաձգած. հիմա ժամանակն էր իր մարմինը մահացնելու, եւ իր մեղքերուն վրայ արտասուելու:

Այս խօսքերէն վերջ՝ զգեստը պատռեց եւ ցցուց լանջքին վրայ՝ խարազը:

Բրինդաս, որուն համար սեւեռում մ'եղած էր՝ Նիկեփորի վրայ երեւակայած չարութիւնն ու նենգութիւնը, սթափեցնող անակնկալի մ'առջեւ կը գտնուէր հիմա. ո՛հ, ի՛նչ եղեռներ ընծայած էր այդ զօրավարին, որ այնքան հակառակ մտածումներ կը սնուցանէր, որ այնքան անմեղ էր, երկինքը միայն երազող, բարեպաշտ ու սուրբ: Ու Բրինդաս զգաց՝ որ ծունկերը կը թուլնային եւ աչքերը կը սքողուէին արցունքով, իսկոյն դեռին լինկաւ եւ Նիկեփորի ձեռքին վրայ ճակատը զետեղելով, յուզեալ շշուկով մը՝ «Ներէ՛» աղաղակեց: Նիկեփոր մեծապէս գոհ իր գործ յաղթութեանը վրայ, յանպատրաստից կատարեց թատերգութեան մնացեալ մասը՝ զոր կարող եղած չէր դուշակել:

Քանի մ՛օր յետոյ Բրինդաս, Պոլիքարոս հայրապետը եւ ծերակոյտը՝ մեծ ժողովքէ մը վերջ Նիկեփորը կը հաստատէին Աբեւելքի զօրավար, եւ կառավարութիւնը իրեն կը յանձնէին: Այս առթիւ իմացաւ Բրինդաս՝ թէ Նիկեփոր չատ դիտում չունէր կրօնաւոր ըլլալու, եւ թէ իր վրայ ծիծաղած էր միայն՝ զանիկա առաջարկելով: Տենդոտ կերպով զործունեայ, անցեալին վրայ ցաւելու տեղ, նորադոյն հնարք մը փնտռեց: Զուներնալով ի քնէ ա՛յնքան արժանիք՝ որ ուղղակի մրցանքի մէջ նետուէր, երրորդ անձի մը վրայ ուղեց ձգել՝ իր դիտումներէն ծնանելիք վտանգներն եւ դժուարութիւնները: Իրեն զործիք ընտրեց երկու հայ զօրավարներ, երկու եղբօր որդիք, Յովհաննէս Զմշկիկ եւ Ռոմանոս Գուրգէն. առաջնոյն՝ Աբեւելքը կը խոստանար, երկրորդին՝ Աբեմուտքը, իրենց զօրավարի հանճարը՝ աշխարհիս առջեւ դեռ աւելի փայլեցնելու համար:

Հայ զօրավարները՝ մէկ ձեռքին մէջ բացուած նամակը, միւսին մէջ մերկացած սուրը բռնելով, Նիկեփորի վրանը մտան, ու զոչեցին. «Մեռի՛ր, կամ կայսր եղիր»:

Ցետ ի սկզբան դիմադրութիւն ցուցնելու, ինչպէս սովորութիւն էր Բիւզանդացւոց մէջ, հուսկ ապա յանձն առաւ անոնց

առաջարկը, եւ սրարշաւ Կրիւսոպոլիս հասնելով՝ բանակեցաւ Բիւզանդիոնի դիմաց: Դիչեր էր. քնոյ եւ լռութեան տեղ՝ Բիւզանդիոնի ամէն փողոցի մէջ ամբոխի մ՛աղաղակը, ղէնքերու ձայնը, մեռնողներու հառաչը կը լսուէր. քաղաքին այլեւայլ կեդրոններու մէջ հրդեհներ կը ճարակէին յանկարծ: Բիւզանդիոն ղէնք առած էր Բրինդասի դէմ. նա մէկը կը փնտռէր՝ անոր կայսրութիւն տալու համար, բայց ոչ ոք զայն կ՛ընդունէր՝ ... իր ձեռքէն: Միայնակ մնացած, այս կորովի մարդը, յուսահատելու տեղ, բոլոր քաղաքին սպառնաց սովամահ ընել զիրենք: Ժողովուրդը դեռ աւելի կատղեցաւ, եւ Վասլի – Լեկաբենի անհարազատ որդւոյն – առաջնորդութեամբ, յարձակեցաւ Բրինդասի կուսակիցներուն վրայ: Խումբ խումբ կը թափառէին փողոցներու մէջ, «Մահ Բրինդասի» կը զոռային, «Մահ իր կուսակիցներուն», մինչդեռ հեռուն կը լսուէր ուրիշ երիտասարդ բազմութեան մը ձայնը, որ կը նուագէր հայրենասիրական երգեր՝ Նիկեփորի Աբաբացւոց դէմ տարած յաղթանակներուն վրայ չարաղրուած. եւ աստղերը, կապուտին մէջ խռնուած, իրենց դլուխն վերեւ, կարծես այդ յաղթանակները կը համրէին: ... Վա-

սիլ Լեկաբենեանը, որ աւելի դործ ընել կ'ուզէր քան խանդավառութեան ցոյցեր, խռովութեան վայրկեանէն օգտուելով, նաւահանգստին վրայ յարձակում կ'ընէ, կը տիրէ մի քանի նաւերու եւ կ'անհետանայ Պրիւսոպոլսի ուղղութեամբ:

Քաղաքին մէջ կը չարունակուին ազմուկները, հրդեհները, սպանութիւնները. ամէն ոք իր անձնական վրէժը կ'առնու՝ Բրինդասի կուսակից անուանելով իր թշնամին՝ դոր ժողովուրդը կատր կատր կ'ընէ: Յանկարծ ազմուկը կը բիւրապատկի, եւ թափառական խումբերը կ'աւետեն Բրուտ Նիկեփորի գալուստը. «Կեցցէ՛ կայսրն Նիկեփոր» պատասխանը կ'ըլլայ այդ աւետիքին. ժողովուրդը կը յորդէ, կը խռնի, կը կեդրոնանայ նաւահանգիստը, ուր յիրաւի դարձած էր Վասիլ՝ Նիկեփորը իր հետ բերելով:

Մահուան քրտինքը ցուրտ կաթիլներ կը սրսկէ Բրինդասի ճակտին վրայ. ո՞ւր փախչիլ. նոյն իսկ եթէ կեանքը կարենար փրկել, ի՞նչ բանի պիտի ծառայէին իր օրերը. – ախոյեանին փառքը ցուցնելու: Յետ մի քանի վայրկեան տարտամ կենալու, ուր իր սիրտը «Ըլլա՞լ թէ չըլլալ» մենախօսութիւնն ըրաւ յանպատրաստից, կեանքի սէրը յաղթեց իր հոգւոյն մէջ:

Իսկոյն ծպտեցաւ եւ մի քանի հաւատարիմներու հետ ղիմեց դէպ ի Ս. Սոփիա, անցնելով այն բազմութեան մէջէն՝ ուր ամէն մարդ իր դահիճն էր: Զուգադիպութիւն մը՝ իր փրկութիւնը ապահովեց: Երբ Նիկեփորի ապստամբութիւնը լսուեցաւ, իր Վարդ հայրը՝ վախնալով Բրինդասէն՝ Ս. Սոփիա ապաւինած էր: Բազմութիւնը յաղթանակաւ ղինք դուրս կը հանէր մայր եկեղեցիէն, երբ Բրինդաս ներս մտաւ: Ոչ մէկ դէպք աւելի լաւ կերպով չի բացատրեր բիւզանդական բաղդի յեղափոխութիւնքը, քան այդ երկու թշնամեաց հանդիպումը՝ Ս. Սոփիայի սեմին վրայ: Ամբոխը, որ զբաղած էր Վարդին ցոյցեր ընելու, չանդրադարձաւ թէ կը թողուր որ իր մեծագոյն թշնամին փախչի:

Նիկեփոր կայսր հրատարակուեցաւ. Բրինդաս աքսորուեցաւ Փոքր Ասիա: Թէոփանոյ իր հարսանեաց վրայ կը մտածէր, բայց երկու մեծ արգելքներ կ'ելլէին ընդառաջ. կրկին ամուսնութիւնը արգիլուած էր Յունաց մէջ, եւ Նիկեփոր կնքահայր եղած էր Թէոփանոյի որդիներէն միոյն: Այս երկու պարագաները եկեղեցական մեծ յուզումներ յառաջ բերին, բայց ամուսնութիւնը կատարուեցաւ հաւատարապէս,

եւ զայն վաւերական ընելու համար՝ պալատականք ուրացան՝ թէ Նիկեփոր երբեք Թէոփանոյի որդիներէն միոյն կնքահայրը եղած ըլլայ: Հարսանեաց չքեղութիւնը եղականութիւն մը կ՚երեւար նոյն իսկ այդ արքունեաց մէջ, որ կարող էր, պարսկականին նման, երջանկութեանց պալատը կոչուիլ: Բուզանդացի պատմիչները, որ ծիծաղելի դառնալէ չեն վախեր, մանրամասնութիւն մը կը չիշեն. խնջոյքը շատ դուարթ երեւոյթ ունէր, եւ Նիկեփոր, որ ուխտած էր միս բնաւ չուտել, զամէնքը զերազանցեց այդ մասին, եւ վրէժն առաւ ա՛յնքան երկար ծոմապահութեանց:

Այս արհաւիրալից օրերուն մէջ, Վասիլ Բ. անչուչտ յաճախ դողաց իր կեանքին վրայ, որուն չուրջը կը կատարուէին այդ արիւնհեղութիւնք: Բարեբաղդաբար Բիւզանդիոյ բոլոր ժողովուրդը կը պաշտէր Աբչակունեաց հարստութիւնը, Վասիլի տոհմը. եւ Նիկեփոր՝ զահու վրայ բարձրանալու ուրիչ միջոց չգտաւ, բայց եթէ ծանուցանել ինքզինք՝ փոքրիկ արքային խնամակալը:

Բ.

ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆ ԿԱՑՍՐՈՒԹԻՒՆԸ. ՀԱՑ ԹԻՒՆԱՊԱՏՆԵՐՈՒ ԿՈՒԻՐ. — ՀԱՑ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ. — ՏԱՐՕՆԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐՆ ԵՒ ՆԻԿԵՓՈՐ. ՎԱՍԻԼ Բ. ՄԻԱՑՆԱԿ ԳԱՀՈՒՆ ՎՐԱՅ:

Վասիլ Բ. Պերփեռուժէնի պէս, այնուհետեւ երկու իրաւունք միայն ունեցաւ. կայսեր անունը կրել՝ եւ պալատին մէջ բնակիլ: Կը մնար իրեն՝ իր անհատական երջանկութիւնը մտածել: Պերփեռուժէնի եւ իրեն մէջ այս խորհրդը կար միայն՝ որ նա զրագէտի բնաւորութիւն ունէր, մինչ Վասիլ անհանդարտ եւ կենսասէր ոգի մ՚էր, եւ իր զբաղումներն ալ պէտք էին անոր համապատասխանել: Հանդիսատեսն եղաւ Նիկեփորի գործերուն, որոնց օրինակը ա՛յնքան զեղեցիկ արդիւնքներ պիտի ունենար իրեն համար:

Նիկեփոր ժողովրդեան կուռքն եղած էր՝ յորչափ պատերազմի դաշտին վրայ կը գտնուէր. պալատին սեմը հազիւ կոխած էր՝ սկսաւ ատուիլ: Իր ազահութիւնը բաւական էր իր բոլոր ձիրքերը մոռցնելու. ժողովուրդը, զոր իր թշնամիներէն կ՚ապատէր, իր տուրքերէն կը տանջուէր. Արաբացիները կը հալածէր նա՝ որպէս զի կողոպտելու նիւթ մնայ իրեն: Բիւզանդիո-

Նիկեփոր մը չըջապատուած էր միշտ՝ Արեւելքի և Արեւմուտքի ճոխութիւններէն. Նիկեփոր սակայն, խնայողութեան համար, խարդախ դրամ կը գործածէր: Ուրիշ ո՛չ մէկ կայսր մտածած էր այդպիսի օրինակ մը տալ իր հպատակաց...: Իբրեւ պատերազմի բարեկամ, և դրամի սիրահար, կը համապատասխանէ Մօրիկի. իր անունն ալ նոյնպէս, միշտ անիծուեցաւ ժողովուրդէն. երկուքն ալ կը յայտարարէին՝ թէ տէրութեան բարւոյն համար այդպէս կը վարուէին, բայց արդէն ոչ մէկ չարիք աշխարհիս կը ներկայանայ՝ առանց բարւոյն դիմակն անցուցած ըլլալու: Հոգեկան ուրիշ նմանութիւն մ՚ունէր Մօրիկի հետ, — հակակղերական էր. արգիլեց՝ եկեղեցականաց կտակ ընել. «Ինչո՞ւ եպիսկոպոսներուն տալ այն դրամները, կ՚ըսէր նա, եւ ոչ աղքատներու եւ հայրենեաց պինուրներուն. նոր զարդարանքի՞ կարօտ են այժմեան եպիսկոպոսները...»: Եկեղեցւոյ կալուածները գրաւեց, պատճառ բերելով թէ վանականներ եւ քահանաներ կը գեղծանին անով, եւ յայտարարեց թէ այնուհետեւ տէրութիւնը թոշակ պիտի կապէր եկեղեցականաց:

Աղքատութիւնը տիրած էր ժողովրդեան մէջ, յանդուգն ծերունի մը հանճարեղ կերպով կայսրը հեղնեց այս բանիս համար:

Օր մը երբ նա բանակին առջեւ անցած իր պինուորները կը հրահանգէր, դողդոջուն ծերունի մը՝ գաւազանի մը վրայ յեց, կայսեր մօտեցաւ.

— Կը փափաքէի պինուոր գրուիլ, ըսաւ, նա:

Այս առաջարկը ամբողջ բանակը զուարթացուց, որուն չափազանց ուշ կը թուէր այդ հասակին մէջ՝ վառքի ասպարէզին մէջ նետուիլ:

— Գովելի փափաք, ըսաւ Նիկեփոր, կը կատարեմ զայն՝ թէ որ բաւական ոյժ կը զգաս դեռ պատերազմի մէջ մտնելու:

— Տէր արքայ, ըսաւ նա, ես կ՚անդրադառնամ՝ որ այժմ տարիքիս հետ կ՚աճի: Հատացուած քներս, գորս առջ երկու էշ բաւական չէին կրելու, հիմակ ես մէյնակ կարող եմ ուսիս վրայ կրել:

Երկու օրէնք ուղեց հաստատել Նիկեփոր, որ չատ չէին տարբերիր իրարմէ. եպիսկոպոսները կ՚ուզէր ինք որոշել, եւ արքայութեան բնակիչներն ալ ինքն ընտրած ըլլալու համար, հրամայեց պատերազմի մէջ մեռնողները սրբացնել եւ ոտնել:

Նիկեփոր ուսեալ էր, բայց պինուորա-

կան նիւթերու վրայ միայն կը դրէր։ Պատերազմական արուեստի վրայ դիրք մը ունի որ հասած է ձեռքերնիս, եւ որուն մէջ հետաքրքրական կտորներ ունի՝ հայ զինուորներուն մասին։ Նա կը գանգատի հայ պահապաններուն վրայ, որոնց վրայ կարելի չէ վստահիլ. կը ձանձրանան իրենց պաշտօնէն, անհոգութիւն կ'ընեն. նա յաճախ Հայաստանի քաղաքի մը մօտ կռուած ժամանակ՝ բնիկներէն մասնաւոր դունդեր կազմած է՝ պահպանութեան համար. բայց անոնք ալ թոշակը կ'առնուն, եւ պաշտօնին անուշադիր կը մնան։ Նիկեփոր իրաւունք ունի այս գանգատը ընելու որովհետեւ Լեւոն Հայկազն, – ուրիշ դէպքերուն մէջ այնքան քաջ, – պահպանութեան մէջ լաւագոյն ձիրք մը ցոյց չէր տար։ Եւքայիտեանց դիւղին մէջ գտնուած ժամանակ՝ ա՛յնքան զբօսանքի անձնատուր եղաւ, որ Աբրաքսիք յարձակեցան, գրաւեցին ամբողջ դումարը որ ամիսներ առաջ պէտք էր բաժնուած ըլլալ զօրքերուն՝ իբրեւ թոշակ։

Ընդհակառակն Նիկեփոր՝ յարձակման համար հարկաւոր կը տեսնէ հայկական դունդերը։ Յառնուրդի նախորդ օրը պէտք է այդ ուժով եւ կորովի մարդիկները՝ թշնամեաց բանակը գրկել. ա՛յնքան թա-

փով եւ ճարտարութեամբ կը կռուին, որ ողջ ողջ թշնամիները բանակը կը բերեն եւ գանոնք տանջելով՝ կարելի է տեղեկութիւններ ստանալ։ Հայկական այն դունդերը՝ Նիկեփոր Թասինարիի (Ταςινάριοι) կամ Թասինաբիա կը կոչէ, որ ըստ իրեն, հայերէն բառ մ'է եւ լրտես կը նշանակէ։ Տեսանողը բառէն մերձաւորագոյն մը չենք գտներ՝ այս խօսքը լուսաբանելու համար. արաբ եւ պարսիկ բառարանները նման ձայն մը չունին՝ «զինուորական լրտես» իմաստով։

Նիկեփոր որուն հայազգի ըլլալը կարելի չէ հաստատել որոշակի, բայց կ'ընդունուի իբրեւ հաւանականութիւն մը՝ եւ-ղոպացի պիտնականներէն – մանաւանդ որ մօր կողմէն ազգական էր Զմշկիկի եւ իր հայրը Վարդ կը կոչուէր, – բազմաթիւ դէպքերու մէջ՝ իր հայասիրութիւնը ցոյց տուց։

Կայսեր թիկնապահ դունդը, զոր կը կազմէին հայազգի հոկաներ, դժուած էր նաւական զօրաց հետ. տարբեր ցեղերէ ճուլուած բանակի մը մէջ բնականաբար պիտի չպակսին առեղծութիւն, մրցակցութիւն եւ նախանձ։ Այս անգամ սակայն խնդիրը՝ քաղաքական կռուի կերպարանք առաւ. վողոցի մը մէջ իրարու հանդիպե-

ցան հայ եւ նաւատորմղի զօրքերը, երբ կը գառնային Ս. Սոփիայէն, ուր նոր կատարած էին զաւակական արարողութիւնները. նախատեցին զիրար, յետոյ սուրերը մերկացուցին՝ եւ իրարու վրայ յարձակեցան. արիւնը փողոցը կ'ողողէր. զինակներ կ'իյնային երկու կողմէն. ոչ ոք կը համարձակէր՝ զինուած խումբերուն մէջ նետուելու: Նիկեփոր Հայոց կողմը բռնեց, եւ այնքան որոշ եղանակաւ որ Բիւզանդացիք սկսան վախնալ թէ մի՛ գուցէ կայսրը՝ Հայոց վրէժը հանելու համար քաղաքացիները ջարդել հրամայէ, որովհետեւ ժողովուրդն ալ յաճախ փողոցի մէջ առիթ կ'ունենար հայ թիկնապահներու եւ զինուորներու հետ կռիւ ընելու. սոսկ իրենց ամեհի քաջութեան հետ՝ ունէին անգութ զեղծումներ. Յոյները չէին հանդուրժեր անոնց ձեռք բերած չափազանց իրաւունքներուն: Արդէն երբ դեռ զօրավար էր Նիկեփոր, Միջագետքի մէջ, առիթ ունեցած էր անոնց բնաւորութիւնը ճանչնալու. նա տիրեց արաբական քաղաքի մը՝ որուն բնակչաց ներսում խոստացած էր. զերիներուն մէջ կային երեք հարիւր կանայք: Հայ զինուորներ յարձակեցան անոնց վրայ. արաբները՝ իրենց կանայքը պաշտպանելու համար զէնքի դիմեցին, ա-

րիւնհեղութիւնը սկսաւ երկու կողմէն. Նիկեփոր հայերուն իրաւունք տուաւ, եւ թողուց որ բոլոր Արաբացի գերիները ջարդեն:

Այս անգամ ալ ժողովրդեան մէջ սարսափեցնող մրմունջ մը կը թափառէր՝ թէ կայսրը Բիւզանդացւոց յանդգնութիւնը պիտի պատժէ:

Քաղաքական հանդէսի մ'առթիւ՝ Նիկեփոր ուզեց պատերազմ ձեւացնել կրկէսին մէջ: Ամբողջ ժողովուրդը խռնուած էր, առանց սակայն նախապէս հանդէսին այս նոր մասը գիտնալու: Յանկարծ փողերու ձայնը հնչեց, գրօշակներ պարզուեցան օդին մէջ, եւ հեծեալներու երկու բանակներ՝ գետին զղրդեցնելով, սուրերը շողացնելով օդին մէջ իրարու վրայ սկսան գիմել: Այս յանկարծական տեսարանը սարսափ ձգեց կանանց վրայ, եւ ամէն կողմ ձայն մը սկսաւ լսուիլ. «Կոտորածը սկսա՜ւ»: Ամէնքը բազմոցներէն վար վազեցին, ծերք, տղայք, կանայք խառնիխուռն ու դոռալով՝ սկսան փախչիլ. հովը մինչեւ հեռաւոր ափունքներ կը հասցնէր կանանց ճիչը, մարդկանց աղաղակը: Ի զուր Նիկեփոր՝ ձայնին բոլոր ուժգնութեամբը կը գոչէր թէ վտանգ չկայ: Ամէն ոք փախչելու զբաղած, ժամանակ չէր

դաներ եաեւ դառնալու եւ եղելութիւնը ոտուզելու: Ծերեր ու պառաւներ ոտնակոխ եղան, եւ հրապարակին վրայ մեռան. առջեւէն վազողները՝ անոնց ձայնը լսելով՝ դեռ աւելի կը հաստատուէին իրենց այն համոզման վրայ՝ թէ կոտորած մը ըսած է:

Վտանգը անցնելէն յետոյ՝ ժողովուրդը իր վրէժը առաւ՝ քարկոծելով ու նախատելով ընիկեփոր անընդհատ՝ ամէն փողոցի մէջ՝ ուսկից կ'անցնէր: Կայսրը, երբեմն նիւթ ժողովրդական երգերու, հիմա անոնց երգիծաբանութեանց առարկան եղած էր: Կայսերական զգեստները միջակ անձի համար չափուած էին. Նիկեփոր այնչափ կարճ էր՝ որ կը թաղուէր անոնց մէջ, եւ ժողովուրդը կը հեղնէր այն զերձակները՝ որ չէին կրցած դուշակել թէ ինչպիսի՛ անչուք կայսր մը կրնար դալ ապագային:

Արտաքին քաղաքականութիւնը հակապատկերն էր ներքինին: Կայսրը անձամբ Արաբացւոց դէմ գնաց, նոր հարուածներ տալու: Երբ Մանազկերտի քով կը զբոնուէր, Տարօնի իշխանները Գրիգոր եւ Բագրատ, որդիք Աշոտի, իրեն ներկայացան եւ իրենց դաւառը կայսեր ընծայելով պատրկութեան աստիճան եւ մեծամեծ կալուածներ ստացան Թէպէտ Ռոմանոսի ժամանակ արդէն Տարօն, Հոռվմայեցւոց հըպատակած էր եւ իրենց Գրիգորիկ իշխանը, այս պատճառաւ, առատ թոշակ ստացած էր Լեկապենոսէ՝ եւ ամուսին մը՝ կայսերական ընտանիքէ, հանդերձ ուրիշ բազմաթիւ առանձնաշնորհութիւններով՝ որ Աշոտ Երկաթի նախանձը կը չարժէին, ինչպէս կ'իմանանք Կոստանդին Պերփերուժէնի՝ Տէրութիւնը ի՛նչպէս պէտք է կառավարել մատեանէն:

Նիկեփոր Եղեսիայէն անդին անցաւ, Միջագետքի մէջ աւերակներ սփռեց, Արաբիոյ մէջ սարսափ, յետոյ Պոլիս դարձաւ՝ յաղթանակը կատարելու: Բուլղարներուն պատերազմին ալ՝ յաղթութեամբ վերջացաւ: Քանի Նիկեփորը, որ պալատին մէջ ճղնութեամբ կ'ապրէր, աւելի եղաւ Թէոփանոյի. սա Զմշկիկի կայսերութիւն խոստացաւ, անոր սպաննել տուաւ իր ամուսինը, եւ գանի գահ բարձրացուց:

Վասիլ Բ.ի կեանքը փոքրիկ փոփոխութիւն մ'ալ չէր կրած. Նիկեփորի տեղ՝ Զմշկիկի սլիտի հնազանդէր: Միայն իր մայրը, Թէոփանոյ, աքսորուեցաւ պալատէն, որովհետեւ հայրապետը այդ պայմանաւ միայն յանձն կ'առնուր կայսր ճանչնալ զՁմշկիկ: Առանձինն խօսեցանք

սոյն դիւցազին վառահեղ կեանքին վրայ, որ այնքան եղերերգական մահով վերջացաւ: — Ջմշկիկի վերջին վայրկենին՝ ապատութեան ժամը հնչեց Վասիլ Բ.ի համար (976): Յետ երեքտասան տարի իբրեւ անուն մը ապրելու, հուսկ ապա կ'անձնաւորուէր, եւ ինքզինք միայնակ կը գտնէր իր գահուն վրայ: Այդ գահուն նոր հոգի մը, (որ եթէ Նիկեփորինը չէր կամ Ջմշկիկինը՝ գէթ անոնց կը նմանէր), դիւցազնական հոգի մը, — վառքերու օրինակէն առեղծուած, — կը մտնէր իր մեղկ մարմնին մէջ՝ եւ զայն պղնձի կը փոխարկէր: Աղաւնի նիրհած էր, առիւծ արթնցաւ: Ջուարթ պալատականը՝ բիրտ զինուորի փոխուած էր: Ջօրավար դարձաւ այն պահուն՝ երբ իրապէս կայսր կ'ըլլար:

Գ.

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ. — ՀԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՄԸ ԿԱՅՍՐ ՀՌՉԱԿՈՒԱԾ. — ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԴԵՐ ՄԸ. — ԼԵՒՆՑԻՒՆ ԱՒԱՋԱԿԸ. — ԽՆՋՈՑՔ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄ:

Վասիլ Բ.ի թագաւորութիւնը ապստամբութեամբ սկսաւ:

Վարդ Հայազդին, Սֆլերոս կոչուած, սպարապետ Արեւելեան դունդերու, պաշտօնանկ հրատարակուեցաւ: Հայ զօրավարը, առանց վրդովելու, փոխադարձաբար կայսրը պաշտօնանկ յայտարարեց: Զինուորական ոյժը իր ձեռքին մէջն էր, բոլոր հրջակայ իշխանները իրեն կուսակից էին. ամէն պարագայ կը նպաստէր իր դիտումներուն, բաց ի մէկէ մը. իր Ռոմանոս որդին Պոլիս կը գտնուէր. Վարդ Սքլերոսի սիրտը կը ճնշուէր այն մտածման տակ՝ թէ իր վառքին համար՝ սիրելի որդւոյն կեանքը զոհ պիտի երթայ: Պէտք էր նախ զայն զաղտնապէս ազատել իր թշնամեաց ձեռքէն. Անթէմ անուամբ զօրավար մը, ճարտար ու տիրապետ, առանձնեց այդ վիպասանական գերը: Գունդի մը հետ Բիւզանդիոն վախաւ, եւ հոն սկսաւ ժողովուրդը պատերազմի դրդռել Սքլերոսի դէմ:

Ամէն տեղ դաւաճան ու բռնաւոր կ'անուանէր զայն, եւ իշխաններուն կը բացատրէր՝ թէ հայ ապստամբը ի՛նչ ծրագրի պիտի հետեւի: Բոլոր Բիւզանդացիք այն համոզումը կազմեցին՝ թէ Անթէմ ժողովրդի Սքլերոսէն, օրինաւոր կայսեր դատը կը պաշտպանէ, եւ իբրեւ տեղեակ հանգամանքներուն՝ պէտք է վստահիլ իր խորհուրդներուն վրայ: Անթէմ, իր հաւատարիմներու ձեռքով՝ իմացուց Ռոմանոսի որ վախճանեան պատրաստուի, յետոյ չարու-

նակեց իր եռանդուն քարոզները հայրենեաց վտանգաւոր թշնամւոյն դէմ։ Ամէն կտակած քնացած տեսնելով, յափշտակեց Ռոմանոսը եւ իր դունդովը մխաին Սքլերոսի բանակը հասաւ, ուր ընդունուեցաւ մեծ ոգեւորութեամբ։

Վարդ Սքլերոս երկու բան հարկաւոր կը տեսնէր յաջողութեան համար. — պինուռը եւ դրամ։ Առաջինը առատօրէն տըւին իրեն՝ Արաբացիք եւ մանաւանդ Հայեր որ առաջինն եղան զվարդ Սքլերոս կայսր ճանչնալու, եւ որոնց կ'առաջնորդէին Անդրանիկ Մոկացին եւ Գրիգոր ու Բագրատ եւ Ռոմանոս Տարօնեցիները։ Դրամը հայթայթելու համար ձեռք առաւ այն միջոցը՝ զոր միայն լեռներու պատթը բնակող աւազակները սովոր են ընել. կը յարձակէր հարուստներու վրայ, զերի կը բռնէր եւ մեծ գումարներ ստանալէ վերջ միայն զանոնք կ'արձակէր։ Նիկոմիդիոյ եպիսկոպոսը միջամտելու եկած ըլլալով, վարդ Սքլերոս իր կարմիր մոյկերը ցոյց եւ ըսաւ.

— Այս մոյկերը հագուողը՝ այլ եւս անկարող է զանոնք հանելու. — բոլոր աշխարհս իրեն կը նայի։ Քառասուն օր ժամանակ կու տամ կայսեր՝ որ իր ընելիքը մտածէ։

Վասլի բանակը յառաջ կու գար՝ Պետրոս Փոկասի հրամանատարութեան տակ. մասնական բաղխումի-մը պահուն սպանուեցաւ հաւատարիմն Անթէս, Սքլերեանք յաղթուեցան, եւ հայ զերիները սպանուեցան՝ անզութ չարչարանքներով։

Սքլերոս այս պարտութեան վրէժն առաւ տիրելով Լիւկանդէ, ուր հայ զաղթականութիւն մը կը բնակէր։

Ախոյեան բանակները իրարու հանդիպեցան՝ առանց յանդգնելու յարձակողականը սկսիլ։ Վարդ, թշնամիները խաբելու համար մեծ խնջոյքի մը պատրաստութիւն սկսաւ տեսնել. Պետրոս Փոկասի լրտեսները խոկոյն հաղորդեցին տպարապետին՝ այս դիտումը։ Ծանր պարապայ մը թուեցաւ քրեն. իր Բուլղանդացի զօրքերը, հեռուէն խորտիկներ եւ ըմպելիքներ տեսնելով՝ կրնային հրապուրուիլ, եւ թշնամեաց կողմը անցնիլ։ Վտանգին առջեւն առնելու համար՝ փութաց մեծադոյն խնջոյք մը պատրաստել։ Վարդ ալ ճիշդ այս բանին կը փափաքէր։ Յարձակեցաւ թշնամեաց վրայ, կոտորեց, վախուց։ Անհիւք քաղաքը եւ բազմաթիւ իշխաններ, առնձնատուր եղան, նոյնպէս Ատտալիոյ նահատորմիղը՝ որուն ծովակալ անուանեց Փուրդիկ անուամբ հայ մը. սա

Յունաստանի կղզիներուն տիրեց եւ արդիլեց Պոլիս պաշար տանիլ. միայն այս հնարքը բաւական էր Սքլերոսի յաղթանակը ապահովելու, եթէ կայսերական նաւատորմիղը Աբիւդոսի քով՝ Հուրդիկի նաւերը՝ բոցերու տակ չոչնչացնէր:

Վասիլ Բ. անբաւական տեսնելով Պետրոս Փոկասը՝ միայնակ Սքլերոսի դիմադրելու, Լեւոն զօրավարը ղրկեց Յովհան պատրիկին հետ: Անոնք ղէնքերէ աւելի՝ ընծաներ բերած էին հետերնին, սպառնալիքի հետ՝ խոստումներ: Վարդ՝ դեղթափը դառաւ անոնց ազդած հրապոյրին. բանակին մէջ կը պատէր «Զօրականք իմ, դիւցէլով, թշնամեաց խոստումները մէկ մէկ քաջալերական պէտք են ըլլալ ձեզի մեր սկսած գործը ի գլուխ հանելու համար: Ապստամբներու ընծայ բաշխելը՝ ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ զանոնք նուաճելու ուրիշ միջոց չունենալ: Ուրեմն, զօրականք իմ, եթէ այսպէս, մեծագոյն պատիւներ պատրաստ են ձեզի, փոքրագոյնին համար՝ մի՛ զարտուղիք ձեր ընտրած ճանապարհէն»:

Վարդի դինուորները՝ մեծաւ մասամբ փոքր Հայքէն՝ եւ Կապադովկիայէն էին. Լեւոն, դիրենք պատժելու համար՝ յարձակեցաւ իրենց ծննդավայրին վրայ, դիւղեր, քաղաքներ կ'այրէր, ընտանիքներ դերի կը տանէր: Ծնողական գորովը մեծ ազդեցութիւն ըրաւ Վարդի կուսակիցներուն վրայ. սիրով յանձն կ'առնէին իրեն համար մեռնիլ. բայց երբեք խոստացած չէին իրենց եղբայրներուն կեանքն ալ իրեն պոհել:

Դ.

ՌՈՄԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻՒՆ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ՍՊԱՆՈՒՄԸ. — ԲԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՉԱԽՉԱԽՈՒԱԾ:

Հայ սպարապետը, Լեւոնի հնարագիտութիւնը յաջողութեամբ պսակուած տեսնելով, անոր արշաւանքին առջեւ թումբ մը կանգնել որոշեց. Ռոմանոս Տարօնեցիին եւ Վուրց իշխանին հրամայեց ընդ առաջ ելլել անոր՝ միայն արգելք ըլլալու համար անոր ընթացքին, եւ ոչ եթէ պատերազմ տալու:

Ռոմանոս, թեթեւաշէն դունդերով, հողմերու երագութեամբ, կապադովկիա մտաւ՝ Լեւոնի բանակը վնասելով: Նա լեռան մը ծայրը կը դանուէր. հանդիպակաց դագաթ մը իրեն բանակեցաւ ընտրեց. Օքսիլիդոս դղեակը երկու բանակները կը բաժնէր իրարմէ:

Ռոմանոսի լրտեսները, այլեւայլ տարազներով ծպտուած, կը թափառէին չըջակայ գիւղերու եւ լեռներու մէջ:

Երեկոյեան դէմ անոնցմէ մի քանին ներկայացան զօրավարի վրանին առջեւ՝ խմացնելով թէ կարեւոր լուր մը ունին հաղորդելիք:

— Հալէպի Արաբները վաղը պիտի անցնին մեր քովէն՝ կայսեր տանելու համար տուրքերը՝ զոր խոստացած են վճարելու: Զինուորներու բազմութիւն մը դանձը կը պաշտպանէ ճամբուն վրայ:

— Եթէ կայսրը Վարդն է, լսաւ Ռոմանոս, սխալ տեղ կը տանին տուրքերնին: Իրաւունքը մեզի կը պատկանի. եւ այս պարագային՝ այդ դրամարները մեզի մեծ ծառայութիւն կարող են մատուցանել:

Իսկոյն Ռոմանոս ժողովքի կանչեց իր տորակարզեալ զօրավարները, ու խորհուրդը առաջարկեց անոնց քննութեան. ընչաքաղցութենէ ոգեւորուած, ոչ ոք հակառակ կարծիք յայտնեց. որոշեցին թէ ե՛րբ պիտի սկսէին յարձակումը, ի՛նչ եղանակաւ, եւ ի՛նչ մեքենայութեամբ. ա՛յնքան ապահով էին իրենց յաջողութեան վրայ, որ, ապագային ո՛ եւ է դժուարութեան առիթ չտալու համար, որոշեցին նաեւ թէ իւրաքանչիւր զօրավար եւ

գինուոր ի՛նչ բաժին պիտի ունենար այդ դրամներէն: Բաղդը սակայն այլապէս վճռած էր: Լեւոն դուշակած էր Ռոմանոսի դիտումները, ու պատրաստուած՝ անոնցմէ օգտուելու: Երկրորդ առաւօտ արբանեակ բանակը կը նշմարուի հորիզոնին վրայ. Ռոմանոս կը սպասէ որ մօտենան. հազիւ անոնք դղեակին քով հասած էին, փողերու դոռոմով, զէնքերու շառաչով, կատաղութեան աղաղակներով, արիւնհեղութեան դրօշակներով, լեռնային ժայռի մը նման՝ կը զահավիժի Արաբացւոց վրայ: Լեւոնի սպասած վայրկեանն էր. փողերու եւ ռազմիկներու աղաղակով Ռոմանոսի բանակին վրայ կը յարձակի, կը ջրջապատէ, կը շփոթեցնէ, կը ջարդէ: Նա հրամայած էր մասնաւորապէս հայ գինուորներուն բնաւ չխնայել, որովհետեւ «Հայ» բառը, այս շփոթութեան տարիներուն մէջ, վարդի կտւսակից կը նշանակէր:

Այս պարտութիւնը բարոյական մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Սքլերոսի հպատակներուն վրայ, անհրաժեշտ էր որ նա մեծ յաղթանակ մը տանէր, ոյժերու հաւասարակշռութիւնը գտնելու, իր գինուորներուն սիրտը վերստին ոգեւորելու, վերջապէս իր հաւատարիմներու մահուան վը-

ըէժն առնելու համար: Զախող դիպուած մը, որ մարդուն անվստահ ըլլալ՝ ապագան որոշ կերպով ծրագրել կը սորվեցընէ՝ յաճախ յաջողութենէ մը աւելի կ'արժէ: Սքլերոս տաղնապով կը դործէր, Լեւոն անհոդաբար: Եւ երբ երկու մեծ բանակները իրարու խառնուեցան, վճռական պատերազմը Սքլերոսի նպաստաւոր եղաւ: Բիւզանդական բանակեցաը, գարնանային կանաչութեանց մէջ, դեղջկական դերեզմանոցի մը երեւոյթն առաւ: Ցունաց բոլոր զօրավարները Օքսիւիթի քովը մեռան, կամ դերի ինկան: Վարդ Սքլերոս ոչ մէկ արդելք կը տեսնէր այնուհետեւ՝ իր ճանապարհին վրայ: Հասաւ Բիւթանիա, պաշարեց Նիկիան. հոս կը հրամայէր Մանուէլ Կոմնենոս: Մեքենաներէն յուսախաբ, սովի օդնութեանը դիմեց Վարդ. իր նպատակին մօտ էր արդէն, երբ գայն կորսնցուց Մանուէլի մէկ հնարքէն խաբուելով: Նա բազմաթիւ չեմարաններ լեցուց աւազ պարունակող պարկերով որոնց երեսը միայն ցորենով ծածկուած էր: Ցետոյ չըջեցուց Վարդի զինուորներէն մին, որ դերի բռնուած էր, իր աւազի չեմարաններուն մէջ. «Տե՛ս, ըսաւ նա, ո՛րքան ցորեն ունինք դեռ, եւ դեռ ո՛րչափ կարող ենք դիմադրել. բայց որովհետեւ

միշտ սիրով ապրած եմ Վարդի հետ, յանձն կ'առնում քաղաքը իրեն մատնել, պայմանաւ որ քաղաքէն կարենամ ելլել անվտանգ, հետս տանելով ինչ որ կ'ուզեմ»: Եւ քիչ յետոյ ցոյց տուաւ թէ ի՛նչ կը սքօղէր այս բացատրութեան տակ: Որչափ զինուոր եւ հարստութիւն կար քաղաքին մէջ, Կոմնենոսի հետ Բիւզանդիոն դաղթեց: Վարդ՝ Նիկիա մտաւ: Իր դերիին առաջնորդութեամբ դիմեց նախ ցորենի չեմարաններըը, զոր իր յաղթանակի լաւագոյն ապարը կը համարէր, եւ ուր մեծաքանակ աւազ միայն գտաւ:

Բիւզանդիոնի ժողովուրդը, տագնապալից ակնկալութեան մէջ սուրհանդակներու կը սպասէր, կը խռնէր անոնց շուրջ՝ տեղեկութիւն մը կորզելու համար: Գոյժերը երթալով կը մեծնային: Օքսիւիթի արիւնահեղ խառնուրդէն յետոյ, երբ ժողովուրդը կը հարցնէր անոնց թէ ի՛նչ եղաւ պատերազմը, կը ստանային իրը պատասխան.

— Կայսերական բանակը ջախջախուած է:

— Պետրոս Փոկա՞ս.

— Սպանուած:

— Յովհաննէս պատրի՞կ.

— Սպանուած:

— Թէոդոր եւ Նիկեփոռ զօրավարնե՞րը·

— Կուրցած :

— Լեւոն, ընդհանուր սպարապե՞տը·

— Գերի բռնուած :

Այսպէս ո՛չ մէկ անուանի զօրավար ազատած էր նախատական ճակատագրէ մը· յուսահատ լքում մը տիրած էր ժողովրդեան վրայ· յանկարծ Նիկիոյ առումը դուժուեցաւ : Մայրաքաղաքի աչառարկներէն՝ Բիւզանդացիք նշմարեցին Վոսփորի բլուրներուն վրայ ճերմակ վրաններու բազմութիւն մը որ աղաւնիներու երամ մը կը թուէր, կանաչուխեանց մէջ թառած :

Հայ թագապահանջը Պոլիս հասած էր :

Ե·

ԿՐՕՆԱԻՈՐ ՄԸ՝ ՎԱՐԴ ՍՓԼԵՐՈՍԻ ԴԷՄ ԴՐԿՈՒՆԱՒ· ՎՐԱՅԻՆԵՐՈՒ ՓԱՋՈՒԹԻՒՆԸ· — ԵՐԿՈՒ ՍՊԱՐԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ՄԵՆԱՄԱՐՏԸ :

Առաջաստանաւը՝ յունական արշիպելագոսի եղերքէն սահած ժամանակ, կը նշմարէր՝ Քիոսի ծովափին վրայ՝ թափառական սուրեր մը, դալկահար դէմք մը, ուր ներանձնացման մելամաղձիկ նշոյլին հետ՝ յուսահատ կատաղութեան ամպը կը թափառէր :

Կրօնաւորի զգեստը կը կրէր ան, բայց զինուորներ կը պատէին իր չուրջ, հսկելով իր ամէն քայլերուն վրայ :

Աքսորեալ մ՚էր ան : Նաւորդները յուզմամբ մատնանիշ կ՚ընէին Վարդ Փոկասը, Բիւզանդիոնի մեծատոհմ զօրավարներէն մին, որ փորձած էր Զմշկիկը գահընկէց ընել, անոր թագը գլուխէ, բայց բաղդէն մատնուած՝ դատապարտուած էր միայնութեան :

Աքսորեալ զօրավարը յաճախ անէծքներով կը կրկնէր «Վարդ Սքլերոս» անունը, որովհետեւ նա գործիք եղած էր Զմշկիկի՝ գինքը թշուառութեան խորը ձգելու համար :

Տարիներ անցան· նա արդէն ընտանեցած էր խաղաղ միակերպութեան, երբ նաւ մը կանգ առաւ կղզւոյն առջեւ· կայսեր սուրհանդակներ ծովափ ելան եւ յանուն Վասիլ Բ·ի գինքը ազատ հրատարակեցին պատժէ, սպարապետ անուանեցին, եւ հրամայեցին երթալ Վարդ Սփլերոսի դէմ, որ ապստամբած էր : Վրէժխնդրութեան զգացումը ցոլաց կրօնաւորի դէմքին վրայ· ողջունեց սպարապետի զգեստները՝ որոնցմէ այնքան տարիներ բաժնուած մնացեր էր· նաւ մտաւ եւ գիմեց Բիւզանդիոն :

Հոն սակաւաթիւ դունդեր միայն պըտաւ, որոնք անկարող էին Սքլերոսի դիմադրել. յունական մեծ բանակը Կեսարիա կը գտնուէր, եւ անոնց մօտ երթալու համար՝ պէտք էր իր կեանքը վտանգի դնել. Սքլերոս ցամաքի ճամբաները զոցած էր, իր որդին՝ ծովու: Վարդ Փոկաս, որ իր վրէժը յաղեցնելու համար որոշած էր ո՛չ մէկու կեանքին խնայել, եւ ոչ իսկ իրենին, մութ գիշեր մ՚ընտրեց, ծպտեցաւ, եւ նաւ մը մտնելով՝ թշնամիներու մէջէն եւ ամէն վայրկեան ձերբակալուելու եւ ծրագիրը կորսնցնելու սրտատրոփ մէջ՝ անցաւ Վոսփորէն, եւ ցամաքէն սրարշաւ Կեսարիա դիմեց: Հաւաքեց դունդերը, բարեկարգեց, իր ներկայութեամբ ոգեւորեց զանոնք, եւ դիմեց դէպ ի Վոսփոր՝ Սքլերոսը եռեւէն պաշարելու, եւ մայրաքաղաքին կողմը մղելով՝ երկու սուրի մէջ ձգելու համար զանիկա:

Բայց Վարդ Սքլերոսի լրտեսներն ամէն չարժում լմացուցած էին իրեն. լաւագոյն կը թուէր իրեն՝ թշնամի բանակներուն հետ առանձին կռուիլ եւ չախչախել զանոնք՝ մինչեւ ի առաջ: Պաշարման բոլոր պատրաստութիւնները ընդհատելով՝ դիմեց Փոկասի դէմ, որ Ամորիում քաղաքը հասած էր:

Հայկական դունդերը՝ որ Վարդ Սքլերոսի դաշտը կը պաշտպանէին, նախորդ բաղխումներու մէջ այնքան կոտորած տըւած էին Ցունաց, որ ասոնք իրենց բոլոր եռանդը կորսնցուցին՝ հեռուէն հայ ռազմիկները նշմարելով: Որքան Փոկաս դիւցազն հանդիսացաւ, նոյնքան իր զօրքերը՝ վատ: Ասոնք՝ տակաւ դիմադրութենէ մը յետոյ՝ փախչիլ սկսան: Փոկաս միայն թշնամեաց մէջ նետուած՝ անոնց բանակը կ՚ակօսէր. հեծեալներ գետին կը փռէր, վիրաւորներ ու դիակներ թողլով եռեւէն՝ նոր ճանապարհ մը կը բանար: Մինչ զբաղած էր արիւնհեղութեան, ձիու մը քաշտատրոփ արշաւանքը լսեց իր եռեւէն. ետ դարձաւ նայելու. ճանչցաւ Կոստանդին Գաբրասը, թշնամի զօրավարներէն մին, որ խառն մէջ զինք կը փնտռէր. երկու սխոյեաններն իրարու ուղղեցին խոժոռ նայուածքներ, սպառնալիքներ, հարուածներ. մինչդեռ զիրար բռնած գաշոյնի տեղ մը կը փնտռէին զրահներու բացուածքին մէջ, Փոկաս ծռեցաւ, խոյս տուաւ եւ ետ գառնալով լախտի ծանր հարուած մ՚իջեցուց Գաբրասի սաղաւարտին վրայ. զրահներու չառաչ մը լսուեցաւ եւ Գաբրաս գետին փռուեցաւ, քարի պէս անշարժ: Սքլերոսի զօրքերը անկեալին չուրջը խուժե-

ցին, անոր մարմինն ազատելու եւ վրէժ առնելու համար, բայց Փոկաս արդէն անհետացած էր. Դաբբասը վերուցին եւ իր վրանը տարին՝ ուր ուշաբերեցաւ եւ բժիշկներու յանձնուեցաւ:

Կայսերական բանակն արդէն սկսած էր կանոնաւոր նահանջ մը. յոյն զօրաց մէկ մասը ետ կը քաշուէր, միւսը՝ չարունակելով պատերազմիլ՝ անոնց վախուստը կ'ապահովէր: Փոկաս դրաւեց Խարճեանի բերդը եւ հոն ամրացաւ:

Ցետ նորանոր պատրաստութեանց՝ երկրորդ պատերազմ մը տուաւ Սքլերոսի դէմ, եւ երկրորդ պարտութիւն մ'ալ կրեց:

Փոկաս՝ Խաղտեաց իշխան եղած ժամանակ՝ բարեկամացած էր Դաւիթ Կիւրապաղատին հետ, զոր Աշողիկ հայազգի կը ներկայացնէ եւ Տայոց իշխան, իսկ Կեդրենոս՝ Վրաց իշխան (էջ 431):

Սուրհանդակներ ղրկեց Դաւիթի, խնդրելով վրացի զօրքերով օգնութեան գալ իրեն, եւ ըստ կարելւոյն չուտով:

Քիչ յետոյ հասաւ Դաւիթ քաջերու բանակով մը՝ որ խրախոյս ընծեց պարտեալներուն: Սքլերոս բանակած էր Փանքալիա ընդարձակ դաշտին մէջ, ուսկից Ալիւս գետը կ'անցնէր, եւ որ շատ յարմար էր հեծելազունդի չարժումներուն: Իմանալով

Փոկաս որ ապստամբը Արաբացիներէն օգնութիւն ուղած է, փութաց պատերազմ տալ՝ քանի որ նա դեռ զուրկ էր օգնութենէ:

Պատերազմը տեղի ունեցաւ անսովոր կատաղութեամբ: Վրացի եւ յոյն դունդերը, մրցանքի մէջ դրուած, իրարու քաջութիւն կը ներշնչէին: Խառնուրդը յանկարծ ընդհատեցաւ. երկու բանակները հաւասար քայլերով սկսան ետ նահանջել. պիրենք բաժնող անջրպետն երթալով կը մեծնար, կազմելով կրկէս մը. երկու սպարապետները պիրար մենամարտելու հրաւիրած էին՝ այնքան երկտասարդներու անպարտ արիւնը ձրի տեղ չթափելու համար:

Թշնամի բանակներն անհամբեր կերպով երկու ախոյաններուն կը նայէին, որ իրենց չքեղ տարազին մէջ, ոսկեսարաս նժոյգներու վրայ, մոլեգնաբար իրարու վրայ յարձակած պահուն, դիւցազնի զապալիարը իրենց մէջ կը մարմնացնէին վսեմութեամբ:

Զինեալ հանդիսականներն աչքերնէն չէին վրիպեցներ ամենէն փոքրիկ չարժումը, ամենէն փոքրիկ հնարագիտութիւնը, եւ աղաղակներով իրենց վախը, ուրախութիւնը կը բացատրէին: Մենամարտը քանի

մը վայրկեան տարտամ մնաց երկու սպարապետներու ճարտարութեան չնորհիւ. բայց Փոկասի բանակը տարտափի բացադանչութիւն մ՚ըրաւ, երբ Սքլերոս, որուն բանականութիւնը խաւարած կը թուէր կատաղութենէն, ահեղ թափով մը դաշոյնը Փոկասի կուրծքին մխեց: Փոկաս ծռեցաւ. «մեռա՛ւ» դոչեցին ամէնքը, մինչ նա յանկարծ վերականգնելով՝ թշնամւոյն վրիպած հարուածը հեղնեց, եւ լախտով այնպիսի հարուած մը տուաւ Սքլերոսի՝ որ նա անշունչ իր ձիուն վզին վրայ ինկաւ եւ իր արիւնով երիվարը ներկեց: Իր զօրականները փութացին զինք վար առնելու. դաշտին մէջ աղբիւր մը կը բղխէր. անոր մօտ տարածեցին Սքլերոսը. ջրով ուշաբերել ջանացին զինքը եւ յորդահոս արիւնը լուացին: Բայց իր արիւնաներկ ձին, Եգիպտոս անուամբ, սկսաւ բանակին մէջ վազել միայնակ: Հեռաւոր դունդերը՝ որ եղելութեան չէին կրցած ականատես ըլլալ, Սքլերոսը մեռած կարծելով, մեծ դուշակութիւններով զիրար սարսափեցուցին եւ փախչիլ սկսան: Փոկաս բըլրան մը կատարը կանգնած՝ իր բանակը կարկատելու զբաղած էր: Թշնամեաց տաղնապը տեսնելով հեռուն, «Վայրկեանն է, ո՛վ քաջեր, դոչեց նա, իջէ՛ք,

սպաննեցէք. յաղթանակը թո՛ղ մեր նախորդ պարտութիւնները քաւէ»: Սքլերոսի բանակը՝ որ արդէն առանց թշնամին իր եռեւն ունենալու տաղնապալից կերպով կը փախչէր, աննկարագրելի չփոթութեան մէջ ինկաւ՝ Փոկասի բանակին աղմուկը լսելով: Բազմութեամբ Ալիւս գետը կը նետուէին եւ իրարու ճամբան գոցելով՝ միասին կը խեղդուէին. գետափին վրայ տատամսողներն յանկարծ մահաբեր հարուած մը կ՚ընդունէին, կամ չղթայի զարնուած՝ Փոկասի առջեւ կը տարուէին: Այսպէս չահեցաւ Փոկաս յաղթութիւն մը, որ Եգիպտոս ձիուն անունը պիտի անմահացնէր:

Փոկաս՝ փախստականներուն մէջ վարդ Սքլերոսը կը փնտռէր, բայց նա արդէն ազատած էր, եւ իր Կոստանդին եղբօր եւ երեք հարիւր զինուորաց հետ կը դիմէր Նէոկեսարիա:

Թագաւորհանդիսը ամենախոր տխրութեամբ կը մտածէր ճանապարհին վրայ իր կորսուած կայսրութիւնը, փառքը, զորս չօշափելու չափ մօտեցած կը կարծէր: Այնուհետեւ միայն մէկ յոյս կը մնար. — Պաղտատու ամիրային օգնութիւնն ուզել. այս նպատակաւ իր Կոստանդին եղբայրը ղրկեց առ Խոսրով ամիրայ Բաբելոնի (այս

սխալ անունը կը գործածէ Կեդրենոս, յէջ 433), բայց պատասխան չստանալով, ո-րոշեց՝ Թեմիստոկլի նման՝ անձամբ իր Թշնամւոյն ներկայանալ (976):

Զ.

ՎԱՐԴԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ՊԱՂՏԱՏՈՒ ԲԱՆՏԸ. ԲՈՒՆԻ ԵՐԿՐՊԱԳՈՒԹԻՒՆԸ:

Պաղտատու ամիրան իր քաղաքականուԹեան համար ոչինչ կը տեսնէր աւելի վտանգաւոր՝ քան Սքլերոսի ապստամբուԹիւնը. Թշնամւոյն ներքին երկպառակուԹիւնը նոյն արդիւնքը պիտի տար իրեն, եւ առանց զոհողուԹեան, ինչ որ երկարատեւ պատերազմներ, զոր պէտք էր ի՛ր ծախիւք եւ ի՛ր զօրքերով մղել:

Աբքունական պալատին մէջ՝ սարսափ ազդեց այն լուրը՝ Թէ Վարդ Պաղտատու ամիրային դիմած է: ՏէրուԹիւնը միացած կը տեսնէր երկու Թշնամի, որոնց իւրաքանչիւրին առանձինն յաղԹելու կը տարակուսէր: Վասիլ Բ. իր վերկուԹիւնը հեռատես քաղաքականուԹեան մէջ կը տեսնէր. — Պաղտատու ամիրան՝ մեծազոյն խոստումներով՝ իր կողմը ձգել: Խոստացաւ անոր՝ բոլոր արաբ զերեալները ազատել, միայն մէկ զերի մը խնդրելով իր

մէն՝ իբր փոխանակուԹիւն. — Վարդ Սքլերոսը: Ամիրան յանձնառու եղաւ ապըստամբը յանձնելու՝ եԹէ Վասիլ Բ. ոչ միայն զերուած զինուորներն, այլ նաեւ զերուած քաղաքներն իրեն դարձնէր. խիստ պայման մը, որուն համակերպիլ չկարենալով Վասիլ՝ հռետորուԹեան դիմեց, զրելով ընդարձակ նամակ մը, որով կը պաշտպանէր՝ Թէ Թագաւոր մը պէտք է սկզբունքով հակառակ ըլլայ ո՛ եւ իցէ ապըստամբի, եւ Թէ՝ անհնազանդուԹիւնը պատուհասելը չհաւատը է միշտ իրենց, եւ հասարակաց պարտք Թագաւորաց: Պատգամաւորը՝ որ կը կոչուէր Նիկեփոր Ուբանիոս, այս նամակէն զատ՝ կը բերէր երկրորդ մ'ալ՝ Վարդ Սքլերոսի հասցէին, լի յորդորներով՝ իր ապստամբուԹեան վրայ ապաշխարելու: Վարդ՝ ամիրապետը յորդորեց պատգամաւորը ձերբակալել տալու, զրպարտելով Թէ ան՝ ուրիշ նպատակաւ չէ զար՝ բայց եԹէ սպաննելու ինքնին ամիրապետը: Սա Ուբանիոսը քննուԹեանց ենԹարկեց, եւ ,անոր վրայ կրկին նամակները գտնելով՝ բանտ զրաւ զայն: Ա. Սքլերոս զրուածն յայտնապէս կ'ապացուցանէր՝ Թէ նա եկած է՝ ոչ Թէ միուԹիւն մը կազմակերպելու ամիրային հետ, այլ Սքլերոսը անկից բաժնելու: Պատգա-

մաւորը բանտարկուեցաւ՝ պատժուելու համար, Սքլերոսն ալ՝ որպէս զի վախչէլ չկարենայ:

Բանակցութիւնք կը չարունակուէին կայսեր եւ ամիրապետին միջեւ, իւրաքանչիւրը չնայելով ոչ մէկ կէտի մէջ իր պատուոյն վիրաւորանք մը յանձն առնել: Այս դժացումը ծիծաղելի միջադէպերու կը յանդէր: Արաբացի պատգամաւորը, օրինակ լինն, չէր ուզեր կայսեր ներկայանալէ առաջ, սովորութեան համեմատ, գրան առջեւ անոր երկրպագել: Բիւզանդացիք՝ որոնց հանճարեղ դիւաեր չէին պակսեր, իր կամքը փոխել չկարենալով՝ կայսեր դուռը փոխել մտածեցին: Մի քանի ժամուան մէջ այնչափ ցածցուցին դանիկա՝ որ անկարելի էր անցնիլ՝ առանց բոլի երկրպագութիւն ընելու: Բայց այս հնարադիտութիւնը սպասուած յաջողութիւնը չդտաւ. որովհետեւ արաբացին, նախանձախնդիր իր պատուոյն, թիկունքը կայսեր դարձուցած՝ ներս մտաւ:

Սքլերոսի հանճարը այնքան վստահութիւն ներշնչած էր իր կուսակիցներուն, որ իր բանտուելէն վերջ ալ՝ չորս տարի անոնք հաւատարմութեամբ իր դատին համար կռուեցան: Հուսկ ուրեմն յուսահատած՝ յետ կայսեր ներումն ստանալու՝ անձնատուր եղան (976):

Պաղտատու բանտը՝ մետասան տարի՝ Սքլերոսի հաւատչանքներուն ունկնդիրն եղաւ եւ հանդիսատես իր տանջանքներուն: Խրոխտ զօրավարը, որուն քայլ մը միայն մնացած էր գահուն վրայ բարձրանալու, իբրեւ սովորական յոյն դերի մը, կ՝ապրէր մթութեան մէջ: Քաղաքական միջադէպ մը սակայն՝ պատճառ պիտի ըլլար իր վերկութեան:

Պարսիկներն՝ Ինարոս զօրավարի մ՝առաջնորդութեամբ ապստամբած էին, Աբարներուն յաղթած, անկախութիւն ձեռք բերած: Ամիրապետը յուսահատած էր զանոնք նուաճելէ. իր խորհրդականները յիշեցուցին իրեն՝ թէ մետասան տարի առաջ՝ Պաղտատու բանտին մէջ փակուած էր Հռոմէական պետութեան ամենէն քաջ զօրավարը, որ թերեւս կարող ըլլար պարսկական ապստամբութիւնը նուաճելու: Ամիրապետը բանտէն հանել տուաւ զՍքլերոս, որուն դէմքը իր տառապանքին կեանքին հետքը կը կրէր, հպարտացուց իրեն զօրավարի պատմուճանը, եւ իր արքունեաց բոլոր վայելքներուն մասնակից ըրաւ զանիկա: Յետ այսպէս անոր վշտերը մոռցնելու, առաջարկեց իրեն՝ Պարսիկներուն դէմ պատերազմիլ: Սքլերոս՝ որ ա՛յնքան կարօտ կը զգար իր հայրե-

նեաց, փախստեան առիթը կը գտնէր իր առջեւ՝ նոյն ինքն ամիրապետէն ընծայուած: Կեղծ դժկամակութենէ յետոյ՝ յանձնառու եղաւ, պայմանաւ՝ որ փոխանակ Արաբներու, որոնց հրամայել չէր վարժուած, իրեն զինուոր տրուին քրիստոնեայ բանտեալները: Այսպէս՝ երեք հազար հոգւով՝ յաղթեց Պարսիկներուն, ինարզման սպաննեց, յետոյ յաղթանակաւ դիմեց դէպ ի Պոլիս: Ամիրապետը՝ Սքլերոսի փախուստը արգիլելու համար, հեծելազունդ մ'ուղարկեց, որ չարաչար պարտութիւն մը կրեց:

Վարդ դիմեց Մելիտինէի վրայ, գերի բռնեց Բասիլիսկոս զօրավարը, եւ քաղաքին մէջ պաշար եւ ռազմական մթերք գըտնելով՝ ինքզինք վերստին կայսր հրատարակեց: Տէրութեան մէջ միաժամանակ՝ երեք կայսր հրատարակուած էին. Վարդ Սքլերոս, Վարդ Փոկաս, եւ Վասիլ: Ամենէն նուրբ քաղաքագիտութիւնը հարկաւոր էր իւրաքանչիւրին՝ երկու թշնամիներէն եւս ազատ մնալու համար: Սքլերոս յաղթանակի ուրիշ հնարք չէր գտներ՝ բայց եթէ երկու ախոյեանները՝ իրարմով չախջախել. իր Ռոմանոս որդին փախստական ձեւանալով՝ Վասլի ապաւինեցաւ, եւ սկըսաւ կեղծ դործունէութիւն մը ցոյց տալ

իր հօրը դէմ: Սքլերոս՝ մէս կողմէն՝ պատգամաւորներով՝ դաշնակցիլ կը խոստանար Փոկասի, պայմանաւ որ յաղթանակէն յետոյ՝ տէրութիւնը իրարու մէջ բաժնեն, ինչ որ ամենայն պատրաստակամութեամբ խոստացաւ Փոկաս: Վստահացած Փոկասի երդման վրայ, Սքլերոս Կապպադովկիա գնաց՝ ուր կը գտնուէր Փոկաս: Նա զինքը սիրով ընդունեցաւ բանակի մը մէջ, Թիւրքիեան դղեակը, ուր փակեց զինքը՝ յետ մերկացնելու կայսերական զգեստներէն: Այսպէս Սքլերոս երկրորդ անգամ կայսր՝ եւ երկրորդ անգամ գերի կ'ըլլար:

Փոկասի մահէն յետոյ, զոր պիտի պատմենք, իր կինը՝ զուրկ վրէժխնդրութեան ուրիշ մէջոցէ՝ բարեկամացաւ Սքլերոսի հետ, միայն այն պատճառաւ՝ որ Վասլի թշնամին էր ան. զինքը բանտէն ազատեց. բացած էր վանդակին դուռը, ոչ եթէ արծիւին ազատութիւն տալու՝ այլ իր մատիլներէն պատառոտուած տեսնելու համար զՎասիլ: Փոկասի մահուամբ՝ երկու ազատամբ կուսակցութիւնք կը միանային Սքլերոսի դրօշին ներքեւ: Բայց նա կորուսած ըլլալով թէ՛ առողջութիւնն եւ թէ՛ բարոյական կորովը, կուզոյն ելքն անորոշ տեսնելով ու վայելքի ժամանակը՝

սուղ, խաղաղութեան մէջ կ՚ուզէր անցընել իր վերջին տարիները: Իր որդին հաշտարար հրեշտակի դեր կատարեց հօրը եւ կայսեր միջեւ. Սքլերոս՝ անձնատուր ըլլալու համար՝ մէկ պայման ունէր, անպատիժ մնալ: Վասիլ ոչ միայն զայս՝ այլ եւ կը խոստանար Սքլերոսի՝ իր երկրորդն ընել զինքը, կիւրապաղատի տիտղոսը տալ, եւ վերջապէս, այնքան պատիւներ, որ կարծես Սքլերոս վարձատրութեան արժանացած էր ապստամբած ըլլալուն համար:

Կայսեր եւ Թագապահանջի տեսակցութիւնն՝ վսեմ տեսարան մ՚եղաւ:

Վարդ՝ դէր էր մարմնով, եւ ա՛յնքան՝ որ միշտ երկու հոգւոյ օգնութեան կը կարօտէր տեղափոխուելու համար. աչքերը կուրացած էին. ծերութիւնն՝ իր ոյժերը սպառած էր: Վասիլ հեռուէն տեսնելով կայր Վարդը, «Ո՛վ ունայնութիւն աշխարհի, ըսաւ, զինքը չրջապատող իշխանութիւն, ա՞յս է ուրեմն այն մարդը՝ որ այնքան սարսափ կը սփռէր պետութեան վրայ: Աչխարհս կ՚ուզէր կառավարել, եւ հիմա կարող չէ քայլափոխ մ՚ընել՝ առանց ուրիշներու օգնութեան»:

Կայսրը՝ երկու յատկանիշ զարդեր ունէր. գլխուն վրայ՝ թագը, ոտքին վրայ՝

կարմիր կօշիկը: Այս երկուքը հոմանիշ էին: Սքլերոս անձնատուր ըլլալու կու գար... բայց ծիրանեզօծ ոտքերով. — հակասութիւն մը՝ անշուշտ: Վասիլ աչքերը զայրոյթով մէկդի դարձուց, եւ երկու ձեռքերը Վարդի կողմը ուղղած՝ հրամայեց որ զինքը հեռացնեն: Իմացուցին Սքլերոսի՝ թէ անհրաժեշտ էր հրաժարիլ իր կարմիր մոյկերէն. Թագապահանջը հնազանդեցաւ, եւ քիչ յետոյ կայսեր բերուեցաւ: Վասիլ այս անգամ ընդառաջ ելաւ Սքլերոսի, ողջունեց, բազմեցուց իր քով, եւ ընդերկար խօսակցեցաւ: Յաջորդեց խնջոյք մը՝ ուր կայսրն եւ ապստամբը՝ մի եւ նոյն բաժակը դործածեցին:

Այսպէս արկածալիր կեանքէ մը յետոյ՝ Սքլերոս կու գար խաղաղ ծերութիւն մ՚անցընելու, բայց կը մեռնէր նոյն տարին (990) Թողլով պատմութեան մէջ անզութ, քաջ, աւելի խռովարարի քան դիւանագէտի յիշատակը. իր գործունէութեան հիմն էր մի միայն անձնական վայելքը: Կանգ կ՚առնուր յանկարծ՝ յայղողութեան ա՛յնքան մօտ, նչմարած ըլլալուն համար դերեզմանը՝ որմէ անդին ո՛չինչ երազած էր:

Ե.

ՎԱՍԻԼ ՍԵՆԵԿԱՊԱՆԻ ՄԱՀԸ. — ՎԱՐԴ ՓՈԿԱՍԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ։

Սքլերոսի քաղաքական մեծ պատերազմէն յետոյ, Վարդ Փոկասի ապստամբութիւնն եղաւ՝ որ տէրութիւնը ամենէն ա-ւելի տագնապի ենթարկեց։

Մարդիկ կան, որոնք դիտակից իրենց դործին, բացարձակ անկախութիւն կը փնտռեն անոր մէջ, ազատութիւն՝ ո՛ եւ է ազդեցութենէ, ո՛ եւ է թելազրանքէ, եւ չեն խնայեր ո՛ եւ է միջոցի՝ հետապնդելու համար երկրորդական անձնասիրութիւններ՝ որ կարող են եթէ ոչ խաւարեցնել՝ դէթ նուազդում մ՚ըլլալ իրենց վայելին. մըթութիւնը կը փնտռեն իրենց չուրջ՝ վայելքնին դեռ աւելի դուրս ցայտեցնելու համար։

Վասիլ տիպարն էր այս կարգի անձնասրութեանց. կայսերական իշխանութեան հասած, նա ունէր ամէն միջոց՝ կղզիանալու եւ իր չուրջը հաւաքուող դործունեայ եւ փառասէր անձինքը հալածելու համար։ Դիւրին էր արքունեաց մէջ նոր մուտ դործողներէն ազատիլ, բայց կային որ արմատացած էին, տիրած, եւ կայսեր հաւատար հեղինակութիւն ստացած։ Այսպիսի

էին, օրինակ իմն, պալատին մէջ՝ Վասիլ Սենեկապան, բանակին մէջ՝ Վարդ Փոկաս։ Կայսրը՝ որ ինքզինք մեծագոյն դիւանագէտը եւ մեծագոյն ռազմագէտը կը համարէր, եւ ոչ մէկուն կարօտութիւն կը ղգար, չանայ երկուքն ալ մերկացնել իրենց հեղինակութենէն։

Վասիլ Սենեկապան՝ միշտ կը քննադատէր կայսրը իր չափազանց դործունէութեան համար. խորհուրդ կու տար պատերազմի մէջ չմտնել, «որովհետեւ կայսերական կեանքը վտանգի կ՚ենթարկուի». դիւանագիտական դործերէ հեռու մնալ, «որովհետեւ անոնք կայսեր մ՚արժանապատուութեան դէմ են»։ Սենեկապանը կ՚ուղէր այն համոզումը տալ՝ թէ ինքնակալն է այն՝ ինչ որ կ՚երեւակայէին Արեւելցիք. անչարժ կուռք մը՝ որ խունկերէ պիտի չղջապատուի, եւ որուն կը պատկանին միայն փառք ու վայելք։

Վասիլ Բ.ի համար, փառքը՝ դործն էր, վայելքն՝ աշխատանքը։ Սենեկապանի հայրական խրատներուն խորը թափանցելով, որոնց նպատակն էր զինքը իրական իշխանութենէ զրկել, զանի բանտարկել տուաւ նախ իր իսկ տանը մէջ, եւ յետոյ աքսորեց, ստացուածքը գրաւեց, իրպարծեց՝ ինչ որ Ջմշկիկ սպառնացած էր

միայն: Վասլի առեղուծիւնն ա՛յնքան էր Սենեկապանին դէմ, որ վանք մը կործանել առաւ պարզապէս ա՛յն պատճառաւ՝ որ նա՛ եղած էր անոր հիմնադիր: Սենեկապանը, քիչ յետոյ, սրտին ցաւէն մեռաւ (987):

Մնացած էր այժմ Վարդ Փոկաս: Վասիլ ցոյց տալու համար իրեն՝ թէ կը մերժէ ո՛եւ է գործակցութիւն, Բուլղարաց դէմ արշաւանք մը ըրաւ՝ առանց նկատելու թանկան կամ բարոյական ո՛եւ է օգնութիւն ուղելու Փոկասէն: Աւելի ծանր վիրաւորանք չէր կարող ըլլալ սպարապետին եւ իր բանակին համար, որոնք լաւ ըմբռնած ըլլալով Վասլի բիրտ վարմունքին չարժառիթը, ապստամբութեան դրօշը պարզեցին: Վարդ Փոկաս կայսր հռչակուեցաւ (15 օգոստ. 987) ի Կապադովկիա:

Նոյն տարուոյ մէջ Սքլերոս, Պաղտատու բանտէն ազատած, եկած էր Վասլի դէմ. Փոկասի կ՚առաջարկէր միութիւն՝ ընդդէմ բռնաւորին, հաստարակաց թշնամւոյն: Փոկաս ի նպաստ իրեն դործածելով Սքլերոսի բարեկամական ցոյցերը, անգամ մը՝ երբ նա Կապադովկիա եկած էր անձամբ հաշտութիւնն ի գլուխ հանելու համար, դաւաճանութեամբ ձերբակալեց, եւ բանտ դրաւ:

Ամբողջ տարի մը պատերազմի պատրաստուելէ յետոյ, դիմեց Կոստանդնուպոլսի վրայ, բանակը յերկուս առաջս բաժնելով. առաջինը՝ որուն կը զօրավարէր Քալոքիյրոս, Վոսփորի կողմանէ մայրաքաղաքին հաղորդակցութիւնքը պիտի կտրէր, բանակելով Մրիւսոպոլսի մէջ, իսկ ինք Փոկաս՝ Աբիւդոսի մօտ կանգ պիտի առնուր, եւ թոյլ պիտի չտար՝ որ Տարտանէլի անցքէն պաշար եւ զէնք հասնին: Այսպէս եթէ ոչ յաղթութեան, դէթ սովի առջեւ տեղի պիտի տար Վասիլ:

Կայսրը սակայն՝ ապստամբութեան լսկիզբէն ի վեր պատերազմի պատրաստութեամբք զբաղած էր, ոչ միայն երկար պաշարման համար հարկ եղած մթերքը հաւաքած էր նա, այլ եւ բարեկամ ըլլալով Ռուսաց, որոնց վրայ կ՚իշխէին Վլատիմիր և Աննա, քոյր Վասլի Բ.ի, հզօր դունդ մ՚անոնցմէ օգնութեան առած: Թշնամեաց երկու թեւերը հասած ըլլալով ի Մրիւսոպոլիս եւ յԱբիւդոս, կայսրը Քալոքիյրոսի խոստումներ ղրկեց. չյաջողելով կաշառել, վճռեց ռազմական գործողութիւններըն սկսիլ: Գիշեր էր. թշնամիք՝ յաղթանակին վրայ արդէն վստահ՝ անհոգաբար ցրուած էին իրենց բանակեցուլին մէջ. ծով մը զիրենք կը բաժնէր Վասլի զօրքերէն,

եւ ոչ ոք կարող էր դուշակել դիւերային յարձակում մը, որուն կատածը ցամաքի վրայ՝ անքուն կը պահէր զիրենք:

Վասիլ ռազմական նաւերը լեցուց Ռուսերով. յաջող հողմով թեւաւորուած, մթութեան մէջ ծովը կտրեցին անոնք, եւ մօտեցան Կրիւսոպոլսի ծովափին. լուսիւնը կը տիրէր թշնամեաց բանակին մէջ, լուսիւն մը՝ որ քիչ յետոյ իրապէս ալ զերեզմանական պիտի ըլլար: Յանկարծ բարբարոսները զոռացին, եւ խուժելով վրաններուն մէջ՝ ակսան կոտորածը. զիմադրութեան ո՛ եւ է փորձ չափազանց ուշ էր այլ եւս. ամէն անկողնի՝ չիրիմ դարձաւ, քունը՝ մահ: Նշանաւոր անձնաւորութիւնք զերի տարուեցան, անոնց մէջ՝ նոյն իսկ Նիկեփոր, Վարդի եղբայրը, որ կոյր էր արդէն, եւ ոչ մէկ տարբերութիւն զգաց մթին բանտին մէջ փոխադրուելով: Ռուսերը՝ յարդելով՝ հաւատ էին Քալոքիւրոսի վրանը. ձերբակալեցին զինքը եւ նոյն տեղը կախաղան հանեցին:

Ապստամբ բանակին մէկ թեւը չախչախելէ յետոյ, Վասիլ Բ, իր Կոստանդին եղբայրը եւ Կիրակոս ծովակալը դիմեցին յԱբիւդոս, որ պաշարուած էր, Փոկասի դէմ: Վասիլ չանաց Փոկասի կուսակիցները կաչառել. Թագասահանջ զօրավարը սովորութիւն ունէր՝ խառնուրդի մէջ չմտած՝ զաւաթ մը պաղ ջուր խմելու. իր ծառաներէն մէկը՝ որ կայսրէն մեծ դումարի մը խոստումն ստացած էր, այս անգամ թոյն աւելցուց անոր մէջ:

Լամփսակոնի մօտ, ոչ հեռու Աբիւդոսէ, երկու բանակները կանգնած էին իրարու հանդէպ. Վասիլ իր դունդերուն առջեւէն կ'անցնէր, կարգաւորելով, խրախուսելով: Փոկաս՝ մենամարտով մը միայն կռուին բաղդը վճռելու համար, սուր ի ձեռին՝ չեշտակի դէպ ի Վասիլ խոյացաւ. ռազմիկները՝ հանդիսատեսի փոխուած՝ երկու կայսերաց բախման կը սպասէին. յանկարծ Փոկաս ճանապարհը փոխեց, բլրան մը վրայ ելաւ, զլորեցաւ ձիէն, անշարժ մնաց. ապստամբը մեռած էր: Թոյնը՝ որուն տանջանքները կը զգար, վճռած էր յանկարծ ակրութեան ապատումը եղբայրասպան պատերազմէ: Ամանք յանկարծական կաթուածով ապստամբը մեռած համարեցան, ուրիշներ՝ ձիէն զլորելուն համար. Վասիլ՝ իր նեռին զօրութեան կ'ընծայէր անոր մահը, ինչ որ չէր կրնար սորդ ըլլալ՝ քանի որ վէրքի ոչ մէկ նշան դտնուեցաւ Փոկասի մարմնոյն վրայ:

Թագասահանջին բանակը իսկոյն վա-

խըստեան դիմեց. իր մեծագոյն մասը դեր լինկաւ. իշու վրայ հեծած, թախառեցան Պոլսոյ մէջ: Ապստամբներուն մէջ՝ կային երկու եղբայրներ Թէոդոսոս եւ Լեւոն Մելիսենեան: Թէոդոսոս Վասլի դէմ նախատինքներ կը տեղար. Լեւոն սաստեց իրեն որ չափաւորէ լեզուն. եւ երբ անսաստեց, նիզակին բունով դանակոծել սկսաւ զայն: Երկրորդ օրը երբ Փոկասի կուսակիցները դերի բռնուեցան, Լեւոն անպատիժ մնաց, Վասլի պատուոյն նախանձախընդիր եղած ըլլալուն համար: Այս փոքրիկ մէկդէպը ցոյց կու տայ թէ Բիւզանդացի բազդախնդիրները՝ ո՛րքան կասկածելի դերք կը բռնէին: Կ՚ընկերէին թագաւորահանջին՝ անակնկալ փառքերու յոյսերով, բայց միւս կողմէն ծառայելով օրինաւոր կայսեր՝ անյաջողութեան պարագային՝ անոր ներման արժանանալու համար:

Ամբաւ աւար եւ պաշար բաժին ինկաւ Վասլի զօրքերուն: Փոկասի վրանին մէջ գտնուած բոլոր առարկաները բերուեցան կայսեր, որ մի առ մի զննութեան ենթարկեց զանոնք: Թագաւորահանջի զգեստներուն մէջ նամակ մ՚ալ գտնուեցաւ: Վասիլ Բ. տենդոտ հետաքրքրութեամբ կարդաց զայն, կատաղութեան նշաններ ցոյց տա-

լով ամէն բառի. հոն կը գովուէր, կը խրախուսուէր Փոկասի ապստամբութիւնը, եւ ստորագրողն էր անձ մը՝ որ պատիւներ միայն գտած էր Վասլէն. — Ագապիոս, եպիսկոպոս Անտիոքայ: Հայրապետը կը պատրաստուէր ուրախակցութիւններ յայտնել Վասլի, երբ իրեն ներկայացուեցաւ մատնիչ նամակը, եւ չղթայի պարնուելով՝ բանտուեցաւ վանքի մը մէջ:

Ը.

ԵՐՐՈՐԴ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ. — ՆԻԿԵՓՈՐ ՓՈԿԱՍ (Բ) ԵՒ ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ԱՐՇՐՈՒՆԻ. — ՏՐԴԱՏ ՀԱՅՐԱՊԱՊԵՏ. ՅՈՑՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝ ՎԱՍԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿ:

Վարդ Փոկաս կը թողուր որդի մը՝ Նիկեփոր անուամբ. ժառանգ՝ հօրը տիտղոսներուն եւ վրէժխնդրութեան պարտուց, նա կը սպասէր նպաստաւոր առթի մը՝ ապստամբութեան դրօշը պարզելու համար:

Այս առթիը պիտի ներկայանար 1022ին: Վասիլ Բ. վրաստան արշաւանքի գնացած ըլլալով, առանց իրեն հետ տանելու զինկեփոր, որ միանալով Քսիֆիլասի եւ Սենեքերիմ հայ թագաւորին հետ, որ նոր գաղթած էր Սեբաստիա, ապստամբեցաւ:

Վասիլ՝ մայրաքաղաքէն հեռու՝ զահազուրկ ըլլալու ծանր վտանգի մէջ կը զըտնըւէր: Երկու կողմէն պաշարուած էր ապըստամբներէ. – Վրացիներէն եւ Նիկեփոր Փոկասի բանակէն:

Տաղնապալից դիրքէն ազատելու համար՝ խորհեցաւ դժուարիւն ձգել Փոկասի եւ Քսիֆիասի մէջ. այս նպատակաւ՝ նամակ մ'ուղղեց Փոկասի՝ ուր մեծամեծ պատիւներ կը խոստանար իրեն՝ եթէ Քսիֆիասի կեանքին դէմ դաւաճանէ. ուրիշ նամակ մը դրեց՝ Քսիֆիասի՝ ուր նոյն խոստումները իրեն ալ կ'ընէր, պայմանաւ որ սպաննէ զՓոկաս:

Երկու նամակներն ալ յանձնուեցան մէկ անձի. նա զանոնք այնքան ճարտարութեամբ հասցուց իրենց հասցէին՝ որ ոչ Քսիֆիաս եւ ոչ Փոկաս անդրադարձան թէ մի եւ նոյն ձեռքը երկու հակասութիւնները իրենց կ'ընծայէր:

Նիկեփոր՝ որ ապստամբութեան մէջ մեծագոյն չահ կը տեսնէր՝ տեղիք չտուաւ կայսեր, եւ սատցած նամակին ունկնդիր ըրաւ զՔսիֆիաս. սա, ընդհակառակն, վասլի խոստումները մեծագոյն տեսնելով քան Փոկասինը, զաղտնի պահեց իրենը եւ որոշեց սպաննել զանիկա:

Կապադովկիոյ մէջ էին. իրենց մերձաւորութեանը պատճառաւ էր, որ Սեբաստիոյ հայ թագաւորը բռնադատուած էր իրենց կուսակից յայտարարել ինքզինք, յակամայս անշուշտ: Կը թուի թէ Քսիֆիաս իր դիտումները յայտնեց նաեւ հայ թագաւորին եւ զայն կամակից ունեցաւ Փոկասի սպանման, եւ այս պատճառաւ է որ մեր պատմիչները՝ զՍենեքերիմ կը համարին դաւաճան Փոկասի:

Աւրդ, օր մը՝ երբ Փոկաս նոր ծրագիրներ կը պատրաստէր եռանդեամբ, Քսիֆիաս մօտեցաւ իրեն՝ եւ իմացուց թէ ծոցին մէջ զաղտնիք մ'ունէր՝ զոր կ'ուզէր վերջապէս յայտնել: Այդ զաղտնիքը՝ դաշոյն մ'էր...: Երբ ամայի տեղ մ'առանձնացած կը խօսակցէին, Քսիֆիաս յանկարծ հանեց զայն ծոցին մէջէն եւ քանի մը հարուածով գետին փռեց զՓոկաս: Ապստամբութիւնը անոր հետ սպանուեցաւ: Ոճիրը սակայն միշտ ատելի է, նոյն իսկ չահու հետ միացած պահուն: Վասիլ հրամայեց Թէոփիլակտոս զօրավարին ձերբակալել զՔսիֆիաս, տանիլ Կոստանդնուպոլիս եւ կրօնաւոր ընել: Վանքի մէջ ապաշխարեց նա անմտութիւնը՝ որով բռնեկամ մը՝ թշնամւոյն զոհած էր:

Վասլի ժամանակ՝ 986 տարեթուին՝ հոկտեմբերի մէջ, տեղի ունեցաւ այն նշա-

նաւոր երկրաշարժը, որ Ս. Սոփիայի գըմբէթը երկուքի ճեղքեց: Նորոգութեան համար, ինչպէս կ'աւանդեն հայ պատմիչները, ի Պոլիս հրաւիրուեցաւ նաեւ Տրդատ քարագործ ճարտարապետ, որ Անիի մայր եկեղեցւոյն եւ ա՛յլ նշանաւոր եկեղեցեաց յօրինողն է: Ս. Սոփիայի վիթխարի գըմբէթը օդի մէջէն կախելու գաղափարը կը պատկանի Անթեմիոս Տրալլացւոյ եւ Իսիդոր Մելետացւոյ, որ (532–562), Յուստինիանոսի ժամանակ՝ զայն ի գլուխ հանեցին:

Իրենց գիւտը կը կայանայ յայնմ՝ որ գմբէթը կառուցանելու համար՝ մտածեցին գործածել Հռոդոսի աղիւսը, որ սովորականէն քանի մ'անգամ աւելի թեթեւ ըլլալով, հնարաւորութիւն կ'ընծայէր մեծդի զանգուած մը զետեղելու եկեղեցւոյ որմերուն վրայ:

Կը թուի թէ հայ ճարտարապետը նոյն հնարքը գործածեց՝ նորոգութեան պահուն. յոյն պատմիչները՝ (Կեդրենոս, Թէոփանէս, Գլիկաս) երկրաշարժը կը յիշեն, բայց ոչ նաեւ զՏրդատ. միայն տախտակամածը զետեղելու համար եկեղեցւոյն մէջ՝ հազար ոսկի ծախսուեցաւ. — ասոր կարելի է հետեւցնել թէ ո՛րքան մեծամեծ ծախքեր եղան՝ ամենէն քաջ ճարտարապետները Բիւզանդիոն կանչելու եւ զանոնք աշխատեցնելու համար: (Տե՛ս Կեդրենոս, էջ 438, Գլիկաս, էջ 576):

Կործանեցան նաեւ Պոլսոյ ուրիշ բազմաթիւ եկեղեցիները եւ պալատները: Ցընցումները զետնի տակէն ճանապարհորդելով՝ հասան մինչեւ Նիկոմիդիա, ուր աւերակներ սփռելէ վերջ, Լիկայոնիա անցան, եւ հոն զգացնելով իրենց բոլոր բըռնութիւնը, ամբողջ քաղաքներ հիմնայատակ ըրին: Բարբարոսաց արշաւանք մը տեղի կ'ունենար զետնի տակէն:

Եկեղեցական խռովութիւն բնաւ տեղի չունեցաւ Վասլի ժամանակ: Հասարակաց մտածումը աշխարհականացած էր, զինուորական ոգին տիրած, եւ աստուածաբանական եռանդը չիջած Բիւզանդացւոց մէջ:

Անտոն պատրիարգ, Սթուդեանց Վանքէն, 879ին հրաժարած էր իր պաշտօնէն, զոր՝ իր նկատմամբ՝ չափազանց ծանր եւ բարձր կը համարէր: Քոնարհութեան այս գործը՝ զետ աւելի սրբութեան վարկը մեծցուց: Բիւզանդացիք ո՛ւ է միջոցաւ չկարենալով զինք վերստին իր սրբազան գահուն վրայ բազմեցնել, յայնորդ չընտրեցին իրեն՝ ոչպէս զի աթոռի դասարկութիւնը հրաժարեալը բռնադատէ կրկին հո-

դեւոր վառավարութեան սանձը ձեռքն առնելու: Զորս տարի եկեղեցականները կէս անիշխանութեան մէջ ապրեցին, մինչեւ որ մահը (983ին) զԱնտոն պատրիարգ՝ ի-ջուց ի գերեզման, եւ զՆիկողայոս Մրիւսոբէրդոս՝ բարձրացուց հայրապետական գահուն վրայ: Նիկողայոս 996ին մեռնելով, եւ եկեղեցական դասուն մէջ ոչ ոք դտնուելով իր պատուոյն արժանի, ընտրութիւնը կեդրոնացաւ աչխարհականի մը վրայ, Սիսեննիոսի:

Պալատական մ'էր, սիրելի, կրթուած. իրրեւ տէրութեան ամենէն առաքինին եւ ամենէն գիտնականը, Սիսեննիոս՝ Փոտի նման՝ քիչ ժամանակի մէջ՝ եկեղեցական փոքրագոյն աստիճաններէն մինչեւ բարձրագոյնն հասաւ: Երեք տարի յետոյ մեռնելով, Սարգիս՝ Մանուէլեան վանքի աբբահայրը, որ Փոտի ցեղէն կը սերէր, հայրապետ ընտրուեցաւ (998, յուլիս): Քսան տարի յունական եկեղեցին կառավարելէ վերջ՝ մեռաւ նա, գահը յանձնելով Եւսաթիոսի, որ արքունեաց աւազերէցն էր (10 յուլիս):

Եւսաթիոս՝ վառասէր ի բնէ՝ ամէն ճիգ ըրաւ ձեռք բերելու համար տիեզերական պատրիարգ տիտղոսը, որուն դարերէ ի վեր կ'անձկային Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետները:

Հռոմայ քահանայապետին հեղինակութիւնը դեռ եւս կը ճանչցուէր յոյն եկեղեցւոյ մէջ: Եւսաթիոս իրեն դիմեց ոչ միայն աղաչանքներով՝ այլ ոսկւոյ մեծ դումարով մը՝ զոր կ'առաջարկէր իրրեւ գին՝ տիեզերական տիտղոսին:

Եւրոպայի բոլոր եկեղեցականութիւնը ոտքի ելաւ, լսելով՝ որ քահանայապետը հաւանութիւն տուած է յոյն պատրիարգին ամբարտաւան փափաղներուն. յայտնի եղաւ՝ թէ հովհաննէս ԺԲ–ի նկատմամբ ի՛նչ հնարք գործածած էին Յոյներ: Ամէն կողմէն, Իտալիայէն, Գաղղիայէն՝ բողոքագրեր կը տեղային Վատիկան. Յովհաննէս ԺԲ ստիպուեցաւ տեղեկագրել Պոլիս՝ թէ հակառակ իր բոլոր փափաքին՝ անկարելի էր իրեն կոստանդնուպոլսոյ պատրիարգին նախապահութիւն տալ՝ միւս բոլոր պատրիարգներուն վրայ:

Վասլի ժամանակ եկեղեցական վերջին խնդիրը այս եղաւ: Այսպէս եթէ ընդհանուր ակնարկ մը նետենք սոյն կայսեր ներքին կառավարութեան վրայ՝ ուրիշ բան չենք տեսներ, բայց եթէ ժիժդոհ աղնուականութիւն մը, որ գործունէութեան ամէն ասպարէզ փակուած տեսնելով իր առջեւ, բիրտ, տխուր, ցուրտ եւ ամէն բանի մէջ միայնակ ըլլալ ուզող կայսրէ մը, որ,

սակայն լիովին գիտակից էր իր արժանապատուութեան եւ իրաւանց, կը մխիթարուի զէթ տանջելով զանիկա՝ անընդհատ ապստամբութիւններով: Ցիրաւի, Վասլի համար ոճիր պիտի ըլլար իշխանութեան կեդրոնացումը իր անձին վրայ՝ եթէ վառասէր մ'ըլլար միայն. բայց նա թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ ռազմական ասպարէզին մէջ հաւասար հանճար ցցուց. եւ եթէ հին եւ նոր բոլոր տաղանդները մերժեց իր քովէն, այն պատճառաւ էր միայն՝ որ լինքը անոնց գումարն էր:

Թ.

ՎԱՍԻԼ ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՎԻՃԱԿԸ. — ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — ԲՈՒԻՍԻ ՄԱՀԸ. ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Նենգութիւնը՝ ըսուած է յաճախ՝ տըկար ժողովուրդներու զէնքն է, բուռն անկեղծութիւնը՝ հզօրներու. — նոյնը կարելի է ըսել թագաւորներու համար, որ արդէն ներկայացուցիչներն են ժողովրդեան:

Վասիլ Բ. իր բանակը այնքան կարպատրաստած էր, որ օտար ազգերու հետ միայն սպառնալիքով պիտէր խօսիլ, եւ հրամաններ միայն տալ անոնց:

Արեւելքը փոխանցման վիճակի մէջ կը գտնուէր: Արաբացիներուն կը յաջորդէին Թուրքեր: Վասիլ Բ. լսեց իրենց առաջին աշխատանքները, առանց սակայն զուշակելու՝ թէ օր մը իր մայրաքաղաքը անոնց գահը պիտի ըլլար:

Արեւմուտքի մէջ կը սպառնար Ոթոն Բ. կայսր Գերմանիոյ, որ Վասլի քրոջ՝ Թէոփանոյի հետ ամուսնացած ըլլալով, կը պահանջէր Իտալիան՝ իբրեւ ժառանգութիւն:

Կոստանդին՝ Իրենէի որդին՝ ամուսնանալ առաջարկած էր՝ Մեծն Կարոլոսի Ռոթրիւտ աղջկան հետ, բայց Իրենէ թոյլ չէր տուած, օժիտին հետ՝ թշնամւոյն նոր իրաւունքներ չտալու համար:

Հիմա՝ Ոթոնի օրինակը ցոյց կու տար՝ թէ ո՛րքան իրաւացի էին Իրենէի կասկածները: Թէոփանոյ՝ աւելի սիրող իր ամուսնոյն՝ քան իր եղբօր, իր հպատակներուն՝ քան իր հայրենակցաց, Ոթոն Բ.ի պահանջները լսեցնելու տեղ՝ դեռ աւելի կուռւի կը յորդորէր իր ամուսինը Յունաց դէմ:

Վասիլ Բ. առիթ ունեցաւ պատերազմելու կամ բանակցելու բազմաթիւ ազգերու հետ, — Բուլղարներու, Արաբներու, Ռուսներու, Հայերու, Վրա-

ցիներու, Խազարներու, Գերմանացիներու. բայց իր մեծագոյն գործն եղաւ՝ Բուլղարիոյ աշխարհակալութիւնը, որուն համար Բուլղարասպան տիտղոսը պիտի ստանար:

Բիւզանդիոնի մէջ կ'ապրէին, Զմշկիկէն զերի բռնուած, Բուլղարիոյ թագաւորին երկու տղաքը, Ռոմանոս ներքինին եւ Բորիս, յետին չառաւիղները իրենց դերդաստանին, թշուառութեան մատնուած՝ ամենէն ծաղիկ հասակի մէջ:

Իրենց բանտարգելութիւնը ա՛նքան ցաւ կ'պղդէր իրենց հայրենակցաց, որ Բուլղար հայրենասէրները, հրոսակային խմբեր կազմած՝ կը թափառէին անտառներու մէջ, եւ յոյն ճանապարհորդներու վրայ յարձակելով՝ անոնց տառապանքներուն վրէժը կ'առնէին:

Օր մը՝ Զմշկիկի մահուանէն յետոյ, երբ Վասիլ Բ. դեռ փոքր էր ու նոր թագաւորած, Բորիս եւ Ռոմանոս ծպտեցան յոյնի տարազով, եւ վիճան Կոստանդնուպոլսէն: Շնորհիւ իրենց կրած զգեստին՝ ոչ ոք ճանչցաւ զիրենք, մինչեւ որ յետ ա՛նքան տարիներու պանդխտութեան, իրենց անձկալի հայրենեաց սահմանը մտան: Ա՛յլ եւս ամէն վտանգ անցած կը համարէին:

Բայց Բուլղար աւազակները՝ անտառի խորէն նշմարած էին երկու ճամբորդներ՝ յոյնի զգեստով. ձայն տուին իրարու, եւ նետերնին ուղղեցին անոնց. Բորիս՝ որուն վրայ կայացած էր Բուլղար ազգին բոլոր յոյսը՝ սպանուած դետին ինկաւ. Ռոմանոս յաջողեցաւ փախչիլ:

Այսպէս Բուլղար հայրենասէրները կը սպաննէին իրենց ամենէն նուիրական, ամենէն պաշտելի անձը, կարծելով անոր վրէժն առնուլ: (Կեդրենոս, էջ 435):

Զորս աղնուական եղբայրները, Դաւիթ, Մովսէս, Ահարոն, Սամուէլ՝ իրարու մէջ բաժնած էին Բուլղարիան: Նախորդները մեռնելով, եւ Ռոմանոս ալ չուզելով իր պահանջներովը նոր խռովութիւն մը ձգել իր հայրենեաց մէջ, Սամուէլի մեծ Բուլղարիոյ թագաւորութիւնը:

Նա արշաւեց Թրակիա, Մակեդոնիա, Թեսսալիա, Պեղոպոնէս: Տիրեց Լարիսայի. յոյն բնակիչները բռնադատեց իր բանակին մէջ անցնելու եւ իրենց հայրենակիցներն սպաննելու:

Վասիլ Բ. անձամբ Սամուէլի դէմ գնաց (981ին), առանց Վարդ Փոկասը, ընդհանուր սպարապետը, պատերազմի կանչելու. ոչ մէկը կ'ուզէր իր փառքին մասնակից:

Բանակեցաւ Սարդիկէի մօտ, Սամուէլի դիմաց, որ կանգնած էր ամպերու մէջեւ, լերան մը կատարին վրայ:

Արդէն ամէն բան պատրաստ էր խառնուրդը սկսելու համար, երբ Քոնթոս Սաեփանոս անուամբ զօրավարը, (հասակին կարճութեան պատճառաւ Քոնթոս կոչուած), տաղնապաւ Վասիլ դիմեց.

— Տէ՛ր արքայ, դոչեց, Լեւոն Մխիսեենեան՝ վերջապահ դունդերով մեկնած է դէպ ի Պոլիս՝ կայսր ըլլալու. պէտք է փութալ, հապճիղ եռեւէն...

Վասիլ նահանջի փողը հնչեցուց. Սամուէլ Ճունաց վախուստը նշմարելով՝ վար իջաւ, ջարդեց եւ գերեց յոյն բանակին մէկ մասը. կայսրը ոգեսպառ Փիլիպպոպոլիս հասաւ. ո՛րքան մեծ եղաւ իր զարմանքը՝ տեսնելով որ Լեւոն խաղաղիկ կեցած է հոն, զբաղած՝ իրեն տրուած հրահանգները կատարելու, եւ իրենց դարձին վրայ կը զարմանար: Քոնթոս Սաեփանոս՝ Լեւոնի անճնական թշնամին ըլլալով, ամենէն անտեղի զրպարտութիւնն ըրած էր անոր վրայ. եւ որովհետեւ դեռ ինքզինքը արդարացնել կը ջանար, Վասիլ՝ կատղած՝ անոր վրայ յարձակեցաւ, գետին փռեց ղինքը, սկսաւ մաղերն եւ մօրուքը փետտել, հարուածել, աքացել ու կոխոտել:

Այս ծաղրական վերջն ունեցաւ Վասիլի առաջին արշաւանքը, զոր կ'ուզէր պատմութեան ամենէն փառաւոր էջերէն մէկն ընել: Սրտակոտոր Պոլիս դարձաւ: Իր նահանջին պատճառը՝ վերոյիշեալն է, ըստ Կեդրենոսի (Բ հտ. էջ 437). իսկ ըստ Լեւոն Սարկաւագի եւ Սքիւլիցէսի, պաշարի պակասութիւնն եղած էր:

Սամուէլ յաղթութեան հետ՝ կը չահէր նաեւ պաշար, ղէնք, զրհեսներ, – որոնց մէջ կայսերական զարդեր ալ գտնուեցան, նաեւ բարոյական իրաւոյն՝ որ աւելի եւս ոգեւորեց իր զօրքերը՝ իրենց հայրենեաց ազատութեան համար կռուելու:

Ը.

ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆՏԱՐԳԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — ԳՐԻԳՈՐ ԵԻ ԱՇՈՏ ՏԱՐՕՆԵՑԻ. — ԻՐԵՆՑ ԿՈՒԻՆԵՐԸ ԲՈՒԼՂԱՐԱՑ ԴԻՄ. — ԱՇՈՏ ԴՊԵՍԱԿԻ ՄԸ ՄԷՋ. — ԲՈՒԼՂԱՐԱՑ ԱՐՔԱՅԱԳՈՒՍՏՐԸ ԵԻ ԱՇՈՏ. — ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆ, ՎՐԷԺ. ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՓԱԽՈՒՍՏ. ՕՐ ՄԸ ԳԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. ՍԱՄՈՒԷԼԻ ԱԶԱՏՈՒՄԸ ՄԱՀՈՒՍԱՆԷ:

Գրիգոր մագիստրոս Տարօնեցի, թեսաղոնիկէի կառավարիչ, հրահանգ ընդունելով կայսերէն՝ Սամուէլի վրայ յարձակելու, որ մօտեցած էր քաղաքին, իր Ա. չոտ որդւոյն հետ միասին՝ դիմեց թշնամւոյն վրայ:

Յանդուգն երիտասարդ մ'էր Աչոտ, քայ՝ բայց անխոհեմ:

Հազիւ հնչած էր պատերազմի փողը՝ երբ Աչոտ իր դունդովը սկսաւ Բուլղարաց վրայ, սկսաւ դերել, ջարդել, փախցնել. իր առաջին թափը դեռ չէր հանդարտած՝ երբ անոնք յուսահատ կերպով ցրուեցան դաշտերու մէջ. Աչոտ՝ աւելի սպառնալից, աւելի խրոխտ, հետամուտ եղաւ իրենց, կոտորել միայն խորհելով:

Թշնամիք չորս կողմը զարանի նստած էին. մինչամուռ աղաղակով վեր ելան յանկարծակի, յարձակեցան ու զինքը պաշարեցին: Աչոտ կատաղաբար կը դիմադրէր. բայց ամէն կողմէն՝ նոր դունդեր կը բխէին:

Ճգնաժամի այս վայրկեանին՝ Գրիգոր Տարօնեցի նշմարեց հեռուէն իր որդւոյն տագնապը. մղումով մը՝ առանց ոյժերը կչռելու՝ Թշնամեաց կեդրոնը նետուեցաւ: Բուլղարները ոռնալով պատեցին զինք եւ սկսան նետեր տեղալ: Գրիգոր արիւնաթաթախ՝ զետին փռուեցաւ. ուրախութեան աղաղակ մը կը բարձրանար միւս կողմէն. Աչոտը զերի բռնած՝ կը տանէին Սամուէլի:

Զենք զիտեր ի՛նչ առիթով, – զղեակի մը մէջ անտարակոյս, – Բուլղարաց արքայազուտրը առիթ ունեցաւ տեսնելու

Աչոտը, երիտասարդ զիւցազը՝ որուն վրայօք վաղուց արդէն ա՛նքան պատմութիւններ լսած էր: Անճամբ ճանչնալով զԱչոտ՝ ա՛նքան յարեցաւ անոր, որ հօրը յայտնեց թէ բաց ի Աչոտէ՝ ոչ մէկուն հետ պիտի ամուսնանար:

Իր դուստրը տալ թշնամո՛յ մը, զերեանագիտութեան դէմ էր. զերիի մը՝ իր պատուոյն դէմ: Սամուէլ առաջարկը մերժեց: Արքայադուստրը սակայն կը սպառնար անճնասպան ըլլալ՝ եթէ իր խնդիրքը չկատարուէր: Սամուէլ տեսլուած էր տեղիք տալու:

Բանտէն՝ հարսանիքի տարին զԱչոտ: Դիւրըրախիոն քաղաքին կառավարիչ անուանուեցաւ նա՝ իբրեւ վեհապետին:

Որքան Սամուէլի դուստրը դորով կը տածէր իր նկատմամբ՝ ա՛նքան Աչոտ կ'ոխար սրտին մէջ Բուլղարներուն դէմ, որոնք իր աչքին առջեւ սպաննած էին իր հայրը՝ իրեն օգնութեան եկած: Վրէժի յարմար առիթը կը փնտռէր:

Դիւրըրախիոն նշանաւոր նաւահանգիստ մ'էր. մինչ իր ափանց մօտ կը գտնուէին հռովմէական եռաթի նաւեր՝ սահմանները պաշտպանելու պատրուակաւ: Աչոտ որոշեց այդ քաղաքը Հռովմայեցւոց մատնել,

եւ Յունաստան վախչէիլ: Իր այս ծրագիրը յայտնեց Բուլղարաց արքայադստեր. հարցուց իրեն՝ թէ յանձն կ'առնէ՞ր՝ իրեն համար՝ իր ազգին չահուն դէմ դործել եւ իր հայրենիքը թողուլ: Ինչ որ կ'ըսէր Աչոտ՝ պատրաստ մ'էր Բուլղար արքայադըստեր: Իր պատասխանը՝ սիրայօժար հաւանութիւն մ'եղաւ:

Աչոտ՝ դաղտնի միջոցներով՝ քաղաքին մեծամեծները համոզեց՝ որ զանիկա Յունաց յանձնեն: Մրիյսիլիոս՝ անոնց դլխաւորը՝ նոյն իսկ նամակ մը տուաւ Աչոտի, որով կը խոստանար Դիւրրախիոնը Յունաց մատնել, եթէ պատրկութեան պատիւը արուի իրեն՝ իբրեւ վարձատրութիւն:

Գիշեր ժամանակ Աչոտ եւ Բուլղար արքայադուստրը ծովափը մօտեցան, եւ թէ նաւ մը ընդունեցաւ զիրենք, եւ առաջատեայ թեւերը բացաւ դէպ ի Պոլիս:.... Ո՛րքան մեծ եղաւ Վասիլ Բ.ի զարմանքը՝ յանկարծ իր առջեւ կանդնած տեսնելով իր քաջ իշխաններէն մին, եւ իր ախոյեանին դուստրը՝ կամաւոր գերութեան եկած: Աչոտ ներկայացուց իրեն ուրիշ անակնկալ մը, Մրիյսիլիոսի նամակը, որով նշանաւոր նաւահանգստի մը պիտի տիրանար: Իսկոյն Վասիլ Դիւրրախիոն դրկեց Եւստաթիոս Դաֆնոմիլէ պատրիկը, որ

հարկ եղած զգուշութեամբ կրցաւ Դիւրրախիոնի դրաւումը ի գլուխ հանել խաղաղական միջոցներով:

Աչոտ Տարօնեցւոյ այս միջադէպը պատմած է Կեդրենոս (Բ հատոր, յէջ 449 եւ 451): Աչոտ զօրապետ անուանուեցաւ ի Պոլիս, իսկ Բուլղար արքայադուստրը՝ նաժիշտ Հեղինէ կայսրուհւոյն, կին Կոստանդնի, եղբօր Վասլի, որ ամուսնացած չէր:

Ոչ նուազ վիպասանական եղաւ նաեւ Սամուէլի՝ Բուլղարաց թագաւորին՝ մահուանէ ազատումը: Նիկեփոր Ուրանոս Վեստ անուանեալ, պաղատաւէն նոր դարձած, ուղարկուեցաւ Բուլղարաց դէմ Գրիգոր Տարօնեցւոյ պարտութեան հատուցում խնդրող յաղթութիւն մը կանդնելու համար:

Տեղեկանալով որ Սամուէլ Թերմոպիլեան կրճին մօտեցած է եւ Յունաստանի վրայ պիտի յարձակի, բոլոր երազութեամբը ընդառաջ վազեց, Փարսադիոյ դաշտը անցաւ եւ բանակեցաւ Թչնամւոյն դիմաց, Սփէրխիոս գետին եղերքը:

Բուլղարները անհոդ էին յարձակումէ, գետը՝ զժուարանցանելի ըլլալով: Ուրանոս ծանծաղ տեղ մը գտնելով, լուսթեան մէջ գիշեր ժամանակ բոլոր բանակը՝ միւս

ափունքին վրայ վոխադրեց· յետոյ փո-
ղերու դոչիւնով, ռազմիկներու աղաղա-
կով, զէնքերու չառաչով, ձիերու ոռնա-
տրոփ դոփիւնով, որ աշխարհի կործան-
ման դաշափարը կու տային՝ նետուեցաւ
թշնամեաց բանակին վրայ· կոտորածը
սարսափելի եղաւ: Սամուէլ եւ իր որդին՝
կը ննջէին վրանին տակ· յանկարծ արթըն-
ցան· ո՞ւր դիմել, ի՞նչպէս ազատիլ, կամ
որո՞ւ դէմ կռուիլ· պաշարուած էին չորս
կողմէ· ոչինչ կը զանազանէին մթութեան
մէջ· վախուտի փորձ ըրին· երկուքն ալ
վիրաւորուեցան, արհաւրոտ դիւերուան
մէջ՝ անտես ձեռքի մը հարուածներուն
հանդիպելով· դեռին փոուեցան, եւ ծած-
կուելով դիակներու տակ, չնչասպառ՝ ի-
րենց մահուան կը սպասէին: Իրենց զըր-
խուն վերեւ կը դոռային յոյն ռազմիկնե-
րուն խրոխտանքները եւ հարուածներու
բաղխիւնը· կոխոտելով կ՝անցնէին իրենց
վրայէն, ծանրութիւնը աւելցնելով իրենց
թիկանց վրայ: Ամբողջ դիւերը այս ար-
հաւրալից դիրքին մէջ անցուցին· սակայն
առաւօտը դեռ աւելի ահաւոր եղաւ իրենց
համար· լոյսը կարող էր զիրենք մատնել,
իրենց վախուտան արգիլել· բայ ասոի,
յոյն զինուորներու խումբ մը մեռեալնե-
րուն մէջ ցրուած, սկսած էր զանոնք կո-

ղոպտել· յայտնութիւնը անխուսափելի կը
թուէր· սակայն յունական բանակը յոգ-
նած ըլլալով, յաղթանակի ուրախու-
թիւններով զբաղեցաւ՝ մեծաւ մասամբ,
եւ վտանգը նոյն օր հեռու մնաց թագաւո-
րէն եւ իր որդիէն:

Վերջապէս դիւերը՝ իր քօղը ձգեց մե-
ռեալներուն վրայ· յունական վրաններու
առջեւ, զինուորները, ջահեր վառած,
կ՝երգէին ու խնջոյք կը կատարէին· Սա-
մուէլ եւ իր որդին՝ զգուշութեամբ դիակ-
ները մէկդի սկսան հրել· ոտքի ելան, եւ
նայեցան չորս կողմերնին· ոչ ոք կը հսկէր
իրենց վրայ· դուրս ելան մեռեալներով
ծածկուած դաշտէն, եւ լռելեայն՝ իբր
ուրուականներ, մութին մէջ անհետացան·
տապնապալից ընթացքով մը կը վազէին,
լեռներ, դաշտեր կտրելով, թշնամեաց
դունդ մը երեւակայելով իրենց ետեւ:
Վերջապէս հասան Բուլղարիա· հայրե-
նեաց օդը, կեանքը, ազատութիւնը երբեք
այնքան չքնաղազեղ երեւցած չէին իրենց,
ինչպէս երբ իրենց ազրուիլեան սահմանը
հասնելով՝ սկսան խորհիլ այն վտանգնե-
րուն վրայ, որոնցմէ հազիւ ազատած էին:
(Կեդրենոս, Բ հա. էջ 490):

Իսկ Ուրանոս Հռոմմայեցին՝ զերիները
ազատեց, դիակները կողոպտեց, բազմա-

թիւ զղեակները առաւ եւ մեծ աւարով դարձաւ Թեսաղոնիկէ:

Այս ժամանակ, կ'ըսէ Կեդրենոս, Պաւղոս Մազիստրոսը, Վովոս կոչուած, որ Թեսաղոնիկէի ամենամեծ դեմերէն էր, եւ Մալաքինոս՝ նշանաւոր խօսքով եւ դիտութեամբ, ամբաստանուեցան իբրեւ Բուլղարաց կողմնակից. մին Պոլիս բերուեցաւ, միւսը աքսորուեցաւ Թրակիա: Աղրիանուպոլսի մեծամեծներն եւ նշանաւոր իշխանները վախնալով որ մի՛ դուցէ նոյնը իրենց ալ հանդիպի, Սամուէլի կոզմը անցան, Վատածէս՝ իր բոլոր ընտանիքով, եւ Գլավաս՝ միայնակ. կայսրը ասոր որդին երեք տարի բանտարկելէն յետոյ արձակեց (յամին 997):

Այս դէպքերէն յետոյ տեղի ունեցաւ կայսեր երկրորդ արշաւանքն ի Բուլղարիա, աւելի ճիշդ՝ այցելութիւն մը՝ որուն միշտ պալատականներ յաղթանակի կարեւորութիւն կ'ընծայեն: Դիմեց Փիլիպպոպոլիս, զոր յանձնեց Թէոդորոքանոսի. կործանեց բազմաթիւ զղեակներ Սարդիկէի մօտ, դարձաւ Մողիչնոպոլիս (997):

Երրորդ արշաւանք մը տեղի ունեցաւ քիչ յետոյ (999), բայց այս անգամ հռոմէական բանակին կը զօրավարէին Թէոդորոքանոս եւ Նիկեփոր Խիֆիաս: Առնք

տիրեցին Մեծ եւ Փոքր Փասրասթլաւայի եւ Փլիսքոպայի:

ԺԱ.

1000 ԹՈՒԱԿԱՆԸ. — ՀԱՐԿԱՏՈՒԻՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿ ՄԸ. ՆՈՐԱՀՆԱՐ ԱՆԳԹՈՒԹԻՒՆ. — ԿՈՑՐԵՐՈՒ ԹԱՓՕՐԸ. ՍԱՄՈՒԷԼԻ ՄԱՀԸ. — ՆՈՒԱՃՈՒՄՆ ԲՈՒԼՂԱՐԻՈՑ:

Բոլոր քրիստոնեայ աշխարհը հոգեկան տաղնապէ մը կ'անցնէր. ամէնքը համոզուած էին՝ թէ աշխարհի վախճանը կը մօտենայ. ամէն վոթորկալից օդ՝ արհաւիրքներու սկզբնաւորութիւնը կը թուէր. ամէն վայլակի մէջ՝ Աստուծոյ զայրացկոտ նայուածքը կը ցոլար. զղեակներու մէջ՝ եղեռնագործ իշխաններն՝ իրենց խղճմտանքէն տանջուած, եւ սարսափահար իրենց սուուերէն, ապաշխարութեան հառաչանքներ կ'արձակէին... 1000 թուականը կը սկսէր:

Վասիլ չատ հեռու էր կարեւորութիւն ընծայելէ կեղծ գիտուններու: Իր բոլոր ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր իր ներկայ թագաւորութեան վրայ. ամէն օր կը խորհէր նոր միջոց՝ տէրութեան դանձը հարստացնելու, Բուլղարիան ոչնչացնելու:

Վասիլ ամենածանր հարկեր դրաւ ժողովրդեան վրայ. աղքատներու մեծ մասը՝ անկարող էր զանոնք վճարելու. Վասիլ ալ դիտէր այս բանս եւ հետեւեալ միջոցը դրաւ իր փափաքած դրամները ձեռք բերելու. անկարող աղքատներու տեղ՝ հարուստները կը վճարէին. ամէն հարուստ՝ աղքատի մը ներկայացուցիչն էր, անոր լրացուցիչը, անոր պատասխանատուն՝ դրամական խնդիրներու մէջ:

Հարուստները աղքատներու հանդէպ զուգահեռաբար դասաւորելը եւ երկու հակառակ վիճակներէն խումբ մը կազմելը՝ նորութիւն մ'էր, որուն հնարողն եղաւ Վասիլ Բ: Վնաս մը որ իշխաններուն եւ հարուստներուն ալ կը դպչի՝ կարող չէ դիւրաւ ներման արժանանալ. եկեղեցականներէն եւ հարուստներէն բողոքներ կը տեղային. Վասիլ անողոք կը մնար. միայն թախանձանքները լռեցնելու համար՝ երբեմն կը խոստանար այդ հարկը դադրեցնել՝ Բուլղարաց պատերազմէն վերջ: Հարկատուութեան այս կերպը տեւեց՝ ցորչափ ապրեցաւ Վասիլ: Այս նոր տուրքին փոխարէն՝ նա վերցուց Նիկեփորի այն օրէնքը, որով կ'արգիլէր նոր վանք եւ եկեղեցի չհնել, արդէն իսկ հինուածները՝ պէտք եղածէն աւելի բազմաթիւ համարելով:

1000էն մինչեւ 1014 Վասիլ անդադար յարձակումներ կ'ընէր Բուլղարիոյ վրայ, տալով աննշան պատերազմներ, որով դէպի մը կը սիրանար, քաղաք մ'անձնատուր ըլլալու կը բռնադատէր, առանց սակայն հասնելու կարեւոր արդիւնքի մը: Երբ Պոլիս կը վերադառնար, թշնամիները եւեւէն յառաջ կու գային նորէն՝ մինչեւ իրենց նախկին սահմանները:

Բայց Զէյթունի պատերազմը 1014ին, վճռական պիտի ըլլար երկու անհաչտ թշնամիներուն համար:

Վասիլ Բ. Բուլղարիա մտնելու համար՝ պէտք էր նախ անցնիլ այդ վտանգաւոր կիրճէն: Սամուէլ ամէն պատրաստութիւն տեսաւ այդ դիրքը նախապէս այնքան լաւ ամրացնելու, որ թշնամեաց արշաւանքը խղդուի նոյն իսկ իր ակունքին մէջ: Դուռը պահպանելէ յետոյ՝ կարող էր անվախ ապրիլ իր տան մէջ: Հզօր դունդերով փակեց անցքը: Վասիլ՝ իր բանակովը լերան ստորոտը կանգնած՝ կատաղի յարձակումներ գործեց. ամէն ջանք ի զուր եղաւ. Յոյները կը սպաննուէին, առանց թշնամեաց վնաս մը հասցնելու: Յուսահատեցաւ կայսրը, նահանջ հրամայեց. յանկարծ Նիկեփոր Քսիֆիաս՝ տաղնապած՝ կայսեր ներկայացաւ, դոչելով.

— Տէ՛ր արքայ, ի՞նչ ես հրամայած։

— Նահա՛նջ. անկարելի է Զէյթունի անցքը գրաւել։

— Տէ՛ր արքայ. չարունակէ՛ յարձակումը. մնացեալը ինձ յանձնէ. ես կը տիրեմ կիրճին. բաւական է ինձի քալ դունդ մը։

Վասիլ կրկին կռուի սկսաւ թշնամեաց հետ. մինչ անոնք զբաղած էին կայսեր բանակին հետ, եւ արեամբ գլնովցած, ուրիշ ոչ մէկ բանի ուշ կը դնէին, Նիկեփոր Փոկիքիաս արդէն լեռնային ճանապարհէ մը թշնամեաց եռեւն անցած էր։ Անոնք երկու կողմէն պաշարուած տեսնելով զիրենք, բոլորովին լքուեցան, եւ փախուստն ապահովելո՛ւ համար միայն կը պատերազմէին։ Սամուէլ հաղիւ ազատեցաւ՝ իր Գաբրիէլ կամ Ռատոմիր որդւոյն չնորհիւ, որ հօրը քով կը կռուէր. այս երկրորդ անգամն էր որ կ՚ազատէր նա՝ անխուսափելի թուող դերութենէ եւ կամ մահուանէ։

Բաց ի անթիւ սպանեալներէ, որոնց արիւնով լեռը ներկուեցաւ, Վասիլ Բ. դերի բռնեց 15,000 Բուլղար։ Անոնց հետ վարուեցաւ նա այն նորահնար անգթութեամբ՝ որ պատմութեան մէջ նշանաւոր մնացած է, Վասլի անուան յաճախակի յիշատակութեան պատճառ եղած, եւ է մին պատմութեան ամենէն եղերական տեսարաններէն։

Վասիլ հրամայեց որ բոլոր գերիները կուրացնեն, միայն մէկ առ հարիւր բացառութեամբ. հարիւրերորդ գերւոյն՝ միայն մէ՛կ աչքը կը փորէին։ Պատերազմի դաշտավայրին վրայ սկսաւ անօրինակ դործողութիւնը, որ օդը կը թնդացնէր ճիչերով, հեծեծանքներով. ամենուրեք կը տեսնուէին խարոյկներ, տաքցած երկաթներ, որ աչքերու մէջ պիտի խրուէին։ Հոն Վասիլ՝ անդութ հրճուանքով կը դիտէր այդ տեսարանը, իբրեւ Ներոն մը, բայց զուրկ գեղարուեստական ո՛ եւ է զգացումէ. իբրեւ արեւելցի բարբարոս մը, որ վրէժխնդրութեան հաճոյքը կը փնտռէ ամենէն գաղանային գործողութեան մէջ։

Երեկոյեան դէմ, որ պիտի չառաւօտնար երբեք հէդ գերիներուն համար, 15000 Բուլղարներ խարխափելով, հեծեծելով կը թափառէին բանակին մէջ, 150 միականիներ ունենալով մէջերնին։ Այս առանձնաչնորհեալները որոշուած էին իբր առաջնորդներ իրենց հայրենակցաց։

Վասիլ գանոնք իրեն առջեւ կանչեց, հրաման տուաւ իրենց՝ հայրենիք դառնալու, ներկայանալու իրենց թագաւորին։

Մեկնումէն առաջ կոյրերը դասաւորեցին, թափօր մը կազմեցին անոնցմէ. բաժնուեցան անոնք այլեւայլ խումբերու. իւրաքանչիւրին առջեւէն կ'երթար միականի մը, իր եռեւէն կու գային 99 կոյրեր: Ոչինչ աւելի սրտաչարժ կրնար ըլլալ՝ քան ուղեւորութիւնը այս խումբին, որ յուսահատ եւ լուռ կ'անցնէին հովիտներու, կիրճերու մէջէն. երբեմն միայն լռութիւնը կ'ընդհատուէր, երբ կոյրերը «Ո՞ւր ենք» կը հարցնէին. եւ առաջնորդները կու տային անունը՝ լերան մը, վտակի մը՝ որ այնքան սիրելի էր իրենց, եւ զոր այնուհետեւ երբեք պիտի չտեսնէին:

Բուլղար քաղաքներու մէջէն անցած ժամանակ՝ հառաչներ եւ հեծեծանքներ կը լսուէին իրենց չուրջ. ծնողքները յուսահատ ճիչեր կ'արձակէին տեսնելով իրենց որդին՝ առանց անոնցմէ ճանչցուելու: Ամենուրեք ցաւի աննկարագրելի տպաւորութիւն մը թողլով՝ ներկայացան թագաւորին: Իմանալով սա թէ գերիները վերադարձած են, իջաւ զանոնք տեսնելու. 15000 կոյրեր, համրացած՝ իրեն կու գային, ամէնքն ալ իր ծանօթները, իր զինուորները, իր սիրելիները. Սամուէլ մատեցաւ: Աչքենցուցին ղինք. երկու օր վերջ մեռաւ. (1014):

Սամուէլի յաջորդեց Ռատոմիր: Վլատիսլաւ անուամբ իշխանը ղինքը սպանեց եւ իր գահուն տիրացաւ. Ռատոմիր՝ երբեմն՝ Վլատիսլաւի կեանքն ազատած էր: Վասիլ երբեք հանդիստ չթողուց Բուլղարիան եւ մանաւանդ փոքր պատերազմներով աւերեց զայն մինչեւ 1018 թուականը. թէ ո՛րքան Վասիլ Բ. որ ամէն Բուլղար գերի կը կուրացնէր, սարսափելի կ'երեւէր իր թշնամեաց, բաւական է մեզ ցուցնելու հետեւեալ միջադէպը: Բուլղար գունդ մը՝ գարանի նստած ըլլալով, յոյն զօրագունդ մը կը չրջապատէ, եւ կը սկսի կոտորածը. Վասիլ կ'անդրադառնայ հեռուէն. «Եռեւէս եկէք, քաջեր» կը գոռայ եւ կը վազէ օգնութեան. Բուլղարները, որ լաւ գիրք մը կը գրաւեն, կը սկսին աղաղակել. «Փախի՛ք, կայսրը եկաւ». եւ յաղթութիւնը Վասիլ Բ.ի կը թողուն:

Վլատիսլաւ սպանուեցաւ ճակատամարտի մը մէջ: Բուլղար ժողովուրդը ճանձրացած էր պատերազմէ. սկսած էին ատել պատուհիւն մը՝ որ գերութենէ չարաչարն էր իրենց համար: Բուլղարիոյ բոլոր քաղաքները մի առ մի իրենց բանալիները ղրկեցին. ժողովուրդը ընդ առաջ կ'ելլէր Վասիլի, ծունր դնելով իր առջեւ եւ կեցցէներ աղաղակելով: Վլատիսլաւի կինը՝

Մարիամ եւ Ռատոմիլի երկու քոյրերը՝ կայսեր անճնատուր եղան: Այս վերջիններս Մարիամը տեսնելով, եւ յանկարծակի անոր ամուսնոյն ոճիրը յիշելով՝ անոր վրայ յարձակեցան կայսեր առջեւ, եւ կ'ուզէին խեղդամահ ընել: Հազիւ կարելի եղաւ երեք Բուլղար իշխանուհիները իրարմէ բաժնել: Պելկրատի իշխանը՝ ազաչաւորի ղեկտուով՝ կայսեր դիմումը խընդրեց: Բոլոր երկիրը հոդմի մը փոփոխութեամբ՝ կը դադրէր մըրկատանջ ալեկոծութենէն, որ յունական սահմաններն ողողած էր յաճախ: Միայն Իբաղ իշխանը՝ արքունական դղեակի մը մէջ ապաւինած, երկայն ժամանակ դիմադրեց. բայց նա եւս զոհ դնաց նենգութեան: Ս. Աստուածածնի վերափոխման օրը խնջոյք մը պիտի տար իւր իշխաններուն: Եւստաթիոս անուն յոյն զօրավարը երկու ծառաներով մօտեցաւ իր դղեակին. Բուլղարներ պինքը ձերբակալեցին եւ ներկայացուցին Իբաղի:

— Ի՞նչ նպատակաւ հոս եկած էք, հարցուց խրոխտաբար Իբաղ:

— Սեղանին մասնակցելու, պատասխաննեց անվրդով Եւստաթիոս:

Այս պատասխանը զուարթացուց Իբաղը, որ համարեցաւ թէ յոյն զօրավարը մատնութեան նպատակով իրեն ապաւինած էր:

Ամենայն հիւրասիրութիւն ցոյց տուաւ յոյն զօրավարին, որ իմացուց Իբաղի թէ առանձին տեղ մը պէտք էին խօսակցիլ կարեւոր խնդրի մը վրայ: Դղեկին առջեւ եղած պարտէզը ամէն քայլափոխին առանձնոց մը կը ներկայացնէր: Եւստաթիոս՝ բարեկամական խօսակցութեան ժամանակ հետզհետէ բարեկամին մերձենալով, յանկարծ անոր վրայ յարձակեցաւ, գետին փռեց, ձեռքով բերանը փակեց՝ որ չկարենայ օգնութիւն աղաղակել. յետոյ ծառաներուն նախապէս սահմանած նշանը ըրաւ. անոնք խկոյն իր քով վազեցին, Իբաղը կապեցին, կուրացուցին:

Բայց այս վայրկեանին՝ ոտնաձայնէ կամ հեռաւոր խօսակցութենէ մը սարսափած, դետնին վրայ թողուցին Իբաղը եւ փախան. ո՞ւր կարող էին ապաւինիլ. անհնար էր դղեակէն հեռանալ. խկոյն չէնքին մէջ մտան, եւ սենեակի մը մէջ ապաւինելով՝ սկսան պատրաստուիլ դիմադրութեան: Աւելի եղական տեսարան կարող չէր ըլլալ. քաղաքի մը մէջ՝ մինչեւ բերդը երկայն ժամանակ դեռ կը կռուի յաղթականներուն դէմ. սենեակը՝ ուր դաւաճանները ապաւինեցան, դիւցազնաբար դէմ պիտի դնէր բերդի տէրերուն: Ցիրաւի, քիչ վերջ Բուլղարները վրէժխընդ-

դրութեան աղաղակներով պաշարեցին սենեակը, զոր դիւրութեան համար կ'ուզէին կրակի մատնել. ճարտասանութիւնը փըրկեց զԵւստաթիոս. «Մեր մեռնելէն առաջ, ըսաւ նա, ձեզմէ չատեր պիտի մեռնին. ի՞նչ նպատակաւ: Իբազի հետ արդէն կորաւած է ամէն յոյս ազատութեան: Խորհուրդ կու տամ, ընդունայն կռիւներու տեղ՝ իմ հետս գալ կայսեր՝ եւ իր գթութիւնը հայցել»:

Իբազի կուրանալէն յետոյ, յիրաւի ո՛չ մէկ նշանակութիւն կարող էր ունենալ հայրենասիրական ո՛եւ է դիմադրութիւն: Հետեւեցան Եւստաթիոսի խորհրդին. իր նենգութիւնը, խօսքի պատրաստականութիւնը, անվրդով հայրենասիրութիւնը՝ վարձատրուեցան առատապէս. Դիւրքախինի կառավարիչն անուանուեցաւ. Իբազի բոլոր ստացուածքները իրեն տրուեցան: Իբազ բանտուեցաւ:

Բոլոր Բուլղարիա նուաճուած էր. Վասիլ Բ. զբաղեցաւ յօրինելու զինուորական կազմակերպութիւն մը՝ որ ապագայ ապստամբութիւնները մարելու կարող ըլլար:

Յետոյ, կայսրը Աթէնքի վրայէն Պոլիս վերադարձաւ. Ոսկեղէն դռնէն, յաղթական կառքի վրայ, քովն առած Վլատխ-

լաւի կինը, Ռատոմիրի քոյրերը, Բուլղար իշխանները, դերիները, Բուլղար արքունեաց գանձերը՝ մայրաքաղաք մտաւ, դնաց ամենէն առաջ Ս. Սոփիա, ուր Լեւոն հայկազնի պէս անձամբ սկսաւ շարականները: Ուխտ ըրած էր կրօնաւոր ըլլալ, եթէ Բուլղարիոյ յաղթէ. չէր ուզեր հիմա ո՛չ ուխտազանց ըլլալ, եւ ոչ արքունիքէն հրաժարիլ. մարմնոյն վրայ կրօնաւորական ըզգեստ հագաւ, անոր վրայ արքունական տարազը. մխէ, դինիէ, հաճոյքներէ հրաժարեցաւ, միւս կողմէն պահելով բոլոր իր արտաքին փառքն եւ հեղինակութիւնը:

Այսպէս Վասիլ Բ. եղաւ տարօրինակ անձնաւորութիւն մը, խառնուրդ հոգեւորի, աշխարհասիրութեան, առաքինութեանց, ախտերու. ի ներքուստ ճգնաւոր մ'էր, արտաքուստ՝ թագաւոր, նոր Նիկեփոր մը: Կը թուի թէ այս դիւցազնը, որուն ձեռքին տակ հրահանգուած էր, զաղափարական մ'եղած էր իրեն:

Այսպէս Զմշկիկի չուրջ կը տեսնենք երկու կայսրներ, հոգեբանութեամբ բոլորովին նման իրարու, եւ հակապատկեր հայ կայսեր, որուն կրօնասիրութիւնը երբեք ճգնաւորութեան ձեւերու չյանգեցաւ: Զինուորականի տիպարը անպարտ մնաց անոր մէջ. ջերմեռանդ էր Ս. Թէոդորի.

այսպէս՝ սուրբերու մէջ ալ՝ ղինուորական մը միայն կ'ընտրէր իրեն պաշտպան։

Վասիլ Բ.ի յաղթանակին ժամանակ՝ բոլոր ժողովուրդը կեցցէներու հետ կը կրկնէր անդադար. «Բուլկարոքթոնոս» (Բուլղար սպաննող)։ Այս մակդիրը Վասիլ Բ.ի տիտղոսն եղաւ (1018)։

Ժողովրդեան աղաղակին արձագանգը տեւեց պատմութեան մէջ։

ԺԲ.

ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՀԵՏ. ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԸՍՏ ԿԵԴՐԵՆՈՍԻ. ԱՅԺՄԵԱՆ ՎԱՆԵՑԻՔ ԲՈՒԼՂԱՐ ԵՆ ԵԱԳՄԱՄԲ. ՎՐԱՑ ԵԻ ՏԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ. — ՀԱՅ ԿՆՈՋ ՄԸ ՝ ՀՆԱՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ՝ ԴՂԵԱԿ ՄԸ ԳՐԱԻՈՒԱԾ. — ԱՆԻ ՅՈՒՆԱՑ ԿԸ ԿՏԱԿՈՒԻ. — ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ՎԱԵՄՈՒԹԻՒՆՆ ԵԻ ՀԱՅԱՍՒԻՐՈՒԹԻՒՆԸ։

Վասիլ Բ.ի յարաբերութիւնները Հայոց հետ՝ կարեւոր են ո՛չ միայն դէպքերու մեծութեամբ այլ նաեւ իրենց հետեւանքներով։

1021ին Սենեքերիմ Արծրունի, թագաւոր Վասպուրականի, Թրքաց արշաւանքներէն տագնապած, եւ Ս. Ներսիսի մարգարէութեանց ընթերցմամբ՝ կորսնցնելով բարոյական ամէն ոյժ՝ թշնամեաց դիմադրելու, թէպէտ երկու անգամ ճակատամարտ տուած էր անոնց դէմ եւ յաղթական ելած, — որոշեց իր երկիրը Յունաց ընծայել, եւ իր ժողովրդեան հետ դաղթել յունական բաժինը, ինչպէս ըրած էր Բասիլ Արշակ Գ։

Իր Դաւիթ որդին Պոլիս եկաւ՝ այդ առաջարկութիւնը կայսեր ներկայացնելու. հետը բերած էր ճոխ ընծաներ, երեք հարիւր նժոյգի վրայ բեռցուցած։

Առաջարկութիւնը հաճոյ անցաւ կայսեր։ Սենեքերիմ, 400,000 հպատակներով Յունաց բաժինը անցաւ, տալով Վասպի տասը քաղաք, հազար դիւղ, եօթանասուն եւ երկու բերդ։ Ընդունեցաւ անոնց փոխարէն՝ Սեբաստիա, Լարիսսա եւ Աւարա քաղաքները։

«Այն ատեն, կ'ըսէ Կեդրենոս, նաեւ Սենեքերիմ վերին Մարաստաւի իշխանը (τῆς ανω Μηδίας ἄρχων, Արտիմէտ անունէն գատ ոչինչ կայ Վասպուրականի մէջ որ Մեդ անունը յիշեցնէ), զոր այսօր Ասփրականիա կը կոչեն, եկաւ արքային իր բոլոր դերդաստանով հանդերձ, տալով անոր՝ իրեն հպատակող բոլոր դաւառը, եւ անուանուեցաւ պատրիկ եւ զօրավար Կապադովկիոյ եւ փոխարէն իրեն կալուած ընդունեցաւ հեռաւեալ քաղաքնե-

ըը, Սեբաստիա, Լարիսսա, Աւարա, եւ ուրիշ բազմաթիւ կալուածներ. վասն զի սա նեղուելով մերձաբնակ Հաղարացիներէն՝ անկարող դիմադրելու՝ կայսեր դիմեց եւ իրեն տուաւ իր գաւառը, որուն իշխան ղրկուելով Վասիլ պատրիկ Արղիյրոս՝ ամէն բանի մէջ անյաջող երեւնալով՝ պաշտօնէն հանուեցաւ, եւ իրեն տեղ ղըրկուեցաւ զօրավարն Նիկեփոր Կոմնենոս, որ այդ գաւառը երթալով՝ մասամբ համոզելով, մասամբ բռնութիւն գործածելով, գաւառը կայսեր հպատակեցուց» (Կեդրենոս, էջ 464):

Կ'երեւի թէ իրենց հայրենեաց մէջ բնակողները ղժդոհ էին Սենեքերիմի փախըստեան վրայ, եւ չէին հանդուրժեր Հայաստանի մէջ՝ յունական կեդրոն մը եւ իրենց վրայ յոյն իշխաններ տեսնելու:

Վասպուրականի ներկայ բնակչութեան մաս մը, չատ հաւանօրէն, Բուլղարական ծագում ունի. այս կէտը, որ հետաքրքրական է ազգագրական տեսակէտով, կը գուշակուի Կեդրենոսի մէկ վկայութեամբ: Վասպուրականի բնակիչները զաղթած էին. հարկ էր երկրին պաշտպանողներ եւ մշակողներ գտնել. 1015ին Վասիլ Բ. կը պաշարէ Մակեդոնիոյ Մոգլենիա գաւառի Եղեսիա քաղաքը, որու պարիսպները իբր

զօսի ունէին իրենց չուրջ դետ մը. անոր ընթացքը փոխեց կայսրը եւ յաջողեցաւ տիրել քաղաքին. հոն կայսեր անձնատուր եղան:

«Դոմեսիանոս Քաւքանոս, զօրաւոր մարդ եւ Գաբրիէլի պաշտօնակից, եւ Իլիծէս Մոգլենիոյ իշխանը, եւ ուրիշ չատ մեծամեծներ, եւ ոչ սակաւ պատերազմող ժողովուրդ. անոնք որ զէնք կարող էին չարժել ղրկուեցան կայսրէն յԱսիա կանիա» (Կեդրենոս, էջ 462): Պէտք է դիտել որ նախապէս արդէն յոյն զօրավար եւ բանակ կար ի Վասպուրական, եւ Եղեսիոյ Բուլղարները իբրեւ բնակիչ պէտք է ղըրկուած ըլլան. Վան, պատերազմի կեդրոն մ'ըլլալով՝ զարմանալի չէ որ զէնք չարժող մարդիկն ընտրուած ըլլան:

Դաւիթ, Տայոց իշխանը, զոր Կեդրենոս կ'անուանէ կիւրապաղատ Վրաց (էջ 447), անժառանգ ծերանալով՝ իշխաններէն ոմանք սրբազործեալ բաժակի մէջ թոյն խառնեցին եւ իր մահը երագեցին: Դաւիթ, մեռնելէն առաջ, իր թշնամեաց ոճիրը ընդունայն հանեց՝ դրելով կտակ մը՝ որով իր երկիրը կայսեր կ'ընծայէր: Սակայն Գէորգ, Դաւիթի եղբայրը, ամէն ճիգ ի գործ կը դնէր կտակին իրագործումը խափանելու համար:

Վասիլ Բ. աճապարեց Վրաստան երթալու, եւ յաջողեցաւ խնդիրը լուծել առանց զէնք գործածելու:

Հիւսիսային Վրաստանը Գէորգի ընծայեց, թոյլ տալով իրեն հոն ինքնագլուխ թագաւորել, այն պայմանով որ Հռովմայեցւոց երկրին վրայ չարշաւէր: Իր որդին եւս պատանդ առնելով՝ դիմեց Փիւնիկէ: (Կեդրենոս կը խօսի այս դէպքերուն վրայ, էջ 447, առանց սակայն, հայ պատմիչներու յիշած Թունաւորումը պատմելու): 1022ին Վասիլ պատերազմեցաւ Վրաց հետ. բայց առանց յաղթելու. երկրորդ ճակատամարտի մը մէջ, Վրաց Լիպարիտ սպարապետը սպաննուելով, Գէորգ հաշտութիւն խնդրեց՝ տալով, երկիրներու հետ, իր Բագրատ որդին ալ, իբրեւ պատանդ: Բասեան զաւառի Մեծոփ դիւղին մէջ՝ դաշնագրութիւն մը կնքուեցաւ՝ որով Տայոց մաս մը Վրաց կ'անցնէր: Խնդիրը աւելի պարզուեցաւ, երբ Գէորգ մեռնելով՝ իրենց յաջորդեց Բագրատ, որ անճնական ո՛չ մէկ պատճառ ունէր Յունաց թշնամի ըլլալու:

Վասիլ տիրեց Խլաթ, Մանազկերտ, Արճէշ քաղաքներուն: Ապուսալի–Հասան, Մերուանի որդին, որ Արաբներու կողմէն Հայաստանի կառավարիչ անուանուած

էր, յաղթուելով իրմէ՝ քանիամեայ պինդաղաղար խնդրեց: Կայսրը վերադարձաւ Պոլիս: Նա Բագրեւանդ զաւառի մէջ դըրնուած պահուն՝ կը սպասէր որ Գագիկ Ա. Հայոց թագաւորը գայ իրեն յարգանքներ ընծայելու. բայց նա խրոխտ վարուեցաւ. իր այս անտարբերութիւնը պատժուեցաւ՝ Կոգովիտ եւ Ծաղկոտն զաւառներու աւերումով: Արաս, Կարսի թագաւորը եւ Սենեքերիմ Արծրունի՝ կայսեր չնորհներուն արժանացան՝ տեսակցութիւն խնդրած ըլլալնուն համար:

Ուրիշ անգամ մ'ալ, տարբեր առիթով, Ափխազաց դէմ գացած պահուն, կայսրը (1022ին) անցաւ Հայաստանէն: Իր դրօշին տակ կը պատերազմէին նաեւ հայ զօրքեր. Իբրահիմի բերդը, որ Սարակինոսաց կը պատկանէր, պաշարած ժամանակ, հայ կին մը, իր նենգութեամբ, զինքը ազատեց երկարատեւ կռուի մը նեղութենէն:

Բերդապահները ձերբակալած էին եւ դղեակին մէջ բանտած ուրիշ հայ կին մը, որ ազգական էր առաջինին. սա թախանձանօք յաջողեցաւ հրաման ստանալ՝ որ կարենայ դերի կնոջ հետ տեսնուիլ եւ զայն մխիթարել: Զինուորները սակաւաթիւ էին բերդին մէջ, բայց դեռ եւս կարելի չէր տիրել, անոր պարիսպներուն բարձրու-

թեանը հաւասար սանդուղներ դեռ չէին նած. հայ կինը հետեւեալ հնարքը գործածեց: Օր մը պարիսպներուն վրայ նստած՝ իլիկը ձեռքին մէջ կ'աշխատէր, աչքերը վա՛ր, եւ ձեւացնելով իբր թէ դղեկի պարտէզին մէջ հայ դերուհւոյ մը հետ կը խօսակցի, մինչ իրօք ոչ ոք կը դտնուէր այն տեղ:

Մի եւ նոյն պահուն՝ իլիկին դերձանը մինչեւ վար իջեցնելով պարիսպներուն բարձրութեան աստիճանը կը չափէր: Յետ որոշ կերպով գայթ գիտնալու, Հայոց բանակը գնաց եւ անոնց բացատրեց՝ թէ ի՛նչ սանդուղներ պէտք է շինեն:

Ամէն բան գործադրուեցաւ իր հրահանգներուն համեմատ: Յարձակումը դիւրացնելու համար ընտրեցին դիւղեր մը՝ որ մօնական էր Աբաբացւոց համար: Այն պահուն երբ ասոնք անկասկած խնջոյքի նստած էին, հայ դինուորները վեր բարձրացան պարիսպներէն, երկու բերդապահ աշտարակներէն վար նետելով չախչախեցին, յետոյ՝ անհրաւէր՝ խնջոյքի սենեակը մտնելով՝ սպաննեցին հոն դտնուող Աբաբացիները. քիչեր միայն կարող եղան փախչելու. Հայերը բերդին տիրելէն յետոյ, «կեցցէ՛ Վասիլ» սկսան աղաղակել, եւ աւետաբեր մը ղրկեցին կայսեր. նա

վուքաց Իբրահիմի բերդը գալու. Հայոց՝ դովեստ, պաշար, դէնք բաժնեց, եւ զօրավար մը դնելով հոն, դղեակին տիրողները անոր բերդապահ անուանեց: Այս միջադէպը պատմած է էլմասէն արաբացի հեղինակը:

Բայց մեծագոյն դէպքը որ հանդիպեցաւ ընդ մէջ Վասլի եւ Հայոց, եղաւ Անի քաղաքին խնդիրը:

Յովհաննէս Բագրատունի (1022ին) Վասլի կտակեց Անի քաղաքը, պայմանով որ մինչեւ մահ ի՛նք պիտի իշխէ հոն եւ կայսրը ամէն օգնութիւն պիտի չնորհէ իրեն: Կարելի չէր աւելի անբարեխիղճ որոշողութիւն մը՝ քան ինչ որ ըրաւ Յովհաննէս ո՛չինչ հոգալով իր անձնական վայելքէն զատ: Պետրոս Գետադարձը ո՛չ նուազ եպերելի գտնուեցաւ այս կէտին մէջ՝ յանձըն առնելով նուիրակի պաշտօնը՝ զոր իրեն տուաւ Բագրատունի արքան: Վասիլ ի սկզբան ուրախութեամբ ընդունեցաւ այսպիսի առաջարկ մը, որով ցորչափ ապրէր՝ պատճառ մը պիտի ունենար հայ իշխաններուն վրայ դերիշխանութիւն ցոյց տալու, գանոնք ըստ կամս սանձելու. բայց աւելի հայրենասէր քան զՅովհաննէս, եւ անչուշտ յիշելով որ Արշակունիի մը չառաւիղն է ինք, եւ չուզելով որ այդպի-

սի կտակ մը իրեն յաջորդող ո՛ եւ է յոյն կայսեր մը ձեռք անցնի, մեռնելէն առաջ կանչեց հայ երէց մը (1030 թուին) Կիրակոս անուամբ, եւ վսեմօրէն կտակը իրեն յանձնեց, որպէս զի տանի զայն Հայոց թագաւորին տայ:

Ի՞նչ բան աւելի կարող է վաստիլ Բ.ի հայասիրութիւնը քան տալ: Ո՛րքան կը սխալին անոնք որ կ՚ենթադրեն թէ Բիւզանդիոնի հայազգի կայսերք յունացած ըլլան ղազմաժը, եւ մոռցած իրենց հայրենիքը:

Դժբաղդաբար Կիրակոս երէց՝ ապագային մտանիչ մը պիտի ըլլար, եւ կտակը վերատին յոյն արքունիքը պիտի բերէր վաճառելու, Յովհաննէս արքային չափ եղեռնագործ մը հանդիսանալով, դաւաճան ազգային իրաւանց, եւ պատճառ Բագրատունի թագաւորութեան վերջանալուն:

Յիրաւի, խորապէս ուսումնասիրելի կէտ մ՚է այն ազդեցութիւնը զոր ունեցած է Բիւզանդիոնի Արշակունի հարստութիւնը Հայաստանի Բագրատունի թագաւորաց նկատմամբ, երկուքն ալ ժամանակակից ըլլալով, սկսած մի եւ նոյն դարուն (Վասիլ Ա.ի եւ Աշոտ Ա.ի օրով) երկուքն ալ մարած ըլլալով՝ գրեթէ միանգամայն:

կարծես հասարակաց աղբիւր մը կար անոնց կեանքին, անոնց եռանդին եւ ուժին, դաղտնի կապ մը՝ եւ կախում մը իրարմէ. հասարակաց աղբիւրը սպառած պահուն՝ երկուքն ալ կը դադրին գոյութենէ:

Անիի մասին կը խօսի Կեդրենոս, (Բ, հտ. էջ 557) Հայոց թագաւորը՝ Յովհաննէսիկէս կոչելով, այսպէս.

«Երեքտասաներորդ ինդիկտիոնին մէջ՝ պատերազմ սկսաւ՝ Անիի տիրապետութեան համար. բայց նախ վերէն պէտք ենք պատմել թէ ի՛նչպէս եւ ի՛նչ կերպով Կոստանդին թագաւորը պատերազմի ձեռնարկեց, մինչդեռ Անիի իշխանը հանդարտ կեցած էր եւ բնաւ չարիք մը չէր հասուցած:

Երբ Գէորգ Ափխազաց իշխանը Հռոմայեցւոց դէմ պէնք վերցուց, իրեն դինակից էր նաեւ Յովհաննէսիկէս՝ Անի գաւառին իշխանը. եւ վասն զի, ինչպէս որ վերը արդէն ըսինք, ճակատ առ ճակատ պատերազմեցաւ ընդդէմ Գէորգի եւ զայրկա վախցուց եւ խորտակեց, Յովհաննէսիկէս վախնալով որ մի՛ գուցէ թագաւորը՝ իր դինակցութեանը համար բարկանալով՝ անողոք կերպով իրեն հետ վարուի, քաղաքին բանալիները առնելով, ապաւինած էր թագաւորին, եւ ինքզինքը ինքնա-

կամ անոր յանձնած, տալով նաեւ քաղաքին բանալինները. նա հաւնելով իր այս խոհեմութեանը, զինքը մագիստրոս կ'անուանէ եւ ցկեանս իշխան՝ Անիի եւ Մեծ կոչուած Հայաստանին, պահանջելով իրմէ զրաւոր խոստում մը, որ իր մահուանէն վերջ՝ իր երկիրը երկու հաւասար մասի բաժնուի, մին ըլլայ իրեն (Հայոց Թագաւորին), միւսը՝ Հռովմայեցւոց: Ասոնք այսպէս եղան: Կը մեռնի Թագաւորը, շատ ժամանակ վերջ՝ կը մեռնի նաեւ Յովհաննէս Սիկիլիա. եւ ասոր մեռնելովը՝ իշխանութիւնը կ'ընդունի Գագիկիոս անոր որդին, որ խաղաղութիւն պահեց Հռովմայեցւոց հետ եւ անոնց զինակից մնաց. հայրենի իշխանութիւնը սակայն ձեռք առաւ, եւ չուզեց զայն Հռովմայեցւոց տալ, ինչպէս հայրենի զրութիւնը կը պահանջէր. սակայն Մոնոմախոս իր արքունեաց մէջ զբաղնելով այդ զրութիւնը՝ կը պահանջէ, իբր յաջորդ Վասիլ Թագաւորին, թէ՛ Անին, եւ թէ՛ Մեծն Հայաստանը»:

Կեդրենոսի պատմուածքը, ինչպէս կը տեսնուի, ունի կարեւոր տարբերութիւններ հայ պատմիչներէն: Յովհաննէս Սիկիլիա աւելի արդարանալի կ'երեւի, հանդամանքներէն բռնադատուած ըլլալով՝ պահանջուած կտակը զրելու:

Ինչո՞ւ Արեւելքի քրիստոնեայ փոքրիկ Թագաւորները զրզռուած էին Վասլի դէմ: Այս բանիս քաղաքական պատճառը դժուար է տալ: Միայն թէ ճիշդ այս թուին էր որ տեղի ունեցան Փոկասի եւ Քսիֆիասի մեծամեծ ապստամբութիւնները. կը թուի թէ այս Թագաւորահանջներու քաղաքականութիւնն եղաւ, Աննիբալի պէս, չրջակայ ազգերը իրենց հասարակաց թշնամւոյն դէմ հանել, խոստումներով ազատութեան:

ԺԳ.

ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ՝ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՈՑ ԴԷՄ. ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՈՑ ԿԱՅՍԸՐ ԳԵՐԻ ԲՈՆՈՒԱՆ. — ԻՐ ԱԶԱՏՈՒԻՄԸ. — ՍԱՐԱԿԻՆՈՍԻ, ՎԵՆԵՏԿԵՑԻՒ, ԹՈՒԻԱԹՆԵՐ, ԽԱԶԱՐՆԵՐ, ՌՈՒՍԵՐ, ԱՐԱԲՆԵՐ՝ ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ԺԱՄԱՆԱԿ:

Ոթոն Բ. Վասլի քրոջ հետ ամուսնացած, իր ժառանգութիւնը կը համարէր Իտալիան:

Այս եղաւ չարժառիթ գերմանական պատերազմին:

Իտալիոյ Արաբները (զոր եւրոպական տեղական ածանցով Սարակինոս կը կոչենք, փոխանակ Սարակուսացի ըսելու) հարաւային գաւառներու վրայ անընդհատ

արշաւանքները կ'ընէին. ներողամիտ դրոնուեցաւ Վասիլ եւ իր ոյժը երկու թշնամեաց չբաժնելու համար, Արաբացւոց մեծ դումար մը խոստացաւ՝ որպէս զի յարձակին Գերմանացւոց վրայ:

Ոթոն Բ. դրեթէ համազգային բանակով մը Իտալիա մտաւ՝ Յունաց եւ Արաբաց միացեալ ոյժերուն դէմ պատերազմելու համար: Վեց ճակատամարտներու մէջ Գերմանացիք յաղթեցին, Տարենտոնի մօտ: Դէմ առ դէմ կռուէ յուսահատած, Արաբաց մէկ դունդը՝ գերմանական բանակին եռեւն անցաւ, երբ ան անհոգ զբաղած էր իր խնջոյքներուն, եւ դարանեցաւ լերանց մէջ. բանակին ճնացեալ մասը առջեւէն յարձակում գործեց: Գերմանացիք ալ վրատահ դիմադրութիւն մը սկսան ասոնց դէմ, բայց երկու կողմէն պաշարուած տեսնելով զիրենք, փախուստի դիմեցին: Պատերազմական ոգին՝ այս դարու մէջ՝ եկեղեցականներու վրայ ալ տիրած ըլլալով՝ ժողովրդապետներ եւ եպիսկոպոսներ ալ պատերազմի եկած էին. այնպէս որ գերմանական բանակը կարելի էր երկու մասի բաժնել, եկեղեցական եւ աշխարհական: Պարտութենէն յետոյ՝ եկեղեցականներն ալ միւս զինուորներուն բաղդն ունեցան:

Կայսրը իր ձիով ծովափ վազեց, եւ ջուրին մէջ նետուելով դիմեց դէպ ի նաւակ մը՝ զոր Գերմանացւոյ մը կարծեր էր. թշնամւոյ մը, Սքլաւոնի մը նաւակն էր. դերի բռնուեցաւ: Յոյները՝ Ոթոն Բ.ի կնոջ՝ Թէոփանոյ կայսրուհւոյն իմացուցին թէ պատրաստ են իր այրը արձակելու՝ եթէ հարկ եղած դրամը վճարէ: Թէոփանոյ ղրկեց դրամի բեռներ՝ բազմաթիւ ջորիներու վրայ բեռցուցած, զորս յանձնած էր Մէցի քաջասիրտ եպիսկոպոսին՝ Թիէրրիի: Ասոր հետ կայսեր նաւակին մօտեցաւ գերմանացի զինուորներու դունդ մը՝ նաւաստի ծպտած: Այն վայրկեանին՝ երբ Թիէրրի կայսեր մասին Յունաց հետ կը բանակցէր, Ոթոն Բ ինքզինքը ջուր նետեց. յոյն մը անոր ղէմստէն բռնեց, բայց գերմանական սուր մը իր բազուկը երկու կտոր ըրաւ. կայսրը՝ պատրաստուած նաւակը վախաւ, եւ Յոյները՝ իրենց դուռ թշնամիներէն սարսափահար, ո՛չ մէկ վտրգ ըրին հետապնդելու: Հարկ չէ ըսել թէ ոսկեբարձ կարաւանն ալ Ոթոն Բ.ի հետ Գերմանիա դարձաւ (983):

Վասլի ժամանակ էր որ վարչական նոր կազմակերպութիւն մը յօրինուեցաւ Իտալիոյ համար. իշխան մը սահմանուեցաւ, որ Ֆաթափան պիտի կոչուէր, եւ որուն

պաշտօնը պիտի ըլլար՝ իբրեւ փոխարքայ՝ կարգադրել ամէն բան որ Իտալիոյ կը վերաբերի. իր մայրաքաղաքը պիտի ըլլար Պարի:

Ապրաբները՝ որ Յունաց օգնական եղած էին Գերմանացւոց դէմ, պարզապէս նոր թշնամիէ մը ազատ ճնալու համար, զայն հալածելէն յետոյ՝ վերստին Յունաց դէմ սկսան պատերազմիլ: Պարիի ժողովուրդը՝ Սարպիս զօրավարը սպաննած ըլլալով, Ապրաբները՝ խռովութեան պահուն՝ յարձակեցան ու տիրեցին քաղաքին, գերիներու բազմութիւն մը վոխադրելով Սիկիլիա: Յովհաննէս Ամմիրովուլոս յաղթելով անոնց՝ տիրեց քաղաքին, բայց Բըզնամիներէն միայն երեք դլխաւորները սպաննեց: Աթոն զօրավարը՝ Պարիի բանակին հետ Տարենտոն դնաց Ապրաց դէմ. ինքը սպանուեցաւ, իր բանակը յաղթուեցաւ: Կրկին պատերազմեր՝ մին Ապրաց դէմ, միւսը ապստամբած քաղաքացւոց դէմ, նպաստաւոր ելան Յունաց:

Վասիլ Բ. բարեկամ էր Վենետկոյ տոժերուն. Որսկոյոյ տոժի Յովհաննէս որդւոյն հետ ամուսնացուց՝ կայսերական հանդէսով, Մարիամ իշխանուհին Արդիբեան ընտանիքէ (997): Այս Մարիամու համար կը պատմուի թէ երկնային եւ յըս-

տակ ջուրի մէջ լուացուելու համար, առաւօտեան ցօղերը հաւաքել կու տար եւ անոնցմով կը լեցնէր իր աւազանը:

Ռուսաթներուն հետ ա՛յնքան հեզ եւ բարեկամական վարմունք գործածեց, որ անոնք կամաւ անձնատուր եղան, թէպէտ հակառակ պարագային ալ՝ դէնքով պիտի նուաճուէին (1020):

Նոյն քաղաքականութեամբ վարուեցաւ Ռուսաց հետ, որոնց Վլատիմիր ձարը, յոյն իշխանուհւոյ մը՝ Աննայի հետ՝ ամուսնացած էր: Պրիյզոխիյրոս Ռուսը 800 հոգւոյ հետ Պոլիս եկաւ, կայսեր բանակին մէջ մտնելու համար. Վասիլ հրամայեց որ նախ դինաթափ ըլլան. անոնք ոչ միայն մտիկ չըրին, այլ բարկացած՝ յարձակեցան Աբիւդոսի մօտ՝ յունական նաւերու վրայ եւ վնասեցին անոնց: Չկարենալով սակայն դիմադրել նորանոր ուժերու, անձնատուր եղան. Յոյները զամէնքըն ալ դլխատեցին (1022):

Խազարաց Գէորգ Զուլոս թագաւորին դէմ ղրկեց Վարդ Դուկասը, որ պատերազմեցաւ, յաղթեց եւ նուաճեց բոլոր երկիրը (1015):

Ապրաքցիք Աբեւելքի մէջ այս դարուն հարկատու էին Յունաց. Վարդ Փոկասի ղօրավարութեան ժամանակ (983) չուղե-

ցին Հալէպի համար սահմանուած տուրքը վճարել, եւ խալիֆան Անտիոքի մօտ վանքի մը վրայ յարձակելով՝ հոն ըզտնուող բոլոր կրօնաւորները ջարդեց: Արաբացիներու քաջութիւնը այս աստիճանին հասած էր այդ դարուն: Յետոյ տեղիք տուաւ Յունաց պահանջին: Պեսուիններու երկու ցեղ (1001ին) Անտիոքի վրայ յարձակեցան, բայց Ուրանոս զօրավարէն յաղթուելով՝ մերժուեցան: Խաչակրաց դարուստը Արաբացիները զրկած ըլլալով՝ ամենուրեք սկսաւ հալածանք մը քրիստոնեայ հպատակներու դէմ:

Պաղտատի ամիրանները անկարող դարձած էին Բիւզանդիոնի արքայից հետ մըրցելու: Վասիլ Բ.ի ժամանակ ո՛չ մէկ կարեւոր արշաւանքի ձեռնարկեցին:

ԺԴ.

ՎԱՍԼԻ ՄԱՀԸ. — ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԻՐ ԴԻՄԱԻՆ ԵՒ ԻՐ ԲՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ:

Բոլոր տէրութիւնը Վասիլի յաղթանակներով փառքի եւ ուժի ծայրագոյն աստիճանին հասած էր. Վասիլ միայն ժուժկոտ էր: Եռանդուն բնաւորութեանց յատկանիշն է երբեք իր գործը ամբողջացած չհամարիլ, այլ միշտ իր ծրագրին վրայ նոր

յաւելուած մ՚ընել, այնուհետեւ զոհ սըրտով մեռնելու համար: Եթէ սակայն յաջողին զայն իրագործելու՝ զարճեալ անկատարութիւն մը պիտի նշմարեն իրենց գործերու ամբողջին մէջ: Այսպէս եղաւ Վասիլի, որ Իտալիոյ վրայ արշաւանք մը ծրագրելով՝ անկողին ինկաւ (1025):

Իր հիւանդութեան պահուն՝ դուժեցին իրեն Եւստաթիոս պատրիարքին մահը. պէտք էր իրեն յաջորդ մ՚ընտրել. մինչ այս խնդրոյ մասին մտահոգութեան մէջ էր Վասիլ, դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ Սթուտ Վանքի Աբբահայրը՝ Ալեքսիս անուամբ, ձեռքին մէջ ունենալով Ս. Յովհաննէս Մկրտչի գլուխը՝ որուն բարերար ազդեցութեամբ՝ կը յուսար կայսրը բժըշկել:

Նա պ՚Վասիլ ազատած էր մահոզութենէ. սա Ալեքսիսի դառնալով՝ խմացուց որ Պոլսոյ հայրապետ ընտրուած է. յետոյ յանձնեց իր իշխաններուն որ չուտով պինդը պատրիարքական գահին վրայ բազմեցընեն: Նոյն իրիկուն մեռաւ, վաթսուն եւ ութ տարեկան:

Փսելլոս պատմագիրը այսպէս կը նկարագրէ Վասիլի դէմքն եւ բնաւորութիւնը.

«Ով որ Վասիլի դէմքը տեսնէր, – իր ժամանակի մարդերէն չատերը տեսած են

ղինք, – խոհոյն կրնար լմանալ թէ նա ի՛նչ հոգի ունի:

Անոր դէմքը հաճելի էր: Ճակատը ո՛չ մտածկոտ, ոչ ցած, ոչ ալ չիտակ եւ անշնչան՝ կնոջ մը ճակտին պէս, այլ լայն, դուրս ցցուած, ինչպէս որ մեծ մարդու մը կը վայելէ: Նայուածքը ո՛չ կեղծ էր, ո՛չ անգութ, ո՛չ ալ ընդհակառակն՝ տարտամ, այլ հպարտ եւ այրական վայլով մը կը չղաղար, կը վայլակէը: Դէմքը անթերի չրջանակի մը ձեւն ունէր: Վիզը եւ ուսերը զարմանալի կերպով համեմատական էին իրարու: Կուրծքը ոչ չատ ուռած էր, ոչ ալ ներս մտած, այլ պէտք եղած լայնութեամբ: Անոր բոլոր մարմինը նոյն սքանչելի համեմատութեամբ չինուած էր: Հասակը ձեւաւոր էր, քիչ մը միջակէն վար:

Հետիոտն քալելու մէջ քիչեր կրնային մրցիլ վասլի հետ, ձիով՝ ոչ ոք. նման այն բազմաթիւ արձաններուն, զոր իր կենդանութեան ժամանակ կանգնեցին իրեն, իր նժոյգին վրայ միշտ չիտակ եւ անշարժ կը կենար, պահելով իր վսեմ դաժանութիւնը, թէ՛ սովորական թէ՛ քառատրոփ ընթացքի ժամանակ:

Թէ՛ ձի հեծնելու եւ թէ՛ իջնելու, թէ՛ կամաց և թէ չուտ վազցնելու աւեն քնաւ իր

վսեմ կեցուածքը չէր փոխեր, ինչպէս թէ աներեւոյթ մեքենայով մը կապուած ըլլար: Ծերացած ժամանակ, մօրուքին՝ ծնօտին վրայ գտնուղ մասը թափեր էր, բայց երեսներու երկու կողմը դեռ թաւ մնացեր էր, եւ մինչեւ աչքը կը հասնէր՝ դրեթէ բոլոր դէմքը ծածկելով: Սովորութիւն ունէր միշտ այս առատ մօրուքին հետ խաղալու, մանաւանդ երբ բարկացած ըլլար եւ աչխատանք կամ մտահոգութիւն մ'ունենար: Ուրիշ սովորութիւն մ'ալ ունէր: Այսպիսի պարագաներու մէջ ըլտնուած ժամանակ՝ ձեռքերը ազդրներուն վրայ կը դնէր, արմուկները դուրս ցցած: Շատ անգամ այս դիրքին մէջ կը գտնուէր: Իր խօսքերը կարճ էին, կարուկ, անհրնամ քան թէ զարդարուն:

Կը սիրէր բարձրաձայն ծիծաղիլ եւ իր ազմկաւոր զուարթութեանը պահուն՝ կարծես բոլոր մարմինը կը ցնցուէր»:

Հայ Աբշակունեաց հարստութիւնը սկըսած էր Վասիլ Ա.-ով, կրնանք զայն վերջացած համարիլ Վասիլ Բ.-ով: Կոստանդին Ը.-ի թագաւորութիւնը անշուք եղաւ ու կարճատեւ:

Վասիլ Ա. նուիրականութիւն ստացաւ Բուլղանդացւոց մէջ, իբր նախահայր կայ-

սերական տան, սիրող դիտուքեան, պաշտպան կրօնքի, իբր անձնաւորում քաջութեան: Վասիլ Բ. իբր անհատ, չունէր նոյնչափ պատճառներ՝ ժողովրդականութիւն ստանալու. չէր ունեցած արկածախնդիր կեանք մը, թէնամի էր դիտուքեան. բայց իր գործը լրացուց՝ ինչ որ կը պակսէր իր անձին: Իր յաղթանակները մեծագոյն եղան:

Երկու Վասիլները նման են իրարու, – ինչպէս արշալոյսը՝ վերջալոյսին:

ԺԲ.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.

(1025 – 1028)

Կոստանդին՝ սիրող երաժշտութեան, խնջոյքներու, որսի, հաճոյքի, հարազատ որդին է Ռոմանոս Բ.ի: Վայելքը բաժին ինկած էր իրեն, ինչպէս փառքը՝ Վասիլի:

Եթէ չըլլար ազահ եւ անզուխտ՝ շատ արդարանալի պիտի գտնէինք իր կենցաղասէր բնաւորութիւնը. վասն զի ծնած մեղկ արքունիքի մը մէջ (960) եւ մեկ տարեկան հասակին, անդիտակցօրէն, հասած կայսրութեան, – պաշտօն մը՝ որուն իր ամբողջ կենաց մէջ անդիտակից պիտի մնար, – յաջորդաբար խնամակալ ունեցած իրեն Թէոփանոյ (963), Նիկեփոր (963–969), Ցմշկիկ (969-976), Վասիլ Բ. (976-1025). ամենայն իրաւունք ունէր համարելու՝ թէ ազրութիւնը կարօտ չէ իրեն, եւ թէ փոխանակ կեանքը վտանգելու դր-

ծունկուբեան ասպարէզին մէջ մտնելով, լաւագոյն էր զայն երջանկացնելու վրայ խորհիլ:

1025ին սակայն՝ Վասիլ կը մեռնէր. Կոստանդին Ը. կը մնար միակ կայսր. վարչական մարմինը ամբողջապէս փոխուեցաւ. Կոստանդին իր չուրջ հաւաքեց բոլոր այն մարդիկը՝ որոնց միակ արդիւնքն էր իր զուարճութեանց մտանակցիլը: Սկսաւ պատժել միանգամայն բոլոր այն իշխանները՝ որ իր ընթացքին չէին հաւնիր: Տանջանքներուն մէջ՝ կուրացնելը ամենէն աւելի եւ մանաւոր հաճոյք մը կ'ազդէր իրեն:

Կոստանդին՝ Վուրց իշխանի որդին, յաճախ Վասլի կ'երթար՝ իր եղբօր դրծած անառակութեանց վրայ դանգատելու համար. Կոստանդին Ը. զինքը կուրացուց:

Վասպուրականի կառավարիչ ընտրուած էր Նիկեփոր Կոմնենոս. սա իր զօրաց փախուստը արդիլելու համար, երդում ընել տուած էր իրենց՝ որ դասալիք պիտի չըլլան. նախանձոտ պալատականներ կայսրը համոզեցին՝ թէ այդ երդումը ուրիշ բան չէր նշանակեր՝ բայց եթէ Կոմնենոսի ապըստամբութեան պատրաստութիւնը: Կոստանդին զինքը կուրացուց:

Վարդ՝ Փոկասի որդին ամբաստանուեցաւ՝ թէ իր հօրը նման փորձեր պիտի ընէ գահը բարձրանալու. յանցանքը նոյն էր նախորդինին հետ, պէտք էր պատիժն ալ նոյն ըլլալ. Կոստանդին զինքը կուրացուց:

Նաւիակատոս քաղաքին բնակիչները ապըստամբեցան իրենց կառավարչին դէմ՝ որ Յիմար Գէորգ կը կոչուէր, եւ զանիկա սպաննեցին. Կոստանդին զիրենք պատժելու համար՝ իրենց եպիսկոպոսը կուրացուց:

Վասիլ՝ Ռոմանոս Սքլերոսի որդին եւ Փրուզիանոս՝ Բուկելլարեան զնդին զօրավար, մենամարտ ըրին, ինչ որ արդիլուած էր Բիւզանդիոնի մէջ. Փրուզիանոս՝ փլաթի աքսորուեցաւ, Վասիլ՝ Օքսիա կղզին, ուր Կոստանդին զինքը կուրացուց:

Թէոդատոս Վեստ՝ Զաքարիա անուամբ կրօնաւոր ազգական մ'ունէր. Կոստանդին անոր լեզուն կտրել տուաւ, համարելով որ իրեն դէմ խօսած ըլլայ: Ռոմանոս Գուրդէն ամուսնացած էր Փրուզիանոսի քրոջ հետ. Բողտան, Գլաւաս եւ Գուտելէ բարեկամ էին անոր. այս յանցանքին համար Կոստանդին զիրենք կուրացուց:

Ոչ միայն անհատներու, այլ եւ իր ամբողջ ազգութեան դէմ անդթաբար վարուեցաւ Կոստանդին: Վասիլ Բ. այնքան տուրք դրած էր, որ ժողովուրդը դեռ չէր

կրցած իր երկու վերջին տարուան հարկերը վճարել, բայց ասոի նաեւ Կոստանդինի թագաւորութեան երեք տարիներուն ժամանակ ալ տուրքերը դեռ ամբողջապէս չէին վճարուած: Մէկ տարուան մէջ պահանջեց Կոստանդին՝ ինչ որ չէին կրցած անոնք տալ հինգ տարուան մէջ: Ժողովուրդը՝ չորութեան պատճառաւ՝ արդէն սովէ կը տանջուէր՝ երբ այս հրամանն ալ ընդունեցաւ կայսրէն:

* * *

Կոստանդինի ժամանակ քաղաքական մեծագոյն դիպուածն եղաւ յունական արշիպեղագոսի մէջ տրուած ծովամարտը:

Սարակինոսները կիկլադաներուն վրայ յարձակելով՝ կողոպուտ եւ սպանութիւն կ'ընէին ամենուրեք:

Վերիպուէս՝ Քիոսի կառավարիչը, և Գէորգ Թէոդոքանոս, անոնց դէմ ղրկուելով՝ ծովու վրայ պատերազմ տուին. Արաբացիք յաղթուեցան. իրենց նաւերը փախան կամ ընկղմեցան. տասուերկու նաւ դերի ինկան Յունաց ձեռքը:

Որեսակս անուամբ զօրավարը ղրկուեցաւ Իտալիա՝ Սիկիլիան Արաբացիներէն առնելու համար. նա տիրեց Հռեգիոնի. Պարի մտնելով եւ նոյն տեղւոյն եպիսկոպոսը մեռած գտնելով՝ անոր տեղ դրաւ Բիւզանդ անուամբ եպիսկոպոսը:

Փացինաքները Բուլղարիա մտնելով՝ դերի տարած էին ոչ միայն ժողովրդեան մաս մը, այլ նաեւ զինուորական անձեր. Դիոգինէս զօրավարը յաղթելով անոնց, ազատեց մղեց Դանուբէն անդին:

Արաբացիք Արեւելքի մէջ Վասիլ Բ.ի մահն լսանալով, սկսան կռուիլ՝ յարձակելով Հալէպի վրայ: Սփոնտիլլոս՝ որ իրենց դէմ ղրկուեցաւ, յաղթուելով փախաւ Անտիոք: Իր դերիներուն մէջ կար նաև մէկը, Մուսարաֆ կոչուած, խելացի եւ նեղաւուր. սա բարձր դիրք մը նշմարելով՝ կը խորհէր ինքնիրեն թէ ո՛րքան Արաբացւոց օգտակար պիտի ըլլայ դղեակ մը ունենալ այնտեղ. բայց որպէսզի չինութեան ծախքը Յունաց ընել տայ, Սփոնտիլլոսի խորհուրդ տուաւ այնտեղ բերդ մը հիմնել. աւարտելէն յետոյ՝ Մուսարաֆ զայն փութով մատնեց իր հայրենակիցներուն, որ առաջ կու գային Թուսպէր եպիսկոպոսին եւ Տրիպոլսի ամիրային զօրավարութեամբ:

Ձարտար զօրավարներու չնորհիւ՝ տէրութիւնը Կոստանդինի եռամեայ թագաւորութեան ժամանակ՝ չունեցաւ մեծամեծ կորուստներ:

* * *

1028ի նոյեմբեր 9ին՝ կայսրը անկողին ինկաւ մահացու հիւանդութեամբ: Զուրկ ժառանգէ՝ իրեն յաջորդ անուանեց Կոստանդին Տէլասսէնոս անուամբ պատրիկը, որ այս ժամանակ Հայկական բանակաթեմի մէջ էր, եւ կ'ապրէր հոն առանձին, իր տանը մէջ. բայց Սիմէոն անուամբ իշխանը՝ կայսեր միտքը փոխեց, Տէլասսէնոսի տեղ կայսր անուանել տալով Ռոմանոս Արղիւրոսը, իր բարեկամներէն մին: Էրզրոմէն անուամբ ներքինին արդէն մեկնած էր կայսրութիւն աւետելու Տէլասսէնոսի, երբ ուրիշ նուիրակներ հասնելով՝ գինքը յուսախաբ ետ դարձուցին:

Ռոմանոս Արղիւրոսի պահակալութիւնը ամենէն սրտաշարժ դէպքերէն մին է բիւզանդական պատմութեան. երկու ամուսիններ միշտ առաքինութեան եւ սիրոյ մէջ ապրած, զոհողութեան իրաւունքը կը յափշտակեն իրարմէ, պատրաստ՝ իրարու համար իրենց կեանքը տալու:

Կոստանդին Ը. իր մահճին քով բերել տուաւ Ռոմանոսը, եւ իր ձեռքէն բռնելով, ըսաւ.

— Իմ մահս մօտալուտ է. կայսրութիւնը կարող անձի մը կ'ուզեմ յանձնել. գքեզ կ'անուանեմ իմ յաջորդս: Բայց այս փառքին հետ՝ գքեզ կը բարձրացնեմ ուրիշ պատուի մը. իմ աղջիկներէս մէկուն հետ պիտի ամուսնանաս:

— Տէր արքայ, պատասխանեց Ռոմանոս, արդէն ունիմ ամուսին մը, Հեղինէն...

Այս առարկութեան վրայ զայրացաւ Կոստանդին, եւ որովհետեւ՝ ինչպէս տեսանք՝ իր ամենէն սիրած տանջանքը կուրացնելն էր, դռռաց.

— Կա՛մ աղջկանս հետ կ'ամուսնանաս եւ կայսր կ'ըլլաս, կա՛մ աչքերդ կը կորսընցնես: Ընտրէ՛:

— Կուրացո՛ւր, պատասխանեց անվրդով Ռոմանոս:

— Մինչեւ երեկոյ քաղի ժամանակ կուտամ մտածելու. եթէ տեղիք չտաս հրամանիս, կը կորսնցնես միանգամայն՝ աչքերդ եւ ապագադ:

Ահա թէ ի՛նչ սպառնալիքներ հարկ եղաւ ընել Ռոմանոսի՝... գինքը կայսր ընելու համար:

Կոստանդինի խօսակցութիւնը արդէն իսկոյն հաղորդած էին Հեղինէի. հաղիւ Ռոմանոս տուն մտաւ, իր կինը արցունքով իր առջեւ վազեց, ոտքը ինկաւ. կը թախանձէր որ յանձն առնու կայսրութիւ-

նը, եւ իր պատճառաւ ինքզինքը դժբաղդութեան չմատնէ: Այս անձնանուիրութիւնը դեռ աւելի սիրելի կ'ընէր Հեղինէն Ռոմանոսի, որ աւելի յուզուած, սկսաւ զիմաղրել իր աղաչանքին: «Կայսր եղի՛ր, կ'ըսէր Հեղինէ, ես այնչափ պիտի ուրախանամ՝ որչափ եթէ կայսրուհի ըլլայի· խնայէ՛ ինծի, մի՛ թողուր որ աչքերդ կուրցնեն»:

Եւ որովհետեւ Ռոմանոս կը չարունակէր իր առաջարկը մերժել, Հեղինէ յանկարծ դանակ մը դուրս հանեց, ձեռքին մէջ առաւ իր երկայն խոպոպները, անվըրդով կտրեց զանոնք, հագուեցաւ վանական տարազը, ու ծնաս բարով ըսելով ամուսնոյն՝ անհետացաւ:

Նոյեմբեր 21ին մեռաւ Կոստանդին Ը· եւ իրեն յաջորդեց Ռոմանոս Գ:

Թէպէտեւ Արղիյրոս անունը զուտ յունական կը հնչէ, բայց թերեւս անտեղի չըլլայ ենթադրել թէ նա՝ Արծրունի անուան հելլենացումն է:

Պէտք է դիտել առ այս, որ

1· – Գաղղիացի պատմագիր մը, Guillaume de Tyr, Յերապոլսեցի կոչած է (Ա Գիրք, էջ 2) զՌոմանոս· – արդ Յերապոլիս ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ Խորձեանի դաւառի Զմշկածագ աւանը, ուր Արծրունեաց գաղթականութիւն մը, Սենեքերիմէն յետոյ, պէտք էր անպատճառ գըտնուիլ:

2· – Թէ միայն Ռոմանոս ծնած չէ Յերապոլիս, այլ թէ իր նախնիք եւս հոն կը բնակէին, անկից յայտնի է որ Լեւոն Արղիյրոս, – նոյն ընտանեաց ամենէն առաջին անդամը՝ որ պատմութեան մէջ կը ներկայանայ (Միքայէլ Արբշիւի ժամանակ 856–867), – Խորձեան գաւառի մէջ կը չինէ Ս· Եղիսաբեթ անուամբ եկեղեցի մը, ուր իր Թոռն ալ կը թաղուի:

3· – Անուններն եւս կասկածիլ կու տան Արղիյրեանց հայկական ծագումը· 1002ին Պարիի մէջ կը յիշուին նոյն ընտանիքէն երկու հոգի, Մէլ (Մլե՛հ) եւ Դատ· – բայ ասոնք, Արղիյրեանց քով ամենէն սովորական անունը Լեւոն է, որուն գործածութիւնը յունաբաժին Արծրունեաց քով՝ արդէն ծանօթ է Լեւոն Հայկազնի օրինակէն:

4· – Վասիլ Բ· Սենեքերիմի գաղթելէն յետոյ, վասպուրական կը ղրկէ իբրեւ կառավարիչ՝ Վասիլ Արղիյրեան, եղբայր Ռոմանոսի, որ պիտի թագաւորէր: Այս ընտրութիւնը կասկածիլ կու տայ թէ Վասիլ՝ Արղիյրոսի կու տար Վասպուրականը՝ իբր իր հայրենի երկիրը:

5· – Մինչեւ այս ժամանակ խնամու-

թիւն բնաւ չենք տեսներ՝ յոյն եւ հայ աբքունեաց մէջ: Ռոմանոս Դ. Արղիւրոսի ժամանակ է որ նա իր Վասիլ եղբօր աղջկներէն մին, Ինչպէս կը վկայէ Սքիւլիցէս, ամուսնութեան կու տայ՝ Մեծն Հայաստանի Թագաւորին. իր եղբօր միւս աղջիկը՝ Հեղինէ անուամբ, ամուսնացուցած էր Ափխազաց Գէորգ իշխանի որդւոյն հետ: Բազրատունեաց հետ այսքան բարեկամական վարմունքը՝ պէտք էր առանձին չարժաւորթիներ ունենալ:

6· — Աբծրունեաց զաղթականութիւն մը, որ Թագաւորական յիշատակներ ունէր, պէտք էր Պոլսոյ մէջ չատ մեծ դիրք դրաւել, մանաւանդ եթէ դիտենք թէ ուրիշ նուաղ կարեւոր ցեղեր ո՛րքան ազդեցութիւն կրցած էին ձեռք բերել: Արղիւրեանց ընտանիքը, որուն համար Զոնարաս կը վկայէ թէ Պոլսոյ նշանաւորագոյն դերդաստաններէն էին՝ կը համապատասխանէ յիրաւի այդ դաղափարին:

7· — Ռոմանոս Արղիւրոս անձնական մեծ ու փայլուն արդիւնք մ՚ունեցած չէր՝ գահի արժանանալու համար· պէտք էր իր ծագման մէջ փնտռել իր գահակալութեան պատճառը:

8· — Լեզուաբանական արդելք մը գոյութիւն չունի· յն· Γ կը համապատասխանէ յատակ՝ հայ· Ծ դրին· Γέρων (Ծերուն), Γένυς (Ծնօտ), Γεννάω (Ծնանիլ), եւ այլն:

Այս հանդամանքները ապացոյցներ չենք նկատեր, այլ նշաններ՝ որ կարող են այդպիսի ենթադրութիւն մը թելադրել:

Ըստ այսմ, երբ Հայ–Աբչահունեաց հարըստութիւնը վերջացաւ, բիւզանդական գահը անցաւ Աբծրունեաց:

Այս կէտը դեռ չափազանց անապահով է եւ դեռ կարօտ ապացոյցներու· ուստի նաեւ Կոստանդին Ը·ի հետ կը կնքենք Բիւզանդիոնի հայ կայսրներու պատմութիւնը:

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐ

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐ

Հայ կայսրուհիներուն թիւը, ըստ Զամչեանի, չորս է միայն. «Թողում յիշել զայնոսիկ, որք ի հայկազուն կայսերաց կամ կայսրուհեաց ծնան, եւ եղեն դչխոյք, յորըս երեւելի է Թէոդորա թագուհի՝ քոյր Զոյլ թագուհւոյն»:

Ահա Զամչեանի յիշածները:

1. Մարիամ (ամուսնացած 750ին) կին Կոպրոնիմոսի:

2. Մարիամ կամ Մառիճէ (788) կին Կոստանդինի, որդւոյն Իրենէի:

3. Թէոդոսիա (813) կին Լեւոն Զ. Արծրունիի:

4. Մարիամ (1296) դուստր Լեւոն Գ. Կիլիկեցիի եւ կին Միքայէլ կայսեր:

Այս ցանկը կատարեալ չէ:

Հայ կայսրուհիները ութ հատ են, առանց հաշուելու Զամչեանի յիշատակած առաջին թագուհին, Մարիամը՝ Կոպրոնիմոսի կինը, որուն հայազգի ըլլալը կարող չեղանք հաստատել:

Muralt, բիւզանդական ժամանակագրու-

Թեան հեղինակը 750ին մեռած կը դնէ Մարիամ մը, մայր Կոպրոնիմոսի։ Կը սխալի Muralt, որովհետեւ Ս. Նիկեփոր (էջ 73) յայտնապէս կ'ըսէ թէ 750ին «Մեռաւ Մարիամ աւգոստուհին, կին նորա (Կոպրոնիմեայ)»։ Դարձեալ, Մարիամ 750ին մեռա՛ծ է, ոչ եթէ ամուսնացած՝ ինչպէս կը դնէ Զամչեան. չգիտենք թէ նա ի՛նչ աղբիւրէ առած է իր սա տեղեկութիւնը. «Մարիամ, դուստր միոյ ուրուք յիշխանացն Հայոց»։ Թէոփանէս եւ կեդրենոս դժբաղդաբար լուած են այս թագուհւոյն վրայ՝ որ պէտք է մինչեւ 769 ապրած ըլլալ, վասնզի այս թուին երրորդ անգամ ամուսնացաւ Կոստանդին Կոպրոնիմոս։

Ա.հաւասիկ հայ կայսրուհիներուն ամբողջական ցանկը։

Ա. Մարիաննէ. 788ին ամուսնացած՝ Իրենէի որդւոյն՝ Կոստանդինի հետ։

Բ. Թէոդոսիա, Կամսարականներու ցեղէ, կին Հեւոն Հայկազնի (813–820)։

Գ. Եւփրոսինէ, 823ին Միքայէլ Թլուսէ հետ ամուսնացած։

Դ. Թէոդորա (Ա.) Մամիկոնեան ցեղէ, Թէոփիլոս կայսեր հարսնացած 830ին։

Ե. Հեղինէ Գաբեղեան Լ. Պերփերուժէնի հետ ամուսնացաւ 919 ապրիլ 27ին։

Զ. Թէոդորա (Բ.) Ամշակունեաց ցեղէ, կին Զմշկիկի (971 նոյեմբ.)։

Է. Թէոդորա (Գ.) դուստր Կոստանդին Ը.ի. Թագաւորեց կրկին անգամ (1042 եւ 1055–1056)։

Թ. Ռիքա (1296) դուստր Կիլիկեցի Լեւոն Գ.ի, կին Միքայէլի։

Ա.

ՄԱՐԻԱՆԷ

(788–795)

ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ՀԱՐՍԱՆԻՔ ՄԸ. — ՓԱՌՔ՝ ԱՌԱՆՑ ԵՐԶԱՆԿՈՒԹԵԱՆ. — ՆԻՐԱՆԻ ԵՒ ՔՕՂ.

Կոստանդին Զ, Իրենէի որդին, 781ին նշանուած էր Գաղղիոյ Մեծն Կարոլոսի Ռոթրիւտ աղջկան հետ:

Վեց տարի յետոյ, հարսանիքի ժամանակը հասած համարելով, Իրենէ իր նուիրակները ղրկեց Գաղղիոյ թագաւորին՝ որ Կապուա կը գտնուէր՝ Ռոթրիւտը հանդիսաւոր եղանակաւ Պոլիս բերելու համար: Մեծն Կարոլոս յանձն չէր առներ իր խոստումը կատարել: Քաղաքականութեան կերպարանքը փոխուած էր բոլորովին: Գաղղիոյ կայսրը, Ցունաց նենգութենէն ղգուշած, չէր ուզեր Ռոթրիւտի ամուսնութեամբ իրաւունք տալ Կոստանդինի որդւոց՝ իր գահուն վրայ բարձրանալու: Ըստ յոյն պատմչաց, Իրենէ ինքնին չանաց հարսանիքը խափանել, միեւնոյն կասկածներն ունենալով Գաղղիացւոց մասին, որ տիրած էին Եւրոպայի եւ Հռոմէական իրաւունքները յափշտակած. (787): Կոստանդին, Ռոթրիւտը տանալու ամէն յոյս կորսնցնելով, ինկաւ տխրութեան մը մէջ, զոր արքունական նուագահանդէսներն եւ պբօսանքները չկրցան վայրկեան մ'ալ փարատել:

Փոքր Հայաստանի մէջ նշանաւոր եղած էր աղքատութեամբ՝ Փիլարետ անուամբ մէկը: Ի սկզբան հարուստ էր նա, բայց այնքան բարիք ըրած մուրացկիներուն՝ որ ի վերջոյ անոնց հաւասարած էր: Փիլարետի եղբայրը՝ դուստր մ'ունէր, Մարիննա անունով, Ամիսա գետին ափերուն վրայ ծնած, եւ օժտուած հազուագիւտ գեղեցկութեամբ:

Իրենէ իր Թէոփանէս մեծ ախոռապետը Արեւելք ղրկեց՝ «Հայկական բաժնին» (Ἐκτῶν Ἀρμενιακῶν, կեդրոնոս էջ 23) Մարիննան բերելու համար: Ոչ պաշտօնական էր նա, եւ ոչ հարուստ: Ի՞նչ եղաւ Իրենէի չարժառիթը այս ընտրութեան մէջ: Թերեւս Մարիննա Ռոթրիւտի կը նմանէր, եւ Իրենէ փորձեց՝ այս հնարքով՝ Գաղղիոյ արքայադուստրը տալ Կոստանդինի՝ առանց պիւանդիական վտանգներու ենթարկելու պետութիւնը:

Կոստանդին չէր ղիջաներ ամուսնանալու, բայց իր անողոքելի մայրը՝ հարսանիքը կատարել տուաւ 788ի նոյեմբերին։

Մարիանէի համար թագուհւոյ փառքը դառնութեանց աղբիւր մ'եղաւ։ Իրեն ծառայող իշխանուհիներէն մին, Թէոդոտա անուամբ, Կոստանդինի ամբողջ սիրտը գրաւած էր, եւ Մարիանէ առիթ կ'ունենար ամէն օր վիրաւորուելու այն նախամեծարումէն՝ զոր կայսրը կ'ընծայէր իր իսկ աղախնոյն։

Կոստանդին կասկածներ առնելով Մարիանէի վրայ, զայն արձակել ուղեց։ Այսպիսի դէպքակղութիւն մը ամբողջ Բիւզանդիոնը պիտի թշնամացնէր Կոստանդինի հետ. Իրենէ, որ այդ առթին կը փափագէր՝ իշխանութիւնը ձեռք բերելու համար, երիտասարդ կայսրը փութացուց իր դիտումը իրագործելու։ Կոստանդին՝ Մարիանէն վանքի մը մէջ փակեց (795 յունուար), եւ հակառակ Թարասիոս հայրապետի բողոքներուն՝ ամուսնացաւ Թէոդոտայի հետ։ Վէճեր, դաւաճանութիւններ, ապահարզաններ խռովութիւն ձգեցին եկեղեցւոյ, պետութեան, եւ ընտանիքներու մէջ։ Իսկ Մարիանէ մինչեւ իր մահը ապրեցաւ վանքի մխայնութեան մէջ, երկնային խոկումներով իր ցաւերուն սփո-

փանքը գտնելով։ Ցաճախ արցունքով կը յիշէր իր միակ դուստրը, Եւփրոսինէ անուամբ, զոր արքունեաց մէջ թողած էր, եւ որ Թէոդոտայի ձեռքին տակ տըխուր մանկութիւն մը պէտք էր անցնել — ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք[1]։

(1) Մարիանէի վրայ խօսող յոյն պատմիչները հետեւեալներն են. Թէոփանէս (էջ 729). սա Մարիամ կ'անուանէ հայ կայսրուհին. կեդրենոս (բ հատոր էջ 23 եւ 26). սա Մարիա կ'անուանէ զայն։ Զոնարաս (ժե, 10). բոլոր դիտնականները կ'ընդունին Մարիանէի հայազգի ըլլալը (Շլիւմպերժէ, Լըպօ, Ջամչեան, եւ այլն)։

Բ.

ԹԷՈԴՈՍԻԱ

(813–820)

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻՆ. — ԹԷՈԴՈՍԻԱ՝ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻ. ՊՐՈԿՈՊԻԱՅԻ ՆԱԽԱՆՁԸ. — ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՈՁԻՐԸ. ԼԵՒՈՆԻ ԴԵՐԵԶՄԱՆԸ. — ԹԷՈԴՈՍԻԱ՝ ՎԱՆՔԻ ՄԷՋ։

Դուստր Արշաւիր կամսարականի, – որ պատրիկ էր եւ դանճապետ Բիւզանդիոյ, – ամուսնացաւ Լեւոն Հայկազնի հետ՝ երբ սա դեռ զօրավար էր հայկական դունդերու։

Դաւակցութիւն մը կազմուեցաւ՝ Արշաւիրը գահ հանելու համար. մատնուեցաւ նա, դանակոծուեցաւ, ածիլուեցաւ եւ աքսորուեցաւ Բիւթանիա (808)։ Թէոդոսիա դեռ հօր սուգը աւարտած չէր, երբ իր ամուսինն ալ աքսորեցին, եւ քայիխտա աւանին մէջ ըրած անկարգութիւններուն համար։ Այս դժբաղդութիւնները կարծես յօրինուած էին իր ապագայ երջանկութիւնը աւելի զեղեցիկ երեւցնելու համար. Թէոդոսիայի աստղը հեռուհեռէ կը պայծառանար։ 811ին Լեւոն դարձաւ աքսորէն, Արեւելքի զօրավար անուանուեցաւ, եւ իր քաջութեան համբաւով նախանձելի վայել մը տուաւ իր ընտանեաց։ Սաբբաս անունով կրօնաւոր մը՝ կայսրութիւն խոստացած էր Լեւոնի. այս մարգարէութիւնը կատարուեցաւ 813ին, երբ բիւզանդական բանակը, պարտութիւններէ յոգնած, Միքայէլ Ա.ի տեղ՝ կայսր ընտրեց իրեն Լեւոնը։ Այն վայրկեանին երբ սա յաղթանակաւ Ոսկեդէն դռնէն Պոլիս կը մտնէր, Պրոկոպիա, Միքայէլ Ա.ի կինը, նախանձէն ապուած, նախատինքներ կը տեղար Թէոդոսիայի դէմ, Բարկա անուանելով զայն։ Բայց սոխակուեցան տեղիք տալ նախանձորդին եւ Թէոդոսիա եօթ տարի (813–820) Բիւզանդական թագուհւոյ մը վարքը, ճոխութիւններն եւ զբօսանքները վայելեց։

Դեկտեմբեր 23ի իրիկունը (920) Լեւոն, իր իշխաններուն հետ արքունական բաղանիքը կ'երթար, Միքայէլ Թլուատի այրուելուն հանդիսատես ըլլալու համար։

Յանկարծ ընդառաջ ելաւ Թէոդոսիա, դոչելով. «Աստուածամարտ թագաւոր, չե՞ս վախեր Աստուծոյ բարկութենէն, ի՞նչպէս Ծննդեան տօնը կը տրտմեցնես մահուամբ. ի՞նչպէս կը հրամայես որ վաղ-

ուան երդերուն հետ մեռնողի մը ձայնը խառնուի»:

— Հոգիս կ'ազատես, բայց մարմինս կը կորսնցնես», պատասխանեց Լեւոն՝ հրամայելով Միքայէլ Թլուատը բանտ տանիլ, եւ սպանումը յետաձգել: Միքայէլ Թլուատ իր դաւակիցներուն սպառնալիք ղրկեց ղիրենք մատնելու, եթէ նոյն դիշեր ղինքը չազատեն: Անոնք քահանայի դգեստ հագած՝ ժողվեցան այն մատուռը, ուր Լեւոն ծննդեան հանդէսներուն ներկայ պիտի ըլլար, եւ անձամբ չարականները պիտի սկսէր. յանկարծ կայսեր վրայ յարձակեցան, ղինքը սպաննեցին, եւ դիակը հրապարակ նետեցին՝ ժողովրդեան նախատինքները կրելու համար: Թէոդոսիա աքսորման վճիռ ընդունեցաւ, Լեւոնի մարմնոյն բեկորները պարկի մը մէջ դրած, իր չորս որդւոց հետ (Սմբատ, Վասիլ, Գրիգոր, Թէոդոս) փոթի դիմեց, ուր արցունքով թաղեց իր դժբաղդ ամուսինը, յետոյ, սեւ քօղը ձգելով դէմքին վրայ, ինքն ալ թաղուեցաւ մոռացութեան մէջ(1):

(1) Թէոդոսիայի վրայ կը խօսին հեռեւեալ յոյն պատմիչները. Թէոփանէս Շարայարող (էջ 35, 41) Սիմէոն Մագիստրոս (էջ 610). – կեդրենոս (բ հա. 66, 71, եւ այլն):

Գ.

ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ

(823 – 830)

ԱՆՄԵՂԱԹԵԱՆ ՊԱՏԿԵՐ ՄԸ՝ ՈՃԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. ԱՐՅՈՒՆԵՒՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔ ՄԸ. — ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ՝ ՎԱՆՔԻ ՄԷՋ. — ՄԻՒՋԱՅԼ ԹԼՈՒԱՏ ԿԸ ՏԵՍՆԷ ՀԱՅ ԿՈՒՍԱՆԸ, Կ'ՈՐՈՇԷ ԱՆՈՐ ՀԵՏ ԱՄՈՒՍՆԱՆԱԼ. — ԱՐԳԵԼՔՆԵՐ, ՀԱՆԳՈՅՑՆԵՐ. — ԿԱՏԱԿԵՐԳԱԿԱՆ ԼՈՒԹՈՒՄ. ՅԱՆԿԱՐԾԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ.— ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻ:

Դուստր Մարիանէ հայուհւոյն եւ Կոստանդին Զ.ի, իր նախկին տարիներէն ի վեր տխրութեան անդուէ դասեր առաւ: Վեց տարեկան էր, երբ իր մայրը աքսորեցին. երկու տարի վերջ կատարելապէս որբացաւ Եւփրոսինէ: Իրենէ կուրացուց իր հայրը եւ առանց դթալու իր թշուառ անմեղութեան վրայ՝ ղինքը փակեց Փրինքիպոյի վանքի մը մէջ: Փոքրիկ հայուհին, որ այնքան ընտանեկան դժուարութիւնները տեսած էր, սիրով վարեցաւ կեանքի մը՝ որ լիապէս կը յարմարէր իր հոգեկան

տրամադրութեանց հետ: Կանուխէն վորձառու եղած էր մարդկային կիրքերու՝ որ բնութեան կապերն իսկ խզելով, թումբեր աւրող հեղեղի պէս, առարկայ մը կը վնտռտեն զայն աւերակ դարձնելու համար: Եւփրոսինէ կարող չէր սիրել Կոստանդինը, որ այնքան իր մայրը տանջած էր, եւ նոր թռիչքով նետուեցաւ դէպ ի երկինք, ուր իր հոգին բարի եւ ճշմարիտ հօր մը կարօտը կ'առնէր: Կրօնաւորական ուխտերը կատարեց, ընտանեցաւ վանքի մըթնոլորտին հետ, եւ երկրաւոր իղձերը, դիչերուան վերջին աստղերուն պէս, մի առ մի մարեցան իր սրտին մէջ:

Միքայէլ Թլուատ պզօսանքի օր մը Փրինքիպոյ եկաւ. վանքերը վակուած կը մնային ամենուն առջեւ. բայց կայսերներէն չատեր օրէնքը ոտնակոխ ընելով, յաճախ հոն կու գային դեղեցկուհիներ դիտելու, կամ ապահովելու համար՝ թէ քաղաքական թշնամի մը խոյս չէ՞ տուած: Եւփրոսինէի դէմքը աւրեց Միքայէլի հոդիէն բոլոր այն պատկերները՝ զոր տեսած էր իր ընդարձակ պետութեան մէջ: Որոչեց ամուսնանալ հայուհւոյն հետ. բայց իր Թեկլա կինը դեռ կ'ապրէր, եւ Կոստանդին Զ-ի օրինակը կ'խմացնէր իրեն՝ թէ ապահարզան մը ինչ խռովութիւններ կրնայ յարուցանել Պոլսոյ մէջ:

Թեկլայի մահը՝ ուրախալի անակնկալ մ'եղաւ Միքայէլի համար: Հանգոյցը իր լուծումը գտած էր, իղձերու ճանապարհը հարթուած: Բայց Թլուատը կ'անդիտանար՝ որ նոյնչափ դժուարին արգելք մը կար Եւփրոսինէի ամուսնութեան: Նա ուխտերը արդէն կատարած էր: Միքայէլ, այս պարագային նկատմամբ ուրիչ հնարք չգտնելով, ծրագրեց կեղծ ողբերգութիւն մը, որուն դերասանները պիտի ըլլային, բայց ի կայսրէն, ծերակոյտի անդամներ: Ինքը սուտ պիտի ձեւացնէր, անոնք պիտի պաշտպանէին՝ տէրութեան բարւոյն համար երկրորդ անգամ ամուսնանալ:

Ժամադրեալ օրը կայսրը բազմած էր իր գահուն վրայ՝ արտօսրալիր աչքերը դեռնին վրայ սեւեռած, ժպտոյն դէմքով մը՝ որ կ'ըսէր. «Կեանքը այլ եւս վերջացած է ինձ համար»: Դուռը բացուեցաւ եւ ծերակոյտի անդամները լռելեայն ներս մտնելով, սովորական յարգանքներէ վերջ՝ սկսան պինքը մխիթարել: Եթէ թագաժառանգէ զուրկ ըլլար Միքայէլ, դիւրին էր, յանուն հասարակաց բարւոյն, կրկին ամուսնութիւն առաջարկել. դժբաղդաբար նա արդէն Թէոփիլ անուամբ որդի մը ունէր, որ դերը կը դժուարացնէր:

— Տէր արքայ, ըսին, Աստուած թա-

դաժառանգ մ՚ընծայած է քեզ. երկայն կեանք կը մաղթենք իրեն, բայց եթէ, – Աստուած մի արասցէ, – յանկարծ մահը խլէ զայն մեր ձեռքէն, պետութիւնը որո՞ւ պիտի յանձնենք, արքունի ցեղը պիտի թողո՞ւս որ ջնջուի, թագաւոր մը միշտ քանի մը որդի պէտք է ունենայ որպէս զի տէրութիւնը ապագային հոգերէն ազատ ըլլայ:

Միքայէլ, միշտ աւելի խոր ընկղմելով իր տխրութեան մէջ, կը պատասխանէր թէ իր սիրելի ամուսնոյն մահուանէն վերջ, ինքը սուգ բռնելու համար միայն կ՚ապրի: Եւ արցունքներ իր բառերը կը խզդէին:

— Տէր արքայ, աւելցուցին իշխանները, թագաւորը մարդերուն վրայ կ՚իշխէ, թագուհին՝ կիներու: Տէրութեան կէսը անտէր մնացած է, մեր կիներն անդըլուխ մնացեր են, պէտ՛ մեր այս խեղճ վիճակին վրայ:

Երբ կայսրը կը լռէր, իշխաններ իրարու դարձած կը նկարագրէին իրենց ընտանեկան դրութիւնը, տէրութեան վախերը, դանդատելով կայսեր դէմ՝ որ իր անձնական զգացման կը հետեւէր, փոխանակ իր պաշտօնին հոգիէն վարուելու: Յետոյ Միքայէլի դառնալով, սուրերը մերկացուցած, մահ սպառնացան, վերջնական խօսք մը պահանջեցին. Միքայէլ նշան ըրաւ լռութեան, յետոյ հաստկլեալ ձայնով խմացուց թէ աշխարհի մէջ միակ կոյս մը կար, Եւփրոսինէ անուամբ, զոր կը յիշէր Փրինքիպոյի մէջ անգամ մը տեսած ըլլալ. նա միայն թերեւս կարող էր ամուսնութեան յանձնառու ընել զինք, բայց միւս կողմէն անկարելի պիտի ըլլար Եւփրոսինէն իրեն հարսնացնել, որովհետեւ նա արդէն կրօնաւորական ուխտերը կնքած էր:

Ծերակոյտի անդամները ուրախութեան աղաղակներով խմացուցին կայսեր՝ թէ իր հաւանութիւնը ունենալէն յետոյ դիւրին էր իրենց համար՝ երկրորդական դժուարութեանց յաղթել: Վայրկեան մը դուրս ելան. քիչ յետոյ վերադարձան՝ հետերնին բերելով Անտոն Սիլլէացի պատրիարքի հաւանութիւնը. նա չողոքորթ էր աշխարհասէր եւ դուարթաբարոյ. ծանոյց թէ քանի որ հասարակաց բարիքը կը պահանջէր, ինքը այս վայրկեանէն իսկ ոչնչացուցած էր Եւփրոսինէի ուխտերը: Կայսրը, անպատում ուրախութեան մէջ՝ դեռ կը չարունակէր յուսահատութեան դերը, յայտնելով թէ այն ժամանակ սրտի հանդստութիւնը պիտի գտնէ, երբ բոլոր իշխանները ստորագրեն՝ հետագայ երկու պայմանները.

1⁰. Կայսեր մահուանէն վերջ ալ՝ Եւփրոսինէն կայսրուհի պիտի ճանչնային։

2⁰. Եւփրոսինէի որդիքը՝ դահակից պիտի ըլլային Թէոփիլոսի։

Թատերգութիւնը յաջողութեամբ վերջացած էր. հարսանեաց պատրաստութիւններն սկսան։

Իր խաղաղ կղզեակին մէջ, սենեակին սրբազան միայնութենէն չրջապատուած, զբաղած էր Եւփրոսինէ իր սովորական աղօթքներուն. երկնային սիրոյ արտասուքներով մխիթարուած՝ կ'առաջադրէր դեռ աւելի իր սիրտը անջատել երկրէս, Աստուծոյ մերձենալ՝ երբ յանկարծ ծովեզերքին վրայ լսուեցաւ կիթառներու, տաւիղներու, թմբուկներու, փողերու միաձայնութիւն մը, որ բիւզանդական զուարթութեամբ անդորը մթնոլորտը կը թրթռացնէին։ Հարսանեկան խումբն էր, եկած էին Եւփրոսինէն տանելու. չենք գիտեր թէ ի՛նչ զգաց նա, երբ յանկարծ լսեցաւ՝ թէ Հռոմէական պետութեան կայսրուհին ընտրուած էր։ Իր ականջները, սրբազան խօսքերու միայն վարժուած, կը վիրաւորուէին երկրային երգերէն՝ զոր բեհեզներով, ոսկի զոյներով, մեռաքսներով զարդարուած կայսերական նաւակը կը պատցնէր Պրոպոնտիսի երեկոյեան հայելին վրայ՝ սահելով իշխանաց կղզիներու եւ Քաղկեդոնի եղերքէն։ Եւփրոսինէի հոգւոյն համար մեծ վայրկեան մ'եղաւ նաեւ այն՝ երբ երեւցան, իրենց բոլոր վսեմութեան մէջ, արքունական պալատները, որոնց սոսուերը՝ իրեն ընդ առաջ կու գար, եւ որոնք հեռուէն՝ անծանօթի համբոյր կը զգացնէին (826)։

Եւփրոսինէ, մահացուցման խստագոյն ձեւերէն, հաճոյքներու կեղրոնավայր փոխադրուած էր։ Գիշերները անչուշտ յաճախ արթնցաւ՝ իր քոյրերուն հետ եկեղեցի երթալու, հասարակաց աղօթքներուն մասնակցելու դիտումով նախապրաւուած, երբ յիշեց՝ թէ հիմա արքունական պալատին մէջ կը գտնուի։ Եւփրոսինէ որդի չունեցաւ։ Զորս տարի կայսրուհի մնաց։ Կը պակսին մանրամասնութիւններ իր առանձնական կեանքին վրայ, որ հոգեբանական տեսակէտով չատ հետաքրքրական պիտի ըլլային։ Բայց կը թուի թէ իր սիրտը, առաքինութեան հետ պատուաստուած, յաճախ զգուեցաւ արքունական կեանքի պաղտնի եւ անսանձ ոճիրներէն։ Յետ Թէոփիլոսը ամուսնացնելու կերպով մը, — որ իր հարսանիքին չափ վիպասանական է, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք, — հրաժեշտ տուաւ արքունեաց, առանձնա-

ցաւ Փրինքիփոյ, հոն վերստին դառաւ իր սեռեակը, իր աղօթքները, իր բարեպաշտ արցունքները, եւ սրտի խաղաղութիւնը, որուն ճշմարիտ յարդը այժմ միայն կը ճանչնար, աշխարհային կեանքի ալէկոծութիւնները տեսնելէ յետոյ (830)(1)։

(1) *Եւփրոսինէի վրայ կը խօսին՝ հետեւեալ յոյն պատմիչները.* կեդրենոս (*Բ հատոր, էջ* 96), Թէոփանէսի Շարայարող (*էջ* 79), *Սիմէոն Մագիստրոս* (*էջ* 620, 625, 628)· Գէորգ կրօնաւոր (*էջ* 789, 790)· Զոնարաս, Գեղեսիոս, *եւ այլն*։ *Եւրոպացի գիտնականներն եւս կ'ընդունին Եւփրոսինէի հայազգի ըլլալը*։

Դ.

ԹԷՈԴՈՐԱ Ա.

(830 – 867)

ՈՍԿԵՂԷՆ ԽՆԶՈՐԸ. — ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ՝ ԻՐԱԴՈՐԾՈՒԱԾ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԿԱՑՍՐՈՒՀԻՆ. — ԻՐ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. ԻՐ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐԸ. — ՎԱՐԴ ԵՒ ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐ. — ԹԷՈԴՈՐԱՑԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ. ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼ ԸՐ՝ ԴԱՒՈՒԹԷՆ ԴՈՒՐՍ ՀԱՆՈՒԱԾ. ԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ. ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՐԲՇԻՒՒԻ ՁԱԽԵՇՏՆԵՐԸ. ՎԱՐԴԻ ՈՃԻՐՆԵՐԸ. ԹԷՈԴՈՐԱ ՊԱՂԱՏԷՆ ՀԱԼԱԾՈՒԱԾ. — ԹԷՈԴՈՐԱ՝ ՍՐԲՈՒՀԻ։

Երբ Թէոփիլոս, Եւփրոսինէի խնամակալութեան տակ, յաջորդեց Միքայէլ Թլուատի (829), *դեռ եւս իր հարսանիքը չէր կատարած։ Եւփրոսինէ կ'ուզէր զանիկա իր տէրութեան դեղեցկատոյն օրիորդին հետ ամուսնացնել։ Հրովարտակ եւ դեսպաններ ղրկուեցան ամէն քաղաք՝ ծանուցանելու համար, թէ ամէն օրիորդ, որ արժանիք ունի, կրնայ նաեւ յոյս ունենալ կայսրուհի ըլլալու։*

Ամէն ընտանիք, անակնկալ բաղդի մը

տեսիլքէն հրապուրուած, զարդարեց իր դուստրը, մաղթանքներով եւ յոյսերով Բիւզանդիոն ղրկեց: Կայսերական ոչ մէկ հարսանիք այնքան տենդոտ հետաքրքրութիւն արթնցուցած չէր: Պալատը անձուկ կու գար ղրկուած բազմութեան:

* * *

Նշանառւքի օրը կուսաններըը երկու կարգ կազմած՝ չարուեցան գահլիճի մը մէջ. անհամբեր թագաւորին գալստեան կը սպասէին. ամէն սիրտ կը բաբախէր յոյսով եւ երկիւղով: Դուռը բացուեցաւ. ներս մտաւ նախ Եւփրոսինէ, յետոյ, իր եռեւէն, երիտասարդ Թէոփիլոսը, որ ձեռքին մէջ ոսկեղէն խնձոր մը կը բռնէր. հարսանեկան մատանին պիտի ըլլար ան. զոյն ընդունող օրիորդը՝ նոյն վայրկեանին՝ կայսրուհին էր հռոմէական պետութեան:

Թէոփիլոս դանդաղօրէն անցաւ կուսանաց մէջէն, ամենուն իր նայուածքն ուղղելով, բայց ոչ ընծան: Վերադարձին՝ կանգ առաւ օրիորդի մը առջեւ, որ Իէազիա կը կոչուէր. ոսկեղէն խնձորը կարկառեց անոր, բայց յանկարծ ղրահի պատուղը յիշելով, հառաչեց.

— Ցիրաւի, կիներ չատ դժբաղդութիւններու պատճառ եղած են:

— Շատ ալ բարիքներու, պատասխանեց Իքազիա:

Այս երազ պատասխանէն ցնցուած, Թէոփիլոս չարունակեց իր ճամբան եւ կանգ առաւ ուրիշ օրիորդի մը առջեւ, որուն ամօթխած կերպը՝ առաքինութեան վսեմութիւնը կը նշուլէր իր նիւթական յատկութեանց վրայ. Թէոփիլոս, առանց տարտամելու, ոսկեղէն խնձորը անոր կարկառեց: Բոլոր նայուածքները ուղղուեցան բազդաւոր էակին, որուն ճառագայթը այնքան բոյլեր կը խաւարեցնէր:

Նորընծաի կայսրուհին՝ հայ էր ազգով, Մամիկոնեան ցեղէ, կը կոչուէր Թէոդոբա. ծնած էր հայկական բանակաթեմին Եքիսա քաղաքին մէջ. քոյրն էր վարդ Հայկազին, որ յետոյ Արբշիռ պահակիցն եղաւ եւ Թոռը այն մեծահամբաւ Մաւուէլ Մամիկոնեանին, որ սոյն դարու մեծագոյն զօրավարն հանդիսանալով՝ երիցս Թէոփիլոսի կեանքը ազատեց պատերազմի ժամանակ:

Պալատական իշխանուհիները, թիկնապահները, խոհոյն չրջապատեցին Թէոդոբան եւ զայն տարին դէպ հոյին պատկանող սենեակը, ուր բոլոր ծերակոյտի եւ մեծամեծներու յարգանքն ընդունեցաւ. Թէոդորա կարող չեղաւ անշուշտ ժպիտը ար-

դիլել, երբ Մանուէլ՝ իր պապը, Վարդ՝ իր երիտասարդ եղբայրը, ծունր դրին իր առջեւ եւ իր աջը համբուրեցին: Կայսրուհիի մ'ընտանիքը կարող չէր աննչան դիրքի մէջ մնալ. Թէոդորայի բազդը՝ իր ամբողջ դերդաստանը երջանկացնելու սահմանուած էր: Իր երկու եղբայրները, երեք քոյրերը նորանոր պատիւներ ընդունեցան. իր մօր, որ Փլորինա հռոմէական անունը կը կրէր, պատրկուհեան աստիճանը տուին, զինքը բարձրադոյն աստիճանով մը պատուելու համար իր դստեր դլխաւոր նաժիշտն անուանեցին:

Հոդեդալստեան օրը ամուսնութեան խորհուրդը կատարուեցաւ, յետոյ թագադրութեան հանդէսը՝ կայսերական մատրան մէջ: Նորապսակ ամուսինները Ս. Սոփիա իջան եւ հոն մեծամեծ ընծաներ բաժնեցին եկեղեցականաց եւ իշխաններուն: Իսկ Իքաղիա, չկարենալով հանդուրժել այն նախատինքին զոր Թէոդորայի ընտրութիւնը իրեն կ'ընէր՝ թողուց աչխարհը եւ վանք մը հիմնելով զբաղեցաւ հոգեւոր բանաստեղծութիւններով, եւ երբեմն երդիծաբանութիւններով. ասոնցմէ մին զրուած է Հայոց քնաւորութեան վրայ, որ ներչնչուած կը թուի իր հայազգի նախանձորդին յաղթանակէն:

Եթէ Թէոդորա հռոմէական պետութեան բոլոր երիտասարդները հաւաքէր, անոնցմէ ամենէն արաքինին իրեն փեսայացնելու համար, ընտրութիւնը, ապահովապէս, Թէոփիլի վրայ պիտի իյնար: Անճամբ չուկան կը պտտէր վաճառականութեան վիճակը քննելու համար՝ եւ իմանալու թէ ի՛նչ անիրաւութիւններ կը դործուին. դիւղացի մը՝ կայսեր նժոյդին սանձը բռնելով «Այս ձին, ըսաւ, ինձ կը պատկանի». քննութիւններ յիրաւի ապացուցին թէ իշխան մը, կայսեր հաճոյք ընելու համար, դիւղացին կողոպտած էր. Թէոփիլ ձին իր տիրոջ յանձնեց: Անիրաւ դատաւորները երբեմն ողջ ողջ կ'այրէր հրապարակին մէջ, անկարդ գինուորները կը սպաննէր, յանցաւոր պատրիկներու գլուխը՝ կիրով կ'այրէր: Այս խստութիւնները ընելէ վերջ, հրաման դրկեց քաղաքին մէջ՝ որ ով որ մէկուն դէմ դանդատ ունի՝ կայսեր ներկայանայ. տասն եւ եօթ օր անցաւ՝ եւ ոչ ոք դանուեցաւ՝ որ դանդատելու պէտք դդայ: Թէոփիլ խանդակաթ դորով ունէր դէպ ի Թէոդորա, որուն երբեք անհաւատարիմ չդտնուեցաւ. անդամ մը միայն չափազանց յարում ցոյց պալատական իշխանուհիի մը, բայց Թէոդորան վշտացած տեսնելով, Թողութիւն

խնդրեց Թադուհիէն: Բայց անոր ալ չէր խնայեր, երբ անիրաւութեան մէջ գինքը տեսնէր: Օր մը երբ երեկոյեան դէմ, ծովափին վրայ նստած, դէպ ի Վոսփոր նայող պարտէզի մը մէջ ընթրիք կ'ընէր, նաւ մը տեսաւ՝ բեռներու ծանրութենէն կիսովին ընկղմած: Հարցնելով թէ որո՞ւն կը պատկանի եւ ուսկի՞ց կու գայ, խմացաւ որ Թէոդորա գաղտնի վաճառականութիւն կ'ընէր եւ իր նաւերը մինչեւ Ասորիք կ'երթային: Նաւը այրել տուաւ՝ եւ Թադուհուոյն սեւեակը մտնելով՝ «կայսրը վաճառակա՞ն պիտի դառնայ իր կնոջ պատճառաւ, գոչեց. եթէ մենք վաճառականութիւն ընենք, ժողովուրդը ինչո՞վ պիտի ապրի: Տուրք կը պահանջենք իրենցմէ. ինչո՞վ գայն պիտի վճարեն, եթէ իրենց արհեստն ալ մենք ընենք»: Թէոփիլ եւ Թէոդորա մէկ բանի մէջ միայն անհամաձայն էին. կայսրը պատկերները կ'անարգէր, Թադուհին՝ կը յարգէր: Թէոփիլ յետ Ղազար անուամբ նկարիչ կրօնաւորը խարազանելու, անոր ձեռքը տապեց՝ որպէս զի չկարենայ նոր կուռքեր չինել: Թէոդորա, գաղտնապէս, նկարիչը կը խրախուսէր: — Պատկերամարտ այս հալածանքներն արհեստի անկման պատճառ եղան. պէտք չենք զարմանալ՝ եթէ անհամեմատական եւ ոսկեղ ձեւեր կը տեսնենք բիւզանդական նկարներու մէջ. դողդոջուն ձեռքերէ նկարուած են:

Թէոփիլ թագաւորեց տասուերկու տարի եւ երեք ամիս. նա ունեցաւ Թէոդորայէն որդի մը՝ որ ջրհոր իյնալով խղդուեցաւ. կայսրը, ջրհորը պատժելու համար, գայն ցամքեցուց եւ փոխարկեց պարտէզի մը՝ որ Վոսփորի վրայ կը նայէր: Թէոդորա երկրորդ որդի մը ծնաւ, դուստր մը՝ որուն համար յետոյ չատ ղղջաց. վասն զի այս տղան, — որ մօր կողմանէ հայ էր, — պիտի ըլլար օր մը՝ Միխայէլ Արքշիւ: Թէոփիլոս, իր կեանքի վերջին տարին՝ զառանցանքի մէջ ինկաւ. բոլորովին միայնութեան մէջ ալ գտնուած ժամանակ՝ միտքը կը դնէր թէ խարազանով գինքը կը ծեծեն եւ դառնագին «վայ»երով գթութիւն կը պաղատէր: Իր մահուան գիշերը, աներեւոյթ խարազաններէ լկտուած, անդադար կը հեծեծէր. կայսրուհին կը հրսկէր անկողնոյն քով՝ Թէոկտիստոս սենեկապանին եւ քանի մը գիշերապահ գինուորներու հետ. Թէոփիլոս, Թէոկտիստոսի գառնալով սկսաւ այնպիսի կատաղի ձեւեր ընել՝ իրրեւ թէ կ'ուզէր անոր մազերը փետտել. սենեկապանը կ'ուզէր վախչիլ, բայց գինուորներ գինքը կայսեր

առջեւ բերին. Թէոփիլոս անոր վզին վրայ՝ Յիսուսի պատկերը տեսած էր. բռնեց եւ համբուրեց. պատկերամարտ կայսրը՝ ղղջացած էր. իր բոլոր ցաւերը դադրեցան. Թէոդորա՝ Ս. Կուսին պատկերը ներկայացուց, զոր նոյնպէս յարգեց կայսրը, յետոյ դարձեալ փրկչին պատկերը. Թէոփիլ իր չրթունքները մօտեցուց անոր. համբոյր մը եւ իր հոգին՝ նոյն վայրկեանին միացաւ Յիսուսի հետ: Թէոփիլի մահուան այս պարագաները զուրկ չեղան մեծ հետեւանքներէ. Թէոդորա, որ իր ամուսինը՝ մահուանէն վերջ ալ կը սիրէր, խորապէս կը տխրէր՝ մտածելով որ նա բանադրանքի մէջ մեռաւ: Եպիսկոպոսներէն խնդրեց որ մեռելը արձակեն բանադրանքէ, իսկ ժողովուրդէն խնդրեց՝ որ լիաւոր ներում հայցեն իր հոգւոյն համար, որովհետեւ ղղջման մէջ մեռաւ. իր երկու փափաղներն ալ կատարուեցան: Թէոփիլոս արդէն դժոխք գացեր էր, ազատեցաւ բոցերէն եւ արքայութիւն դնաց – դոնէ այս էր բիւզանդացւոց կարծիքը: Սոյն Թէոփիլոսն էր, որ ճաղատ ըլլալով՝ հրամայեց իր բոլոր հպատակներուն՝ մազերնին ածիլել, որպէս զի իրենց կայսեր վրայ առաւելութիւն մը չունենան:

* * *

Թէոփիլի կտակին մէջ եռամեայ Միխայէլը կայսր կը հրատարակուէր, իսկ իրեն խնամակալ կ'անուանուէին երեք Մամիկոնեանները, – Թէոդորա, վարդ եւ Մանուէլ: Երբ այս վերջինը հրապարակ ժողովեց զօրաբանակն եւ ժողովուրդը, հաւատարմութեան երդում պահանջելու համար, կեցցէ՛ կայսրն Մանուէլ դոչեցին ամէնքը:

— Ո՛չ, ըսաւ Մանուէլ, ձեր տէրը՝ Միքայէլն է, եւ ցորչափ փոքրիկ է նա՝ իր մայրը Թէոդորա. ես միայն անոնց պաշտպանն եմ. կեցցէ՛ Միխայէլ եւ Թէոդորա:

Հապճեպ քանի մը ձայն արձագանգ տուին այս խօսքին եւ ժողովուրդը հաւատարմութեան երդումը տալով՝ մեկնեցաւ, մեծապէս ուժգնո՝ որ Մանուէլ Մամիկոնեան յանձն չէր առներ կայսեր ժառանգական իրաւունքները բռնաբարել, որոնք ստորին են միշտ արդիւնքի իրաւունքներէն: Թէոդորա, կառավարութեան սանձը ձեռք առնելով, իր բոլոր ուժով նեռուեցաւ քաղաքականութեան ասպարէզին մէջ, չանալով ներքին կռիւները չնչել եւ արտաքին պատերազմներով տէրութիւնը ընդարձակել: Հայ կայսրուհին ի ցոյց բերաւ հանճար մը՝ որուն կրնային նախանձիլ բազմաթիւ

կայսրները: Թէոդորա իրեն պարտք կը համարէր՝ իր հպատակներուն թէ՛ հոգին և թէ՛ մարմինը մտածել: Պատրիարք մ'էր եւ կայսր միանգամայն: Իր գործունէութիւնը երկու տեսակի կարող ենք բաժնել. եկեղեցական եւ ռազմավիտական. Բուլղարները, Խազարները իր ժամանակ քրիստոնեայ դարձան, պատկերամարտութիւնը՝ իր ժամանակ ջնջուեցաւ, եւ Թէոդորայի հրամանով մղուեցան կարեւոր պատերազմներ Արաբներու և Սքլաւոններու դէմ:

Նկար մը՝ Բուլղարներու մեծ դարձին պատճառ եղաւ, հետեւեալ կերպով:

Իրենց Բոգորիս թագաւորը պատերազմի ծանուցագիր ղրկած ըլլալով Թէոդորայի, հայ կայսրուհին հետեւեալ պատասխանը տուաւ. «Թո՛ղ չափազանց չխրոխտայ. ես անձամբ բանակներու գլուխ պիտի անցնիմ, իրեն դէմ պիտի երթամ, զինքը պիտի ջախջախեմ. բայց եթէ բաղդը դիս մատնէ՝ չատ պարծենալու իրաւունք պիտի չունենայ. կնոջ մը յաղթած պիտի ըլլայ»: Բուլղարաց թագաւորը չուզեց կին մը ախոյեան ունենալ. եւ դերի բռնուած սուրբ կրօնաւոր մը վրկանք տալով՝ խնդրեց Թէոդորայէ ղրկել իրեն՝ իր հարազատ քոյրը: Սա քրիստոնեայ դարձած էր վաղուց. իր հայրենիքը դառնալով

Բոգորիսը համոզեց՝ թէ քրիստոնէութիւնն է ճշմարիտ կրօնք. բայց ժողովրդէն վախնալով՝ թագաւորը կռապաշտութիւն կը կեղծէր: Օր մը երբ կ'անցնէր այն դահլիճէն զոր սարսափեցնող նկարներով զարդարելու պաշտօնը յանձնած էր Մեթոտիոս անուամբ կրօնաւորին՝ ահաւոր պատկեր մը նկարուած տեսաւ. վերջին դատաստանն էր. այնքան տպաւորութիւն ըրաւ թագաւորին վրայ, որ ամէն ակնածութիւն ոտնակոխ ընելով, քրիստոնէութիւնը ակրութեան կրօնք հրատարակեց, եւ ժողովրդեան ապստամբութիւնը գէնքով նուաճելով, քարոզիչ մը խնդրեց Թէոդորայէն. նա ղրկեց Կիւրեղ եպիսկոպոսը, որ ամբողջ Բուլղարիան դարձի բերաւ. (853):

Սոյն Կիւրեղ ուրիշ անգամ, հայ կայսրուհւոյն հրամանով, Խազարներու երկիրը ուղեւորած էր, եւ բնակիչներուն խնդրանքին համեմատ, անոնց քրիստոնէութիւն սորվեցուցած (847). Կիւրեղ, յետ Բուլղարներու և Խազարներու Լուսաւորիչն ըլլալու, անոնց Ս. Մեսրոբն եղաւ: Սլաւական գիրը հնարեց եւ աստուածաշունչը թարգմանելով՝ իր առաքելական գործը հաստատուն հիմերու վրայ դրաւ:

Պատկերներու խնդիրը դարերէ ի վեր

տէրութեան երկպառակութեան պատճառ կ'ըլլար. Թէոդորա կ'ուզէր անոնց պաշտամունքը ժողովքով հաստատել. Մանուէլ Մամիկոնեան կ'արգիլէր, կրկնելով չարունակ Թէոդորայի՝ թէ տէրութեան անձը՝ կրօնքի պէտք չէ միջամտէ, մանաւանդ երբ խնդիրը քաղաքական երեւոյթ կրնայ առնել: Անգամ մը հիւանդացած ըլլալով, Սթուտ վանքի աբեղաները համոզեցին Մանուէլը՝ որ եթէ ուխտէ պատկերյարգութիւնը հաստատել՝ կ'առողջանայ: Մանուէլ հնազանդեցաւ անոնց. առողջանալէն յետոյ Թէոդորա եւ ինք՝ ոգեւորութեամբ չանացին վերջ դնել պատկերներու խնդրին: Մեծ ժողովք մը դումարեցին, եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ բաղկացեալ, որուն վճիռը նպաստաւոր եղաւ պատկերաց: Պատրիարգը, Յովհաննէս Լեկանոմանթ աքսորուեցաւ վանք մը, ուր, կատաղութիւնը յագեցնելու համար, կը զբաղէր՝ պատկերներու աչքերը փորելով:

Թէոդորա, կրօնական խռովութիւնները ջնջելով, իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց տէրութեան սահմաններուն վրայ: Սքլաւոնները տիրած էին Պեղոպոնէսի. բոլոր արեւելեան բանակաթեմերը հաւաքելով, զօրաւոր բանակ մը կազմեց, եւ

Թէոկտիստոս սենեկապանը յանոնց սպարապետ դնելով՝ Սքլաւոններուն դէմ ղրկեց: Բարբարոսները յաղթուեցան, անճնաոուր եղան եւ հարկատու ղրուեցան (846): Մինչ Թէոկտիստոս սենեկապանը յաղթութիւններով կը վառաւորուէր, ուրիշ զօրավար մը, իրեն անուանակից, նոյնպէս մեծ հռչակ կը ստանար իր պարտութիւններով: Ափխազներու, Կրետէի եւ Արեւելքի մէջ մղած իր բոլոր պատերազմները անյաջող անցան՝ եւ առաքայ եղան ժողովրդեան հեգնական երգերուն:

Թէոդորայի ժամանակ ծնաւ հռոմէական պետութեան մեծագոյն վտանգներէն մին: Քարբէաս անունով Պաւղիկեան երիտասարդը, որ Յոյն իշխանի մը քով կը ծառայէր, լսեց թէ իր հայրը սպաննած են. վախաւ իշխանին քովէն մտաւ Փոքր Հայաստան, աղանդաւորներէն բանակ մը կազմեց եւ Տիվրիկ քաղաքը հիմնելով՝ հոն հրաւիրեց բոլոր ոճրագործները: Տիվրիկ՝ Պաւղիկեանց Սրբակատանն եղաւ: Քարբէաս զիւանագիտական տաղանդ ունէր. գիտնալով՝ թէ աւազակներու խումբ մը պիտի չկարենայ ամբողջ տէրութեան մը դիմադրել, դաշնակցեցաւ Արաբացւոց հետ, թուարկելով անոնց այն ամէն օգուտները՝ զորս ձեռք պիտի բերէին Յու-

նական պետութեան թշնամի եղող կուսակցութեան մ՚օգնելով: Արաբացիք օգնական դունդեր ղրկեցին, իսկ Թէոդորա՝ իր փեղբոնաս եղբայրը փութացուց Արեւելք երթալ եւ զանոնք նուաճել: Բայց այս փառքը պահուած էր Վասիլ Արշակունիին, որ Պաւղիկեանց ջնջողը պիտի ըլլար:

Միքայէլ Արքշիւ, հնգետասանամեայ հպարտ եղած, բուռն կերպով յարեցաւ Մարթինաքեան Ինղեր դանճապետի Եւդոկիա աղջկան. Թէոդորա ի զուր փորձեց իր որդին ախտաւոր կեանքէ մ՚աղատել, դինքը ամուսնացնելով ուրիշ Եւդոկիայի մը հետ: Միքայէլ անձնատուր եղաւ ամենէն ծայրայեղ զուարճութեանց, և զանոնք բաւական չգտնելով՝ ակսաւ նորանոր հաճոյքներ հնարել: Իր շուրջ հաւաքեց ամենէն զուարթ պալատականները, անոնց ամենուն մէկ մէկ եպիսկոպոսական թեմ տուաւ, իսկ Թէոփիլոս անուամբ խեղկատակը՝ զոր Իմերոս (Սիրելի) կ՚անուանէր, իր կեղծ կղերին պատրիարքն անուանեց: Միքայէլի համար երջանկութիւն էր իր եպիսկոպոսները պալատ կանչել, անոնց հետ ժողովք ընել, վարդապետական խընդիրներ վճռել, եկեղեցական ծէսերը ձեւացնել: Յաճախ երբ Ս. Սոփիայի հրապարակին մէջ Ս. Իգնատիոս եւ ուրիշ եպիսկոպոսներ հանդիսաւոր թափոր կ՚ընէին, յանկարծ հեռուէն տաւիղներու ձայն մը կը լսուէր. քիչ յետոյ կը տեսնուէր էշերու բազմութիւն մը, որոնց վրայ հեծած էին նաւուր պատարագի ղեւտաներ հագած: Միքայէլ Արքշիւի եպիսկոպոսները՝ ձայ-Սաղմոսներու եղանակին՝ խեղկատակ երգեր յարմարցուցած էին, տաւիղներու ձայնով՝ կը խառնուէին թափորի մէջ, եկեղեցականները խարազանելով, այնքան ծաղրական չարժուձեւեր կ՚ընէին՝ որ ժողովուրդը բռնադատուած էր բարձրաձայն ծիծաղելու, հակառակ իր բոլոր բարեպաշտ զայրոյթին. թափորը՝ կատակերգութեան կը փոխուէր: Միքայէլ միշտ անձամբ կ՚առաջնորդէր այսպիսի սրբապիղծ հանդէսներու: Օր մը Թէոդորայի խմացուցին՝ թէ հայրապետը պալատ եկած է. նա փութաց իր յարդանքները մատուցանելու. հազիւ ծունը դրած էր անոր առջեւ, երբ Միքայէլ եւ պալատականներ՝ դիւականքրքիջ բարձրացուցին: Թէոդորա աչքը վեր վերցուց. Թէոփիլոս խեղկատակին ձեռքը համբուրած էր: Անլծելով իր որդին՝ դուրս ելաւ:

Իր Վարդ եղբայրը՝ ոչ նուազ ցաւ կը պատճառէր Թէոդորայի: Նա ուսեալ էր, կիրթ, նուրբ, դրականութեան մեկենաս,

բայց վտառասէր, եւ ոճրագործ: Կայսր ըլլալու համար՝ ազդեցիկ պալատականները ջանաց մի առ մի կործանել: Նախ սկսաւ Մանուէլ Մամիկոնեանէն: Թէոկտիստոս սենեկապանին հետ միացած, այնքան ղբրպարտեց զինւցաղնը՝ Միքայէլ Արբշիրին առջեւ, որ Մանուէլ Մամիկոնեան, մարդկային չարութենէ զգուած, հրաժարական տուաւ իր պաշտօնին. քաշուեցաւ առանձնական տան մը մէջ, զոր յետոյ վանքի փոխեց: Բայց դիւանագիտական առեղծուածներէ տպչնապած, արքունիքը յաճախ իր օգնութեան կը դիմէր. եւ Մանուէլ Մամիկոնեան՝ կրօնաւորի զգեստով՝ պալատ կու գար, տարակոյսներ կը լուծէր. հրահանգներ կու տար՝ յետոյ կը դառնար իր ճգնութիւնները չարունակելու:

Վարդ, յետ Թէոկտիստոսը իրեն զրծիք ընելու, զինքը ամբաստանեց Միքայէլի առջեւ՝ թէ դիտում ունի Թէոդորայի հետ ամուսնանալու, եւ սպաննելու իրենց օրինաւոր կայսրը: Միքայէլ Արբշիր, հմնուած այն բարեկամութեան վրայ զոր յիրաւի կայսրուհին կը ցուցնէր Թէոկտիստոսի, իր սենեկապանին դատապարտութեան վճիռը տուաւ: Օր մը, երբ սա նամակներ կը տանէր Թէոդորայի, ճամբան Միքայէլի հանդիպեցաւ՝ որ բարկութեամբ հարցուց. «Որո՞ւ կը տանիս. նախ

ինձի կարդա՛ այդ նամակները». սենեկապանը հնազանդեցաւ. երբ ընթերցումը աւարտեց, սկսաւ իր ճամբան չարունակել. «Սպաննեցէք, սպաննեցէք» կը դոչէր Միքայէլ իր ետեւէն. այս հրամանը լսելով՝ Թէոկտիստոս տպչնապով վախչել սկսաւ, բայց Վարդ հրապարակին մէջ զինք ձերբակալեց, մազերէն քաշելով երեսին բռնցի կ'ի[illegible]ցնէր. Մանիակէս զօրավարը (Արմենակ?) իր զիչերապահներով միասին, նոյնպէս ժողովուրդը՝ խռնեցան Վարդի չուրջ, եւ կ'ուզէին սենեկապանը ազատել. Վարդ խկոյն սուրը մերկացուց եւ դոչեց. «Կայսեր հրամանն է. առաջին մօտեցողը՝ կը սպաննեմ»: Միքայէլ Արբշիր նոյն վայրկեանին արդէն հրապարակ հասած էր զինուորներով՝ եւ կը չարունակէր ըսել. «Սպաննեցէք, սպաննեցէք». զինուորները քարացած կը թուէին. ոչ ոք համարձակեցաւ Թէոկտիստոսն սպաննել, կամ ժողովըրդեան ներկայութիւնը՝ կամ Թէոկտիստոսի անմեղութիւնը յայտնելով: Բանտ տարին սենեկապանը՝ եւ հոն զլխատեցին:

Մանուէլէն եւ Թէոկտիստոսէն յետոյ, պէտք էր Թէոդորան կործանել: Վարդ դեռ կը տարտամէր իր քրոջ դէմ դարան լարելու, բայց անոր կշտամբանքներէն զայրացած՝ զինքն ալ պաշտօնազրկեց ընելու աշխատեցաւ: Կանխեց Թէոդորա, բոլոր ծե-

ըակոյտը ժողովքի կանչեց, անոնց մանրամասն հաշիւ տուաւ դանձի վիճակին, զոր լաւ բարւոքած էր, եւ չնորհակալ ըլլալով անոնց ցարդ իրեն ըրած օգնութեան, հրաժարականը տուաւ, եւ բոլորովին հեռացաւ քաղաքական գործերէ (854)։

Երկու տարի արդէն առանձնական կեանքով խաղաղ կ'ապրէր Թէոդորա, երբ իր եղբայրն եւ որդին, զինքը զրպարտեցին իբրեւ դաւակցութեան մը հեղինակ։ Թագուհին ամէն օր Պլաքեռնեանց Ս. Կոյս եկեղեցին կ'երթար ջերմեռանդութեան համար։ դարձած ժամանակ, փեթրոնաս, Թէոդորայի երկրորդ եղբայրը, զինքը ձերբակալեց եւ բանտեց Կարեան *կոչուած պալատին մէջ։ Միքայէլ կը բանադատէր պատրիարգը՝ որ իր մօր վանական զգեստ տայ։ բայց նա պատասխանեց։ «Ես երդում տուած եմ բնաւ կայսեր պատուոյն դէմ չգործել։ Մայրդ վանական ընելով՝ քեզի անպատուութեան պատճառ պիտի ըլլամ»։ Միքայէլ իր մօր հետ՝ իր երեք քոյրերն ալ աքսորեց արքունիքէն* (856)։ *Անոնք յետոյ իրենց յօժարութեամբ՝ վանք մը առանձնացան, բայց հրաման ունենալով քաղաքէն դուրս գտնուող Ս. Մամասու պալատը այցելելու, երբ որ ուզեն։*

Տասնմէկ տարի եւս սահեցան Թէոդորայի կեանքէն։ Վարդ սպաննուած էր Վասիլ Արշակունիի դաշոյնով։ Միքայէլ դեռ կ'ապրէր՝ ամէն օր իր սպանութեանց թիւը աճեցնելով։ Թէոդորայի մտքէն չանցա՞ւ երբեք որդիէն վրէժ առնել։ Այս մասին ոչինչ գիտենք։ այսչափ միայն յայտնի է որ Միքայէլ Արքչիւ սպաննուեցաւ Ս. Մամասու պալատին մէջ, ուր Թէոդորա զինքը սեղանի հրաւիրած էր (867)։

867ին մեռաւ Թէոդորա, Վասիլ Արշակունին զահուն վրայ տեսնելէ յետոյ։ վանքի մէջ այնքան առաքինի միանձն հանդիսացաւ նա, որքան արքունեաց մէջ քաղաքագէտ, Յոյները զինքը սրբացուցին եւ կը տօնեն։

Ս. Թէոդորա մեծադոյնն է հայազգի կայսրուհիներուն մէջ[1]։

[1] Թէոդորայի վրայ կը խօսին՝ յոյն պատմիչներէն՝ հետեւեալները. Թէոփանէսի Շարայատող (էջ 89, 91, 103, 149, 152, 153, 174, 233), Սիմէոն Մագիստրոս (էջ 625, 629, 647). – Գէորգ Կրօնաւոր (790, 810). – Կեդրենոս (Բ հատ. էջ 103)։ – *Թէոդորայի Հայազգի եւ Մամիկոնեան ըլլալը՝ երկրայութեան կարելի չէ ենթարկել։ Իր ընտանեաց անուններուն մէջ՝ հայկականներու հետ՝ խառնուած կը գտնենք յունականներ. ահաւասիկ այդ ընտանեաց անդամներուն ցանկը։* Մանուէլ Մամիկոնեան, *պապ Թէոդորայի*, Մարինոս՝ *հայր*, Թէոկդիստա – Ֆլորինա՝ *մայր*, Վարդ եւ Փեդրոնաս՝ *եղբայր*, Սոփիա, Իրենէ, Փալի-Մարիա՝ *Թէոդորայի քոյրեր*։ Դիտելու է որ ինչպէս Հայոց, Բիւզանդիոյ մէջ ալ՝ *Մամիկոնեանք՝ Կամսարականաց հետ խնամութիւն կ'ընեն*։

ե.

ՀԵՂԻՆԷ

(919 – 961)

ՀԱՅԱԶԳԻ ՇԱՄԻՐԱՄԸ. — ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԿԱԶՄԷ ԻՐ ՀՕՐ ԴԷՄ. ԻՐ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆ ՈՒ ՄԱՅՐ։

Վաչառակ անուամբ հայ պինուոր մը, Լեկաբեն (Գաբեղեան) ցեղէն, Վասիլ Արչակունիի կեանքն աղատելով՝ հարստացած էր եւ պատրիկ եղած։ Իր Ռոմանոս որդին, ծովակալութեան պաշտօն ընդունելով, նաւատորմիղը չարեց արքունեաց առջեւ, ներս մտաւ եւ ինքզինք կայսր հրատարակեց, առանց սակայն հալածելու օրինաւոր ինքնակալը՝ Կոստանդին Պերփեռուժէն, որ չորեքտասանամեայ պատանի մ'էր։

Ռոմանոս՝ Հեղինէ անուամբ դուստր մ'ունէր, առաքինի, ուսեալ եւ զեղեցիկ։ Պերփեռուժէն, Գաբեղեան ընտանիքէն չըջապատուած, սկսաւ տանջուիլ հոդեկան երկու ծայրայեղ զղացումներով. կ'ատէր Ռոմանոսը, կը սիրէր իր դուստրը. զաղափարի մարդ ըլլալով քան զիւանագիտութեան, Պերփեռուժէն ամուսնացաւ Հեղինէի հետ (919 ապրիլ 27) եւ իր թշնամւոյն ցեղը զահ հանեց։

Ռոմանոս իր չորս որդիները մի առ մի աւգոստոս հրատարակեց, իսկ իր կիները՝ կայսրուհի։ Պերփեռուժէն եւ Հեղինէ հինգերորդ կարգը կը զբաւէին ինքնակալներու ցանկին մէջ։ Գաղտնի թշնամութիւն մը կը բաժնէր միշտ Ռոմանոսն եւ Պերփեռուժէնը. Հեղինէ ստիպուած էր անբնական զգացումներ ունենալու. կա՛մ իր հայրը պիտի առէր, կա՛մ իր ամուսինը։ Առաջինը զինքը նախատած էր՝ միւս կայսրուհիներուն ստորակարգելով, մինչդեռ Պերփեռուժէն կուրբաբար կը պաշտէր զինք, եւ իր ակնարկներուն անգամ կը հնազանդէր՝ թէ՛ առանձնական եւ թէ՛ քաղաքական կեանքի մէջ։

Հեղինէ միացաւ Պերփեռուժէնի հետ՝ իր հայրը կործանելու համար։ Ռոմանոս կտակ մը զրած էր որով իր որդիները՝ Պերփեռուժէնի՛ ստորակարգեալ կայսրներ կը հրատարակէր. այս եւ ուրիշ առիթներ, որ զժուարիւն ձգած էին Ռոմանոսի եւ իր որդւոց մէջ, Հեղինէի համար միջոցներ եղան՝ իր զիտումները գործադրե-

լու համար: Իբրեւ քոյր, նա կասկած չէր կարող ներշնչել. եւ յիրաւի յաջողեցաւ իր Կոստանդին եւ Ստեփաննոս եղբայրները համոզել՝ որ Ռոմանոսն աքսորեն. երբ այս վերջինը հիւանդութեան պատճառաւ անկողին պառկած էր, ընդը հանեցին սենեակէն, նաւակ դրին եւ փակեցին Փոռթիի վանքի մը մէջ (944 դեկտ. 19):

Հեղինէի կը մնար այժմ իր եղբայրները կործանել. մինչդեռ անոնք դաւադրութիւն մը կը կազմէին Պերփեռուժէնի դէմ, սա կանխեց, սեղանի հրաւիրեց զանոնք, եւ յանկարծ ձերբակալելով բանտեց այլեւայլ վանքերու մէջ: Պերփեռուժէն տասնըհինգ տարի (944–959) դեռ թագաւորեց առանց դահակից, բայց միշտ Հեղինէի դերիչխանութեան տակ: Բաց ի աղջիկներէ, ունեցան որդի մը Ռոմանոս (Բ.) անունով, որուն բարձր դաստիարակութիւն մը տալու համար ոչ մէկ ջանք չխնայեցին: Ռոմանոս Բ. յետ դինեպանի մը Թէոփանոյ աղջկան հետ ամուսնանալու, իր հայրը թունաւորեց, (959), քոյրերը վանքի մէջ փակեց, եւ աքսորի դատապարտեց իր մայրը: Հեղինէի համար իր կեանքի ամենէն դառն վայրկեանն եղաւ այն՝ յորում այս վճիռը լսեց. իսկոյն որդւոյն ներկայացաւ, իր անբնական ապերախտութիւնը

այնպիսի կրքոտ ճարտասանութեամբ յանդիմանեց, որ նա հրաժարեցաւ իր դիտումը գործադրելէ:

Այս անգութ վէրքը Հեղինէի սրտին մէջ խոր հետք ձգեց. կարող չեղաւ նա չատ երկարակեաց ըլլալ, եւ յետ ականատես ըլլալու իր որդւոյն անկարգութեանց, մեռաւ 961ի սեպտ. 19ին եւ թաղուեցաւ Փոռթի, այն վանքին մէջ՝ ուր իր հայրը ճգնած էր:

Հեղինէ կը ներկայանայ պատմութեան մէջ՝ իբր հայազգի Շամիրամ մը, օժտուած նիւթական եւ մտաւոր ձիրքերով, բայց յուզեալ հոգի մը եւ խռովարար[1]:

(1) Հեղինէի ժամանակակից եւ գովասան պատմիչն է Թէոփանէսի Շարայարողը (էջ 458, 466, 473, 758): Հետագայ դարերու պատմիչները սոյն հեղինակին հետեւած են:

Ջ.

ԹԷՈԴՈՐԱ (Բ)

(971 – 976)

ԶՄՇԿԻԿԻ ԱՄՈՒՍԻՆԸ. — ԱՌԱՔԻՆԻ ԿԱՑՍԲՈՒՀԻ ՄԸ։

Թէոդորա (Բ), դուստր Կոստանդին Պերփեռուժէնի եւ Հեղինեայ, հօր կողմանէ Արշակունի էր, եւ մօր կողմանէ Գաբեղեան։ Զուրկ նշանաւոր գեղեցկութենէ, բայց ամենէն առաքինին՝ կանանց մէջ, սիրուած էր յարքունիս, ուր առաքինութիւնը ամենէն հազուագիւտ գոհարն է. բայց Ռոմանոս Բ. իր եղբայրը, գահ ելած ժամանակ, հոգեւոր կեանքի յարմարութիւններ տեսնելով անոր մէջ՝ զինքը վանք մը փոխադրեց (969) իր միւս քոյրերուն հետ։

Տխուր միակերպութեան մէջ անցաւ Թէոդորայի կեանքը, մինչեւ 971 թուականը։ Այս տարւոյն մէջ էր որ Ջմշկիկ Նիկեփորն սպաննեց եւ գահ ելաւ, չնորհիւ Թէոփանոյ թագուհւոյն, որուն հետ ա-

մուսնանալ խոստացեր էր։ Հայրապետէն խոստմնազանցութեան բռնադատուած, Ջմշկիկ իրեն կայսրուհի ընտրեց Թէոդորան, որպէս զի աղնուականութիւն տայ իր տոհմին, եւ իր առաքինութեամբ զինքը ազատ պահէ ընտանեկան դառնութիւններէ։ Հարսանիքը կատարուեցաւ (971 նոյեմբ.) Թէոդորա ատուերի մէջէն՝ յանկարծ լոյսերու մէջ փոխադրուեցաւ։ Ջմշկիկի օրինակը՝ քարոզեց ժողովրդեան՝ անզարդ առաքինութիւնը նախադասել քան չարութեան հետ միացած գեղեցկութիւն մը, որ յանձին Թէոփանոյի, այնքան եղեռներու մայր եղած էր։

Թէոդորա ժառանգ չընծայեց Ջմշկիկի. հարսանեաց հանդէսէն յետոյ՝ լռութիւնը կը պատէ իր անուան չուրջ, եւ Լեւոն Սարկաւագ, ժամանակակից պատմիչ, կը մոռնայ ըսել թէ ի՛նչ եղաւ սրբակեաց դէմքին բաղդը՝ երբ իր ամուսինը սպանուեցաւ նենգութեամբ (976)[1]։

(1) Թէոդորա (Բ.)ի վրայ կը խօսի Լեւոն Սարկաւագ (էջ 127)։

Է.

ԹԷՈԴՈՐԱ (Գ.)

(Ա. թագ. 1042 – 1042, Բ. թագ. 1055 – 1056)

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ԲՒԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄԷՋ. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՊԱՀԱՏԻՆ ՎՐԱՑ ԿԸ ՓԱԽ�չ. ԿԱԽԱՐԴԱՆԱՆ ԵՐԵՒՈՑԹ ՄԸ. — ԲԱՆԱԿԻ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ԿՌՒԻՒԸ. ԱՄԲՈՒՄԲ ԿԸ ՏԻՐՔ ԱՐՔՈՒՆԻՒՒՒՆ. ԵՐԿՈՒ ՊԱՀԱՒՈՆԵՐ՝ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ. — ԹԷՈԴՈՐԱ ԳԱՀԱՊՈՒՐԿ. — ԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ։

Կոստանդին Ը. Արշակունեաց հարըստութեան վերջին չառաւիղը, երեք դուստր թողած էր. անոնցմէ երկրորդը, Զոյէ անունով, նախանձոտ, մեքենայող եւ անհանգարտ, ամուսնացաւ Ռոմանոս Արղիւրոսի հետ, որ յետ Կոստանդին Ը.ի՝ կայսր հրատարակուեցաւ (1028)։

Թէոդորա (Գ.) *քոյրն էր Զոյէի. անոր անձին վայելը կղզիացնելու համար Զոյէ կը հալածէր պալատէն ամէն անձ՝ որ կըրնար ուրիշներու ուշադրութիւնը իրմէ դարձնել։ Բանտեց իր քոյրը քաղաքէն հեռի պա-*

լատի մը մէջ, առանց սակայն արքունական սպասարկութենէ զրկելու զանիկա։ Նոյն իսկ Յովհաննէս անուամբ կրօնաւոր մը, վանքէն հանուելով, զրկուեցաւ Թէոդորայի քով, ուր իր պաշտօնը պիտի ըլլար հարկ եղած պատիւներով եւ ծառայութեամբ անոր աքսորին դառնութիւնները մեղմացնել։

Եպիսկոպոս մը, որ իր երկու պաշտօնակիցներուն դէմ երկար ժամանակէ իվեր նախանձ կը սնուցանէր, պալատական մեծ խռովութեանց պատճառ եղաւ։ Նա կը կոչուէր Թէոփանէս, հովիւ Թեսաղոնիկէի. ամբաստանեց Թէ Թէոդորա, կոստանդին Դիոգինէս եւ վերոյիշեալ երկու եպիսկոպոսները դաւադրութիւն մը կազմած էին Զոյէի դէմ, օգտուելով իր ամուսնոյն բացակայութենէն, որ այս ժամանակ Աւորիք կը պանուէր։ Զոյէ ձերբակալել տուաւ Թէոդորան, եւ մազերն ածիլելով՝ փէդրիոն վանքին մէջ փակեց. իսկ Դիոգինէս պատուհանէ մը վար նետուելով՝ անձնասպան եղաւ (1031 յուլիս 3)։

Մինչդեռ Թէոդորա վանական խաղաղութիւնը կը վայելէր, Զոյէ, կիրքերէ տանջուած, թունաւորեց Ռոմանոսը, եւ տեսնելով որ մահը կ'ուշանայ, բաղնիքի մէջ խեղդել տուաւ զինքը. յետոյ ա-

մուռնացաւ Միքայէլ Դ.ի հետ, եւ ասոր մահէն յետոյ՝ Միքայէլ Ե.ի հետ (1041)։

Նորընծաւոր կայսրը, երիտասարդ եւ դրդծունեայ, բոլոր իշխանութիւնը ուզեց իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնել. բայց, պաշտուած անձերը հալածելէ առաջ, պէտք էր նախ ժողովրդեան սրտին միակ ինքնակալն ըլլալ։ Թափօրի մը առթիւ ստացած ծափահարութիւնները զինքը համոզեցին՝ թէ իր դիտումները գործադրելու ժամանակն հասած էր։ Իսկոյն կանչեց Ալեքսիս պատրիարքը, եւ քանի մը ոսկի ընծայելով՝ խմացուց թէ պաշտօնանկ եղած է։ Նոյն իրիկունը Զոյէն նաւակի մէջ դրաւ եւ ղրկեց Փրինքիփոյի կուսանաց վանքը, հրամայելով որ անոր մազերը կարեն եւ իրեն բերեն։ Վճռական հարուածները՝ որոնցմով կը յուսար արհաւիրք սփռել Բիւզանդիոնի վրայ։ Ցեղոյ ժողովրդեան համար յայտարարութիւն մը ղրեց՝ ուր լակոնաբան ոճով կ'ըսէր. «Նենգաւոր է Զոյէ, Ալեքսիսն ալ իրեն գործակից. երկուքն ալ հեռացուցի։ Հաւատարիմ եղէք, սպասեցէք բարիքներուս»։ Անաստաս, Պոլսոյ քաղաքապետը, երկրորդ օրը հրապարակին մէջ ժողովրդեան այս ծանուցումը կարդաց։ Ընթերցումը հազիւ աւարտած էր, երբ ձայն

մը գոչեց. «Ոչ, ամբարիշտ Միքայէլ Քալաֆաթը չենք ուզեր, մենք Զոյէի կը հնազանդինք. Զոյէն է մեր մայրը, ինքն է կայսրուհեան ժառանգը»։ Ժողովուրդը միացաւ անոր եւ սկսաւ ազմկաւոր կերպով գոչել. «Մեռնի Միքայէլ»։ Յարձակեցան Անաստասի վրայ եւ զինքը պիտի խեղդէին, եթէ յաջող վախստեան մը բաղդը չունենար. երիտասարդները տուները կը վազէին զէնքեր բերելու. ծերունիներ որ Արշակունի կայսրներու վառքը տեսած էին, կը զրդռէին իրենց զաւակները տէրութեան օրինաւոր ժառանգը պաշտպանելու։ Բիւզանդիոնի կիները, որ, ինչպէս տեսանք, թագուհին միայն իրենց գլուխ կը ճանչնային, իսկ թագաւորը՝ մարդոց, մանաւանդ պարտականութիւն կը զգային նախատուած Զոյէին վրէժն առնելու։ Հերարձակ, վայտեր ձեռքերնին, գայրոյթը սրտերնուն մէջ, եւ նզովքներ՝ շրթունքին, կը վազէին հրապարակին մէջտեղ՝ հերքելով այն նախապաշարումը թէ կինը գինուոր կարող չէ ըլլալ։ Ազմուկը կ'աճէր, կը բարձրանար, Բիւզանդիոնի հիմերը կը թնդային, եւ արեան տեսարաններ կը ներկէին այն ճամբան ուր կառքը եւ հետզհետէ խտացող ամբոխը կը խոնէր։ Նոյն իսկ անոնք որ քաղաքականութեան

մասին մասնաւոր զգացում չունէին, վոխ-
թորվելին ազգեցութիւնը կը զգային իրենց
վրայ, օրինակէն դինովցած ահեղ տեսա-
րանի մը, խռովութեան, յափշտակու-
թեան, նորութեան սիրով բռնելով առաջին
առարկան՝ որ իրենց ձեռքին կը հանդի-
պէր, դուրս կը նետէին զայն, կ'երթային
սպաննելու աւազակները՝ որ կայսերական
իրաւունքները կը զղնային: Ամբոխը կ'ոռ-
նար, կ'ալեկոծէր, հրապարակը ողղուած
էր ծածանող դոյներու մռնչող ծովէ մը:
Բազմութիւնը երբ այնքան խռնուեցաւ,
որ կարող էր բանակի մը դիմադրել, սկը-
սաւ պալատին վրայ դիմել: Փողոցներէ
անցած ժամանակ տուները կը դատարկ-
ուէին ամբոխին միանալու համար, որ չա-
րունակ կ'աճէր՝ առուակներ ընդունող
գետի մը նման: «Մեռնի՛ Բալաֆաթ» ա-
ղաղակը, որ իրենցմէ առաջ կ'ընթանար,
աւելի ահաւոր ազմուկով սկսաւ թնդալ՝
երբ արքունի պալատին մօտեցան. դէնքե-
րու, կանացի, մանկական, պղտոնալից
ձայները՝ հեղեղօրէն կը բաղխէին արքու-
նեաց որմերուն՝ նետերու տարափի մը
հետ: Արքունի դրան առջեւ հասնելով՝ ժո-
ղովուրդը յանկարծ համրացաւ. լռութիւ-
նը, որ պատեց չորս դին յանկարծական
մահուան մը պէս՝ երակները սառեցուց ա-

նոնց՝ որ դեռ ճամբու վրան էին եւ չկըր-
ցան ըմբռնել թէ ի՛նչ եղած էր:

Զոյէ, որուն աքսորման վրէժը առնե-
լու եկած էին, կանգնած էր պատշգամի մը
վրայ, ականակուռ թաղը գլխուն, ճոխա-
զոյն զարդերուն մէջ, եւ ծածկուած այն
ծիրանիով որ յափշտակուած կը համար-
ուէր:

Օդին մէջ առկախ, ժպիտը դէմքին վը-
րայ, իր համեստ ակնարկներովը, ուր
յաղթականի մը անզորրութիւնը կար, տե-
սիլք մը, կուռք մը երեւցաւ՝ իրմով խան-
դավառուած ամբոխին: Երբ սա ուրախու-
թեամբ իր կայսրուհին կը ծափահարէր,
Մի՛քայէլ ե՛. որ պատուհանին մօտ եկած
էր, խրախոյս առնելով վայրկեան մը
դուրս ելաւ. «Հռոմայեցի՛ք, ըսաւ, յու-
սամ որ դո՛հ եղաք. եթէ աւելի բան մը
կ'ուզէք, ան ալ կը կատարեմ»: Իսկոյն
ծափահարութիւնները նախատական աղա-
ղակներու փոխուեցան, եւ բիւրաւոր նե-
տեր ուղղուեցան միանգամայն անխտիր
կայսրին, որ սակայն այս պարագային
փախչելու խոհեմութիւնը ունեցաւ: Յու-
սահատած՝ կը հրամայէր նաւակ մը և կրօ-
նաւորի զգեստ մը բերել. մինչ տապնա-
պալից կերպով կը վազէր պալատին մէջ,
կեանքը ազատել ջանալով, ընդառաջ ելաւ
իր հօրեղբայրը.

— Ինչո՞ւ այնքան չվոխած ես, տէր արքայ, դոչեց հրաժարականը՝ թագաւորին համար վատութիւն մ'է. մոռցա՞ր Դիոնեսիոս բռնաւորին այն առածը՝ թէ «թագաւորը երբեք պէտք չէ դահէն վար իջնայ, այլ պէտք է սպասէ որ ղինքը ոտքերէն բռնած՝ վար քաշեն»: Դիմադրէ՛, ծերերէ եւ կիներէ՛ կը վախես»:

Երբ կայսեր հօրեղբայրը՝ Միքայէլի սիրտը արկածնել կը ջանար, ներս մտաւ Քաթաքալոն, տէրութեան մեծապոյն զօրավարը, որ բազմաթիւ պատերազմներու մէջ մտած էր, եւ միշտ յաղթական ելած: Իր ներկայութիւնը խրախոյս ներշնչեց կայսեր:

— Տէր արքայ, ըսաւ զօրավարը, ամբոխին հետ զէնքով մէյայն խօսելու է. քանի որ բանակ մը ունիս քովդ, ի՞նչ պատճառ կայ երկիւղի. արիւնհեղութիւն սկսէ, խռովութիւնը կը դադրի:

Միքայէլ ե. հրամայեց Քաթաքալոնի՝ այժ զործածել ամբոխին դէմ: Վայրապ զօրավարը, բանակի մը զլուխ անցած՝ դուրս խուժեց պալատէն. պատերազմը սկսաւ. ժողովուրդը կը դիմադրէր կատաղաբար. դիակները զետինը կը ծածկէին, արիւնը հեղեղօրէն կ'ընթանար, կիներու ճիչը, վիրաւորներու հառաչը, երիտասարդ ռազմիկներու աղաղակները՝ դժոխքի յարկ մը վոխադրած էին երկրիս վրայ: Արեւը մար մտաւ, դեռ պատերազմը կը չարունակուէր. երկու հազար հոգի սպանուած էին ժողովրդեան կողմէն: Փոխանակ այս կոտորածէն սարսափելու, վրէժի զգացումով վառուած, բիւզանդացիք կռուիլ վճռեցին մինչեւ յաղթանակ: Պատերազմը երկու-չորեքի առտու սկսած էր. չարունակեց ամբողջ երեք օր ուր հազար հոգի եւս լինկան. զինուորները, որ ստիպուած էին կամ իրենց հայրերուն, մայրերուն, եղբայրներուն դէմ զէնք բարձրացնել, եւ կամ մեռնիլ, բռնի կը կռուէին. խռովութիւնը ամառնային մրրիկ մը կարծած էին, մինչ ան հետզհետէ աւելի կը բորբոքէր. երկու օրուան կռուով պարտասած, նահանջել սկսան. ժողովուրդը, յաղթանակի աղաղակներ բարձրացնելով, սկսաւ ներս խուժել պալատէն: Միքայէլ ե. եւ իր հօրեղբայրը, կոստանդին անուամբ՝ սարսափահար վախան պալատին մէկ ծայրը՝ որ նաւահանգստին վրայ կը նայէր. հոն սենեակի մը մէջ ծածկուեցան, ամէն վայրկեան իրենց դահիճին սպասելով: Ժողովուրդը արքունիք մտած էր արդէն եւ կը կողոպտէր, կը կոտրէր, պատուհանէն դուրս կը նետէր կահկարասիները, կը սպաննէր կայ-

սեր կուսակիցները, կը փչրէր զայն յիշեցընող առարկաները, տուրքերու վերաբերեալ դրացուցակներ կ'այրէր. տօնի օր մ'էր, ուր ամէն աղքատ ձրի կը դանէր այն իրերը՝ որոնց կը կարօտէր: Յափշտակութեան եռանդը սակայն մոռցնել տուած չէր վրէժխնդրութեան դիտումը. խումբ խումբ սենեակներ կը մտնէին, դարաններ կը փչրէին, անոնց մէջ ծածկուած կայսրը դանելու համար: Միքայէլ եւ Կոստանդին չնչասպառ կ'ունկնդրէին իրենց մահապարտութեան վճռին, զոր ամէն բիւզանդացի աղաղակով կը կրկնէր՝ նոյն իսկ իր արքունեաց մէջ: Բարեբաղդաբար ոչ ոք կրցաւ իրենց թագաւորեան տեղը դուշակել: Երբ դիշեր եկաւ, ժողովուրդը սկսաւ հեռանալ, կայսրը փախած համարելով: Միքայէլ նաւակ մը դտաւ, իր հօրեղբօր եւ ուրիչ կուսակիցներու հետ ներս մտաւ, եւ դիշերուան հովանաւորութեան տակ՝ կըրցաւ Սթուտի վանքը փախչիլ եւ կրօնաւոր ըլլալ (1042 ապրիլ 20):

Տաս տարիէ ի վեր Թէոդորա կը ճգնէր իր վանքին մէջ. յանկարծ ամբոխ մը վանք խուժեց, յափշտակեց զինք եւ նաւակ դնելով՝ Ս. Սոփիա բերաւ: Հրապարակը խըլտնուած էր բազմութեամբ. դեռ խռովութեան սկզբնաւորութիւնն էր. Թէոդորայի

դալուստը իմանալով եկեղեցի մտան նախ, կայսրուհի հրատարակեցին Թէոդորան եւ Զոյէն: Բայց պատրիարգը աքսորուած ըլլալով՝ չէին գիտեր թէ ո՛վ պիտի օծէ նոր թագուհին: Յանկարծ սակայն եկեղեցւոյ մէկ անկիւնէն դուրս եկաւ Ալեքսիս հայրապետը. — երբ զինքը վանք պիտի ուղարկէին կաշառած էր նա զինուորները եւ Ս. Սոփիա փախած: Այս անակնկալը, որ ինքնին մեծ ուրախութիւն էր ժողովրդեան, աւելի ոգեւորութիւն պատճառեց, երբ Թէոդորայի թագադրութեան եկեղեցական հանդէսը կատարուեցաւ: Այսպէս աքսորեալ կարծուած երեք իշխանազուններ, յանկարծ Պոլսոյ մէջ կը դանուէին եւ դժբաղդութիւնը կրելէ առաջ՝ անոր վրէժը կ'առնէին:

Միքայէլի փախուստէն յետոյ արքունիքը մնաց Զոյէի եւ Թէոդորայի ձեռքը:

«Այն առեն սկսաւ երկու պառաւներու տարօրինակ թագաւորութիւնը. մին արդէն երկիցս այրի, թէեւ առաջին անդամ ամուսնացած ժամանակ ալ՝ սկսած էր խոնարհիլ ղէպ ի հօրիզոնը, միւսը, անդրանիկը, եօթանասնամեայ պառաւ, կեանքը վանքերու մէջ անցուցած. մին անկարգութեանց անձնատուր, ոճիրներու հետ ընտանեցած՝ միւսը աւելի ողջախոհ, բայց

լի վանական կեանքէ առաջ եկող նախապաշարումներով, եւ ծայրայեղ ջերմեռանդութեան մը բոլոր տկարութիւններով»: (Շլիմպերժէ, Իշխ. կղզ. էջ 184):

Թագաւորութեան առաջին օրը սակայն՝ Բիւզանդացիք այս հակապատկերին յեղաշրջումը տեսան: Զոյէ իր թշնամւոյն նետեց. Թէոդորա զանիկա կուրացուց:

* * *

Առաւօտեան դէմ, երբ ժողովուրդը արքունեաց առջեւ խռնուած էր, Զոյէ պատշգամ ելաւ. ծափահարութիւնները լռեցնելով՝ չնորհակալութիւն յայտնեց անոր նախանձայոյզ հաւատարմութեան համար, եւ իրմէն վճիռ ուղեց Միքայէլի մասին:

— Մեռնի՛, կուրնայ, կախաղան հանուի, — դոչեց ժողովուրդը: Զոյէ մեղմացընել կը ջանար այս անգութ վճիռը, բայց Թէոդորա, — որ առաքինութեան դպրոցին չրջանաւարտը կը համարուէր, — արդէն հրամայած էր Քամփանարէա քաղաքապետին՝ Սթուտ վանքը երթալ, կուրացնել Միքայէլն և Կոստանդինը: Քամփանարէա, խառնաղանճի դլուխ անցած, դնաց Սթուտ վանքը, կայսրը նախատինքի առարկայ ը-

նելէ յետոյ, առանց անոր մանկական արցունքներուն դթալու, բրեց այն աչքերը՝ որ այնքան անմեղ հակներու մահը տեսեր էին: Կոստանդին նոյն տանջանքը կրեց՝ առանց նոյն վատասրտութիւնը ցոյց տալու: Ելէկմոն վանքը դերեզմանն եղաւ իրենց անուան եւ վարքերուն:

Երկու քոյրերը՝ երկու ամիս թագաւորեցին (Ապրիլ 21էն մինչեւ յունիս 11): Իրենց կառավարութեան ժամանակ ոչ մէկ արտասովոր դէպք տեղի չունեցաւ, թէպէտ ոչինչ կարող էր աւելի արտասովոր ըլլալ, քան երկու կիներ՝ որ զոյդ զոյդ դատարան կ'իջնէին, ծերակոյտի անդամներու եւ զօրավարներու դլուխ անցած՝ հրամաններ կը ղրկէին Արեւելք եւ Արեւմուտք: Թէոդորա եւ Զոյէ՝ մօր մը դորով կը դործածէին իրենց քաղաքակիցներուն նկատմամբ՝ քան թագուհիի իշխանութիւնը: Բայց Բիւզանդացիք, որ բարեպաշտութիւնը աւելի կը յարդէին քան աշխարհիկ ձիրքեր, միշտ, իրենց սրտին մէջ, առաջինին առաւելութիւն մը կու տային, ինչ որ Զոյէի նախանձը կ'արթնցնէր: Երկու թագուհիները, յետ Նիկոդայոս ներքինին Արեւելքի զօրավար անուանելու, Կոստանդին կապասիլասը՝ Արեւմուտքի, եւ Մանիակէսը (Արմենա՞կ) Գաղղիոյ կառա-

վարիչ, տէրութեան ներքին կազմակերպութիւնը հիմնովին բարւոքել ձեռնարկեցին օրէնքով մը՝ որով խստիւ կ'արգիլուէր տէրութեան պաշտօններու առեւտուրը: Գանձը տաղնապեցնող աղքատութեան մէջ գտնելով, կայսեր հօրեղբայրը վանքէն հանեցին, արքունիք բերին, տանջանքի ենթարկեցին, դաղութիւնը խոստովանիլ տալու համար: Կոստանդին, ցաւերուն չհանդուրժելով, հրամայեց իր դահիճներուն երթալ Ս. Առաքելոց եկեղեցին, եւ անոր մերձակայ ջրհորը մտնել. «Հոն, ըսաւ, պիտի գտնէք 5300 ոսկիի դրամար մը»: Պեղումը կատարուեցաւ, եւ գանձը յայտնուելով, Կոստանդին իր վանքը ուղարկուեցաւ վերստին:

Թէոդորայի թագաւորութեան վերջին դէպքն եղաւ այս: Զոյէ, իր քոյրը դահընկէց ընելու համար, ծերակոյտին յայտնեց՝ թէ երկու կին անկարող են տէրութիւնը կառավարելու այնպէս՝ ինչպէս Բիւզանդիոնի արժանապատուութիւնը եւ ապագան կը պահանջեն: Հետեւաբար, իրենցմէ մին՝ պէտք է ամուսնանայ: Թէոդորա, որ սրբութեան համբաւին մէջ մեծագոյն վառք կը տեսնէր քան կայսրութեան, պատրաստ էր ամէն տանջանքի ենթարկուիլ՝ չամուսնանալու համար:

Այսպէս Զոյէի կը մնար վեցսայ մը եւ կայսր մ'ընտրել: Այս պատիւը առաջարկեց Կոստանդին Քաթեխանոյի, որ պալատին հացագործն էր, եւ արդէն ամուսնացած. երբ նա կը պատրաստուէր դահ բարձրանալու՝ իր կինը, նախանձէ լըլկուած, զինքը թունաւորեց: Զոյէ ամուսնացաւ Կոստանդին Մոնոմախոսի հետ (1042–1055), եւ Թէոդորա, տէրութեան հոգերէն ազատելով, ժամանակ ունեցաւ նորանոր ճղնութիւններ ընելու:

* * *

Անցնինք այժմ Թէոդորայի երկրորդ թագաւորութեան, զոր տասներկու տարիներ բաժնեցին առաջինէն:

Զոյէ մեռաւ 1050ին եւ սրբոց կարգը դասուեցաւ. Մոնոմախոս մէկ մէկ հրաչք կը համարէր այն տունկերը՝ որ իր դերեզմանին չուրջ կը բուսնէին: Պալատին մէջ կը գտնուէր գերի կոյս մը Ալանաց ազգէն. սա եւս գերի մ'ունէր իրեն. — կայսեր սիրտը: — Յունաց եկեղեցին՝ չորրորդ ամուսնութիւնը արգիլած էր. Մոնոմախոս, նկատելով որ Բուլղանդացիք աւելի ներողամիտ են երբ մէկը Աստուծոյ պատուիրաններուն դէմ կը գործէ քան յոյն եկեղեցւոյ կանոններուն դէմ, ժողովրդեան ո՛

եւ է գայթակղութիւն չտալու համար, որոշեց ամուսնանալ՝ առանց եկեղեցական խորհուրդ կատարելու: Այսպէս այս նոր Սաթենիկը՝ աւազանահուհի հռչակուեցաւ:

Բայց Մոնոմախոս անխոհեմ սովորութիւնն ունէր՝ ամէն օր տաք ջրի բաղնիք երթալու, յետոյ ցուրտին մէջ կենալով՝ պաղ առնելու: Կարող չեղաւ բժշկութեան պատուիրաններն ալ անպատիժ արհամարհել: Կողացաւով վերեզման իջաւ (1055, յունուար 11), իրեն յաջորդ անուանելով Նիկեփոր անուամբ իշխանը՝ որ Բուլղարիա կը դանուէր:

Գահակալութեան իրաւունքը սակայն՝ Թէոդորայի կը պատկանէր. Մոնոմախի կտակը դեռ գործադրութեան մէջ չմտած, եօթանասնամեայ թագաժառանգը, Մանկանեան վանքէն՝ ուր զացած էր կայսեր վերջին վայրկեաններուն ներկայ ըլլալու, իսկոյն Բիւզանդիոն վազեց. ծերակոյտը, պալատականները հաւաքելով՝ յայտնեց թէ կայսերական իրաւունքները բռնաբարուելու վտանգին մէջն են, եւ կ'ուզուի նոր կայսր մ'ընտրել՝ երբ օրինաւոր ժառանգ մ'արդէն կ'ապրի.

— Կեցցէ՛ Թէոդորա մեր կայսրուհին, գոչեց բազմութիւնը:

Ոչ ոք ընդդիմութիւն ցոյց տուաւ

մեալ թագուհիի մը դէմ, զոր բնութիւնը արդէն քիչ ժամանակէն դահընկէց պիտի ընէր:

Թէոդորայի կառավարութիւնը սկսաւ պալատական պաշտօններու փոփոխութեամբ: Թէոդոր անունով մէկը՝ Արեւելքի զօրավար անուանուելով՝ Թուրքերուն դէմ ղրկուեցաւ: Նիկետաս սուրհանդակներու գլխաւորն եղաւ:

Լեւոն Սթրաբոազոնդիլոս՝ Թէոդորայի գլխաւոր խորհրդականը ընտրուեցաւ: Եկեղեցական փոփոխութեանց մէջ արժանի է յիշատակութեան Լեւոնինը, որ Բուլղարիոյ արքեպիսկոպոսութիւնը յանձնեց Թէոդուլոսի:

Պալատականները Թէոդորան համոզեցին՝ թէ գեռ ինքը երիտասարդութեան մէջ կը գտնուի: Կրօնաւորներ, աւելի յառաջ երթալով, ուրիշ առանձնաշնորհութիւն մ'ալ կ'ընծայէին իրեն. կ'ապահովցնէին թէ Աստուած, տէրութեան բարիքը ի նկատի առնելով, որոշած է բազմաթիւ դարերու թագաւորութիւն մ'ընծայել իրեն: Այս չողոքորթութիւնները հետեւանքէ զուրկ չմնացին. Թէոդորա, որ յիրաւի քաջառողջ էր խոր ծերութեան մէջ, հաւանդացաւ այն ճիղէն՝ զոր յաճախ ինք իր վրայ կ'ընէր՝ հպատակներու

պատրանքները հաստատուն պահելու համար:

Խաղաղութիւնը կը տիրէր բոլոր աղգերու վրայ, բեղնաւորութիւնը՝ դաշտօրէ-ներու: Թէոդորայի թագաւորութիւնը ոսկեղէն դարու մէկ դրուագը կը թուէր. ոչ միայն իր հպատակները, այլ երկիրն անդամ, եթէ խօսք առնէր, վինքը պիտի դովէր, ա՛յնքան ծաղկած էր իր հովանիին տակ: Բիւզանդացիք ծայրագոյն երջանկութեան մէջ կը զգային զիրենք, ինչպէս թէ սրբուհի մը իջած ըլլար երկինքէն՝ իրենց դէխոյութիւն ընելու համար. իրենց տէրութեան ամէն անկեան մէջ հրաշքները կը տեսնէին այն օրհնութեան՝ զոր Թէոդորայի հովանին կը սփռէր ամէնուրեք: Օգոստոսի դարը Բիւզանդիոն փոխադրուած էր: Յետ տէրութիւնը խոր խաղաղութեան մէջ թողլու, Թէոդորա զնաց ինքըն եւս նոյնը վայլելու դերեզմանին մէջ (1056 օգոստոս 30)[1]:

[1] Թէոդորա (Գ.)ի վրայ գրած է Միխայէլ Աքրիտոպալիտէս դաստաւորը (1034–1081), որուն գրութիւնը՝ աւելի դեղեցկաբանական ձկտումով յօրինուած է քան գիտական. յետոյ Զոնարաս (ԺԷ), կեդրենոս Գլիյկաս, Մանասէ, Ցովէլ, եւ այլն:

Ը.

ՌԻԹԱ

(1296–1333)

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԱՐՔՈՒՆԵԱՑ ՄԷՋ. — ԵՐԿՈՒ ՓՈՑՔԵՐԸ. ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ԲՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿՐՕՆԱՄՈԼՈՒԹԻՒՆ. — ԴԻՒՑԱԶՆՈՒՀԻՆ. — ՌԻԹԱՅԻ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐԸ. — ԻՐ ՄԱՀԸ:

Լեւոն Գ (1269–1288), որ Եգիպտոսի անապատներուն մէջ զերի պատանեկութիւն մ'անցուցած էր եւ հայ ժողովրդեան մեծամաղձիկ բանաստեղծութիւններ ներչընչած, յետոյ, Կիլիկիա դառնալով, բարձրացած իր հայրենի գահուն վրայ, 1288ին զայն կը յանձնէր իր անդրանիկ որդւոյն, Հեթում Բ.ի. (1289–1304):

Ազգային պատմութեան մէջ դժուարին է գտնել աւելի տարօրինակ տիպար մը քան այս թագաւորը, որ Փրանկիսկեանց վանքին մէջ առանձնացած, հրահանգներ կը ղրկէր արքունիք՝ եւ խարտեաշզլեայ աբեզայի մը հնազանդած պահուն՝ ամբողջ տէրութիւն մ'ունէր իրեն հպատակ:

Անդրոնիկոս Յունաց կայսրը օտար արքունեաց մէջ ամուսին մը կը փնտռէր իր Միքայէլ որդւոյն համար: Նա Կիպրոս ղրկեց Աթանաս՝ Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը, եւ Նէոփիտոս քահանան, որպէսզի լատին թագաւորին դուստրը կնութեան խնդրեն, եւ եթէ նա չհամաձայնի, Կիլիկիա անցնին, նոյն առաջարկը Հայոց արքային ներկայացնելու համար: Այս նուիրակութիւնը ապարդիւն ելաւ, որովհետեւ Յովհաննէս Փոկէա քաղաքին քով նաւուն վրայ յարձակելով՝ զայն կողոպտեցին. նուիրակները վախչելու բռնադատուեցան՝ իրենց կեանքէն զատ՝ ոչինչ տանելով հետերնին:

Անդրոնիկոս Բ. Թէոդոր Մէթոխիտէս եւ Յովհաննէս Գլիկիկիս երկու իշխանները ղրկեց, նոյն գործը չարունակելու համար: Երկու լոգոթէթները նշանաւոր եղած էին, իրենց ճարտասանութեամբ, լեզուագիտութեամբ, արբաղան եւ հին–հելլենական գիտութեամբ: Օտար ազգերու գացող դեսպանները, — դիտել կու տայ Նիկեփոր Գրեգորաս պատմիչը (Ա, էջ 194), — պէտք է միշտ այս ձիրքերը ունենան, որպէսզի ամէն գիտութեան վրայ կարենան խօսիլ, եւ օտարները յաղթահարեն: Յովհաննէս Գլիկիկիս ընտիր հեղինակ մ՝ալ էր,

որ ուղեւորութիւն մը գրած էր Բիւզանդիոնէն Կիլիկիա, եւ ուր Հայոց վրայ չատ թանկագին տեղեկութիւններ պէտք էր տուած ըլլալ. (այս գործը, դժբաղդաբար, Նիկեփոր Գրեգորասէն միայն կը ճանչնանք):

Մէթոխիտէս եւ Գլիկիկիս, ազնուականներու խումբի մը հետ, նախ Կիպրոս ելան եւ կայսեր առաջարկը ներկայացուցին. լատին թագաւորը պատասխանեց թէ պէտք էին սպասել բաւական ժամանակ, որովհետեւ ինքը փոքրիկ չարժուած մ՝ալ չէր ըներ, առանց նախ երկիւղածութեամբ Հռոմայ քահանայապետին հարցնելու: Այս խղճմտութեան վրայ բարկացած, նուիրակները չարունակեցին ճամբան, եւ Այաս հասնելով, որ կը կոչուէր «Նաւահանգիստ Հայոց թագաւորի», ցամաքի ճանապարհով, դիմեցին դէպի Սիս: Հեթում իր ներկայանալով՝ խնդրեցին իրմէն՝ հռոմէական պետութեան ապագայ թագուհին:

Հեթում պատասխանեց թէ ոչ միայն մէկ՝ այլ երկու արքունի օրիորդ ունէր՝ այդ պատուոյն արժանի. եւ ներկայացուց իր երկու մանկամարդ քոյրերը, որոնցմէ մին Ռիթա կամ Մարիամ՝ տասներեք տարեկան էր, իսկ միւսը, Թէոփանոյ, դեռ աւելի փոքրիկ:

Յորհուրդ տուաւ երկուքն ալ Պոլիս տանիլ, որպէսզի Թագաժառանգը իր ընտրութիւնն ընէ: Ռիքա եւ Թէոփանոյ օժտուած էին չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ, եւ կիլիկեան արքունեաց մէջ՝ եւրոպական դաստիարակութիւն ընդունած էին: Նուիրակները կարող չըլլալով վըճռել՝ թէ երկու քոյրերէն ո՞րն աւելի գեղացող է, որոշեցին երկուքն ալ տանիլ եւ ընտրութիւնը կայսեր թողուլ:

Բոլոր հայ արքունիքը, մեծամեծներ, զօրավարներ, ձիաւորները, փողերով ու դրօշներով ուղարկեցին երկու իշխանուհիները, որ ծովափին վրայ պատրաստ դտան կայսերական ճոխագոյն չքեղութեամբ զարդարուած առագաստանաւ մը: Լուրը կանխեց Պոլիս հասաւ. Անդրոնիկոս սկսաւ հարսանեաց պատրաստութիւններ տեսնել. կ'ուզէր կատարել հանդէս մը որուն նման ոչ ոք երեւակայած ըլլար:

Սակայն անակնկալ դժբաղդութիւն մը՝ հայ օրիորդներուն դալուստը ուշացուց: — Ռիքա ծովային ճամբորդութենէ նեղուած, հիւանդացաւ. նուիրակները Հռոդոս կղզին ելան՝ զինքը խնամելու համար: Իշխանուհին հիւանդութենէն օգտուելով, բռնադատեցին զինքը՝ հայկական ծէսը ուրանալու, կրկին դրոշմ տուին իրեն, եւ անունը փոխելով՝ Փեեվէ կոչեցին: Ցեսոյ իր փոքրիկ քոյրն ալ նոյն ստիպման ենթարկելով, կրկին դրոշմ տուին. եւ Թէոփանոյի տեղ Թէոդորա կոչեցին: (Այս դէպքը յոյն պատմիչէ մը դիտենք, տե՛ս Պախիմերոս, էջ 206):

Կատարելապէս առողջացած, Ռիքա եւ Թէոփանոյ Հռոդոսէն դէպ ի Բիւզանդիոն նաւարկեցին: Յունուարի օր մ'էր. Ոսկեղջիւր ծածկուած էր նաւակներով. օդը լեցուած էր երաժշտական գործիքներու միաձայնութեամբ: Կայսրը ինքնին, ծերակոյտի անդամներու հետ՝ ընդառաջ ելաւ իրենց՝ մինչեւ Ս. Կոզմաս վանքին քով եւ ամենաչքեղ հանդէսով՝ զանոնք կայսերական պալատը տարաւ: Կարելի չըլլալով որոշել՝ թէ ո՛վ աւելի ժանեաւոր է կայսրուհի ըլլալու, հասակի առաւելութիւնը նկատի առին. Ռիքա, անօրինակ կերպով չքեղ հարսանիքէ մը յետոյ, հռոմէական տէրութեան աւգուստուհին հռչակուեցաւ (16 յունուար 1296):

Փոքրիկ Թէոփանոն, որուն չատեր կը փափաքէին, սահմանուեցաւ Կոմնենեան Յովհաննէսի հետ ամուսնանալու. երբ նա Արեւմուտք կ'երթար՝ իր փեսան գտնելու համար, մեռաւ ճանապարհին վրայ, եւ թաղուեցաւ Թեսաղոնիկէի մէջ:

* * *

Այն տարին, երբ Ռիքա դահ բարձրացաւ, արհաւիրք եւ արիւնհեղութիւն կը տիրէին Պոլսոյ մէջ:

Վենետկեցիք պատերազմ հրատարակելով ձենովացիներուն դէմ, յանդգնեցան, հակառակ Յունաց հետ կռած դաշինքներուն, նաւատորմիղով Պոլիս մտնել, այրել Կալաթան ու Բերան, ուր մեծաւ մասամբ ձենովացիք կը բնակէին: Ամբողջ դիշեր մը Պոլիս իր արուարձաններուն հրդեհով լուսաւորուեցաւ: Ձենովացիք տուներնին դատարկ թողլով, Պոլիս ապաւինած էին, ուստի կեանքի կորուստ չեղաւ բնաւ. բայց Անդրոնիկոս կատաղութենէն կը դիւահարէր՝ տեսնելով իր քաղաքը իր աչքերուն տակ այրուած. անկարող եղաւ հանդուրժելու. երբ վենետկեցիք յարձակեցան նաեւ Պոլսոյ այն թաղին վրայ, ուր ձենովացիք ապաւինած էին, հրամայեց Յունաց՝ միանալ այս վերջիններուն հետ եւ վենետկեցիները ետ մղել:

Հեթում թագաւորը Պոլիս եկած էր իր դուստրը տեսնելու համար: Յունաց մայրաքաղաքին մէջ անդամ վրանկիսկեան եղբայրներու հետ կ'ապրէր, եւ սիրուած էր թէ՛ վենետկեցիներէն եւ թէ՛ ձենովացիներէն: Զանոնք հաշտեցնելու համար Անդրոնիկոս Հեթումը ղրկեց, իբրեւ լատին, միջնորդութիւն ընելու, բայց յուսախաբ եղաւ. ձենովացիք օր մը յանկարծ վենետկեցւոց վրայ յարձակելով, զամէնքն ալ ջարդեցին: (Հեթումի Պոլիս գալը եւ Փրանկիսկեանց քով բնակիլը դիտենք Գէորգ Պախիմերոս պատմիչէն, էջ 242):

Ռիթա չորս որդի ընծայեց Միքայէլի, Անդրոնիկոս (Գ.) որ յետոյ կայսր եղաւ, Մանուէլ, Աննա եւ Թէոդորա:

Անդրոնիկոս, ի սկզբան առաքինի, յետոյ ախտերու անձնատուր ըլլալով, իր Մանուէլ եղբայրը սպաննեց դիշեր ժամանակ՝ զանիկա չխոթելով նախանձորդներէն մէկուն հետ: Միքայէլ, որ Ռիթայի հետ Թեսաղոնիկէի մէջ կ'ապրէր, իր որդւոյն մահը լսելով, սրտին ցաւէն մեռաւ (1320ին):

Այս սպանութեան պատճառաւ՝ Անդրոնիկոս Գ. առելի եղաւ ամենուն: Ծերունի պապը զահազուրկ կ'ուզէր ընել զինքը, իր անհարատաստ որդին կայսր անուանելու համար: Յայտնի թշնամութիւն կը ցուցնէր ոչ միայն Անդրոնիկոս Գ.ի, այլ եւ իր մօր՝ Ռիթայի դէմ: Կարող ենք ուրեմն եղրակացնել՝ թէ ծերունի կայսրը քաղաքականութիւնը վնասակար կը տեսնէր տէրութիւնը յանձնել երիտասարդի մը, որ մօր

կողմանէ հայ էր, եւ որ Յունաց նենգութենէն ճանճրացած, անդամ մը բացագանչեր էր. «Կիլիկիա պիտի երթամ մօրեղբօրըս մահէն յետոյ՝ Հայոց թագաւոր ըլլալու համար»:

Անդրոնիկոս Բ. իր Կոստանդին անուամբ որդին (1321ին) Թեսաղոնիկէ ղրկեց՝ որպէսզի Ռիթա ձերբակալէն, եւ քաղաքական յանցաւորի մը նման, պինուորներով Պոլիս ուղարկեն: Ռիթա եկեղեցին ապաւինեցաւ. Աստուածածնի պատկերին առջեւ ծնրադրած՝ ուխտեց դուրս չելլել: Այս վայրկեանին Կոստանդին ներս մտնելով՝ հրամայեց իրեն հետեւիլ. հնազանդութեան տեղ՝ անկից միայն զայրագին նայուածք մը դանելով, Ռիթայի վրան յարձակեցաւ եւ կ'ուզէր բռնի դուրս հանել. չէր դուշակած թէ ի՛նչ փոթորիկի պիտի հանդիպէր. Ռիթա Կոստանդինի վրայ նետուեցաւ իր բոլոր թափով եւ սկսաւ հարուածներ իջեցնել. կայսրուհին եւ զօրավարը կը մենամարտէին. Հռիփսիմէի եւ Տրդատի տեսարանն էր: Յուղնեցաւ Կոստանդին, եւ երեք պինուորներու դառնալով՝ հրամայեց անոնց՝ որ կայսրուհին դուրս հանեն եկեղեցիէն: Ռիթա, թէեւ չարունակեց հերոսաբար կռուիլ՝ բայց չկարենալով երեք երիտասարդի միանգամայն դիմադրել, դրկուելով՝ տարուեցաւ նաւ մը՝ որ Պոլիս պիտի մեկնէր: (Նիկեփոր Գրեգորաս, Ը գիրք 11, եւ Կանտակուզէն Ա., 26):

Անդրոնիկոս Բ. արքունեաց մէջ պահեց ղինքը, բայց հսկողութեան տակ: Ոչ մէկ առիթ չէր կորսնցներ նախատելու համար բոլոր իշխաններուն առջեւ իր համանուն թոռնիկը՝ զոր մանկութեան ժամանակ այնքան սիրած էր. անչուշտ անոր մայրն ալ ազատ չեղաւ նոյնպիսի դառնութիւններէ:

Սակայն 1328ին Անդրոնիկոս Բ. բռնադատուեցաւ իր թոռան իրաւունքները ճանչնալու, եւ հրաժարեցաւ կառավարութենէ, ուր յաճախ առիթ ունեցած էր իր բնածին թեթեւամտութիւնը ի ցոյց հանելու. միայն դէպք մը բաւական է զայն ապացուցանելու: Անգամ մը սենեակին մէջ կ'աշխատէր, երբ ձիու մը խրխինջը լսեց. ուսկի՞ց կրնար գալ. դրացի սենեակներէն մէկուն մէջ ձիու մը պատկերը կար. անմիտ կայսրը իսկոյն եզրակացուց՝ թէ այդ նկարուած ձին էր որ հրաչքով խրխընջել սկսեր է... հրաչքի ձայնը կը տարածուի բոլոր պալատին մէջ, եւ կը հաստատուի մանաւանդ այն պատճառաւ, որ ձիուն վրայ հեծնողը ինքնին Ս. Գէորգն է: Հե-

տաքրքիր նաժիշտները, զինուորները պա-
լատ կը վազեն, զարմանալի եղելութիւնը
տարածելու համար: Երբ կայսրը հրաշքին
մանրամասնութիւնները իշխաններուն կը
պատմէր, «Տէր արքայ, ըսին անոնք, այդ
հրաշքը նոր բան չէ. այդ ձին ուրիշ անգամ
ալ խրխնջեց, երբ լատինները Պոլսէն կ'ել-
լէին. յաղթութիւն կ'աւետէ...»:

Անդրոնիկոս Գ.ի գահակալութեամբ
(1328) Ռիքա կը յուսար վտանգի գաղաթ-
նակէտը բարձրանալ: Կ'ուզէր ինքը կառա-
վարել եւ կը պահանջէր որ ամենէն փոք-
րիկ խնդիրն մէջ ալ իր կարծիքն հարցնեն. իր որդին ալ, վրէժխնդիր իր անհա-
տական իրաւունքներուն, ամէն առթի մէջ
օր սիրտը կը մահացնէր անոր խորհուր-
դին հակառակը դործելով: Կանտակուզէն
եւ իր մայրը աւելի հեղինակութիւն ունէին
քան Ռիթա, որ անոնց դէմ սկսաւ նախանձ
տնուցանել, իր որդւոյն դէմ՝ ատելու-
թիւն:

Անդրոնիկոս Գ. իշխաններուն ուխտել
տուած էր որ եթէ մեռնի՝ իր կայսրուհին
ծնած զաւակը պէտք է թագաւորէ: Ռիթա
ընդհակառակն իր իրաւունքը կը նկատէր
դահ բարձրանալ այն պարագային՝ երբ իր
որդին յանկարծամահ ըլլար: Եւ որովհե-
տեւ Թեսաղոնիկէ կը բնակէր, Սիւրղիա-

նէս կառավարիչը որդեգրեց, եւ Թեսաղո-
նիկէի բնակիչները բռնադատեց երդում
ընելու՝ թէ իր փառքին համար՝ մինչեւ
մահ պիտի կռուին: Ասով պալատական
խռովութիւնները դեռ աւելի սաստկացան,
եւ Ռիթա մինչեւ իսկ զաւադրութիւն կազ-
մեց իր որդւոյն կեանքին դէմ:

Այս դաւը, զոր կազմակերպեց Սիւր-
ղիանէս իշխանին հետ, մեծ յեղաշրջու-
թիւն մը յառաջ պիտի բերէր՝ եթէ յա-
ջողէր. Սիւրղիանէս վախաւ կալաթա, ուր
ծպտեալ ծածկուած մնաց տան մը մէջ.
զինուորներ ամէն կողմ հետազօտութիւն
կը կատարէին. կայսրը, անհամբեր, կալա-
թա իջաւ անձամբ քննութիւններ ընելու.
ամէն մէկուց ապարդիւն եղաւ. Սիւրղիա-
նէս ծածկուած մնաց. երբ կայսրը եւ իր
պաշտօնեաները յուսահատած Պոլիս դար-
ձան, Սիւրղիանէս նաւ մտաւ եւ հեռանա-
լով Պոլսէն՝ բանակի մը դլուխն անցաւ:

Պատրաստութիւններ կը տեսնէր մայ-
րաքաղաքին տիրելու. Ֆրանց իշխանը, որ
յետոյ իբրեւ պատմագիր հռչակուեցաւ,
իր բանակն եկաւ՝ փախստական ձեւանա-
լով: Բիւզանդացի Անակը, իր կեղծիքը
հաւատարմացնելու համար՝ խորհուրդ
տուած էր կայսեր՝ իր ինչքերը յարքունիս
դրաւել, եւ իր կինը, իշու վրայ հեծցու-

ցած՝ Ս. Սոփիայի հրապարակին վրայ պատցընել: Սիւրպիանէս այնուհետեւ ոչ մէկ տարակոյս ունեցաւ՝ թէ Ֆրանց վրէժխընդրութեան ղեզացումով իրեն դիմած էր. Ֆրանց, պատյարի մը ժամանակ՝ դանիկա սպաննեց երկու սրիկաներու ձեռքով, որոնց հետ յետոյ Կոստանդնուպոլիս փախաւ:

Թէպէտ Ռիթա ալ այս դաւադրութեան մասնակցած էր դաղտնապէս, բայց Անդրոնիկոս Գ. իր մօր պատիւը անարատ պահելու համար, թոյլ չտուաւ դինքը դատաստանի կանչել:

Ռիթայի մէկ դուստրը ամուսնացած էր Բուլղարներու թագաւորին հետ. պէտք է դիտել թէ Հերծում Բ. իր խաղաղասէր քաղաքականութեամբ որքան իր ընտանիքը տարածեր էր: Կիպրոսի, Իւղանդիոնի, Բուլղարներու թագուհիները՝ իր տոհմէն էին: Մի քայլ Բուլղար, թոռ Ռիթայի, դեսպան ղրկեց Անդրոնիկոս Գ.ի Իւղանդիոնը պահանջելով իբրեւ ժառանգութիւն: Պատերազմը անխուսափելի էր. Ռիթա սակայն միջամտեց. ընծաներով եւ ճարտարախօսութեամբ՝ յաջողեցաւ իր թոռն եւ որդին հաշտեցնել:

Ռիթա յետ տխուր տարիներ անցընելու, իր վառասէր ձգտումներէն ո՛չ մէկը յաջողած տեսնելով, մեռաւ Թեսաղոնիկէի մէջ, 1333ին: Նիկեփոր Գրեգորաս պատմիչը՝ կայսեր առջեւ դամբանական մը խօսեցաւ, զոր իր դրքին մէջ ալ զետեղելով՝ (էջ 490) աւանդեց մեզի:

Մարմնոյ, մտքի եւ նկարադրի կորովով, Ռիթա թագաւորդ ամազոն մըն է, հարազատ դուստր այն քաջերուն՝ որ, ձիւնապատ կատարներու վրայ բազմած, «Լեռներու թագաւոր» տիտղոսն ընդունեցան խաչակիր բանակներէն[1]:

(1) Ռիթայի վրայ, զոր նախ Մարիամ կը կոչեն, յետոյ միշտ Գեեն, կը խօսին Նիկեփոր Գրեգորաս (էջ 196, 354, 430, 440, 490, 493). Պախիմերոս (Բ հտ. էջ 205). Կանտակուզէն՝ նամակի ձեւով դրած իր յառաջաբանին մէջ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԵՆԻ ՄԱՍԻՆ

1· Յունաց ո՞ր պատմագիրները խօսած են Կոստանդինի վրայ· – *Պերփեռուժէնի վրայ խօսող գլխաւոր պատմագիրները՝ հետեւեալներն են.*

Թէոփանէս Շարայարեալ *ըստ Պոննի տպագր· էջ* 370–469։

Սիմէոն Մագիստրոս Լոգոթէք *էջ* 712–756։

Գէորգ Կրօնաւոր *էջ* 874–924։

Կեդրենոս, *Բ հատոր էջ* 278–337, *եւ այլն*։

«Բիւզանդացի այն հեղինակները որ Կոստանդին Ը·ի վրայ խօսած են, տասն են թուով։ Ա· դարու վերջը Լեւոն Փերակաւագէտ, Սիմէոն Մագիստրոս եւ Գէորգ Կրօնաւորի երկու չարայարողները· ԺԱ· դարուն վերջը, Սփիլիցէս *եւ* Կեդրենոս· *ԺԲ· դարուն մէջ՝ Զոնարաս, եփրեմ որուն դրածը տաղաչափեալ համառօտութիւն մ՚է նախորդներուն· ԺԳ դարու մէջ Մանա-*

սէ, համառօտող եւ տաղաչափ. Յովէլ՝ համառօտող:

Ժ. դարու չորս պատմագիրները պատմած են միայն Կոստանդին Ե.ի թագաւորութեան առաջին մասը. իր խնամակալներու եւ իր գահակցին՝ Ռոմանոս Լեկապենոսի վրայ ըրած իրենց դատաստանները նոյն են: Թէպէտ եւ Լեկապենոս յանցաւոր կը նկատեն ճշմարիտ յափշտակութիւն մ'ըրած ըլլալուն համար, այնուհանդերձ ամենամեծ գովեստներ կու տան իր կառավարութեան կերպին, իր բարեպաշտութեան, իր մարդասիրութեան վրայ. իր անկումէն վերջ՝ կը ցաւին իրեն վրայ՝ դինքը արժանի նկատելով օրինաւորապէս թագաւորելու, եւ իր գործերէն միայն մէկը եպերելով, ճիշդ այն՝ որով գահու վրայ բարձրացաւ:

Այս չորս պատմագիրներուն համաձայնութիւնը կերպով մը բիւզանդական պատմութեան ձայնաւոն եղած է. եւ Ժ. դարէն մինչեւ ԺԹ. դար, ժամանակագիրները ուրիշ բան չեն ըներ, բայց եթէ միեւնոյն դէպքերը եւ դատաստանները յեղյեղել: Մանաւանդ, իր բանաստեղծական խանդէն մղուած, Թեոդոս քիչ մը գաժան է յափըշտակող Լեկապենոսի նկատմամբ, բայց ակներեւ է, որ ինքն ալ ճիշդ այն աղբիւրները գործածած է, ինչ որ ունեցած են իրենց առջեւ Ժ. դարու պատմագիրները:

Կոստանդին Ե.ի թագաւորութեան երկրորդ կէսին վերաբերեալ պատմութիւնները, այսինքն ինչ որ իր անձնական կառավարութեան մասին գրուած է, նոյն համաձայնութիւնը չունին:

Այս թագաւորին վրայ երկու տեսակ աւանդութիւն կայ. մին նպաստաւոր, միւսն աննպաստ. եւ ուշադրութեան արժանի է թէ ի՛նչ կերպով այս երկրորդը ի յայտ կու գայ բիւզանդական պատմութեան մէջ:

Լեւոն Քերականագէտ եւ Գէորգ Կրօնաւորի չարայարողը, կանգ կ'առնեն, 948ին, այսինքն Ռոմանոս Լեկապենոսի մահուամբ, որ աքսորուած էր Փոքր Կղզին, եւ յայտնի է որ ուրիշ նպաստակով չեն սկսած Կոստանդին Ե.ի առաջին չորս տարիներուն վրայ խօսիլ, բայց եթէ իրենց դլխաւոր դիւցազին պատմութիւնը վերջացընելու համար. Սիմէոնի Շարայարողը կ'երթայ մինչեւ 961, բայց Կոստանդին Ե.ի՝ միայն քանի մը աննշան դլուխներ կը նուիրէ: Ուստի մեզի ծանօթ Ժ. դարու միակ պատմաբանը, որ իրօք Կոստանդին Ե.ի պատմութիւն մը գրած ըլլայ, է Թէոփանէսի անանուն չարայարողը, կամ մանաւանդ Թէոփանէսի Շարայարութեան Զ

դլուխը որ կը պարունակէ, ըստ Պոննէ տպագրութեան, Լեւոն Զ.ի, Ալեքսանդրի, Կոստանդին Է.ի, — երբ սա խնամակալի ներքեւ էր, — Ռոմանոս Լեկապենոսի, Կոստանդին Է.ի, – երբ սա մինակ կը թագաւորէր, – Ռոմանոս Բ.ի թագաւորութեան տարինները:

Այսպէս այս չորս պատմագիրներու խումբին մէջ, որ դրեթէ Ժ դարուն վերջը կ'ապրէին, եւ զոր կրնանք մակեդոնական խումբ անուանել, այն հարստութեան անունով՝ որուն ներքեւ ապրեցան, միայն մէկը, քիչ մը մանրամասնօրէն խօսած է Կոստանդին Ը.ի վրայ, եւ իր պատմութիւնը դովեստ է: Ուրեմն տասներորդ դարուն մէջ տեղեկութեանց միայն մէկ աղբիւր կրնար գոյութիւն ունենալ յաջորդ դարերուն համար՝ Պերփեռուժէնի վրայօք, եւ այս տեղեկութիւնները բոլորովին նպաստաւոր էին:

Յաջորդ դարէն սկսեալ, ընդհակառակն, պատմական հաւաստագիրներու մէջ կը նշմարենք տեղեկութեանց կրկին հոսանքներ. պարսաւը՝ դովեստին հանդէպ, զարմանքի քով՝ արհամարհանքը:

ԺԱ. դարուն մէջ Կեդրենոս եւ Սքիլիցէս կրկնած են չատ աղմուկներ՝ Պերփեռուժէնի աննպաստ. ԺԲ.ի մէջ, Զոնարաս

ալ նոյն տրամադրութեան տակ է. Գլիկաս նախատինքներ ալ կ'ընէ. իրեն փոքր կու գան ապուշ եւ դատարկապորտ մակդիրները:

Ուսկի՞ց կու գայ աննպաստ տեղեկութեանց այս աղբիւրը, որուն մեկնակէտը ի զուր կը փնտռենք մակեդոնական խումբի դրութեանց մէջ, Ժ դարու, մեզի ծանօթ դրականութեան մէջ:

Պէտք է որ այս ժամանակին դրուած ըլլայ պատմութիւն մը՝ բոլորովին ուրիշ ոգւով քան ինչ որ է Շարայարողինը, պատմութիւն մը՝ որուն օրինակները բազմացնել չկանացած չեն մակեդոնացի իշխանները, եւ որ, մեզի համար, կորսուած է:

Այս յայտնի է որ Պերփեռուժէնի բոլոր պատմագիրները մեզի հասած չեն: Լեւոն Սարկաւագ, ԺԱ. դարու հեղինակ, կ'ըսէ որ Կոստանդինի թագաւորութեան դէպքերուն վրայ պիտի չխօսի, վասնզի ուրիշներ արդէն ընդարձակ խօսած են. մեզի հասած այդ պատմութիւններէն ո՛չ մէկը արժանի է ընդարձակ մակդիրին:

Այսպէս, Կոստանդին Ե.ի կենսագիրներուն մէջ կան դովաբանողներ եւ ամբաստանողներ: Մէկ կողմը կեցած է Շարայարողը, միւս կողմը՝ Կեդրենոս, Զոնարաս,

Գլխկաս, Եւփրեմիոս: Մէկը գրեթէ ժամանակակից է, միւսները յաջորդ դարու կը պատկանին:

Մէկը գրեթէ պաշտօնական պատմագիր մ'է, միւսները՝ անկախ պատմագիրներ:

Առաջինն իր տրամադրութեան տակ ունեցած է քանի մը հաւատամագիրներ՝ որ թերեւս միւսներուն անդործածելի եղած են:

Բայց մենք կը տեսնենք որ Շարայարողը հռոմէական նաւատորմիղին կործանել կու տայ արաբական նաւատորմիղը՝ Փաղերմոյի առջեւ, 956ին, մինչդեռ գլխաւորապէս վոլթորիկն եղաւ, որ այդ գործը ի գլուխ հանեց:

Նա կ'անդիմանայ կամ կը կեղծէ Բիւզանդացւոց բոլոր պարտութիւնները Իտալիոյ եւ Արեւելքի մէջ եւ միայն իրենց յաղթութեանց վրայ կը խօսի: Կրետէի մեծ արկածին վրայ, 949ին, չի խօսիր: Կը տեսնուի թէ արտաքին պատմութեան համար՝ գործածեր է միայն պաշտօնական վաւերագրերը, զօրավարաց յաղթութեան յայտագրերը, այն նախատաւոր ազմուկներն եւ մեկնութիւնները՝ զոր Կոստանդին կը յանձնէ տարածել քաղաքին մէջ, երբ բանակը պատերազմի մէջ է:

Կեդրենոս, ընդհակառակն, յաջորդ դարու պատմագիրներու մէջէն ամենէն վարեւորը, արտաքին եղելութեանց վրայ աւելի ճիշդ տեղեկութիւնները ունի. կ'երեւի թէ նա գործածեր է արաբական աղբիւրները, վասնզի չատ մանրամասնօրէն եւ անկողմնակալ կերպով կը պատմէ Սարակինոսներու դէմ եղած պատերազմները:

Լաւագոյն է, թերեւս, արտաքին դէպքերը պատմողի մը համար, բոլորովին ժամանակակից չըլլալը: Պաշտօնական գրութիւններէ չի՛ խաբուիր. հակասութիւնները, տարբեր մեկնութիւնները՝ ժամանակ ունեցած են ծնանելու. օտարազգիները եւ նոյնիսկ թշնամիները՝ լոյս կը սփռեն դէպքերուն վրայ: Պատմաբանը կ'օգտուի կարծիքի այս աշխատանքէն:

Բայց ի յոյն պատմագիրներէ, պէտք է ի նկատի առնել, ամենէն առաջ, այս թագաւորութեան ներքին պատմութեան եւ Կոստանդնի ներքին կենսագրութեան վերյայօք Քրեմոնայի Լուիթբրանդ եպիսկոպոսին գրութիւնները, որուն վկայութիւնը, Պերփեռուժէնի նպաստաւոր, այնքան յարգի է՝ որչափ բիւզանդացի պատմագիրներունը: Ինքը աւելի ստուգապէս ժամանակակից է՝ քան բոլոր անոնք՝ զոր յիշեցինք: Պերանժէ թագաւորէն Կոստանդին է. ի արքունիքը դեսպան ղրկուած,

քիչ վերջը այն յեղափոխութենէն՝ որով Պերփեռուժէն ազատեցաւ յափշտակող Լեկաբենոսի ձեռքէն, կրցած է շատ բան հաւաքել այս յեղափոխութեան մանրամասնութեանց, անձերու նկարագրին, կայսեր սովորութեանց վրայ անգամ, շատ մանրամասնութիւնները՝ զորս չենք գտներ ոչ Լեւոն Քերականապէսի, ո՛չ երեք շարայարողներու մէջ՝ որ ժողովրդական աղմուկներու արդէն իսկ տկարացած արձագանքներն են:

Գերմանացի, իտալացի, հունգար, սերպ, ռուս, ասորի, արաբ, հայ պատմագիրներն ալ պէտք է աչքի առջեւ ունենալ· բայց իրենց վկայութիւնը յարդ ունի, մանաւորապէս, արտաքին պատմութեան համար»: (Rambaud, L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyregénète էջ 1):

2· Հայոց ո՞ր պատմագիրները խօսած են Պերփեռուժէնի վրայ· — Յովհան Կաթողիկոս, Գլուխ ԾԴ, էջ 333 (տպ· Երուսաղէմ) հետեւեալ գլուխը կը նուիրէ Կոստանդինի·

«Յաղագս գրելոյ Նիկողայոսի պատրիարգին Կոստանդնուպոլսոյ նամակ առ Յովհաննէս Կաթողիկոսն, եւ նորա եւս գրելոյ առ Կոստանդին կայսր»:

Սա այն Նիկողայոս պատրիարգն է՝ որ Աղեքսանդր Արշակունիի չնորհիւ կրկին գահ ելաւ՝ դանակոծել տալով Եւթիմիոս հայրապետը (912), Պերփեռուժէնի խնամակալն եղաւ (913ին), կայսր օծեց Ռոմանոսը (920), եւ որ 13 տարի հայրապետութիւն ընելէ վերջ՝ մեռաւ 925ի մայիս 17ին, երբ միասին կը թաղաւորէին Ռոմանոս Լեկաբենոս եւ Կոստանդին Պերփեռուժէն:

Կոստանդին Պերփեռուժէն երկու անգամ միայնակ թագաւորեց· մին՝ 913–920· միւսը՝ 944–959:

Այս վերջին շրջանին մէջ գրուած չի կրնար ըլլալ առ Յովհան Կաթողիկոս ուղղուած նամակը, որովհետեւ Նիկողայոս հայրապետ արդէն մեռած էր· գրուած չէ նոյնպէս ա՛յն ժամանակ երբ Պերփեռուժէն Ռոմանոսի հետ կը թագաւորէր, որովհետեւ առ Յովհան Կաթողիկոս գրուած նամակին մէջ Լեկաբենոսի (920–944) բնաւ յիշատակութիւնը չկայ· ուրեմն Նիկողայոսի այդ նամակը պէտք է գրուած ըլլայ 913էն (երբ Պերփեռուժէն եօթը տարեկան էր) մինչեւ 920 թուականը՝ երբ Պերփեռուժէն չորեքտասանամեայ էր:

Այս հանդամանքները պէտք է ի նկատի առնել՝ մեկնելու համար Յոյներու խաղա-

ցած աննչան դերը՝ նոյն ժամանակի Հայաստանի նկատմամբ:

Ընդհակառակն Յովհան Կաթողիկոսի՝ առ Կոստանդին դրած նամակը պէտք է Ռոմանոս Լեկաբենոսի ժամանակ գրուած ըլլայ, թէպէտեւ նամակին մէջ բնաւ ասոր յիշատակութիւն չկայ: Զայս պիտի ապացուցանենք՝ երբ մէջ բերենք այդ նամակները: Յոյժ հետաքրքրական են, ըլլալով դիւանական հարազատ գրութիւնները, եւ պատասխանին հեղինակն՝ ինքնին կաթողիկոս պատմագիրն ըլլալով:

«Վսեմականի[1], աստուածասիրի եւ հոգեւոր հօր՝ տեառն եւ յաւէտ սիրելի եղբօր մերում Յովհաննու Կաթողիկոսի Հայոց մեծաց: Ի Նիկողայոսէ ողորմութեամբն Աստուծոյ յարքեպիսկոպոսէ Կոստանդինուպոլսի, եւ ի ծառայէ ծառայից Աստուծոյ՝ Տերամբ խնդալ:

Կարծեմ ոչինչ զանխուռ է, տէր իմ, ի քոյոյ յաստուածասիրութենէդ՝ յոյժ

(1) Կարծենք թէ Յովհան Կաթողիկոսի յունարէն բնագիրը հոս ունէր Σεβαστὸς բառը՝ որ կը նշանակէ թէ բարեպաշտ, եւ թէ՛ արքունական, վեհափայլ, եւ որ ծագումն առած է վսեմական տարբերնակ սկզբնաւորութեան:

տրամութիւն եւ անպակաս ցաւք սրտից մերոց յաղագս Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից միահամուռ ƒոյդ հաւատացեալ հօտից(1). որ(2) եհաս ի վերայ զառն տապնապ չարչարանաց եւ նեղութեան ի Սառակինոս(3) խմայէլեան բռնակալացն: Զի թէպէտ մարմնով մեկուսի եմք, եւ աչօք ոչ տեսեալ զվտանգ հօտի ձերոյ, սակայն ի լսելն ի չարէն չարչարեալ զաչխարհս ձեր, յոյժ կոծիմք անձամբք եւ յոգւոց ելանեմք մեծաւ տրամութեամբ:

Իսկ եթէ մեք հեռագոյն ի ձէնջ՝ միայն ի լսելն այսպէս ընկալաք յանձինս մեր սուգ զառնութեան, ապա ո՞րչափ եւս ա-

(1) Այս բացատրութիւնը՝ յոյն պատրիարգի մը կողմէ՝ շատ նշանակալից է. զայն նկատի չեն առած հայ եկեղեցւոյ պատմարանները, և Գելցէր կը սխալի՝ հայ կաթողիկոսը անուանելով՝ Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսներուն նկատմամբ՝ միայն primus inter pares. «Միահամուռ ƒոյդ հաւատացեալ հօտից» բացատրութիւնը աւելի նշանակութիւն կ՚առնէ երբ նկատի առնենք այն եկեղեցական խռովութիւնները որ եղան Աբրահամու եւ Կիւրիոնի ժամանակ:

(2) Ուղղելի որոց:

(3) Այս անուանակոչութիւնը շատ հազուագիւտ է հայ պատմիչներու քով, եւ թերեւս հոս պիտի չհանդիպէինք անոր եթէ մէջ բերուած կտորը թարգմանութիւն մը չըլլար:

առեալ դուք հաղորդեալք ի չարչարանս ընդ հօտից ձերոց, եւ հալածեալքդ յանօրէնն եւ պիղծ ապստամբացն(1). զի՞նչ պարտ է եւ պատշաճ է լինել, եւ կամ զի՞նչ այնչափ չարութեանն խմանալ մխիթարութիւն. եւ ո՞րպէս ուղղութիւն ձեհետ եկեալ վարատեալ զառաջակայն որ զալոցն է դայթակղութիւն:

Արդ՝ եթէ պատշաճ թուեսցի սրբութեանդ ձերում, պարտ է նախ զաստուածային այցելութիւն եւ ողնականութիւնն յամենայն ժամ վերակարդալ. եւ ձեռս ի վեր համբառնալ, եւ բոլորով սրտիւ ի դուխ ողորմութեան կոչել զամենակալն Աստուած Տոյոյդ Հօտիդ Հայոց եւ վրաց եւ Աղուանից, եւ խորհել զհասարակացն օգուտ. ապա մի՛ եւս այլ բնաւ անսալ կորստեան դոցա. եւ փոյթ յանձին ունել ամենայնիւ յամենայնի առհասարակ զամենեսեան խրատել աստուածային վիճակաւ, եւ քրիստոսասէրդ բանիւն՝ կապել եւ արձակել, որպէս եւ ընկալաք պատուէր իշխանութեամբ իսկ յերկինս եւ յերկրի, եւ դաղարեցուցանել զոնէ ի հակառակութենէ չարութեանն՝ որ ընդ միմեանս: Եւ մի՛ տար թոյլ ինալ ի վայրենի

(1) Այս բառը ուղղելի կը թուի ամբարշտաց:

դաղանութեանն. որք բարկացեալք եւ դիմեալք են ի սպանումն միմեանց. եւ դառնալ ի մարդկային մտածութիւնս, եւ ի քրիստոնէական հանդարտութիւն, որով բերի իսկ ի փրկութիւն ինացելոցդ մասանցդ մարդկան Հայոց աշխարհացդ(1), եւ Վրաց եւ Աղուանից:

Զայս նուաստութիւն իմ յառաջադոյն փութացայ գրով ճեպել տալ ձեզ սուղ ինչ պատճառ յորդորման սիրոյ: Ըստ սմին սակի առաքեցաք թուղթ եւ առ Կուրոպաղատդ, եւ առ աւագն Ափխազաց, խրատելով առ ի լսել խրատուցդ ձերոց, եւ մոռանալ զընդմիմեանս հարուածն, եւ նայել ի սէր եւ ի միաբանութիւն եւ ի հաշտ խաղաղութիւն ընդ միմեանս, եւ ընդ հասարակ իշխանս Հայոց եւ Աղուանից, եւ միանալ միաբան եւ մարանչել ընդդէմ ամբարիշտ թշնամւոյն Աղուսիճայ. զի մի՛ հասարակ ձեզ կորուստ եղիցի, եւ որ ընդ ձեօք այլ եւս մերձաւորաց ազգաց սասանումն բերցի:

Եւ արդ պարտ է ձերում սրբութեանդ բերան ի բերան եւ թղթով եւ պատգամօք, եւ եպիսկոպոսօք եւ քահանայիւք, եւ սրբովք արամբք դուն դործել եւ ի բաց ի միջոյ բառնալ զչար հակառակութիւնս

(1) Ուղղելի՝ աշխարհացդ Հայոց:

դոցա. եւ առանց բանի պղերգութեան հետեւել յայդպիսի մատակարարութիւնս, եւ մաղթել դառնալ առ ի լաւադոյնն եւ առ փրկական խորհուրդս եւ գործս. զի այդպէս միախոհք եւ միաբանք լինելով՝ մի՛ եւս կարողասցի ինչ ի վերայ աշխարհիդ ձերոյ ապականիչ չարն: Եւ մինչ այդ այդպէս ի ձէնջ կատարիցի, ապա եւ ինքնակալ եւ աստուածապսակեալ թագաւորս մեր ի դէպ ժամանակի պիտոյից առաքեսցէ զօր բազում յօգնականութիւն ձեզ. զի եւ կուրոպաղատ եւս եւ աւագն Ափխազաց, եւ իշխանք եւ մեծամեծք Հայոց միաբանեալք մերոյն զօրաց, մեծաւ օգնականութեամբ Աստուծոյ եւ ձերով մեծ քահանայապետութեամբդ պատերազմեալ ընդ թշնամիսդ՝ կարծեցեալ կորստեան արբանեկին սատանայի վերադոյն դոցին: Յայնժամ ապա եւ մեղանչականութիւն հակառակութեանն՝ որ ընդ միմեանս եղին ապիրատութեամբ, եւ դուք եւ մեք առհասարակ դոցա թողութիւն չնորհեցուք:

Եւ զիւրաքանչիւրոց զիրաւունսն յիւրաքանչիւրսն ընձեռեսջիք, որպէս եւ վայելէ իսկ ձերում սրբութեանդ. զի յառաջադոյն իսկ ի կարգս քահանայապետութեան իւրաքանչիւր ոք տարեալ հաստատեսցի: Յայսմհետէ խաղաղութիւնն Քրիստոսի հաստատեսցի ի ձեզ, եւ սրբափայլ աղօթք ձեր եղիցի ընդ նոսաստութեանս մերում:

Իսկ ես ընթերցեալ զայս եւ ընկալեալ սիրովն Քրիստոսի, ի սոյն միտս եւ ի սոյն խորհուրդ համոզեալ հաստատեցի զթագաւորն Վրաց, մինչեւ խոստովան եղեւ զհետ երթալ խաղաղութեան եւ սիրոյ եւ միաբարբ միաբանութեան ընդ ամենեսին՝ եւ ընդ իշխանս եւ ընդ տեարս աշխարհիս Հայոց եւ Վրաց, անշուշտ յետկար երկմտանի՝ այդմ մասին տուեալ:... Իսկ իմ ապա տեսեալ զծփական եւ զանդրուլ հինից արշաւանս, մինչ զեռ եւս էի ի Տարօն գաւառի, զրեցի թուղթ առ Կոստանդին կայսր հռովմայեցւոց՝ օրինակ զայս.

Գերաբուն եւ ինքնակալ կայսր Հռովմայեցւոց Օգոստոս Կոստանդիանոս, յաստուածուստ պսակեալ եւ պերճացեալ մեծ եւ բարեյաղթ թագաւորք տիեզերաց՝ աստուածասէրք եւ բարեպաշտք. ի հանդիսի կենացս՝ հասարակաց լուսաւորութեանց վերակացուք, եւ հանուրց եղելոցս ճշմարիտ խաղաղարարք, երկնացեղիկ իմն դասուց՝ համեմատ, եւ չինութեան հոգե-

ւորի առիթք. այսքանեաց եւ այսպիսեաց աղագաց եւ ազանց՝ սուրբ պատրիարքն առաջնորդք, աստուածային, արդարեւ արմատենի ի տան Տեառն տնկեալք:

Ողջոյն ձեզ եւ խաղաղութիւն, եւ խնդութիւն բազում եւ սէր հաստատեսցի յայսմիկ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ. որ թէպէտ եւ ի թշնամեաց ասաի դերեալ, եւ իբրեւ զանապատ անջրդի խոպանացեալ՝ ըստ նմանութեան մօր անզաւակացաւ յորդւոց, սակայն կայ եւ ծնայ ի սէր վարդացն Աստուծոյ: Ողջոյն եւս եւ յինէն ի Յովհաննիսէ Հայոց մեծաց նուաստ կաթուղիկոսէ»:

Սոյն նամակին սկզբնաւորութիւնը՝ կը պարունակէ ժամանակագրական տեսակէտով կարեւոր հանգամանքներ: Յիրաւի պէտք է դիտել:

1. Յանուանէ կը յիշատակուի միայն Կոստանդիանոս:

2. Բայց Յովհան Կաթողիկոսի նամակը միայն առ նա ուղղուած չէ, դի ամէն անգամ երբ իւր խօսակիցները յիշատակելու առիթ կու տայ՝ յողնակի ձեւեր կը դործածէ. «թագաւորք տիեզերաց՝ աստուածասէրք եւ բարեպաշտք»:

3. Յովհան Կաթողիկոս՝ իր նամակը ուղղած է՝ ինն կայսերական անձերու, դի

կ'ըսէ. «երկնացեղիկ ինն դասուց համեմատ»:

Ռոմանոս Լեկապենոսի վարքը պատմած ժամանակ տեսանք արդէն՝ թէ միաժամանակ կային հինգ կայսրներ, որոնցմէ չորսը ամուսնացած. հետեւապէս ինը կայսերական անձինք կային պալատին մէջ:

Կը հետեւի թէ Յովհան Կաթողիկոսի նամակը գրուած է Ռոմանոս Լեկապենոսի եւ Կոստանդին Պերփեռուժէնի գահակցութեան ժամանակ (920–944):

«Շնորհք եւ խաղաղութիւն բազմասցի ըստ Աստուծոյ հօր, եւ Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի: Այլ եւ որ ընդ իս իսկ եպիսկոպոսունք եւ բովանդակ ուխտք սրբոյ եկեղեցւոյ, որք եւ զանեալք իսկ եւ հարուածեալք եղեալք ի մահառիթ եւ ի նենգաւոր չնչոյն Ամաղեկայ, որ բղխեցաւ զմարդանախանձ չարին ղչար մախանոն. եւ ըստ վայրենի մոլորութեան իւրոյ տեղեաց ի մեզ զամպրոպ դառնութեան եւ զսրտմտութիւն բարկութեան վրիժուց անհնարին: Սակայն մեք կալցուք յանձինս մեր ղշնորհս ուրախութեան եւ սիրոյ Տեառն, եւ ըստ որում աղաչէրն Պօղոս, նախ քան զամենայն աւրասցուք աղօթս մչտնջենամուռնչս եւ պաղատանս աղերսալիս, եւ խնդրուածս հաչ-

տարարս, եւ զհութիւնս արժանընկալս յաղագս անյաղթ եւ ինքնակալ եւ աստուածապսակեալ թագաւորացդ. կեալ ձեզ յամայր ամս ըստ պաղոյ արդարութեան կենացս, եւ ճշմարիտ խաղաղութեան երկնաւոր թագաւորին, եւ ըստ վայելուչ եւ զեղեցիկ սիեզերաբնակ բնակութեան պալատանդ կայսերականի:

Եւ զի պատրաստաբար եւ հանդարտաբար եղիցի վնաս ձեզ ի խորհուրդս կենսակիրս եւ աստուածամերձս, եւ ամենայն աստուածպաշտութեամբ եւ նազելի սրբութեամբ եւ ստոյգ ուրախութեամբ եւ մեծաւ խնդութեամբ ծաղկաւէտեալ ձեզ հանդիսի աստուածավայելուչ հանդստեանն ձերոյ. ըստ որում եւ ընկալայք իսկ պարգեւ ի բարեսիրութենէ այսի ձերմէ ըստ արժանի քաջափայլ պերճութեան եւ առաքինազօր կրօնից ձերոց, որով հաւատացեալդ իսկ էք եւ սիրուն, եւ սրտագինեալ եւս ընդ ուս՝ ի հատուցումն վրէժուց ամբարշտաց: Աստուծոյ սպասաւոր եւ մեզ ի բարիս բարեացակալարար եւ ինքնակալ քրիստոսապսակեալ կայսր Հռոմայեցւոց(1). զոր այժմս համարձակեալ հարկեցայ անցանել հրաշափառապէս պատմու-

(1) Կը թուի թէ այստեղ Ցովհ. Կաթողիկոս «Կայսրն Հոմանոս» գրած է, զոր ապագայ օրինակող մը հարկ տեսեր է թարգմանել:

թեամբ ընդ արկածս նեղութեան՝ որ հասին մեզ, յաղագս մերոց տարակուսելոցս է՝ վասն որոյ եւ խօսիմք խակ:

Ուրհուրդ խօսողացս ի ձեզ հային յուսով խնդութեան, եւ այն եւս մեղմով եւ հեղիկ, որպէս եւ ուսաք իսկ՝ եթէ մի ոք լուիցէ արտաքոյ զբարբառ նորա. վասնզի աստուածամերձ լսելիք ձեր ոչ ձայնի կթոտանան առ ի զգալ, քան թէ երկնային՝ իմաստութեանն ի ձեզ տպանալոյ, ի չարժմանէ նորին ճանաչել զհայցեալն:

Եւ արդ՝ չնորհս ունիմ այնմիկ որ պատրաստեալ զօրացոյցն զօդոստական եւ զինքնակալ թագաւորդ յապաւինութիւն մեզ: Վասն որոյ եւ զգացուցանեմ զհայթայթանս համբաւոյ նեղութեանս մերոյ ի ներսոդ լսելութիւնդ բարեպաշտացդ: Վասնզի յամենայն զօրութենէ իւրմէ յուղեցաւ ի վերայ մեր մախանք գազանականք թշնամւոյն ճշմարտութեան, եւ իբրեւ զսեղեխ չարաւավաշ տուխանօք յանդղգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առաքաստ հարսին եկեղեցւոյ՝ առ ի յապականել զժառանգութիւն Տեառն, եւ պղծել զտաճար սուրբ նորա. այլ եւ յարագել ի կոխումն եւ ի կործանումն եւ յընկճումն, եւ ի կորուստ ժողովրդեան Տեառն, եւ

ծասքելով ուտել զնորս Իսրայէլ, եւ աւերել զտեղի վառաց անուան նորա:

Եւ քանզի յայտնի էր ամենայն ազգաց պահպանական պարիսպ ամբութեան երկիւղի ձերոյ ընդդէմ թշնամեացն, եւ ի հովանի թեւոց ինքնակալացդ պատրաստաբնակութեամբ կայաք որպէս ի վայելուչ քաղաքի. յայնժամ ապա եւ առագաստ հարսին եկեղեցւոյ ոչ աղտեղացաւ ի բնակողէն կեղարուս, որ առեացն իսկ զողջոյն սրբութեան, եւ բռնութիւն մարտակցին Բելիարայ զհաղաղարար փեսայն ոչ կարաց հեռացուցանել:

Իսկ իբրեւ անփոյթ զառաք ի ջատագով լինել ձեր, եւ զանխուլ եղեւ թոյնք զարանակալ օձին Դանայ յիրաւագատ մեծութենէ, եւ ոչ խնդրեցաւ պարտապանութիւն վրիժուց չարախօսին մերոյ, զարձեալ միւսանգամ սկսաւ անիծեալն տարապարտ սողել զեռալ սպրդել՝ զանձն ի ներքս արկանել ի հոգեւոր ցանկապատ յայգեստանս Տեառն զօրութեանց:

Եւ հուրն որ երբեմն արհամարհեցաւն եւ չիջաւ, սկսաւ վերստին արծարծիլ, եւ բոցակէզ հրդեհս մեծամեծս զործել: Եւ զրժողք խարդախք զտան քրիստոնէական հաւատոցս որ ի Քրիստոս, եւ յարուցեալ հալածանս ընդդէմ եկեղեցւոյ սրբոյ, զարին իբրեւ զխուղս մրզապահաց եւ

իբրեւ զանտառս փայտից՝ փայտատուվ կոտորեցին զդրունս նորա, եւ այրեցին ի հուր զսրբութիւն Տեառն. եւ պղծեցին յերկրի զխորան անուան նորա, եւ զենին զենուսն անօրէնութեան. եւ զոհեցին զոհս պղծութեան ի յարկս արքարոց, եւ արհամարհեցին զյուսացեալս ի տէր Աստուած, եւ ի կերակուր զազանաց եւ ի դէչս թըռչնոց երկնից արկին զդիակունս մարմնոց սրբոց Բարձրելոյն, եւ տարապարտ արիւնք կղերց եկեղեցւոյ իբրեւ զջուր հեղան չուրջ զերուսաղեմաւ:

Այլ եւ քաջութիւնս պատերազմող ձեռաց լքուցեալ սպանմամբ մեծաւ եւ արեամբ թօթափեցին, եւ զնախարարութիւնս Թորգոմեանս ազգի՝ զքաղաքականս եւ զղեղջուկս առհասարակ՝ վարատեալ վաարեցին զառն տաժանմամբ. զոմանս ի բանտ եւ ի չղթայս, եւ յանտանելի մեռաղս չարչարանաց, իսկ զոմանս ծախեալ ծարաւի սրով. եւ զայլս չարաչուք զրժողութեամբ զերեալս վաճառակուր լինել. եւ մնացեալքն ի չար արբանեկութենէ չարացն՝ մեծամեծք եւ փոքունք ցան եւ ցիր ցնդմամբ սփռեալք ընդ երեսս երկրի, զօղեալք եւ թաքուցեալք յայրս եւ ի փապարս, մերկութեամբ եւ սովուվ եւ ասասանութեամբ եւ զողմամբ ահի, եւ զառնաչխատ քրտամբք յերկունս մահու վտան-

դեալք, եւ իբրեւ զխոխ ինչ ի հողմոյ տարաբերեալք՝ դանդաչեն իբրեւ զկիսամեռ ի վտանգէ նեղութեանց: Եւ յայսմ ամենայնի ձեռն Ամաղեկայ ոչ վաստակեցաւ զբազմախողխող երկաթին արեամբ արբուցանել· զի ի նենգաւոր չնչոյն իւրոյ մահ բղխէ յամենեսին· զոմանս կորստական եւ մահացու զեղոց արբուցմամբ ի ծածուկ խարդաւանէ, իսկ զոմանս հրկիզութեամբ առկայթեալ մաչէ, եւ զայլսն հեղձամըղձուկ սատակմամբ վճարէ· եւ զոմանս սրախողխող դառնութեամբ տապաստ արկեալ, մինչեւ ի սպանելոց անտի լցեալ եղեն հիմունք երկրի մերում:

Զի՛նչ բան ապա աստ յառաջ բերիցս յաղագս Սմբատայ Բագրատունւոյ, եւ բոլորից արեւելեայցս գլխաւորի, որ հողեւորապէս արժանացաւ անուանիլ ի ձէնջ որդի ձեզ ծառայն ձեր· զի առ բարեգործն այն եւ խնամակալն եկեղեցւոյ եւս չարահատոյց քան առ ամենեսեան գտաւ չար թշնամին:

Վանդի ըստ մեղաց մերոց մատնեցաւ խնամածուն այն հօտին Քրիստոսի ի մեռաղս անզգամին եւ ամբարշտին, եւ վըտանգեալ տապնապեալ չարաչար չարչարանօք գնա, որ ի ծերութիւն պարարտութեան հողեւոր խաղաղացուցեալ էր զԱ-

քանաղեան ազգս յամենայն վրդովմանց չարի՝ ի սաղրելոյ ինքնակալ թագաւորացդ, եւ ժողովեալ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի ի փառս եւ ի գովեստ Աստուծոյ: Զի յարդելանս բանտից եւ ի խաւարային տեղիս եւ ի վիհս անհնարինս եւ յանձուկ վայրս, եւ յաղէտս չարաչարս տապնապեալ տառապեցոյց զծերութիւն նորա: Ցետ որոյ ապա եւ դառն կոչհոճմամբ, եւ փութամահ տանջանօք մատնեաց գնա ի սպառումն սրոյն ծարաւոյ· եւ առհասարակ մեք զրկեալ մնացաք ի խնամոց հաւատարիմ ծառային ձերոյ:

Եւ ահա այժմ մարտք ի ներքուստ, եւ արհաւիրք ի վերուստ տապնապէ զմեզ· եւ խորհրդական որդիացեալն ձեր չէ ի մէջի, որ խրատէրն եւ յարդարէրը ի մարտս զամենայն ձեռն պատերազմողաց: Սեղեկիա ի գերութիւն վարեցաւ, եւ Զօրաբաբէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպեհաւութիւն դղըրդեալ աշխարհիս Հայոց:

Ազայէլ հրաւիրեալ է ի կոտորել զիսրայէլ, եւ պատերազմ զմեզ չուրջ պատեալ եւ պաշարեալ, եւ Մակաբէ խարդաւանեալ ի դահճաց չարագունից ոչ զօրէ փրկել զմեզ ի վտանգէ նեղչացս: Անտիոքոս բըռնադատէ թողուլ զքրիստոնէական օրէնս կարգաց մերոց, եւ Մատաթիաս չէ կեն-

դանի՝ որ ընդդիմակուէ ընդդէմ չարա-
մարտ բռնաւորին: Եւ այսպէս եկեղեցի
Քրիստոսի խոպանացեալ եղեւ եւ իբրեւ
այրուածեամբ լմն անխնամ եւ անհոգացող
մնացեալ, եւ լռեալք ի ոճնից տարեկա-
նաց. եւ հօտք Քրիստոսի մխանդամայն իսկ
ղրկեալք ի հայրենի օժանդակէն, եւ ի սեփ-
հական վերակացուէն, եւ եղկելիք եւ աչ-
խարելիք մնացեալ աչխարհս արեւելեան
միշտ չարժմամբ հեծէ. եւ աչխարանս ողբ-
բերգական արտասուաց բերէ գյաւէտախա-
ղաց արկածս չարիս այսմիկ հասելոյ կա-
լելոյ զմեզ, եւ զայսուհետեւն զառն կտտա-
նացս:

Զի՞նչ ապա զիմ նուաստագունի Յով-
հաննու նեղուածիւնս բերից ի համար, զի
ոչ իսկ համարիմ զանձն արժանի արդա-
րոցն լինել չարչարակից. սակայն որ ըստ
մեզաց իմոց սաստկացաւ ի վերայ իմ վտա-
րանդումն, եւ նեղուածիւն, եւ փրկուածիւն
ի վորձուածեանցն որ կամաւ զիս առաջի
եղեւ՝ հարկ առնեն այսոքիկ ըստ Պօղոսի
պարծել զտկարութեանն. զի ժուժկալու-
թեամբ ոմանք ընկալեալ զվտանգաւորսն՝
բազում տառապանօք տապնապեցայ ի ձե-
ռաց որդւոցն Հագարու, խաւարային բան-
տիւ եւ ընկեցիկ լինելով ի դուք տղմոյ,
եւ կապեալ երկաթի չղթայիւք, եւ զելա-

նիւ եւ դանիւ, եւ այլեւս պէսպէս հնարի-
մացութեամբք, որ բաւական էր քաղել հա-
նել զչունչ իմ յինէն:

Այլ թէպէտեւ այր մի տառապեալ եմ
ես, սակայն յոյսն մեր Քրիստոս, որ զօ-
րութեամբ ճանաչի եւ ոչ տեսլեամբ պատ-
մի, ապրեցոյց զիս ի մարմնոյ աստի մա-
հու, եւ զարձոյց զգերութիւն իմ եւ որք
ընդ իսն են որպէս զուղիս ի հարաւոյ, եւ
արտաքս կորզեալ եհան ի ժանեաց վիշա-
պին, եւ ըստ Եղիայի՝ վախստեայ եղէ ի
Սարեփթա Սիդոնեան ի մարզարէպզրաւն
Յեզաբելէ, եւ ըստ Պօղոսի՝ վանդակաւ
կախեցայ ընդ պատուար պարսպին Դա-
մասկեայ, եւ փախեայ յազգապետէ Արե-
տացւոյն:

Եւ կրեալ զայս ամենայն ըստ արժանի
իմում, եւ ըստ տէրունեան հրամանին հա-
լածեալ քաղաքէ ի քաղաք, հասեալ կամ
առ զուրս հզօրագունիցդ եւ վեհագունից
ինքնակալ թագաւորացդ, ի հեռաստանէ
աստի խնդրել զողորմութիւն ի բարեպաշ-
տիկ եւ ի ներողամիտ խնամածութենէդ
ձերմէ. ոչ միայն ինձ, այլ եւ բոլոր Ասքա-
նազեանս զրոհի. չահել ձեզ զորդիս սպա-
նելոց ծառայիցն ձերոց, որք առհասարակ
արբաք զբաժակն բարկութեան ի հարա-
ւային բռնութենէ. արբաք եւ քամեցաք

զմրուր սրտմտութեան եւ զբաժակ խռովութեան ի թշուառացուցչացն մերոց:

Եւ աղաչեմ զսոյն ի խմաստութեամբ եւ բարերարութեամբ ընչոյ ձերոյ համբարձիք զձեռս ձեր ի վերայ ամբարտաւանութեան թշնամւոյն մինչեւ ի սպառ, եւ փրկեսջիք զվիճակ ժառանգութեան ձերոյ, եւ լցուցանիջիք սփիւռս ծախիւք զտաճար մեծվայելչութեան Աստուծոյ բարձրելոյ, որ զերեալ եւ կապուտ կողոպուտ ընդ յապստամբացն անտի:

Եւ հալածեալ զզաղանս չարաչարս, եւ զգայլս յափշտակողս, եւ զհեթանոս ապըստամբս, եւ զբարբարոսս վայրենիս, նուաճեսջիք զկողմանս զայսոսիկ՝ զոր ստացայք ի սկզբանէ ի ձեռն քաղցր օրինաց ձերոց, որ լի է ողորմութեամբ:

Եւ թօթափեսջիք զմեզ ի հողոյ աստի՝ յոր եւ մածան մէջք մեր, եւ լուծէք զլուծ ի պարանոցէ մերմէ, որ ի ձեռն բռնակալիս այսմիկ ծանրացաւ մինչեւ ի մահ. եւ սրբեսջիք զայս աչխարհ եւ զքաղաք, որ ի հակառակութիւն եւ ի նախանձ արկաւ ի պղծոց եւ ի կորուսելոց, եւ ի չարաչար իշխանաց առելեաց Աստուծոյ, եւ ըստ մարգարէականին ժառանգեսջիք զերանութիւնն, հատուցանելով զտաերն Բաբելացւոց թշուառականին, զորս եւ նա մեզն հատոյց:

Վասնզի եւ ըստ ամին իսկ պատճառի ընտրեաց իւր Աստուած զանձինս բարեյաղթ թագաւորացդ, զի որք սիրեն զԱստուած ի ձեռն բարերարութեան կամաց ձերոց, խաղաղութիւն տացի նոցա, եւ խաղաղաւէտ կենդանութեամբ զպարտական ծառայութիւնն հատուսցեն ինքնակալացըդ, եւ խաղաղութեամբ ժամանեսցեն առ Աստուած:

Եւ այսոքիկ վասն հասարակաց բանաւոր հօտի հաւատացելոյ ինձ ի Տեառն մաղթանք աղերսանաց առաջի ձեր եղաւ: Իսկ անձին առանձին այս ինչ է, զոր առ քրիստոսասպակ եւ բարեյաղթ թագաւորացդ ունիմ ասել, նեղութիւն եւ անձկութիւն, հալածանք եւ չարչարանք, եւ սով եւ սուր եւ գերութիւն, եւ հարաւային բռնութեամբն տանջեալ տապնապեաց զծերութիւնս իմ:

Արդ՝ ի գետս Բաբելացւոց նստեալ տոչորիմ բաղում արտասուօք, յորժամ յիշեմ զգերութիւն Սիոնի, եւ ի խնամս ողորմած եւ ինքնակալ կայսերդ ապաստանեալ հասեալ կամ առ ոտս ձեր, հայցեմ, ոչ զոր ոչ լեալ նախ քան զայս բնակութիւն, եւ կայանք աթոռակալացն սրբոց որ յառաջ քան զիս էին, այլ զոր ի սկզբան հաւատոյս ի հովանի թեւոց ի նախնեաց

ձերոց ունէին զբնակութիւնս. եւ յապահովացեալք ի զօրութենէ տէրութեան սուրբ խաչիդ, եւ ի նախանձամող ողորմութենէ անյաղթ թագաւորացդ, արածէին անվեհեր փութով զհաւատացեալ հօտն՝ յիւրաքանչիւրումն ժամանակի անդրդադարձ սրտիւ եւ աներկբեւման հաւատով: Զոր եւ ես ինքն զնոյն հայեցեմ՝ բարեխօս ունելով զկենսատու խաչդ փրկական, մի՛ զրկեր զիս եւ որ ընդ իս են՝ յերկրպագութենէ աստուածընկալ նշանիդ, եւ հանդիպման աստուածակարդ թագաւորացդ:

Եւ անճուկ յոյժ ունիմ ի բազում ամաց զալ առ ձեզ թէպէտեւ արդելայ մինչեւ ցայժմ: Այլ եւ զկայանս հանդստեան կենաց խաղաղականաց ընձեռել իմոցս՝ ըստ օգոստական պերճ եւ պանծալի հզօր թագաւորութենանդ, զի թերեւս յիմամայէլականաց աստի արտաքս զերծեալ, եւ ի հովանի թեւոց ձերոց ամրացեալ եւ առկայացեալ՝ արածեսցուք որ ի մեզ հօտս է Աստուծոյ. եւ առհասարակ մշանջենաւոր աղօթս մատուսցուք առ Աստուած վասն խաղաղութեան եւ ապահովութեան եւ բարեհաստատութեան ինքնակալ եւ տիեզերաքարող թագաւորացդ. եւ օգնականութեամբ ձերով մեծաւ եւ փառօք եւ

չնորհօք պատրաստեսցուք զՀայաստանեայցս, ժողովուրդ կազմեալ նախ Տեառն եւ ապա ձեզ՝ կամօքն Աստուծոյ: Վասնզի յայտնի է այս ինչ առաջի փառաց աթոռոց ձերոց, զի եթէ նուազ հովիւս հօտից բնակիցեմ ընդ հովանեաւ զօրափառ սուրբ նշանիդ, եւ ընդ խնամակալութեամբ ինքնակալ թագաւորացդ, ո՞րչափ եւս առաւել հօտս Աստուծոյ եւ ժառանգութիւն Քրիստոսի զհետ չաւղաց իմոց հետեւին, եւ հորդան տան ընդ խաչին արօտի այգմ տիեզերական ոչխարացդ բանականաց ելանել, եւ առհասարակ հետազօտել ընդ Հռոմայեցւոցդ իշխանութեամբ որպէս Իտալիա եւ ամենայն Ասիա:

Իսկ որք ոչ պայցեն, եւ արտաքս ի դաւթէ հօտէ Տեառն ելանիցեն, այնպիսիքն կրեսցեն զդատաստանս ի մէնջ ո՛ր եւ իցէ, եւ ես անպարտ եւ արտաքոյ մեղադրութեան մնացիւ:

Եւ արդ երկնաբերձ եւ լուսաշաւիղ ճառագայթաւէտ սուրբ Նշանդ, որ արեգակնապէս ընդ երկնայնոցն ի մէջ տիեզերական եւ փառաւոր քաղաքիդ այդր բնակեալ է, զբնակութիւն պալատան ձերոյ փրկեսցէ յամենայն կորստենէ ապականացու հնարից չարի. զի ոչ մրրիկ ինչ ծովանման վերասցի ի ձեռն ծփական ալեաց օտար

հինից, եւ ոչ ուժգին հողմն լինչ անօրէն արձակիցի եւ ածիցէ ձմեռն ապականութեան. եւ ոչ կոհակք լեռնանմանք եւ ոսոխք դովելեաց կարասցեն երկիւղիւ չարժմանց լուծանել կամ դրժել զարքայդ քրիստոսասաւանդ. որ ի ծագաց մինչեւ ի ծագս տիեզերաց բարձրացեալ եւ փառաւորեալ է անունդ ձեր:

Այլ մեծապէս խնդասջիք եւ ուրախ եղիջիք ի պեղեցիկ հանդստեան ձերում լռութեամբ խաղաղութեան. եւ ցնծասջիք ի վրկութեան ձերում, մի՛ եւս սասանել յողորմութենէ բարձրելոյն. եւ ժամանեսջիք յօրհնութիւն քաղցրութեան նորա, որ պահեացն զձեզ հրաշալի փայլուն պահակաւ ի քարէ պատուականէ. եւ բարձրասցի արդարութիւն ձեր ի զօրութեանն Քրիստոսի. եւ մեք փառաւորապէս օրհնեսցուք զանուն քո, ինքնակալ եւ բարեյաղթ բարեացապարտ թագաւոր, օգոստոս կոստանդինոս կայսր հռոմայեցւոց»:

Յովհան կաթողիկոսը՝ այս նամակը մէջ բերելէ յետոյ՝ կը պատմէ անոր առաջ բերած արդիւնքը, գլխու մը մէջ (Ծե) ուրու վերնագիրն է. «Յաղագս դնալոյ Աչոտոյ արքայի առ կայսրն, եւ նուաճութեան Յուսիայ յերեսաց արքային Գաղկայ»:

«Իսկ իբրեւ ընթերցեալ եղեւ այս թուղթ առաջի կայսեր, եւ ի միտ էառ տակաւին՝ որ դեռ եւս չուրջ զմեօք էին դեղեալ հարաւային չար արկածք, եւ ղղրդումն եւ զկործանումն մեր, եւ զարձեալ զելս կենաց բարեացապարտ եւ երջանիկ արքային Սմբատայ, զոր մարտիրոսական հանդիսի վիճակացն համարէին լինել վերընկալուչ. ապա վաղվաղակի առաքէ ի խնդիր ինձ, եւ թագաւորելոյն Աչոտոյ արքայորդւոյն՝ զոմն Թէոդորոս Վասլիկոս բազմահարկի պատուասիրութեամբ եւ ընտանեբար սիրոյ հարազատութեամբ. ընդ ուշի եւս կապեալ զսէր կատարման հօր իւրոյ Բասլի՝ որ ընդ հօր նորա Սմբատայ էր. եւ փութացուցեալ երթալ ի միասին տեսանել եւ տնօրինել զհասարակաց օգուտս: Եւ վասնզի արքայորդին Աչոտ էր յամուրս տէրութեան իւրոյ զարեալ զաղարեալ, իսկ·ես ի Տարօն գաւառի զետեղէի, վասն այսորիկ նախ առ իս չուեաց եկն Վասլիկոս: Իսկ իմ ապա զհրաւիրումն երթալոյ նմա յանձն առեալ, առ արքայորդին Աչոտ յինէն յուղարկեցաւ. որոյ երթեալ եւ զկայսերական հրամանն առաջի ընծայեալ, յօժարական կամօք կազդուրեալ Աչոտոյ՝ չուէ գնայ վաղվաղակի զճանապարհայն, եւ բազում հիւրամեծա-

թութիւնս եւ արքայական պատիւս յիշաւանս այնր պղոտայի դեպալ:

Երթայ ապա ի հանդիպումն մեծի կայսերն. եւ անդ առ ի նմանէն մեծաւայելուչ դահիւ պատիւ առեալ քան զամենայն զահերէցս՝ ընկալեալ զփառաց վարդմամութիւն, ոչ իբրեւ զայլս ոմանս պատուաւորըս, այլ իբրեւ զթագաւորազուն բողբոջ. զրեթէ ընդ իւրով իսկ կայսր զնա հարթայարմար ցուցանէր, եւ թագաւորական հրահանգաց հանդիսիս ճոխացուցանէր:

Ապա միանգամայն իսկ եւ ուսոյ զնա մարտիրոսի եւ որդի սիրելի կայսր իւր անուանէր. եւ զարդարէր զնա ծիրանազգեաց վառօք, և երեւելի ոսկեհուռն հանդերձիւք, եւ ոսկետուն վառիւք, եւ կամարակապ ընդ մէջ ածէր, ոչ մի անգամ կամ երկիցս, այլ բազում անգամ նոքա զայս արարեալ, եւ երկարս սրաւարս եւ ահիպարանոցս դեղեցիկ զինուք եւ զարդուք առաջի կացուցանէին. եւ այք եւս բազում ըմպակս եւ սպասս եւ բազում կազմուածս ոսկեղէն եւ արծաթեղէն նմա պատրաստէին: Այլ եւ իւրոցն եւս նախարարաց զինի տարելոցն ոչ սակաւ պատիւ պերճութեան տային, եւ բազում հոդս եւ առատաձեռն ոճիկս նոցա յարդարեալ կազմէին՝ մինչեւ ի զարճ նորա այսրէն»:

Աչոտի Կոստանդնուպոլսէն վերադարձին վրայ կը խօսի Յովհ. կաթ. Գլ. ԾԶ, էջ 365.

«Իբրեւ զայս ամենայն լուեալ արքայորդին Աչոտ մինչդեռ էր ի հռովմայեցւոց աէրութեանն, ապա մեծաւ չնորհակալութեամբ եւ բարեխորհուրդ ծառայական խոստմամբք խնդրէ հրաժեշտ դառնալոյ անդրէն ի հայրենի աէրութիւնն ի կայսերէ, յայտ արարեալ նմա՝ թէ այց արար Տէր եւ յայցողեաց ի բարութիւնս աշխարհին Հայոց:

Իսկ կայսր Կոստանդին ըստ ժամանակի լրութեան բարւոյն սիրալիր սրտիւ հաւանեալ խնդրոյն Աչոտոյ, ապա եւս յոգնապատիկ պատրաստէր նմա պարգեւս եւ պատիւս եւ բազում կարասիս եւ երեւելի զարդս եւ զէնս, եւ նժոյգս ոսկեզէնս եւ ոսկեսանձս, եւ բազում եւս զանձիւք զնա վարձամատուցեալ, եւ բազում զօրավարս եւ զօրս Հռովմայեցիս ի ձեռս նորա զումարեալ՝ յուղարկէ յիւրական աշխարհս: Որոյ չուեալ երթեալ անցեալ զբազում օրթեւանօք, եւ եկեալ հասեալ յաշխարհ իւր, զբազումս նուաճեալ ի հնազանդութիւն ինքեան կացուցանէր, եւ ի բազմաց նորընծայ իմն հիւրամեծարութեամբ ակնկալեալ սպասէր: Իսկ վանդի մեծ դաստակերտն

Կողբ դիւրապրաւ (ուղղ· դիմապրաւ) ընդդէմ նորա զառանէին չարութեամբ, ոչ երբեք հաւանական միտս ի հնազանդութեան սակի առացեալ, վասն այնորիկ իսկ ի պերութիւն Յունականացն զնոսա մատնէր»:

* * *

Սամուէլ Անեցի *համառօտիւ կ'անցնի՝ Պերիփեռուժէնի յիշատակութիւնը մխայն ընելով· «Ձմե· Կոստանդնուպոլսի՝ Կոստանդին որդի Լեւոնի ամս ԺԶ»* (էջ 99):

Կիրակոս Գանձակեցի *«Եւ յետ Ռոմանոսի թագաւորէ Կոստանդին որդի Լեւոնի եւ ապա Ռոմանոս»* (էջ 48):

Վարդան *պատմագիր «Ցետ նորա (Ռոմանոսի) Կոստանդին, որդի Լեւոնի»* (էջ 91):

Մխիթար Այրիվանեցի *«Ռոմանոս իէ (ամս թագաւորեաց), Կոստանդին՝ ԺԶ»* (էջ 20):

Սմբատ Գունդստապլ *«Ի ժամանակս թագաւորութեան Ցունաց՝ Ռոմանոսի որդւոյ* Կոստանդեայ» (էջ 21):

Ստեփան Ասողիկ *«Եւ ապա թագաւորեաց Կոստանդին՝ որդի Լեւոնի յ392 թուին ամս 16: Ի սորա վեցերորդ ամին, եւ յ397 թուին՝ էառ զՄարաչ ի Տաճկաց: Եւ ապա յերկրորդ ամին առաքէ կայսրն*

Կոստանդիին զԴեմեսլիկոան զՄշկիկ՝ զօրու ծանուց ի Կողմանս Կարնոյ: Որ եկեալ պաշարեաց զԹէոդուպոլիս եւ պատերազմեցաւ, պարտեալ զզօրն Իսմայիլի, պատառեալ զխանդակ քաղաքին, եւ փլոյզ զբարձրաբերձ աշտարակս նորա եւ էառ զքաղաքն: Ուր բազում զործս արութեան ցուցեալ կիւրժան՝ թոռն Զմշկայ ի մանկութեան տիս զօրով յայնժամ: Եւ զկնի այսորիկ զօրն յունաց առնու զՄամուսատ քաղաք ի 407 թուին: Եւ մեռաւ Կոստանդին եւ թագաւորեաց Ռոմանոս ամս 3»:

Դիւանագիտական յարաբերութիւններ Պերիփեռուժէնի եւ Հայոց· Հայաստանի-փոթր իշխանութիւնները· — *«Հայաստանի ամենէն զօրաւոր Հարստութիւնն էր Բագրատունեաց Հարստութիւնը՝ իր ստացուածքներն ամենէն աւելի ընդարձակ ըլլալով· իր գլխաւորը յաջորդաբար պատուուած էր Բիւզանդիոնի կայսրներէն եւ Պաղտատու խալիֆաներէն, Իշխանաց իշխան, Թագաւոր, եւ վերջապէս՝ երբ ուրիշ թագաւորներ ալ եղան Հայաստանի մէջ՝ Արքայից արքայ մակդիրով:*

Բայց Բագրատունեաց թագաւորութիւնը չատ հեռու էր ամբողջ Հայաստանն ըլլալէ: Արքայից արքաները իրենց ստորա-

կարգեալ ուրիշ իշխաններ ունէին, որոնք՝ իրենց կարգին, կը հրամայէին ուրիշ իշխաններու. աւատական այս կարաւոմը պատճառ կ'ըլլար քաղաքական սարսափներու, որոնք, օտար արշաւանքէ աւելի, Հայաստանը անապատ կը դարձնէին:

Ուրեմն բիւզանդական քաղաքակիրթութեան վրայ կատարեալ գաղափար մը պիտի չունենայինք, եթէ չխօսէինք Սմբատ խոստովանողի, Աչոտ Ա., Սմբատ վկայի, Աչոտ Երկաթի եւ Աբաս թագաւորներու հետ կնքուած դաշնադրութեանց վրայ:

Կայսրութեան հպատակող հայ աւատական իշխաններու մէջ, Արքայից արքայէն վերջ կու գան[1] լինն հայ պետութիւնները եւ վրացի հինգ իշխանները:

1. Իշխանն Վասպուրականի: Արծրունի հզօր ընտանեաց գլխաւորը, Վասլի ժամանակ, Դերենիկ Գրիգորն էր. Լեւոն Զ.ի ժամանակ՝ Սարգիս Աչոտ, իր անդրանիկ որդին՝ որ մեռաւ 904ին. իր հայրենի կալուածները նա ձգեց իր Գագիկ եւ Գուրգէն երկու եղբայրներուն[2]. այս Գագիկը, Գագիկիոս կոչուած՝ Պերփերուժէնի Տէրութիւնը կառավարելու[1] գրքին մէջ, նշանաւոր դեր մը խաղաց այն քաղաքական պատերազմներուն մէջ՝ զորս կը պատմէ Յովհան Զ. պատրիարքը, եւ թագաւոր տիտղոսն ստացաւ[2]:

Ինքն է որ, 926ին, Արաբացւոց դէմ կռուելով՝ վայրկեան մը գաղափարն ունեցաւ Կոստանդին Է.էն օգնութիւն ուղելու: Բայց իր թագաւորութեան մեծամեծները զինքը համոզեցին թէ «այս նոր քայլը նախորդներուն պէս ապարդիւն պիտի ըլլար. իրեն յիշեցուցին նենգութիւնը՝ որով կը վարուին Յոյները ուրիշ ազգերու՝ քրիստոնեայ ազգերու հետ, որոնց օգնութեան չէին գար՝ ընդդէմ անհաւատներուն[3]»:

Նա իրեն յաջորդ ունեցաւ անընդմիջօրէն՝ Կոստանդին Է.ի ժամանակ, իր եր-

(1) Տե՛ս Արարողութեանց դիրքը Բ. 48, էջ 687:

(2) Dulaurier, Recherches, հա. Ա, էջ 272 – Յովհ. կաթ. գլ. 35 էջ 181:

(1) De adm. imp. գլ. 43 էջ 187. Kaxikios.

(2) Թէոդոր Արծրունի (ուղղելի Թովմա Արծրունի) Տիւլորիէի քով, էջ 273, կը թուարկէ այն պետութիւնները՝ որոցմէ կը բաղկանար Գագիկի իշխանութիւնը: – Վասպուրականի աշխարհագրութեան վրայ տե՛ս S. Martin, Ա հա. 125 եւն. – Մովսէս Խորենացւոյ ընծայուած Աշխարհագր. անդ Բ, 363. – Աշխարհագրութիւն Վարդան Վարդապետի, անդ Բ, 429:

(3) Պրոսսէ, յաւելուած Լէպոյի վրայ, ԺԳ հա. ըստ Զամչեանի, Բ, 818:

կու որդիքը, Դերենիկ, Աչոտ եւ Աբուսահլ Համազասպ[1]:

2· Իշխանի Կոգովտայ (Κοκοβιτ): *Եթէ այս բառը մերձեցնենք Կոգանովոի հետ, զոր կը յիշէ Թովմա Արծրունի*[2] *երբ կը թուարկէ այն գաւառները՝ որ Գագիկի եղբօրը բաժին լինկան, եթէ նկատենք որ Աբարողութեանց դիրքը իրարու մերձ կը դնէ Վասպուրականն ու Կոգովիտը, պէտք ենք համարիլ՝ թէ Կոգովոի իշխանը ուրիշ մէկը չէ, բայց եթէ Արծրունեաց երկրորդական ճիւղը:*

Կոգովոի իշխանութիւնը կը պատկանէր անտարակոյս այն Գուրգէն Արծրունիին, որ Գրիգոր Դերենիկի երրորդ որդին էր, Գագիկի կրտսեր եղբայրը, եւ իր գաշնակիցներուն հաւատարմատոյնը[3]:

(1) *Սէն – Մարթէն Ա*, 424:

(2) *Տես Տիւլորիէ, էջ* 273: – *Մովսէս Խոր· էջ* 363, *Վասպուրականի մէջ կը նշանակէ գկոգանովիտ:* – *Ցովհ· կաթ· գլ·* 160, *էջ* 334, *Կոգովոի լեռները կը նշանակէ իբր ապաւէն Արծրունի իշխանաց:* – *Կոգովիտ, Արարատի մէջ· Մովսէս Խոր· էջ* 367· – *Կոգովիտ Սասունի մէջ· Վարդան վարդ· էջ* 43, *բայց ըստ իրեն՝ Սասուն կը պատկանի Արծրունեաց:*

(3) *Թովմ· Արծր· Տիւլորիէի քով, էջ* 274· – *Ցովհան կաթ· գլուխ* 36, *էջ* 181:

3· Իշխանի Տարօնոյ (Ταρὼ) [1] — *Սա այն Գրիգոր իշխանն է, որուն վերաբերութիւնները՝ կայսրութեան հետ, ընդարձակօրէն պատմուած են Տէրութիւնը կառավարելու դրքին մէջ, եւ որուն բոլոր ազգականները մեզի ծանօթ են Պերփեռուժէնէն:*

4· Իշխանի Մոէֆսի (Μῶεξ) *Սէն–Մարթէն*[2] *այս խօսքը կը մերձեցնէ Տարօնի քաղաքներէն մէկուն, Մուշի անուան հետ: Բայց այս քաղաքը կախում ունէր Գրիգորէն, Տարօնի իշխանէն, եւ չէր կրնար առանձին իշխան մը ունենալ: Ընդհակառակն Մոկաց իշխանութիւնը, Նպատ լերան հարաւային կողմը, նշանաւոր է Հայաստանի պատմութեան մէջ: Ցովհաննէս Զ· մեզի կը պատմէ Մոկաց Մուշեղ իշխանին պատերազմը՝ Անձեւացեաց իշխանին դէմ*[3]· *Կոստանդին Է·ի ժամանակ, Գրիգոր եւ Գուրգէն Մոկացի՝ նշանաւոր է-*

(1) *Այս իշխանութիւնը կը գտնուէր Տուրուբերանի մէջ·* – *Սէն· Մարթէն* Mém. *Ա*, 99· *Մովսէս Խոր· էջ* 361 – *Վարդան վարդ· էջ* 429· *չատ մանրամասնութիւններ՝ Մշոյ Տարօնի մայրաքաղաքին վրայ:*

(2) *Սէն – Մարթէն, Ուսումնասիրութիւնք հին աշխարհագրութեան, Բ· էջ* 231:

(3) *Ցովհ· կաթ· գլ·* 28 *էջ* 165:

ղան, ամենէն առաջ միանալով Վասպուրականի Գաղիկին հետ՝ Սարակինոսներուն դէմ[1]։

5· Աւծունի *իշխանը* (Ἀντζαν) *Գուդարք գաւառի մէջ*։

6· Սիւնեաց իշխանը (Συνή) *կարելի չէ ուրանալ որ Պերփեռուժէնի* Συνή *է Սիւնիք։ Յովհան կաթողիկոս*[2] *մեզի կը ներկայացնէ այս նախարարութեան պատմութիւնը, Գրիգոր Սուփհանը, որ կը մեռնի Աշոտ Ա.ի թագաւորութեան առեն՝ Սիսականի իշխանի մը դէմ տուած պատերազմին մէջ։ Վասակ Բակուրը, իր որդին Գրիգոր Սուփհանը, իր թոռը։ Աշոտ Գահերէցը, զոհը Յուսուի ոստիկանի հալածանքներուն, եւ հուսկ չորս եղբայրներ՝ որ ժամանակակից էին Կոստանդին Ե.ի։ Սմբատ, Սահակ, Բաբգէն, Վասակ*[3]։ *Այս ընտանեաց պատմութիւնն է որ, կար-*

(1) *Յովհ. կաթ. Գլ. 116, էջ 291· – Մոկաց գաւառին վրայ. Սէն Մարթէն.* Mém. *Ա. 174 եւ 361· – Վարդան վարդապետ. Մոկքը՝ իշխանանիստ կ'աւանդէ, ընդհակառակն «Տարօն է Մուշ» Բ, 429· – Մովսէս Խոր. Բ, 363։*

(2) *Յովհ. կաթ. գլ. 13։*

(3) *Անդ. էջ 236 – 239։ – Սիւնիքի վրայ. Սէն – Մարթէն.* Mém. *Ա, 142, 210· – Աշխարհագրութիւն Խոր. Բ, 365։*

ծես թէ կը պատմուի Տէրութիւնը կառավարելու *դրքին մէջ*(1)։

7· Վայոցորի իշխանը (Βαιτζώρ) *հաւանօրէն սա Սիսական գաւառն է։*

Սիսականի կարեւոր գաւառը՝ երկար ժամանակ անկախ դոյութիւն մը ունեցած է։

Յովհաննէս Զ. պատմաբանը մեզի կը ծանօթացնէ իր իշխաններէն չատերուն անուններըը, Կոստանդինի ժամանակէն առաջ։

Ըստ Սէն–Մարթէնի, նա կործանեցաւ ժԲ դարուն՝ Ախթարէկներէն։ Եւ սակայն Արարողութեանց դիրքը՝ չի խօսիր Սիսականի վրայ։

Բայց դիտենք·

1⁰ *Մովսէս Խորենացի՝ Սիսականը Սիւնեաց մէջ կը դնէ։*

2⁰ *Թէ մին այն չորս եղբայրներէն, որ Կոստանդին Պերփեռուժէնի ժամանակ Սիւնեաց իշխան եղաւ, Յովհան Զ.ի պատմութեան մէջ երբեմն* Սիւնեաց *իշխան եւ երբեմն* իշխան Սիսականի *տիտղոսը կը կրէ։*

Արդ, վայոց ձորը կամ Եղեգիս, *կամ* Եղեգնաձոր, *որ կը դառնուի Սիւնեաց լեռներուն մէջտեղ եւ Գեղամայ լճին չատ*

(1) *Գլ. 43, էջ 183։*

մօտ, կը վերաբերի նոյնպէս՝ Սիւնեաց տան: Վայոց իշխանութիւնը յիշուած է Կոստանդինէն՝ անմիջապէս Սիւնեաց իշխանէն եաքը:

Ուրեմն Սիսականը Սիւնեաց տան մէկ ստացուածքն էր, թերեւս կրտսեր ճիւղին կալուածը:

8· Խաչենի իշխանը (Χατξιένης) կամ իշխան Աբցախու, որուն կալուածները սահմանակից էին Սիւնեաց եւ մերձաւոր Գեղամայ լճին:

9· Սերվոտեանց իշխանն (Οἱ ἄρχοντες) των Σερβοτῶν) «ամկօրէն կոչուած Μαῦρα παιθία սեւ տղաքներ:

Կարելի է մերձեցնել այս անունը Սարվան անուան՝ Կովկասի մէջ՝ եւ Եւրոպական Սերպիոյ:

Կովկասի եւ հիւսիսային Հայաստանի մէջ կային մարդկային բոլոր ցեղերու ներկայացուցիչները· միայն սլաւ ժողովուրդներու վրայ խօսելու համար, Լիչեբէկ եւ Չէքերէկ զատ՝ հոն կային Սերպիացիները, Խռուաթները, եւ ըստ Յովհաննէս Զ·ի վկայութեան՝ Բուլղարիա մը(1):

(1) Յովհ· պլ· 8 էջ 21· (Յովհան կաթողիկոսի այս տեղը, զոր կը մատնանշէ Ռամպօ, ոչինչ ունի

Կոստանդին Է·ի այս խօսքին հետ կըբնանք համեմատել Յովհան կաթողիկոսի մէկ վկայութիւնը:

Այս պատմագրին համեմատ՝ Աւչին ոստիկանի զօրավարներէն մէկը յարձակեցաւ Գէորգի «Սեւորդեաց նահապետին վրայ· այս ընտանիքը այսպէս կը կոչուէր իր թռչունին պատճառաւ՝ որ սեւ էր»:

Եթէ Կոստանդին Է·ի Սերբոթները նոյն են Յովհաննէս Զ·ի Սեւորդեաց հետ, դիւրին է իրենց դիրքը որոշել: Հայ պատմիչը մեզի կ'ըսէ թէ անոնք կը բնակէին Ուտի գաւառին մէջ, եւ Մասուտի զանոնք կը դնէ Կուրի վրայ՝ Թիֆլիզի եւ Բերդաայի միջեւ(1):

Բուլղարաց վրայ, նա անչուշտ կ'ակնարկէ նոյն հեղինակի ուրիշ մէկ տեղը, «Ցաւուրս սորա հաւուածեալք ոմանք ի Հրէից բնակելոց ի Բուլղարս՝ որ ի ծորձորս Կովկասու, եկեալ բնակէին առ ի սաորեւ Կողայ» Դ գլուխ, էջ 36:

(1) Յովհ· կաթ· գլ· 57, էջ 210· – Սեւորդեաց հովիտ՝ կասպից ծովու մօտ· Վարդան Վարդ· 425, Սէն – Մարթէնի ծանօթութեամբ հանդերձ Բ, 464· – Սեւորդիք կամ Սօլաու վերտիան, հայ՝ չատ պատերազմասէր ժողովուրդ, սարսափելի եղած իր սեւորդեան կացիններովը, կը բնակին Կուրի վրայ, Թիֆլիզի եւ Բերդաայի միջեւ· Մասուտի, տպ· B. de Megnard, II, էջ 75: Սէն – Մարթէն· Բ· 285· – Տօհսըն· էջ 15:

Իւերխա կամ Վրաստան՝ առանձին ամբողջութիւն մը կը կազմէր։ Վրաց աւատական իշխաններու գլուխը կը նկատուէր կիւրդղապատը, ինչպէս հայ նախարարներուն գլխաւորը կ'անուանուէր իշխանաց իշխան։

Վրաստանի այս իշխանը, որ Թագը առաջին անգամ ընդունած էր Սմբատ Ա.ի ձեռքէն, իրեն ստորակարգեալ ունէր չորս աւատական իշխաններ՝ որ կը թուարկուին Արարողութեան դրքին մէջ(1)։

Վրաց արքայական ընտանեաց ցեղաբանութիւնը կը դանուի Տէրութիւնը ի՛նչպէս պէտք է կառավարել դրքին մէջ։

Այս եւ Արարողութեանց դրքին տեղեկութիւնները իրարու հետ միացնելով՝ կը տեսնենք որ վրաց Թագաւորին հպատակող իշխանները ընդհանրապէս անոր ազգական էին, եւ թէ կրտսեր ճիւղերը իրենց կալուածները ընդունած կը համարուէին, իբրեւ Թագաւորող ճիւղին աւատական իշխանները։

(1) Վէրիասախի, Քարնաթայեսի, Քուէլի, եւ Աճառայի (Ճորոխի վրայ) իշխանները. Վախուշտ, Աշխարհագրական նկարագրութիւն Վրաստանի. էջ 109։ Քուէլի մօտեցող ամենէն նմանող անուն է Քուէլիս – Ցիխէ, քաղաքը որ այժմ կործանած է եւ կը դանուէր Քլարճէթի դաւառին մէջ, Քարթլիի նահանգին. Անդ. էջ 89։ – Վերիասախ կը յիշեցնէ Իմերէթի մէջ դանուող Բեր – Ցեխէ կամ Քարթլիի Բերխօէք. Անդ. էջ 243, 261 – Քարնաթայիս, Քարթլի?

Այսպէս Արարողութեանց դիրքը մեզի ցոյց կու տայ Աճառայի իշխան մը՝ ստորակարգեալ վրաց Թագաւորին. եւ Տէրութիւնը կառավարելու դրքին մէջ կը տեսնենք՝ որ Աճառայի կամ Ճորոխի այս իշխանութիւնը յաջորդաբար անցաւ Աչոտ Քիսքաղէսի եւ Գուրգէնի ձեռքը, որոնցմէ մին Ատրներսեհի եղբայրն էր, միւսը՝ եղբօրորդին։ Վրաստանի արքայական ընտանիքը չատ պահանջկոտ էր Կոստանդին Է.ի նկատմամբ. ոչ միայն զայն կը բռնադատէր Ատրաճուցէսը (Արտանուշը) եւ դարձընելու, այլ նաեւ ձեռք կը դնէր Թէոդուպոլսի վրայ, եւ պահանջներ ունէր Աբնիկի, Մասդատի եւ Բասեն (Ֆազիանէս) դաւառի մասին, այսինքն Արարատի մեծադոյն մասին վրայ։

Կրօնական տեսակէտով ալ Վրաստան առանձին դրութիւն մ'ունէր։ Ան Բիւզանդիոնի հետ աւելի հաստարակաց չահեր ունէր քան Հայաստան։ Ցունական ծէսը ընդունուած էր Վրացիներէն եւ իրենց իշխանները պատրաստ էին Բիւզանդիոնի աստուածաբաններուն դատը զէնքով պաշտպանելու։

Հայ աւատական իշխաններու այս ցանկը ամբողջակա՞ն է. — տարակուսելի է: Հայ յիշատակարանները, ժամանակով կոստանդին է.ի շատ մօտ՝ ուրիշ թագաւորող տուներ ալ ցոյց կու տան մեզի:

Հաւանական է որ Ուտիէի Մովսէս իշխանը՝ Աչոտ Երկաթի ժամանակ՝ ուրիշ բան չըլլայ, բայց եթէ ապստամբ նախարար մը[1]:

Ռշտունեան հարստութիւնը դոյութիւն չունի այս ժամանակ[2]. ան մասն է Վասպուրականի Գագիկ արքայի ստացուածքին: Այլ ևս խօսք չ'ըլլար Աչոտեանց, Տաշրաց, Խոռխոռունեաց, Գողթան իշխաններուն վրայ, որոնց մասին յիշատակութիւն կայ մինչեւ 768 թուականը:

Ապացուցուած չէ թէ Գնդունիք ի դարուն մէջ առանձին արքայական տուն մը կազմած ըլլան:

Կարելի է որ Սպերի նախարարութիւնը, որուն ներկայացուցիչն էր՝ Աչոտի ժամանակ՝ Շապուհ Բագրատունի, դոյութենէ դադրած ըլլայ՝ Ադրիանոսի, Սպերի

(1) Յովհ. կաթ. գլ. 133:

(2) Ռշտունեաց մասին, որ Վանայ հարաւային կողմը կը գտնուին, տե՛ս Սէն–Մարթէն Ա, 238:

իշխանին յօն կայսրութեան դէմ ըրած ապստամբութենէն ետքը:

Վերջապէս Գարամանի կարեւոր նախարարութիւնը կրնայ անհետացած ըլլալ Կոստանդին է.ի եւ Աչոտ Երկաթի ժամանակ. Իսահակ, Գարդմանի իշխանը, այս վերջինիս դէմ ապստամբած ըլլալով, յիրաւի դատապարտուեցաւ՝ իր Գրիգոր որդին ալ միասին՝ կուրանալու:

Բայց,

1. Ինչո՞ւ համար Արարողութեանց դրքին մէջ չի խօսուիր Կապանի թագաւորութեան վրայ, որ Զորք գաւառին մէջ երեւան կու գայ Յովհաննէս Զմշկիկի ժամանակ եւ որուն մէկ թագաւորը Փիլիպէ, 972ին, կը յիշատակուի Մատթէոս Ուռհայեցիէն:

2. Ինչո՞ւ չի խօսուիր Վարուժնանի նախարարութեան վրայ, որ ըստ Սէն–Մարթէնի՝ արդէն 360ին դոյութիւն ունէր եւ մինչեւ ԺԱ. դար տեւեց:

3. Յովհան Զ. կաթողիկոս կ'ըսէ՝ որ Սմբատ թագաւորի ժամանակ, Գուրգէն, Անձեւացեաց իշխանը կը պատերազմէր Մոկաց իշխանին դէմ. Ատոմ, իր որդին եւ իր ժառանգը, Կոստանդին է.ի ժամանակակից է. Յովհաննէս Զմշկիկի ժամանակ կը գտնենք Գուրգէն մը՝ իշխան Անձեւացեաց: (Մատթ. Ուռհայեցի. գլ. 14):

4· Դարձեալ Սմբատ Ա.ի ժամանակ, Աբծրունի իշխան մը, Աբել Մաքրա, կը թագաւորէր Աղձնիքի մէջ եւ կը պաշտպաներ իր իշխանութիւնը Ահմէտ ամիրայի (896) ոտնձգութեանց դէմ:

5· Իսկ Հաւքալի համեմատ՝ Ուտիքի ապստամբ կառավարիչ Մովսէսի որդին էր իշխան Հարար՝ շուրջ 955ին[1]:

Ահաւասիկ հինգ իշխանութիւններ ո՛չ զուրկ կարեւորութենէ, որ չեն պտնուիր մեր ցանկին մէջ: Զենք գիտեր ի՛նչ պատճառաւ:

Կապը՝ որ հայ իշխանները կը միացնէր հռոմայեցի կայսեր, էր ամենէն առաջ՝ բիւզանդական պատիւներու բաշխումը՝ անոնց մեծատոհմներուն. բիւզանդական արքունիքը Կովկասի եւ Հայաստանի մէջ կը բաժնէր իր իշխանական պատիւներու պարգեւադրերը, ինչպէս յետոյ Ս. Փեղերսպուրկի արքունիքը պիտի բաժնէր իր ասպետական կարգերու ժապաւէնները:

Կիւրոպաղատի պատիւը կերպով մը ժառանգական էր Վրաց Հարստութեան մէջ. բայ ի ուրեմն Բիւզանդիոնի արքունեաց Կիւրոպաղատէն, կար նաեւ Վրաստանի կիւրոպաղատ արքան: Նա իր վեհա-

(1) Տե՛ս Սէն–Մարթէն. Mém. Ա. 231:

պետի պալատին պատուոյ մարշալատն էր, ինչպէս Գաղղիոյ մէջ՝ Շամփայնի կոմսը, կամ Գերմանիոյ մէջ՝ Հռենոսի պալատական կոմսը:

Կիւրոպաղատի պատիւը առանձին բան մ'էր բիւզանդական նուիրապետութեան մէջ: Իրօք ամենէն մեծը՝ Մագիստրոսութեան պատիւն էր[1]: Ուստի ան ալ միայն ամենէն մեծ իշխաններուն կու տային. այսպէս, Կոստանդին Պերփեռուժէնի ժամանակ, Աբաս, Աչոտ Երկաթի եղբայրը, որ Հայաստանի մէջ սպարապետի եւ իշխանաց իշխանի տիտղոսը կը կրէր, եւ դրեթէ զօրութեամբ հաւասար էր իր եղբօրը:

Գրիգոր, Տարօնի իշխանը, որ երբեմն Մագիստրոս եւ իշխան Տարօնի, եւ երբեմն ալ Մագիստրոս եւ զօրավար Տարօնի տիտղոսը կրեց[2], ինչ որ ցոյց կու տար աւելի հպատակութիւն մը՝ կայսեր նկատմամբ[3]. Գէորգ Ափխազաց թագաւորը կամ էֆզուսիասթէսը. Դաւիթ՝ հօրեղբայր, Բագրատ՝ հայր, եւ Գուրգէն, խնամի եղած Վրաց Ատրներսեհ թագա-

(1) Արարողութեանց Բ. 52, էջ 727:
(2) Արարողութիւմ Ա. 24, էջ 128:
(3) Տէր. կառ. գլ. 43 էջ 185:

ւորին. Բագրատ, եղբայր Վրաստանի Աշոտ Դաւիթ թագաւորին[1]:

Երկրորդ կարգը ունէին պատրիկները. Տարօնեցի իշխաններուն մէջ՝ Աշոտ, Թոռնիկ եւ Բագրատ, որդի եւ եղբօրորդի Գրիգորի[2] Սիւնեաց իշխաններուն մէջ՝ Գրիգոր եղբօրորդի Սմբատայ[3]. վրացի իշխաններուն մէջ՝ Աշոտ Քխազէս, Ատբներսեհ թագաւորին եղբայրը[4], պատրիկութեան նշաններով պատուուեցան:

Փոքրասիացի արիոս *սիրողոսը* աւելի առատօրէն կը տրուէր. Լեւոն Զ.ի եւ Կոստանդին Է.ի ժամանակ՝ զանիկա տուին Գրիգոր Մագիստրոսի անհարազատ որդուոյն եւ իր Ապուղանըմ եղբօրը[5]. Արծրունեաց իշխաններուն մէջ՝ Աշոտի, Գրիգոր պատրիկի որդւոյն[6]: Բագրատունի մը՝ Թէոդոր, մեծ ընտանեաց կրտսեր մէկ

(1) Անդ. գլ. 46 էջ 206 – 207, գլ. 45, էջ 201: – Տե՛ս Տիւլորիէ, Ծանօթութիւններ Մատթէոս Ուռհայեցւոյ վրայ, էջ 378–380. հոս կը յիշատակուին ուրիշ Հայեր ալ՝ որ Զմշկիկի ժամանակ նոյն պատիւն ստացած են:

(2) Տէր, կառ. գլ. 43, էջ 188:

(3) Անդ, գլ. 43, էջ 183:

(4) Անդ 46, էջ 206:

(5) Անդ. գլ. 43 էջ 184:

(6) Անդ. գլ. 46, էջ 206:

անդամը, որ կայսրութեան կը ծառայէր, նոյնպէս Փոքրասիացի արիոս *սիրողոսն* առաւ[1]:

Ցիշատակարանները անփոյթ եղած են մեզի իմացնելու թէ Հայերէն որո՛նք ընդունեցան սպաթարիոսի նման ուրիշ ստորին կարգի պաշտօնները, ինչպէս հիւպատոսներ, սքրաթոսներ, եւայլն:

Երբ քանի մը հանճարեղ կայսրներ նոր պատիւներ հնարեցին, անոնք ընծայուեցան նաեւ Հայ իշխաններու. Ժ.ի. դարուն՝ Մատթէոս Ուռհայեցի կը յիշատակէ Վասիլ Սեբաստոսը[2] եւ փոքրասիացի Թորոս Բ. Կիլիկիոյ պարոնը[3]:

Գիտենք որ Բիւզանդական արքունեաց մէջ կային նաեւ պատիւներ՝ զիտական տեսակէ. այսպէս (արխիաթրի = արքեբժիշկ, բժշկապետ) եւ Ὕπατος φιλοσόφων (բժշկութեան Հիւպատոսները):

Այսպիսի *սիրողոս* մ'է այն՝ զոր Զմշկիկ կայսրը ընծայեց Լեւոն Հայազդի նշանաւոր Վարդապետին. զինքը անուանեց բարբունապետ եւ փիլիսոփայ[4]:

(1) Արարող. Բ. 48. էջ 657:

(2) Մատթ. Ուռհայեցի, գլ. 260, էջ 332:

(3) Անդ. գլ. 277, էջ 360:

(4) Մատթէոս Ուռհ. գլ. 16, էջ 25 ծանօթ. էջ 380:

Հայ իշխանները, աղքատ ըլլալով եւ դրական նկարագրով մարդիկ, այնքան կարեւորութիւն կ'ընծայէին Բիւզանդիոնի դրամին՝ որքան իր աղնուականութեան տիպաղոսներուն: Տէրութեան աստիճաններ ունենալնուն պատճառաւ՝ իրաւունք ունէին տարեկան ռոճիկի: Այս պատճառաւ է որ Գրիգոր Տարօնեցի ոչ միայն տուն մ'ունէր Կոստանդնուպոլիս, քարբարոսի տունը կոչուած, այլ կ'ընդունէր նաեւ քըսան լիթրայի[1] տարեկան թոշակ մը: Իր այս ռոճիկին պատճառաւ չատ նախանձորդներ ունեցաւ. իր Ապուղանըմ եղբայրը՝ խոհոյն կայսրէն հրաման խնդրեց Կոստանդնուպոլիս երթալու, եւ ինքն ալ ռոճիկ ստանալու:

Հայաստանի մեծատոհմ իշխանները յուղուեցան այս բանիս համար. Վրաց թագաւորը, Վասպուրականի թագաւորը, արքայից արքան, դրեցին առ Ռոմանոս Լեկաբենոս՝ թէ արդարութիւն չէ որ Տարօնեցին մինակ ռոճիկ ընդոյնի, եւ իրենք բան մ'ալ չստանան: Կ'երեւի թէ ոսկեդրամը քիչ էր Հայաստանի մէջ. տուրքերը առարկաներով կը վճարէին[2]: Գրիգոր

(1) Տէր. կառ. գլ. 43, էջ 185:
(2) Ցովհ. կաթ. գլ. 13, էջ 194:

Տարօնեցին կը գրէ առ կայսրը՝ թէ ոչ ոսկի ունի, ոչ արծաթ[1] եւ Ցովհան Զ[2]. — որչափ ալ Վասիլեւսը քիչ առատաձեռնութիւն ցոյց տայ՝ — կը զարմանայ այն մեծ դումարներուն վրայ՝ զոր կ'ընդունէին իր հայրենակիցները[3]»: (Ռամպօ, էջ 515):

4. ԺամանակագրութիւնԿոստանդին Պերփեռուժէնի կեանքին. — Կոստանդին Պերփեռուժէնի կեանքին ժամանակագրութիւնը, ըստ լաւագոյն ուսումնասիրութեանց (տես Muralt, Chronographie byzantine) հետեւեալն է.

Ծնունդ Պերփեռուժէնի 905 սեպտ. 1
Մկրտութիւն 906 յունուար 6

(1) Տէր. կառ. գլ. 43, էջ 188:
(2) Ցովհ. կաթ. գլ. 108, էջ 283:
(3) Կոստանդին Ք. կը յանդիմանէ զՏարօնեցին իր երկդիմի նկարագրին համար՝ Ցունաց եւ Արաբաց նկատմամբ, եւ Վրաց կիւրոպաղատը՝ Թէոդուպոլսի Արաբներուն ցոյց տուած ակնածութեանը համար:

(Ըստ Ռամպոյի՝ հայ նախարարները Ցոյներէն գրամ կ'առնէին Արաբացւոց վճարելու համար, բայց յոյն պետութիւնն ալ ընծաներ կ'ընդունէր իշխաններէն թոշակի արժէքին հասնող. Գրիգոր Տարօնեցի, խնայողութեան համար, հրաժարեցաւ իր թոշակէն. Տէր. կառ. գլ 43, էջ 188):

Աղեքսանդր կ'ուզէ զինքը սպաննել 913
Կոստանդին կը թագաւորէ խնամակալներու ձեռքին տակ 913 յունիս 17
Դուկաս կ'ապստամբի 913
Սիմէոն Բուլղարի արշաւանքը 913 օգ.
Ռուսաց արշաւանքը 913
Սիմէոնի երկրորդ արշաւանքը 914 մայիս
Աղբիանուպոլսի առումը 914 սեպտ.
Զոյէ Աւրաթաց հետ զինադադար կ'ընէ 917
Յունական բանակի պարտութիւնը Բուլղարներէն 917 օգ. 21
Պատերազմ եւ յաղթանակ Լեւոն Փոկասի 918
Ռոմանոս Լեկաբենոս կը ձերբակալէ Կոստանդին սենեկապանը 919 մարտ 22
Ռոմանոս Լեկաբենոս, նաւատորմիղի ծովակալը, կը տիրէ արքունեաց 919 մարտ 25
Կոստանդին Պերփեռուժէն կ'ամուսնանայ Լեկաբենոսի Հեղինէ աղջկան հետ 919 ապրիլ 27
Հունգարներու արշաւանքն Իտալիա 920 փետր. 1
Ռոմանոս Լոմպարտացիներու միջոցաւ Քալապրիացիները կը նուաճէ 920
Լեւոն Փոկասի ապստամբութիւնը, ձերբակալումը, կուրանալը 920

Զոյէ պալատէն Ս. Եւփիմէ կ'աքսորուի Ռոմանոսը թունաւորելու դիտաւորութեան համար 920
Ռոմանոս Լեկաբենոս զահակից կ'անուանուի 920 սեպտ. 24
Յովհան Կաթողիկոս եւ Աչոտ Կոստանդնուպոլիս կու գան 920 նոյեմբ.
Ռոմանոս կայսր կը հրատարակուի 920 դեկտ. 17
Աքսոր Լեկաբենոսի 944 դեկտ. 19
Կոստանդին Պերփեռուժէնի կայսրութեան երկրորդ շրջանը կը սկսի 944 դեկտ. 20
Ռոմանոս Լեկաբենոսի երկու որդիները՝ Ստեփան եւ Կոստանդին կ'աքսորուին արքունիքէն 945 յունուար 27
Ռոմանոս Բ. զահակից կ'անուանուի 945 ապրիլ 6. Երկրաշարժ 945
Բանակցութիւն Աւրաթացւոց հետ՝ գերիներու փոխանակութեան համար 945
Պերփեռուժէնի բանակցութիւնները Գերմանիոյ կայսեր՝ Ոթոնի հետ 945 հոկտ. 31
Լոթարիոս Իտալիոյ թագաւոր կը ծանուցուի 947
Սէյֆ Էտտուլահ կը յաղթէ Վարդ զօրավարին, եւ Կոստանդին զօրավարը դերի կը բռնէ 947

Լեկաբենեան Ստեփանոսը ազատելու համար կազմակերպուած դատաղրութիւնը կը յայտնուի 947 դեկտ.

Լեկաբենեան Կոստանդինի մահը 948

Ռոմանոս Լեկաբենոս կը մեռնի 948 յունիս 15

Կոստանդին Պերփեռուժէն կը դաշնակցի Փացինաքներուն հետ՝ Մաճառներու Ռուսերու եւ Բուլղարներու դէմ 948

Լուիթբրանդ եպիսկոպոսը Գաղղիոյ կողմանէ պատգամաւոր ղրկուած, կը հասնի Պոլիս 948 հոկտ. 17

Բուլղանդացիները կը տիրեն Մարաշի 949

Արաբական յարձակումները կը վերսկսին՝ Համատանի ազգականներու դէմ ատելութեան առթիւ 949

Մահ Բերթայի 949

Բանակցութիւններ Գերմանիոյ Ոթոն կայսեր հետ 949 նոյեմբ.

Սէյֆ էտտուլահի պարտութիւնը Մաքթալաթաֆարի ձեռքով 950 յունուար

Հունգարները քրիստոնէութիւն կ'ընդունին 951

Յոյներու նաւական պարտութիւնը Ապուլքարէ ամիրային կարքեդոնի մէջ 951

Արաբացիներու յարձակումը Քալապրիոյ վրայ 951

Թէոփիլակտոս Հայրապետին մահը 956 փետրուար 27

Ապուլաշայիրի պարտութիւնը եւ Կոստանդին Պերփեռուժէնի կատարած յաղթանակը 956

Յոյներու նաւական յաղթութիւնը Տարսոնի մէջ, ուր 1800 Արաբացի դերի կը բռնուին 956

Յոյները հալածելով Սէյֆ – էտտուլահն՝ կը տիրեն Հալէպի շրջականերուն 956: Նաւական յաղթութիւն Յունաց ի Նէապոլիս՝ Լոմպարտացւոց վրայ, դաշնակցութիւն՝ Սարակինոսներուն հետ 956

Նաւական յաղթութիւն Յունաց Յ.Փրիկէ՝ Սարակինոսներուն վրայ. դաշնակցութիւն՝ Սարակինոսներու եւ Կեղտաց հետ 956

Տրիպոլսի Իգնէթ իշխանի պարտութիւնը՝ Նիկեփոր զօրավարէն 956

Կոստանդին Պերփեռուժէն պինդ կ'ընէ Պարսից եւ Եգիպտացւոց հետ, 956

(Ասաքելոց զգեստները կը գտնուին, 956)

Հրդեհ՝ որ կ'այրէ քաղաքը՝ Ս. Թովմաս եկեղեցիէն մինչեւ Երկաթեայ դուռը 956

Կոստանդին Ղոնղիլլաս նեռքինին պարտութիւն կը կրէ Արաբներէն Կրետէի մէջ 956

Ռոմանոս Բ.ի ամուսնութիւնը Թէոփանոյի հետ. 956 *դեկտ.*

Պարտութիւն Սէյֆ-էտտուլահի. Հռոմայեցիք կը տիրեն Տիզրանակերտի, Ռէզէնի եւ Մեֆրաքեթա քաղաքներուն. 957

Ծնունդ Վասիլ Բուլղարասպանի՝ Ռոմանոս Բ.ի որդւոյն. 957

Ռուսաց էլկա Թագուհւոյն մկրտութիւը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ. 957

Վասիլ Սենեկապան կը յաղթէ Սէյֆ-էտտուլահի, եւ կը տիրէ Շամուշատի եւ յաղթանակով կը դառնայ Պոլիս. 958

Փոտ Արղիւրեան կը յաղթէ Թրակիա արշաւող Հունգարներուն. 958 *ապրիլ* 11

Կոստանդինի հիւանդանալն եւ Պրուսայի բաղնիքներն երթալը. 959 *սեպտ.*

Կոստանդին Պերփեռուժէնի մահը. 959 *նոյեմբ.*

5. Կոստանդին Պերփեռուժէնի գերդաստանը. — *Կոստանդին Պերփեռուժէն ամուսնացաւ Ռոմանոս Լեկապենոսի Հեղինէ աղջկան հետ, որ ծնաւ*

1. Ռոմանոս *Բ. կրտսերը, որ յետոյ կայսր եղաւ:*

2. Զոյէ

3. Թէոդորա, *կին Զմշկիկի*

4. Ագաթա

5. Թէոփանոյ

6. Աննա

Ducange *Բիւզանդական պատմիչներու հրատարակութեան ԻԱ. հատորին մէջ միայն Ռոմանոս Բ.ը եւ Թէոդորան կը ճանչնայ իբրեւ որդի Կոստանդին Պերփեռուժէնի. կը սխալի. Թէոփանէս Շարայաբեալի մէջ (էջ* 471) *որոշակի թուարկուած կը գտնենք Ռոմանոս Բ.ի քոյրերը.*

Ռոմանոս «իր Զոյէ, Թէոդորա, Ագաթա, Թէոփանոյ եւ Աննա քոյրերը, արքունական պալատէն աքսորեց Քանիքլեան (պալատը)» եւայլն:

6. Կոստանդին Պերփեռուժէնի դրամները. — *Կոստանդին Պերփեռուժէն իր դրամներուն մէջ կը ներկայանայ երկայնահեր մանուկ մը. ձախ ձեռքին մէջ խաչազարդ աշխարհագունտ մը ունենալով, աջին մէջ՝ երբեմն լապտերազարդ գաւազան մը. քանի մը դրամներու մէջ իր քովը բազմած է նաեւ իր Ռոմանոս որդին, խաչ մը ունենալով իրենց մէջտեղ. արձանագրութիւնները են.* Constant basil. Rom. *կամ* Const. en teo basileus Rom. *կամ* Constant et Roman augg. b, *եւայլն:* (*Տե՛ս* Ducange, *Հրատարակութիւն բիւզանդական պատմիչներու հա. ԻԱ.,* էջ 116):

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱԲԵՆՈՍԻ ՎՐԱՅ

7· Յունաց ո՞ր պատմիչները խօսած են Լեկաբենոսի վրայ· — *Ռոմանոս Լեկաբենոսի վրայ ամենէն ընդարձակ եւ առատ աղբիւրն է Լուիթբրանդ, դաղղիացի եպիսկոպոս մը՝ որ իբրեւ պատգամաւոր ուղարկուած էր Պոլիս եւ անձամբ տեսած էր բիւզանդական արքունիքը Ռոմանոսի եւ Պերփեռուժէնի ժամանակ, եւ դայն նկարագրած մանրամասն եւ դիտողուհի ձեւով։*

Յոյն պատմիչներէն Լեկաբենոսի վրայ կը խօսին

Կեդրենոս, *Բ. հատոր*, էջ 292 — 320
Թէոփանէս Շարայաբեալ, էջ 398 — 435
Սիմէոն Մագիստրոս, 731 — 750
Գէորգ Կրօնաւոր, 890 — 920

Տե՛ս նաեւ Գենեսիոս, *Եւփրեմիոսի տաղտկալի պատմութիւնը, եւայլն։*

8· Հայոց ո՞ր պատմիչները խօսած են Ռոմանոս Լեկաբենոսի վրայ· — *Հայ*

պատմիչները, իրենց ժամանակագրական դասաւորութեան մէջ՝ միշտ Ռոմանոս Լեկաբենոսը՝ Կոստանդին Պերփեռուժէնէն առաջ կը յիշատակեն։

Լեկաբենոսը յանուանէ բնաւ յիշատակուած չէ Յովհան Կաթողիկոսի քով, բայց ասոր նամակն առ կայսրն Յունաց, դոր մէջ բերինք, պէտք է Ռոմանոս Լեկաբենոսի դրուած ըլլայ։

Ռոմանոս Ա.ը կը յիշատակեն

Ստեփաննոս Ասողիկ· «*Այլ յաւուրս Ռոմանոսի կայսերն Յունաց եւ ի ժամանակս Աբասայ թագաւորի Հայոց, առաւ Մելտենի ի Տաճկաց յ383 թուին։ Հան Ռոմանոս զԱլախոսթէքն՝ հալածիչ հաւատոյս մերոյ։ Եւ յ388 թուին Համտուն (ուղղելի՝ Համտան) ի կողմնիա եմուտ զօրօք եւ անդրէն դարձաւ։ Եւ ապա թագաւորեաց Կոստանդին*» (էջ 166)։

Մխիթար Այրիվանեցի· «*Ալեքս Գ (ամս թագաւորեաց), Ռոմանոս՝ Իէ*»· (էջ 20)։

Սամուէլ Անեցի· «*Կ. Պոլսի՝ Ռոմանոս ամս Իէ*» (էջ 98)։

Վարդան· «*Իսկ ղկնի կայսերն Յունաց Լեւոնի՝ առնու զթագն Ալեքսանդր ամ մի. եւ յետ նորա Ռոմանոս՝ ամս քսան եւ ինն։ ՅԱբասայ եւ ի սորա աւուրս առաւ Մելտենի ի Տաճկաց յերեքհարիւր ութսուն եւ*

երեք թուին, եւ յերեքհարիւր ութսուն եւ ութ՝ Համատուն ի Կողոնիա եմուտ զօրօք եւ անդրէն դարձաւ» (ՀՂ 88)։

Կիրակոս Գանձակեցի. «*Յետ մահուան Սմբատայ Բագրատունւոյ թագաւորէ Հայոց՝ Աշոտ որդի նորա, հրամանաւ Ռոմանոսի կայսեր, յետ եօթն ամի սպանման հօրն, ամս ութ. իսկ յետ Վասլի կայսեր թագաւորեաց Լեւոն, եւ ապա Ալեքսն, եւ ղկնի նորա Ռոմանոս։ Սա հալածեաց զամենայն կրօնաւորս եւ զքահանայս Հայոց՝ որք էին յաշխարհս Հոռոմոց, զի ոչ հաւանեցան դաւանութեան Քաղկեդոնի. եւ եկեալ յաշխարհս Հայոց յաւուրս Աբասայ, որդւոյ Սմբատայ, հաստատեցին վանորայս՝ զկարմնջաձոր, եւ զկապուտքար ի դաւառին Աբշարունեաց հուչականուն, եւ զՀոռոմոսին կոչեցեալ վանք եւ զԴպրեվանք ի Շիրակ դաւառին. չինեցին եկեղեցի մի յանուն սուրբ Աստուածածնի ի վանքն՝ որ կոչի Սանահին, ի սահմանս Լօռէ քաղաքին, եւ զի կոչէին զերիցունս Հոռոմոց՝ երէց, անուանեցին զմի վանքն որ ի Շիրակ Հոռոմոց վանք, որ ցարդ՝ եւս Հոռոմցի վանք ասի. Եւ յետ Ռոմանոսի թագաւորէ Կոստանդին որդի Լեւոնի»* (ՀՂ 48)։

Մատթէոս Ուռհայեցի կը յիշէ Վասիլը եւ Կոստանդինը «*որդիք Ռոմանոսի ծերոյն*» (ՀՂ 5 եւ այլուր)։

Գրչագրական թանձր սխալ մ'է, որ պէտք է ուղղուի. Ռոմանոսի կրտսերոյն։ — *Մատթէոս Ուռհայեցի երբեք առիթ ունեցած չէ խօսելու Լեկաբենոսի վրայ։*

Պէտք է դիտել որ այս վերջին մակդիրը բոլորովին անծանօթ է հայ պատմիչներուն։

9. Հա՞յ էր Ռոմանոս. — *Ռոմանոս Լեկաբենոսի հայազգի ըլլալն ընդունուած է ամէն եւրոպացի գիտնականէ։ Ռոմանոսի աղբատ հայ մ'ըլլալը կ'իմանանք գաղղիացի պատմիչէ մը, որ ժամանակակից էր Լեկաբենոսի. Լուիթպրանդէն* (Ա. 3)։

Կ'երեւի թէ Ռոմանոս Լեկաբենոսի ընտանիքը Տարօնէն եկած էր, որովհետեւ Կոստանդին Պերփեռուժէն կ'աւանդէ որ Տարօնի Բագարատ իշխանը Պոլիս եկաւ եւ իրեն կին ուղեց կայսերական ընտանիքէն. Լեկաբենոս իր պատուոյն հակառակ չնկատեց Տարօնի իշխանին խնամի ըլլալը։

Այս դէպքը կը ցուցնէ թէ Հռոմէական պետութեան կայսրը առանձնական կապեր ունէր Տարօնի իշխանին հետ, եւ ա՛յս պատճառաւ բարեկամութեան բացայայտ նշաններ կու տար։

Կոստանդին Պերփեռուժէն մեզի կը տեղեկացնէ (Տէրութիւնը կառավարելու դըրքին մէջ), որ Տարօնի իշխանը իր ժամանակ, ուրիշ առանձնաշնորհութիւններ եւս կը վայելէր։

10· ժամանակագրութիւն Ռոմանոս Լեկապենոսի կենաց· — *Ռոմանոսի մանկութեան պարագաները անծանօթ կը մնան։ Կ'արժանանայ Լեւոն Զ.ի ուշադրութեանը (886–912)· Աքելոուսի պատերազմը· 917 օգոստոս 21։*

Ռոմանոս, Ծովակալ, Բուքոլիոն արքունական նաւահանգիստը կը մտնէ իր նաւատորմիղով· 919 մարտ 24

Ռոմանոս կը տիրէ պալատին· 919 մարտ 25

Ռոմանոսի Հեղինէ աղջիկը կը նշանուի Կոստանդին Պերփեռուժէնի հետ· 919 ապրիլ

Հեղինէի եւ Պերփեռուժէնի հարսանիքը· 919 ապրիլ 27

Ռոմանոս, Լոմպարտացւոց ձեռքով, Քալապրիացիները կը նուաճէ· 920

Ռոմանոս զահակից կ'անուանուի· 920 սեպտ· 24

Ռոմանոս կայսր կ'օծուի· 920

Ռոմանոսի Թէոդորա կինը՝ կայսրուհի կ'օծուի· 921 յունուար 6

Ռոմանոսի Քրիստոփոս որդին կայսր կ'օծուի· 921 մայիս 20

Եւթիմիոս եւ Նիկողայոս հայրապետներուն կուսակցութիւնները կը մխացնէ Ռոմանոս, կ'որոշէ ամէն տարի թափոր ընել տալ՝ ի յիշատակ այս միութեան· 921 յունիս

Երեք դաւակցութիւն Ռոմանոսի դէմ 922

Կայսեր Ապաթա աղջիկը կ'ամուսնանայ Արղիւրեան Լեւոնի Ռոմանոս որդւոյն հետ 922

Բուլղարաց Սիմէոն Թագաւորին յաղթանակները Յունաց դէմ՝ Թերմոպոլսի մէջ· 922

Քրինիտէս Արոտրաս Պեղոպոնէսի ժողովուրդներուն վրայ յաղթանակներ կը տանի եւ զանոնք հարկատու կ'ընէ· 922 դեկտ·

Թէոդորա կայսրուհին կը մեռնի եւ կը թաղուի Միլլիէլեան վանքին մէջ· 923 փետրուար 20

Քրիստոփոսի Սոփիա կինը կայսրուհի կ'օծուի· 923

Վրաց Կիւրապաղատը Պոլիս կու գայ եւ կը հիանայ Ս· Սոփիայի վրայ· 923

Բուլղարները Ս· Թէոդորայի պալատը հրդեհի կը մատնեն· մահ Սակիկիոսի· 923

Տաճատ Բաբերդցի հայ հարուստին ապատամբութիւնն եւ ասոր նուաճուիլը՝ Յովհաննէս Գուրգէն հայապղխէն· 923

Մօրիկ կայսեր եւ իր որդւոց աճիւնները կը դնուին Ս· Մամասի մէջ, սափորներու մէջ դրուած· 923

Բուլղարները կը տիրեն Սպրիանուպոլսի· 924

Լեւոն Տրիպոլսեցւոյն պարտութիւնը· 924

Սարակինոսները կը տիրեն Օրիայի· 924

Բուլղարները Պոլսոյ պարիսպներուն առջեւ· Լեկաբենոս եւ Սիմէոն կը տեսակցին· 924

Ռոմանոս իր Ստեփան եւ Կոստանդին որդիները թագաւոր կը պսակէ· 924 դեկտ· 25

Նիկողայոս պատրիարքի մահը· 925

Զորրորդ դաւակցութիւն Ռոմանոսի դէմ· 925

Երկրաշարժ Թրակիոյ մէջ· 925

Բուլղարներ եւ Սարակինոսներ կը փորձեն դաշնակցիլ Յոյներուն դէմ· Քալպրիացիները կը ձերբակալեն անոնց դեսպանները եւ Պոլիս կը բերեն 925

Ռոմանոս կը ծրագրէ արշաւանք մը դէպի Եդիպտոս 925

Բագարատ Տարօնի իշխանը կու գայ Պոլիս, կ'ամուսնանայ կայսեր աղգական՝ Թէոփիլակտոսի աղջկան հետ 925

Սքլաւոններու Միքայէլ Թագաւորը կը տիրէ Սիպոնտոմ քաղաքին· 926

Մահ Սիմէոն Բուլղարի· 927 մայիս 27

Սարակինոսներ կը տիրեն Տարենտոնի· 927 օգ· 15

Բուլղարներու Պետրոս Թագաւորը խաղաղութեան դաշինք կը կնքէ Յոյներուն հետ, եւ կ'ամուսնանայ Ռոմանոսի Թոռան Քրիստոփոսի Մարիամ աղջկան հետ 927 հոկտ· 8

Բուլղարները կը խնդրեն որ Քրիստոփոս Կոստանդին Պերփեռուժէնէն վեր համարուի կայսրներու աստիճանաւորութեան մէջ· 927

Յովհաննէս Գուրգէն եւ Մելիաս (Մլեհ) կը տիրեն Մելիտինէի գաւառին· 928

Հինգերորդ դաւադրութիւն Ռոմանոսի դէմ· Նիկետաս Մագիստրոս կրօնաւորը ըլլալու կը բռնադատուի· 928

Մահ Ստեփաննոս Հայրապետի· 928

Սով· Ռոմանոս տախտակով չէնք կը շինէ իր պալատին առջեւ աղքատներուն համար, որոնց ամսաթոշակ կը վճարէ (12,000 արծաթ դրամ) 929

Վեցերորդ դաւադրութիւն Ռոմանոսի

ղէմ. Յովհաննէս՝ Բուլղարաց թագաւորին եղբայրը՝ կը դանակոծուի երբ դաւադիր. 929

Հրդեհ Ս. Կոյսի չուկային մէջ. 930 մարտ 2

Մահ Քրիստոփոս կայսեր. 931

Վասիլ անուամբ Մակեդոնացիի մը ապստամբութիւնը 931

Մահ Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Տարօնի իշխանին 932

Յովհաննէս Գուրգէնի արշաւանքն ի Դուին. 932

Վեհատասանամեայ Թէոփիլակտոսը հայրապետ կ'ընտրուի. 933

Սահականնոս կայսր, որդի Պերպեռուժէնի, կ'ամուսնանայ Գամալաս պատրիկի Աննա աղջկան հետ. 934

Հունգարները՝ Կոստանդնուպոլսոյ դրան առջեւ. ընծաներով եւ դառնալու կը համոզուին. 934

Յովհաննէս Գուրգէն կը նուաճէ Մելիտինէ եւ Փոքր Հայաստանը. 934

Տաճատ Հայազդիին եւ Աբրիանոս Սպերացիին ապստամբութիւնը 936

Ռոմանոս 18 նաւերով Լոմպարտիա կ'ուղարկէ Կողմաս Ծովակալը Արաբացւոց դէմ. 937

Ծնունդ Ռոմանոս Բ.ի՝ Պերպեռուժէնի որդւոյն. 939

Հունգարներու արշաւանքն Իտալիա. 940

Լեկաբենոսի Կոստանդին որդին կ'ամուսնանայ Հայկազն Աբրիանոսի Սպերացիին Հեղինէ աղջկան հետ. 941 յունուար 14

Աբրիանոսի դուստրը մեռնելով՝ Կոստանդին կ'ամուսնանայ Մամոսեան (Մամիկոնեան?) ընտանիքի պատկանող՝ Թէոփանոյի հետ. 941 փետրուար 2

Ռուսերու նաւական պարտութիւնը Պոլսոյ առջեւ. 941 յունիս 11

Յովհաննէս Գուրգէնի պաշտօնազրկութիւնը. 942

Հունգարներու արշաւանքն եւ հնգամեայ դինադուլի դաշինքը. 943 ապրիլ

Ռոմանոս կը նորոգէ քաղաքներ, կը շինէ հիւանդանոցներ՝ ծերերու եւ հիւանդներու համար. 943

Իգոր, Ռուսերու իշխանը՝ մինչեւ Դանուբ հասած, կը դաշնակցի Յոյներու հետ. 944

Լեկաբենոս կը խնամէնայ Գաղղիացւոց Հուգոն թագաւորին հետ. 944

Յոյները կ'աշխարհակալեն Տիարպէքիրէն մինչեւ Եդեսիա, եւ Քրիստոսի սուրբ դատաստակը ձեռք կը բերեն՝ Արաբացւոց գերիները ազատ թողլով. 944

Ռոմանոս Լեկաբենոս իր որդիներէն

Փոքթի կղզին կ'աքսորուի։ 944 *դեկտ։* 19 *Ռոմանոսի մահը* 948 *յունիս* 15 (*տե՛ս* Muralt, Chronographie byzantine).

11։ Ռոմանոս Լեկաբենոսի գերդաստանը։ — *Լեկաբենոսի կնոջ անունն էր* Թէոդորա, *որմէ ունեցաւ հետեւեալ որդիքը։*

1։ Քրիստոփոս *կամ* Քրիստափոր *կայսր եղած*

2։ Ստեփան *կայսր*

3։ Կոստանդին *կայսր*

4։ Թէոփիլակտոս *պատրիարգ*

5։ Հեղինէ, *կին* Պերփեռոժէնի

6։ Ագաթա, *կին* Արղիւրեան Լեւոնի *որդւոյն*

7։ (Անանուն) *կին* Ռոմանոս Տարօնեցւոյ

8։ Վասիլ, *բուլղար դերիէ ծնած, սենեկապան* Պերփեռոժէնի։

12։ Լեկաբենոսի դրամները։ — *Ռոմանոս Լեկաբենոսի մեզի հասած դրամներուն վրայ, իր դէմքին տեղ կը տեսնենք խաչ մը։ Լեկաբենոսի դրամները հետեւեալ մակագրութիւնը կը կրեն։* Romano Xristofor ce Constan ex xmeus eb basil R. *Դրամին միւս կողմը՝ Յիսուսի պատկերը նկարուած է այս մակագրութեամբ։* Ihsus Xristus nica.

(*Տե՛ս այս մասին* Ducange, *հտ։* XXI)։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՎՐԱՅ

13։ Յունաց ո՞ր պատմիչները խօսած են կրտսերն Ռոմանոսի վրայ։ — *Կրտսերն Ռոմանոսի վրայ խօսող պատմիչներէն դէմսաւորներն են։*

1։ Թէոփանէս Շարայարեալ, էջ 450–481։

2։ Սիմէոն Մագիստրոս, էջ 756։

3։ Կեդրենոս *Բ։ հտ։* էջ 336–344։

14։ Հայոց ո՞ր պատմիչները խօսած են կրտսերն Ռոմանոսի վրայ։ — *Ստեփանոս Ասողիկ համառօտ յիշատակութիւն մը կը նուիրէ։ «Եւ մեռաւ Կոստանդին եւ Թագաւորեաց Ռոմանոս՝ ամս* 3» (էջ 166)։

Նոյնը (էջ 169)։ «*Այլ յաւուրս Ռոմանոսի՝ Յունաց Թագաւորի, էր մաժխտորս Նիկեփոր, եւ պատրիկ Կիւր–Ժան որք զարհուրեցուցանէին զամենայն Տաճկաստանեայս՝ զօրութեամբ իւրեանց։ Եւ ի մեռանել Ռոմանոսին՝ նոքա պաշարեալ էին զԱնաւարզայ եւ Հալպ, զորս եւ առին խոկ։*

Եւ թագաւորեաց ի Կոստանդնուպոլիս՝ Մարինոս անն։ Իսկ Նիկեփոր եւ Կիւր-Ժան ամենայն զօրօքն դան յեզր Ծովուն Յունաց. եւ մտեալ ի Կոստանդնուպոլիս՝ ընկենու զՄարինոս եւ թագաւորեցուցանէ զՆիկեփոր ի 412 թուին, որ թագաւորեաց ամս 7»։

Բիւզանդական պատմութիւնը Մարինոս *անուն կայսր չի ճանչնար այդ տարեթուին. թերեւս* մայր վասլի (*Թէոփանոյ*) *կա՛մ նման ուրիշ բառ մը՝ սխալ ընթերցումի պատճառ եղած ըլլայ։ Իշխաններուն մէջ չի յիշատակուիր* Մարինոս *անուամբ մէկը, եւ ամենէն աղեցիկ իշխանը, զոր կերպով մը Նիկեփոր գահազուրկ ըրաւ՝ կը կոչուէր Յովսէփ Բրինգաս։* (*Թերեւս* Մարինոս = Ռոմանոս)։

Սմբատ Գունդստապլ. «*Ի ժամանակս թագաւորութեան Ռոմանոսի՝ որդւոյ Կոստանդեայ... եւ ի թուականին Հայոց* 400 *թագաւորէ Գագիկ Բագրատունի*» (*էջ* 21)։

Ըստ այսմ՝ Ռոմանոս Բ. ըստ Սմբատայ թագաւորեց 952*ին, մինչ նա գահ ելած է* 959*ին։* «*Զկնի երկուց ամաց՝ մեռաւ թագաւորն Յունաց Ռոմանոսն*» (*էջ* 22)։

Մխիթար Այրիվանեցի «*Կոստանդին ԺԶ* (*ամս*), *Ռոմանոս՝ Դ*» (*էջ* 20)։

Սամուէլ Անեցի. «*ՉԿԱ. Կ. Պոլսի Ռոմանոս՝ ամս Դ. Ռոմանոս թագաւոր կոտորեաց զՏաճկաստան. զՀամատուն խանդրեցին. յԱրակլիա սով.*» (*էջ* 100)։ «*Փախոյց* (*Զմշկիկ*) *զորդիսն Ռոմանոսի*» (*էջ* 102)։

Կիրակոս. «*Ձեռ նորա Կոստանդին, որդի Լեւոնի. ապա Ռոմանոս, եւ ապա Նիկեփոր*» (*էջ* 91)։

Մատթէոս Ուռհայեցի. «*Ի թուականութեանն ազգիս Հայոց ի ՆԸ ամին՝ զօրաժողով արարեալ թագաւորն Հռոմոց Ռոմանոս եւ գայ ի վերայ Տաճկաց. եւ անցեալ ընդ համատարած ծովն Ովկիանոս, եւ նաւովք անցանէր ի մեծ կղզին, որ ասի Կրիտ. եւ սաստիկ պատերազմաւ առեալ զնա ի զօրացն Եգիպտոսի, վասնզի զամենայն կղզիքն եւ զամենայն ծովեզերեայց աշխարհն՝ Արաբկաց ազգն ունէին զամս չորս հարիւր։ Յայսմ ամի կոտորեցին զօրք Հայոց զՀամատուն զօրապետն Տաճկաց*» (*էջ* 2)։

«*Իսկ զկնի անցանելոյ երկուց ամաց մեռաւ թագաւոր Հռոմոց Ռոմանոսն, եւ մնացեալ լինէր երկու որդիք, Վասիլն եւ Կոստանդին, որդիք Ռոմանոսի ծերոյն*» (*ուղղելի կրտսերոյն*) (*էջ* 5)։ «*Զորդիսն Ռոմանոսի զՎասիլն եւ զԿոստանդինն առ*

իւր պահէր ի պաղատանն մեծաւ պատուով եւ վառաւորութեամբ» (ՀՀ 5)։

15· Ստո՞յգ է Ռոմանոսի հինգ տարեկան ամուսնանալը· — *Անհաւատալի պիտի թուի որ, արքունեաց մէջ, իշխանապուն մը հինգ տարեկան եղած ժամանակ՝ հարսանիք կատարած ըլլայ· եւ սակայն բոլոր բիւզանդացի պատմիչները (Սիմէոն Մագիստրոս, Սքիւլիցէս, Թէոփանէս Շարայարեալ, Կեդրենոս) միաձայն կը վկայեն այս եղելութեան։*

Տարակուսական է միայն՝ թէ կրասերն Ռոմանոսի երկրորդ ամուսնութիւնը Անաստասիայի հետ կատարուեցաւ այն ժամանակ՝ երբ տասնեւմէկ տարեկա՞ն էր, թէ աւելի ուշ։ Ըստ Գելցերի, այս ամուսնութիւնը տեղի ունեցաւ՝ երբ նա 19 տարեկան էր· ըստ Muraltի՝ երբ նա 17 տարեկան էր (տե՛ս ՀՀ 528)։

16· Ժամանակագրութիւն կրտսերն Ռոմանոսի կեանց· — *Ծնունդ կրտսերն Ռոմանոսի·* 938

Երթթայի գալն ի Կոստանդնուպոլիս· 944

Ռոմանոսի թագաւոր պսակուիլը· 945 *ապրիլ* 6

Երթթայի մահը· 950

Ռոմանոս Կ՚ամուսնանայ պինեպանի մը աղջկան հետ· 956 *դեկտ·* 6

Ռոմանոս՝ վասիլ անուամբ որդի մը Կ՚ունենայ· 957

Կը թունաւորէ իր կոստանդին հայրը· 959

Ռոմանոս Բ· կը սկսի թագաւորել· 959 *նոյեմբ·* 10

Կ՚աքսորէ իր քոյրերը· 959

Լեւոն արեւմուտքի զօրավար Կ՚ընտրուի, Նիկեփոր Արեւելքի· 959

Ռոմանոսի վասիլ որդին կայսր Կ՚օծուի· 960

Նիկեփորի նաւական յաղթանակն Արաբացւոց վրայ· 960 *ապրիլ* 22

Սէյֆ–էտտուլահ կը յաղթուի Լեւոնէ· 960

Սով· 960

Յանդարձի առումը· 961 *մարտ* 7

Անյաջող դաւադրութիւն վասիլ Փեթինոսի· 961 *մարտ*

Նիկեփորի պատերազմը Համատանի դէմ· 961

Կոստանդին՝ Ռոմանոսի երկրորդ որդին կայսր Կ՚օծուի· 961 *ապրիլ* 7

Մահ Հեղինէի, մօր կայսեր· 961

Արղիւրեան Մարիանոս Թուրքերը կը հալածէ Թրակիայէն· 961

Նիկեփոր կը տիրէ Անտրղաբայի· 962

Նիկեփոր Հալէպի քով կը յաղթէ Սէյֆ–Էտտուլահի· 962

Ապու–Ֆէրազի, Համտանի թոռը, դերի կը բռնուի· 962

Ցոյները կը տիրեն Հալէպի, բայց ոչ միշտ· 962 *դեկտ*·

կը նահանջեն· 963 *յունուար*

Ռոմանոսի մահը· 963

(*Տե՛ս* Muralt՝ Chronographie byzantine) *էջ* 532։

17· Կրտսերն Ռոմանոսի գերդաստանը· — *Ռոմանոս Բ*· *իր Թէոփանոյ կայսրուհիէն հետեւեալ որդիներն ունեցաւ*·

1· *Վասիլ* (*Բ Բուլղարասպան*)

2· *Կոստանդին* (*Ը*·)

3· *Թէոփանոյ կամ Ստեփանէ*

4· *Աննա*։

18· Կրտսերն Ռոմանոսի դրամները· — *Ռոմանոս Բ*· *իր դրամներուն մէջ կը ներկայանայ չնորհակերպ պատանի մը, ունենալով մէկ ձեռքին մէջ խաչազարդ գունդ մը, միւսին մէջ՝ լապտերակիր գաւազան*։ *Մակագրութիւնը*· Roman basileus Rom. եւ Roman en teo basileus Romaion.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԶՄՇԿԻԿԻ ՎՐԱՅ

19· Ցուցաց ո՞ր պատմիչները խօսած են Զմշկիկէի վրայ· — *Զմշկիկէի կեանքին ամենէն լաւ եւ հաւատարիմ պատմաբանն եղած է Լեւոն Սարկաւագ, որ տասը գրչագիրներէ բաղկացած պատմութիւն մը յօրինած է, մեծ մասամբ հայ կայսեր դործերուն նուիրուած, որուն վրայ կը խօսուի սկսեալ* 99 *էջէն մինչեւ* 169։

Յաջորդ դարու բոլոր ժամանակագիրներն ու պատմագիրները ընդօրինակած են այն դեղեցիկ նկարը, զոր աւանդած է յետիններուն Լեւոն Սարկաւագ։

Արդի գիտնականներէն, ինչպէս յիշեցինք դրքիս Յառաջաբանին մէջ, Շլիւմպէրժէ խօսած է ընդարձակօրէն Զմշկիկէի վրայ «L'épopée byzantine» վերնագրով հատորի մը մէջ։

*Այս դործը, որ ազդին մէջ եւս մեծ հռչակ կը վայելէ, իրօք այնքան ճոխ չէ պատմական դէպքերու նոր յայտնութիւններով, որքան աչխարհագրական եւ հնա-

խօսական ընդլայնումներով։ Ուստի նաեւ ընծայած չենք անոր, Զմշկիկի վարքը ներկայացուցած պահուն, այն կարեւորութիւնը, որ թերեւս, կը սպասուէր։ Գաղղիացի պատմաբանին դրութեամբ հետաքրքրքրուողները կարող են անոր հայերէն թարգմանութիւնը գտնել «Լումայ»ի մէջ։ (Տե՛ս դրքիս յառաջաբանը)։ Բաւական կը համարինք տալ, քիչ յետոյ, երկու նմոյշներ այդ դրքէն, որ պիտի ապացուցանեն թէ Զմշկիկի կեանքը, հակառակ իր վիպական բոլոր երեւոյթին, ազգասէր կամ վիպասէր երեւակայութեան ստեղծագործութիւնը չէ, այլ դիտական աշխարհէ ընդունուած պատմական եղելութիւն։

20· Հայոց ո՞ր պատմիչները խօսած են Զմշկիկի վրայ· — *Զմշկիկի հայկական ծագումն եւ դիւցազնական համբաւը չէր կարող անծանօթ մնալ Հայերուն, որոնց մէկ մասը սակայն գառնութեամբ կը խօսին իր վրայ՝ Նիկեփորի պէս դիւցազ մը սպաննած ըլլալուն համար, Նիկեփոր մը՝ զոր Եւրոպացիներէն ոմանք հայ եւս կ'ենթադրեն, ազգական ըլլալով Զմշկիկի։*

Հայ պատմիչներու մէջ ամենէն հետաքրքրական վկայութիւնը կը գտնենք Ստեփանոս Ասողիկի քով, որ երկու անձ

կը զանազանէ· Զմշկիկ եւ Կիւռժաւն· Զմշկիկը, ըստ իրեն, Կիւռժաւնի պապն է։ Ըստ այմ՝ Զմշկիկ ո՛չ եթէ անհատական մակդիր մ'է, այլ ընտանեկան – ժառանգական վերադիր մը։ Յոյն պատմիչներուն համեմատ, ինչպէս տեսանք, Զմշկիկի պապը Թէոփիլոս, կը կոչուէր, բայց անհատանական չէ որ Թէոփիլոս, ինչպէս Բիւզանդիոնի միւս Հայերը, հայկական անուն մ'ալ ունենար, ըստ Ասողիկի՝ Զմշկիկ։

Կիւռժաւն կոչումը, ինչպէս նաեւ «մաժիստրոս» եւ այլ բառեր՝ հետաքրքրական են ղպացնել տալով դաղղիական լեզուի ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը Արեւելքի վրայ։

«Առաջ կայսրն Կոստանդին ղԴեմեսլիկոսն (Դոմեստիկոս բառի աղաւաղումը) ղՁմշկիկ՝ զօրու ծանու ի կողմանս Կարնոյ։ Որ եկեալ պաշարեաց զԹէոդուպոլիս եւ պատերազմեցաւ, պւտրեաւ զզօրն Իսմայելի, պատառեալ զխանդակ քաղաքին, եւ փլոյց զբարձրաբերձ աշտարակս նորա եւ հաւ զքաղաքն։ Ուր բազում գործս արութեան ցուցեալ Կիւր–Ժան՝ Թոռն Զմշկայ ի մանկութեան տիս զօրով յայնժամ։ Եւ զկնի այսորիկ զօրն Ցունաց առնու զՄամուսատ քաղաք ի 407 Թուին»։ (էջ 166)։

«Այլ յաւուրս Ռոմանոսի Յունաց թագաւորի, էր մաժխտրոս Նիկեփոր, եւ պատրիկ Կիւր–Ժան որ զարհուրեցուցանէին զամենայն Տաճկաստանեայս զօրութեամբ իւրեանց: Եւ ի մեռանիլ Ռոմանոսին նոքա պաշարեալ էին զԱնաւարզայ եւ զՀալպ զորս եւ առին իսկ, եւ թագաւորեաց ի Կոստանդնուպոլիս Մարիննոս որմն: Իսկ Նիկեփոր եւ Կիւր–Ժան ամենայն զօրօքն գան յեղբ Ծովուն Յունաց, եւ մտեալ ի Կոստանդնուպոլիս, ընկենու զՄարիննոս եւ թագաւորեցուցանէ զՆիկեփոր ի 412 թուին, որ թագաւորեաց ամս 7:... Եւ ապա ի 418 թուին (էառ) զԱնտիոք մեծ քաղաք Ասորւոց: Եւ ի նմին ամի սպան Կիւր–Ժան զՆիկեփոր ի պաղատանն՝ նենգութեամբ թագուհւոյն՝ մօրն Վասլին. եւ ինքն թագաւորեաց ամս 6: Իսկ Վարդ՝ դուքսն մեծ՝ եղբօրորդին Նիկեփորայ, ապըստամբեալ թագաւորեաց ի Ժռունդն: Ընդ որ պատերազմեալ յաղթողն Կիւր–Ժան, յաղթեաց եւ էարկ զՎարդ ի բանտ ի կղզին. եւ ինքն զնաց յաչխարհն Բուլղարաց պատերազմել ընդ նոսա: Որոց ազգն Ռուսաց օգնական եղեալ՝ ելանեն ի մարտ ընդ նմա եւ ի ճակատելն ընդ միմեանս՝ զերկուս թեւս ճակատուն Յունաց վանէին Ռուսքն: Իսկ թագաւորն ամենայն հետեւակ զօրուն Հայաստանեօքն անչարժ մնացեալ ի միջոցի ճակատուն. որ քաջապէս նահատակեալ դունդ հետեւակացն՝ որ սաղարքն ասին, առաջի թագաւորին պատառեալ զվահանափակն՝ որ ընդդէմ նոցա. ընդ թագաւորին ամենայն հեծելագունդ զօրօքն մտեալ. եւ սուր ի գործ չհատուցեալ՝ սրախողխող զնոսա առնելով, եւ ցիրեւցան վայրացն տուեալ, ի հնազանդութիւն նուաճեաց զաղգն Բուլղարաց: Այս Կիւր–Ժան բազում գործս արութեան ի մանկութենէ ցուցեալ՝ զարմացուցանէր զբազումս որ եւ ի թագաւորելն լինքնակամ հնազանդեցան հարկադրութեամբ ազգն Տաճկաց ըստ հարաւոյ կուսէ, եւ ազգն Սարմատացւոց, որ ըստ հիւսիսոյ, եւ ազգն Վրաց՝ որ ըստ Արեւելից»: (էջ 171):

Ստեփանոս Տարօնեցի՝ Զմշկիկի վրայ կը սկսի խօսիլ վերտին, էջ 173, դլխու մը մէջ՝ որու վերնագիրն է.

«Վասն պատերազմին Յունաց՝ որ յԱմիթ, եւ երեսման աստեղն եւ մահուանն Կիւր–Ժանայ թագաւորին:

Իսկ Կիւր–Ժան՝ թագաւորն Յունաց, բիւրաւոր զօրօք զմէհ Դեմեսկիոն առաքէ յԱմիթ. որ եկեալ պաշարէ զքաղաքն՝ մարտ եղեալ ընդ պայիկն յորում էր Աբուլթալհաճ՝ թոռն Համտունայ: Եւ յան-

կարծ յեղակարծ ժամու արք 400 սուսերամերկք հեծեալք յերիվարս ի բաց ելանէին ընդ դուռն քաղաքին, սուսերահար արարեալ զդունդն՝ որ առաջի դրացն կայր, եւ զամենայն ցիր եւ ցան տուեալ, զբազումս սրախողխող արարեալ. եւ կալան զՄլեհ Դեմեսլիկոսն որ եւ մեռաւ ի Տաճկունան:

Եւ ապա ի միւս ամին ի 423 Թուին Նիզակաւոր աստղն երեւեցաւ յաւուրս Հընձոցն՝ ի մուտս ամառնային եղանակին. ինքն յարեւելս կալով եւ զնչոյլս լուսոյն Նիզակաձեւ յարեւմուտս ձգեալ ի վերայ աշխարհին Յունաց. եւ տեւեաց մինչեւ յաշնանային եղանակն: Եւ ի նոյն ամին յելսն մեռաւ Կիւր-Ժան Թագաւոր ի պատառանն: Եւ զկնի նորա, ի 425 Թուին՝ Թագաւորեաց Վասիլ»:

* * *

Սմբատ Գունդստապլ այսպէս կը պատմէ Նիկեփորի սպանումը (էջ 24):

«Իսկ ի Թուականին Հայոց 418 խորհեցաւ կինն Նիկեփորայ խորհուրդ չար. եւ զայր ոմն մահապարտ, որ յաքսորս էր ի կղզւոջ միում, Յովհաննէս անուն Զմշկիկ, զաղտ առաքեալ հանէր, որպէս թէ հրամանաւ Թագաւորին, եւ երեր ի Կոստանդնուպոլիս՝ առանց պիտելոյ Թագաւորին. եւ ի ծածուկ առնէր ընդ նմա խորհուրդ սպանանելոյ զԹագաւորն. եւ խոստացաւ լինել նմա կին եւ նստուցանել զնա յաթոռ Թագաւորութեան: Զոր յանձն առեալ Զըմշկիկն՝ հաւանեցաւ առնել զկամս անօրէնն Թագուհւոյն: Եւ զայս առնէր կինն չարարուեստ յաղագս վավաշոտ իւրոյ ցանկութեան. քանզի Թագաւորն ողջախոհ էր եւ պարկեշտ ի մարմնական ցանկութիւնս, եւ ոչ կատարէր զանսահման յուզումն իւրոյ չար ցանկութեանն անխափան: Իսկ Թագաւորն ունէր սովորութիւն զի ի խաղաղական ժամու հանգստեան երեկոյին մտանէր ի սենեակն օթանոցի իւրոյ առանձինն, եւ ընթեռնոյր զդիւրս Աստուածաշունչս. եւ ապա յարուցեալ առնէր զսովորական աղօթս իւր, եւ տարածեալ յանկողնի ննջէր: Իսկ կինն աղտեղի, յերեկոյին, մինչ ընթեռնոյր Թագաւորն զդիւրսն՝ եկեալ նստէր մերձ, եւ չաղապատէր զԹագաւորան. եւ առեալ զսուսեր Թագաւորին կապէր փոկօքն պնդագոյն անելանելի. եւ ելանէր արտաքս առ խորհրդակիցն իւր: Եւ եկեալ Զմշկիկ ծածկաբար՝ վազեաց ի ներքս ի սենեակն, ուր էր Թագաւորն. զոր տեսեալ Թագաւորին՝ զարմացաւ եւ ասէ. «Շո՛ւն կատաղի, զի՞նչ յու-

զես ասա». եւ առեալ ի ձեռն զսուսերն՝ ոչ կարաց հանել: Յայնժամ Զմշկիկն զաղանաբար յարձակեալ խողխողեաց սրով զմարմին սուրբ թագաւորին՝ որ ունէր այծազգեստ ի վերայ մարմնոյն՝ ներքեւ թագաւորական ծիրանեացն. եւ այնպէս աւանդեաց զհոգին՝ թաթաւեալ յարեան: Զոր տարեալ թագեցին արժանաւորապէս պատուով եւ մեծաւ ողբովք ի սուրբ տեղւոջն:

Եւ նստաւ թագաւոր անարժանն Զմշկիկ. եւ հնազանդեցոյց զամենայն աշխարհն Յունաց: Իսկ զորդիս Ռոմանոսի վախոյց յանօրէն թագուհւոյն ի Վասակաւան, ի Հանձիթ գաւառն, զի մի՛ մահացու դեղօք սպանցէ զնոսա:

Բայց վասն անլրաւ մահուան Նիկեփորայ ի մեծ տրամուքեան էր թագաւորն Զմշկիկ՝ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց» (ՀՀ 26):

Նոյնը կ'ըսէ այլուր. (ՀՀ 32).

«Մինչդեռ յայս խորհուրդս էին՝ հասս համբաւ սպանման Նիկեփորայ. եւ անհոգ եղեալ խնդացին յոյժ, եւ տարան զիշխանսըն կապած առ Բաղդատ առ խալիփային, եւ ամենեքեան անդ մեռան: Իսկ Դիմեսկլոսն զրեաց առ Զմշկիկն անէծս ցաւագինս այսպէս թէ. Մեք զարիւն մեր հեղաք

ի դուրս Տիզրանակերտի եւ մարմինք մեր չեղեն արժանի զերեզմանի օրհնելոյ. արդ զարիւն մեր ի քենէ ուղէ Աստուած յօրն դատաստանի թէ ոչ առցես զվրէժ արեան մերոյ յազգէն Մահմետի»:

Իբրեւ լուաւ զայս Զմշկիկ, չարժեցաւ ի բարկութիւն, եւ ժողովեաց զամենայն զօրսն Յունաց, և էառ օգնականս ի Ֆրանկնոյն. եւ կամեցաւ նախ յառաջ Հայոց տիրել. եւ երեկ բանակեցաւ ի Կիլիկիայս, եւ ծածկեաց զօրօք զսահմանս Տարսոնի. եւ ելաւ համբաւ զալոյ նորա յաշխարհն Հայոց:

Յայնժամ ժողովեցան առ արքայն Հայոց Աչոտ՝ Կապանէն թագաւորն Փիլիպպէ, եւ թագաւորն Աղվանից Գէորգի, եւ Աբաս՝ Կարուց տէրն, եւ Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի տէրն, եւ Գուրգէն՝ Անձեւացեաց տէրն, եւ ամէն տունն Հայոց, եւ զօրք արքունի զոր էառ քաջ արքայն Աչոտ եւ բանակէը ամենայն քաջօքն ի Հարք գաւառին. որոց թիւ համարացն էր հեծելոցն՝ երեք հարիւր հազար եւ վեց հարիւր, յոտիւամ ի դէր առին զօրապլուխքն: Եւ երեկ դեսպան թագաւորին Զմշկայ առ թագաւորն Աչոտ. եւ տեսաւ զայն մեծ պատրաստութիւն պատերազմի. եւ դնաց, պատմեաց թագաւորին: Առաքեաց դես-

պան թագաւորն Աչոտ առ արքայն Զմշկիկ զհետ դեսպաններոյն Յունաց, եպիսկոպոսաք եւ վարդապետաք. եւ արարին սէր ընդ երկուս թագաւորս:

Եւ ելաւ Զմշկիկն Յովհաննէս ի Կիլիկիոյ, եւ եհաս ի գաւառն Տարօն չատ բազմութեամբ. եկն եւ թագաւորն Աչոտ չատ զօրօք ընդ առաջ նորա. եւ դիպեցան իրերաց ողջունիւ եւ սիրով. եւ երեք Աչոտ օգնութիւն նմա զօրս ութսուն հազար ձիաւորս, եւ հետեւակս քսան հազար, եւ զօրագլուխս զքաջն Գէորգի, եւ ապուրս եւ ռոճիկս բազումս. եւ դեպիսկոպոսն Տէր Սարգիս եւ զվարդապետն Ղեւոնդ եւ զիշխանն Իւանէ առաքէ ընդ նոսա. եւ ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր:

Եւ կայսրն Զմշկիկ գնաց ի կռիւ ի վերայ զօրացն Տաճկաց, եւ արեամբ նոցա ներկեաց զերկիր, եւ չատ բերդս եւ քաղաքս ի հիմանէ չրջեաց, եւ երեք հարիւր քաղաք հնազանդեցոյց մինչ ի դուռն Բաբելոնի որ կոչի Բաղդատ. կոտորեաց զզօրսն Ալիփային և խլեաց ի յիւրմէ հարիւր հազար ձի եւ ջորի, եւ դարձաւ ի վերայ Ամթայ: Եւ տէրն Ամթայ կին էր. եւ քոյր Համանոյ ամիրային Տաճկաց: Ելաւ կինն ի վերայ պարսպին, աղաղակէը եւ ասէր թէ. Ի վերայ կնո՞ջ դաս կռիւ, ո՛վ Զմշկիկ, եւ չհամարի՞ս քեզ նախատինք: Եւ թագաւորն ասաց. Երդուեալ եմ քակել զպարիսպ քաղաքիդ: Եւ ասէ կինն. Քակէ՛ զկանդարայն նորա ի վերայ Դպղաթ գետոյ, եւ կատարէ՛ այնով զերդումն քո:

Եւ արար այնպէս եւ գնաց: Այլ ասէին թէ յառաջ թագաւորն չաղաչարեալ էր մեղօք, քանզի Զմշկիկն այն ի Խողնայ էր, ի Զմշկածակուցն. նոյնպէս եւ կինն եւս անտի էր:

Կամէր եւ զՈւռհա քակել, եւ վասն չատ վաներոյն խնայեաց եւ եթող, եւ գնաց գներքին կողմամբ երկրին յԵրուսաղէմ. եւ աղատեաց զամենայն քրիստոնեայսն ի ծառայութենէ անօրինաց:

Եւ դարձեալ դայ ի Կիլիկիա, եւ առաքէ զիշխանն Հայոց եւ զզօրսն եւ զեպիսկոպոս բազում զօրօք եւ պարգեւօք առ թագաւորն Աչոտ, եւ պարգեւս թագաւորին չատ դանճ ոսկի, արծաթ, եւ զիր այսպէս.

«Աչոտոյ, արքայի Հայոց մեծաց, հոգեւոր որդւոյ իմոյ ի Տէր խնդալ:

Ծանիցէ իմաստութիւնդ քո թէ ո՛րչափ եղեւ ողորմութիւն Աստուծոյ ի վերայ մեր, եւ ետ մեզ յաղթութիւն ի վերայ թշնամեացն մերոց, զի ոչ կարացին կալ ի դիմի: Վասն որոյ մաշեցաք ի սուր սուսերի զզօրսն Տաճկաց. եւ զինացուածս ա-

բարաք հարկատու մեզ. եւ բազում աւարաւ եւ զերուխեամբ նոցա զարձաք ի ներքին կողմն աշխարհին, եւ հանաք զնչխարս սուրբ Յակոբայ ի Մծբին քաղաքէ եւ տարաք զհետ մեր:

Եւ եկաք զներքին կողմամբքս մեր, ընդեցաք ի սպառ զթշնամիս մեր. եւ յետ այնր զարձաք եւ ձմերեցաք ի դուրս, եւ տուաք զօրաց մերոց հոդ, եւ ապա եկաք ի մեծն Անտաք, առաք զնա եւ զերեցաք զամէն աւանս նորա չուրջանակի. հասաք ի Համս եւ ի Համա. եւ հարկատուք մեր հնազանդութեամբ ընկալան զմեզ: Գնացաք ի յանառիկն Հալապ. եւ ելան ի պատերազմ դէմ մեր. կոտորեցին զնոսա զօրքըն մեր. եւ չատ գանձ ոսկի եւ արծաթ եւ աղջկունս խլեցին ի նոցանէ: Նոյնպէս արարին զԱնատօլիքն: Գնացաք ի Դմչխ, եւ կամեցաք պաշարել զնա. իսկ քաղաքապետն՝ այր իմաստուն եւ աչեւոր, ել բազում ծախսօք եւ եկն յառաջ մեզ. եւ աղաչեաց լինել հարկատու մեզ. առին ի մէնջ զօրավար, եւ տուին մեզ զիր ծառայութեան:

Գնացաք եւ ի Տիբերիա, ուր Տէրն մեր չրջեալ առնէր զաստուածային սքանչելիսն եւ զնչանս. եւ նոքա այլ բերին մեզ գանձս չատ. եւ առին ի մէնջ զօրավար, եւ տուին մեզ զիր ծառայութեան:

Գնացաք ի Նազարէթ, ուր սուրբ կոյսն Մարիամ ընկալաւ զաւետիսն ի հրեշտակէն: Ելաք ի լեառն Թաբոր ուր Տէրն մեր այլակերպեցաւ, եւ երկրպագեցաք: Եւ ահա մինչդեռ անդ էաք, եկին առ մեզ յԹամլէ եւ յԵրուսաղեմէ, չատ աղաչեցին տալ մեզ հարկս, եւ առնուլ ի մէջ զօրավարս: Կամեցաք զսուրբ գերեզմանն ազատել ի Տաճկաց. եւ աւրեցաք բազում հեծեալս եւ զօրավարս յամենայն զաւառս, եւ եղեն մեզ հարկատուք: Առաք զԱքքա եւ զՏրապօլի եւ զամենայն բերդս եւ զքաղաքս Ծովեղերովն եւ զՃեպէկն եւ զՀեսուն և զՊուրզաւ. եւ զրաք յամէնն հեծեալս. եւ չահեցաք ի Գաբաւոն զհողաթափ Քրիստոսի, եւ ի Բերիտոն՝ զպատկերն Քրիստոսի, զոր յետ ժամանակաց Հրեայքն խաչեցին, եւ զհերս Յովհաննու Մկրտչի. եւ առաք, տանեմք ի պահպանութիւն աստուածապահ քաղաքին մերոյ Կոստանդնուպոլսի: Արդ՝ լսելով զայս ամենայն ուրախ լեր եւ փառս տուր Աստուծոյ որ ի ձեռն մեր թագաւորութեանս լայն եւ արձակ վարուցրի անունն Քրիստոսի: Քանզի ի մեծէն կեսարիոյ մինչեւ ի Բաղդատ հնազանդ արարաք ծովեղերովն՝ ի ներքեւ մեր հրամանաց. ընդ որում զոհութիւն տացուք Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»:

Գրեաց եւ Պրօթօսպաթարն եւ ի Տարօնոյ զօրավարն զի տարցեն առ թագաւորն Հայոց Աչոտ զՅռոսաֆուլն եւ զեկան ոսկի երեսուն հազար եւ ծառայս երկու հազար, ձի տասն հազար եւ ջորի հազար վասն սիրոյն եւ մխարանութեանն զոր արար ընդ նմա:

Գրեաց Աչոտ եւ առ վարդապետն Պանտալեւոն եւ առ Սպաթարն զի արագ արագ ի կոստանդնուպոլիս երթիցեն չատ եպիսկոպոսօք մեծ ժոն կատարել Քրիստոսի պատկերին եւ հողաթափացն եւ հերացն Յովհաննու եւ զի խօսեսցին ընդ վարդապետսն Յունաց առաջի արքային, զոր եւ առաքեաց հայրապետն անդանդաղ: Գնացին, եւ մեծաւ պատուով եւ ընծայիւք դարձան ի Շիրակ:

Արդ յետ այսր անկանէր ահ ի սիրտ թագաւորին եւ երկիւղ մահու եւ ահ զառաւօրին Աստուծոյ վասն անիրաւ սպանմանն Նիկեփորայ: Եւ յետ հինգ ամի թագաւորութեան իւրոյ առաքեաց եւ եբեր զորդիսն Ռոմանոսի. եւ մեծաւ ժողովով եդ զթագն ի գլուխ Վասլին եւ երկիր եպագ նմա. եւ ինքն զնաց կրօնաւոր եղաւ ի յապաշխարել զմեղս անձին իւրոյ»:

* * *

Մխիթար Այրիվանեցի՝ յանուանէ միայն կը ճանչնայ Զմշկիկը. «Ռոմանոս՝ Դ (ամս), Նիկեփոր՝ Է, Կիւր–ժան՝» (էջ 20):

Սամուէլ Անեցի (էջ 101). «ՋՀԲ. Յովհաննէս Զմշկիկն ի Զմշկածակացն՝ եսպան զՆիկեփոռ կայսրն՝ խորհրդով թագուհւոյն զոր էառ՝ եւ նստաւ թագաւոր յՍտամպոլ: ՋՀԲ. Կ. Պոլսի՝ Կիւռժան ամս Զ: Անէութիւն հայրապետական աթոռոյն՝ ամ մի: ՏԷր Խաչիկն ամս ԻԱ. բայց ԺԹ ատյպ. ՋՀԳ. պիսաւոր աստղ երեւցաւ:

Այս Յովհաննէս Զմշկիկ յորժամ եսպան զՆիկեփոռ եւ եղեւ ինքն թագաւոր, ելեալ յՍտամպօլայ ի դուրս բազմօք զօրօք եւ ի մեծէն կեսարիոյ մինչեւ դուռն Բաղդատայ եւ մինչ յԵրուսաղէմ ծովեզերօքն էառ՝ եւ հարկատու արար Գձ քաղաք:

Կոտորեաց եւ ղզօրսն Խալիֆային եւ էառ ի նոցանէ ՅՌ ձի եւ ջորի, եւ յղեաց ԲՌ ծառայ եւ ԺՌ ձի Հայոց արքային Աչոտոյ. զի Աչոտ տուեալ էր յօդնականութիւն նմա ՁՌ ձիաւորս եւ այլ բազում հեռեւակս: Գրեաց զիւր ողջունի առ Աչոտ թէ եւ յաղթութեան մերում չահեցաք զաղատութիւն Երուսաղէմի, այլ եւ զհողա-

թափն Քրիստոսի եւ զպատկերն որ ի Բիւրիդոն, եւ զհերան Յովհաննու. եւ զմարմին սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ տանիմք ի պահպանութիւն քաղաքին մեր՝ եւ դուք ողջ լերուք:

Եւ գիտելի է զի Զմշկիկ Յովհաննէս հայ էր ազգաւ. եւ ի սպանանելն զՆիկեփոռ՝ խնամօք վախոյց զորդիսն Ռոմանոսի՝ երկուցեալ ի թագուհւոյն. զի մի՛ նենդիւ սպանցէ զանմեղ տղայսն, եւ յետոյ բերեալ թագաւորեցոյց զնոսա ի նմին քաղաքի:

Եւ յետ է. ամաց զղջացաւ Զմշկիկ ընդ սպանումն Նիկեփորայ, եւ զորդիսն Ռոմանոսի բերեալ, զՎասիլ եւ զԿոստանդին, եւ եդ զթագն ի գլուխ Վասլին եւ ինքն երկիր եպագ նմա. եւ գնացեալ ի վանսն կրօնաւորեցաւ՝ եւ բարւոք վախճանեցաւ:

Ջհէ. Զմշկիկ զղջացեալ եթող զթագաւորութիւն եւ եղեւ կրօնաւոր եւ թագաւորեցոյց զՎասիլ որդի Ռոմանոսին: Սա բարի անուն առացեալ յաչխարհի, վասն որոյ զբազում հակառակորդս իւր արար հնազանդ» (էջ 102):

Սամուէլ Անեցիի այս կտորին մէջ կան կրկնութիւններ, եւ ակն յայտնի է թէ ձեռագրական յաւելուած մը խառնուած է բնագրին հետ:

Վարդան պատմիչ ցուրտ յիշատակութիւն մը կ'ընէ մեզի. «Ապա Ռոմանոս, եւ ապա Նիկեփոր, ապա Կիւրա-Ժան եւ ապա Վասիլն» (էջ 91):

Նոյնը կ'ընէ նաեւ Կիրակոս. «Զկնի նորա Նիկեփոր, եւ զկնի նորա Կիւր-Ժան» (էջ 48) «Յետ Կիւր-Ժանայ կայսեր՝ առնու զթագն Վասիլն» (էջ 50):

* * *

Ամենէն աւելի Զմշկիկի վրայ ընդարձակ խօսած է Մատթէոս Ուռհայեցի, որ աղբիւրն եղած է նաեւ Գունդստաբլի.

«Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆԺԸ. ոմն մահապարտ որ եւ յարգելական կղզւոյն կայր, որում անուն կոչէին Զմշկիկ. զաղտ յուղարկեալ առ նա անօրէն եւ պիղծ թագուհին, որպէս թէ հրամանաւ թագաւորին, եհան զնա ի կղզւոյն եւ երեր ի Կոստանդնուպոլիս, առանց գիտելոյ թագաւորին, եւ ի ծածուկ արար ընդ նմա զայնինա սպանանել զՆիկեփոր թագաւորն, եւ խոստացաւ լինել նմա կին, եւ նստուցանել զնա յաթոռ թագաւորութեան: Եւ հաւանեցաւ առնել զհրամանս անօրէնն թագուհւոյն: Եւ սուրբ թագաւորն Նիկեփոր նստեալ կայր ի գահոյսն իւր ի ժամ երեկոյին, եւ վառեալ մոմեղինօք ընթեռնոյր

զաստուածային կատակաբերն: Եւ եկեալ թագուհին չաղագաւէր զթագաւորսն, եւ զթուրն, որ կայր մօտ առ նա, փոկասպ արարեալ պնդագոյն եւ եղեալ զնաց առ չարախորհուրդն լուր. եւ ձեռօքն իւրով տայր զթուրն մահաբեր ի նա՝ առ ի հեղուլ զարիւն արդարոյն: Եւ եկեալ Զմշկիկն եւ ծածկաբար ի ներքս վազեաց ի սենեակ թագաւորին:

Եւ տեսեալ զնա թագաւորն՝ ասէ ցնա. «Շո՛ւն կատաղեալ, ասա պի՞նչ յուզես»:

Եւ քաջապէս յարուցեալ թագաւորն յուզէր զթուրն, եւ տեսեալ զի սաստկապէս պնդեալ էր, յայնժամ Զմշկիկն յարձակեցաւ ի վերայ թագաւորին եւ անխնայ զաղանաբար խողխողէր զամենաբարի արքայն եւ հերձեալ զնա յերիս մասունս. եւ սպանեալն սուրբ թագաւորն ծածկեալ լինէր ի մէջ արեանն իւրոյ եւ աւանդէր զհոգին ի Քրիստոս զառն մահուամբ:

Եւ տեսանէին զի այծեայս զզեցեալ էր թագաւորն մերկուց ի վերայ մարմնոյն՝ ծածկեալ ծիրանեօք. եւ արիւնն սփռեալ ցայտէր զերեսօք սպանողաց զառն Աստուծոյ. եւ զմարմին նորա թագեցին մօտ առ սուրբ թագաւորացն յարժանաւոր զերեզմանի:

Եւ նստաւ յաթոռ թագաւորութեան

Ցունաց անօրէնն Զմշկիկն եւ տիրեալ էառ զԿոստանդնուպոլիս եւ զամենայն սահմանս աշխարհին Հոռոմոց արար ընդ իշխանութեամբ իւրով. եւ զորդիս Ռոմանոսի թագաւորին փախոյց ի յանօրէնն թագուհւոյն ի Վասակաւան ի Հանճիթ զաւառին. տարան զվասիլն եւ զԿոստանդինն առ Սպրամիկն՝ մեծ Մխիթարայ մայրն, զի մի՛ դեղ մահու տացէ նոցա թագուհին եւ սպանանիցէ զնոսա:

Եւ յաղագս անիրաւ մահուանն այս կայր ի մեծի տրամութեան թագաւորն Զմշկիկ անհանգիստ վիրաւորեալ ոգւով»:

Նոյնը կ'ըսէ յէջ 15 խօսելով Դեմեսլեկոսի վրայ՝ զոր Մլեհ կ'անուանէ:

«Եհաս (ի Տիգրանակերտ) համբաւ սպանմանն Նիկեփորոյ թագաւորին Հոռոմոց: Եւ յայնժամ իշխանք այլազգեացն յուզարկեցին զիշխանս քրիստոնէից զքառասունսն առ խալիֆայն ի Բաղդատ քաղաք, եւ ամենեքեան անդ մեռան: Եւ զրեաց Դեմեսլիկոսն ի Կոստանդնուպոլիս թուղթ, եւ զրեաց ի նմա անէծս ցաւագինս եւ ասէր այսպէս, զի թէ «Մեք ոչ էաք արժանի ըստ օրինի քրիստոնէից մտանել ի յօրհնեալ հող դերեզմանի, այլ եղաք ժառանգորդս անիծեալ հողոյ եւ չարագործաց դերեզմանի. եւ ահա մեք զձեզ ոչ զի-

տեմք, որ նստաւ յաթոռ սուրբ թագաւորութեանն Հոռոմոց. եւ զմահս մեր եւ զարիւն, զոր հեղաւ ի դուռն Ամիթ քաղաքին, եւ զօտար մահս մեր ի գլխոյ քո խնդրեսցէ Քրիստոս Աստուած մեր ի յաւուր դատաստանին, եթէ ոչ արասցես վրէժխընդրութիւն ի քաղաքէն Ամթայ»:

Եւ իբրեւ հասանէր թուղթս այս առ թագաւորն Զմշկիկ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ եղեւ յորժամ լուաւ զայս թագաւորն, չարժեալ լինէր մեծաւ բարկութեամբ եւ լի իսկ եղեալ ամենայն սրտմտութեամբ, եւ ի նոյն ամին զօրաժողով արար առհասարակ զամենայն աշխարհն արեւմտից, զայր զայրացեալ, որպէս հուր բորբոքեալ, եւ յարձակեցաւ ի պատերազմ ի վերայ Տաճկաց եւ կամեցաւ զմուտն յաշխարհն Հայոց առնել:

Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց՝ ազատքն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. թագաւորն կապանին Փիլիպպէ եւ թագաւորն Աղվանից Գուրգէն, Աբաս կարուց տէրն եւ Սենեքերիմ Վասպուրականիս տէրն եւ Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն եւ բովանդակ ամենայն տունն Սասանու. եւ բանակ հարեալ ի

Հարքայ գաւառին՝ արք իբրեւ ութսուն հազար:

Եւ եկեալ հրեշտակ թագաւորին Հոռոմոց առ նոսա եւ տեսին պատրաստական զամենայն տունն Հայոց ժողովեալ ի մի վայր եւ երթեալ պատմեցին թագաւորին Զմշկանն. զնացին եւ յիշխանացն Հայոց զկնի հրեշտակացն Հոռոմոց՝ իմաստասէրն Լեւոն և Սմբատ իշխանն Թոռնեցին և այլ եպիսկոպոսք եւ վարդապետք եւ արարին սէր եւ խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Հոռոմոց եւ ընդ Աշոտայ արքային Հայոց: Եւ գայր խաղայր թագաւորն Զմշկիկ ահագին բազմութեամբ եւ հասանէր ի Տարօն գաւառ Հայոց եւ իջեալ ի Մուշ առաջի Այծեաց բերդին. եւ յառաջին դիշերն բազում նեղութիւն կրեաց զօրքն Հոռոմոց ի հետեւակ զօրացն Սասանու եւ եկին իշխանքն եւ վարդապետն Հայոց առ թագաւորն Հոռոմոց եւ մատուցանէին առաջի նորա զթուղթս Վահանայ Հայոց կաթողիկոսին:

Եւ թագաւորն առեալ ընկալաւ զնա եւ յոյժ մեծարեաց զթուղթն եւ զբերողն. եւ հաստատեաց ուխտ սիրոյ ընդ Հայք եւ խնդրեաց զօրս յԱշոտոյ զալ նմա յօգնականութիւն. եւ տուեալ Աշոտ զօրս ի տանէ Հայոց վառելոց եւ այր պատերազմողս

իբրեւ տասն հազար, խնդրեաց կերակուրս, ոռճիկս. եւ զամենայնն տուեալ նմա Աչոտ: Եւ վարդապետն Հայոց ղՂեւոնդ, զեպիսկոպոսն եւ զիշխանսն մեծաւ պարգեւօք յուղարկեաց առ Աչոտ թագաւորն Հայոց:

Յայնժամ Զմշկիկ՝ որ ասէին Կիւռժան, դարձաւ ի պատերազմ ի վերայ Տաճկաց եւ մեծաւ յաղթութեամբ եւ սրամտութեամբ, կոտորածով եւ արեամբ ելից զամենայն երկիրն. եւ գրաւում քաղաքս եւ զամուր բերդս ի հիմանց քարայատակս արար երեք հարիւր մինչեւ ի սահմանս Բաղդատ քաղաքին: Բայց զՈւռհա ոչ արար աւեր յաղագս կրօնաւորացն՝ որ բնակեալ էին ի լերինն եւ յամենայն սահմանս նորա իբրեւ երկոտասան հազար, եւ զայլ հասանէր ի վերայ Ամթայ քաղաքին բազում սրամտութեամբ: Իսկ ոչէրն Ամթայ քաղաքին կին էր, որ էր քոյր Համանոյ ամիրային Տաճկաց:

Եւ յառաջ ժամանակաց թագաւորն խառնակեալ էր ընդ նմա մեղօք եւ վասն այնորիկ չարաբար հնարս առնելոյ զքաղաքն Ամթ: Եւ ելեալ կնոջն ի վերայ պարսպի քաղաքին, ասէ, ցթագաւորն. «Ի վերայ կնոջ գաս ի պատերազմ, եւ չհամարի՞ս զայս քեզ նախատինք»: Եւ ասէր թագաւորն. «Երդում ունիմ առ իս քակել զպարիսպ քաղաքիդ, եւ ազատեսցին մարդիկդ»: Ասէր տիկինն քաղաքին. «Էջ քակեա զկանդարայն՝ որ կայ ի վերայ Տզլաթ գետոյ, եւ այնու կատարեսցես զերդումն քո»: Եւ արար թագաւորն այնպէս. եւ առեալ բազում գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ, եւ թողեալ զԱմթ վասն կնոջն իւրոյ և վասնզի Զմշկիկն էր ի գաւառէն Խոզնայ, ի տեղւոյն որ այժմ կոչի Զմշկածակք, եւ կինն ի նմին սահմանացն էր. զի յայնմ ժամանակին Տաճկունքն էին տիրեալ բազում տեղեաց: Եւ ահա թագաւորն Յունաց խաղայր գնայր ընդ աշխարհն Տաճկաց արեանհեղութեամբ մինչեւ ի սահմանս Բաղդատ քաղաքին. եւ չրջան առեալ գներքին կողմն աշխարհին՝ գնայր յերուսաղէմ քաղաքն. եւ գրեաց թագաւորն Զմշկիկ թուղթ առ Աչոտ թագաւորն Հայոց այսպէս.

«Աչոտ չահանչահ Հայոց մեծաց, եւ իմ հոգեկան զաւակ, լուր եւ իմացիր թէ ո՛րչափ ինչ սքանչելիս արար Աստուած առ մեզ եւ զարմանալի յաղթութիւնս, որ եւ իմանալն անկարելի է զԱստուածոյ քաղցրութիւնն եւ զահաւոր մարդասիրութիւնն՝ զոր արար Տէր ընդ ժառանգութիւնս իւր:

Ի յայսմ տաբւոջս ի ձեռն թագաւորութեանս մերում կամեցաք եւ զո վառաւորութեանդ ծանուցանել, ո՛վ Աչոտ Բագրատունի եւ զաւակ իմ. խնացուցանեմ քեզ, որ եւ դու, որպէս եւ քրիստոնեայդ ես եւ հաւատարիմ սիրելի թագաւորութեանս մերում, ուրախանաս եւ վառաւորես զահաւոր զմեծութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ եւ գիտասցես թէ ո՛րչափ օգնեսցէ Աստուած քրիստոնէից յամենայն ժամանակի, քանզի(!) յետ հարկատու առնելոյ թագաւորութեանս մերոյ զամենայն արեւելս Պարսից. եւ կամ թէ ո՛րպէս հանաք զնշխարս սրբոյ հայրապետին Յակոբայ Մծբնայ ի քաղաքէն Տաճկաց եւ առաք ի Տաճկաց զհարկն մեր, եւ զղերութիւնն հանաք ի նոցանէն եւ ելեալ գնացաք:

Եւ վասն ամբարտաւանութեան եւ հպարտութեան Ամիր-ըլ-մումնոյ իշխանին Ափրիկեցւոց, զորս Մախըը Աբասիկ կոչեն, որ եւ բազում զօրօք եկեալ ի վերայ մեր եւ առ ժամ մի ի վտանգի արկին զղօրսն մեր. եւ ապա յաղթեցաք նոցա մեծաւ զօրութեամբ եւ օգնականութեամբն Աստուծոյ, եւ ամօթալիցս դարձան որպէս զայլ թշնամիսն:

Եւ յայնժամ առաք զներքին կողմն աշխարհին նոցա եւ ի սուր սուսերի մաշեցաք զպաւառս բազումս եւ վտնաքէս դարձաք ի դուրս և արարաք ճմերոց և զամենայն հեծելազօրսն մեր հոգւոցաք. յապրիլի ամսեանն ի մուտն դիմեալ խաղացաք ի յաշխարհն Փիւնիկեցւոց եւ Պաղեստինացւոց եւ քննայոյզ առնէաք զպիղծ Ափրիկեցիսն, որք եկեալ էին ի զաւառն Շամայ:

Եւ ելեալ ամենայն զօրօք մերովք դիմեալ խաղալով գնացաք ի յԱնտիոքայ եւ անցաք ընդ ամենայն զաւառսն մերոյ թագաւորութեանս եւ ի հնազանդութիւնս արարաք մեծաւ հարկադրութեամբ եւ անհամար պերութեամբ եւ հասաք մինչեւ ի Հէմս քաղաք. եւ ելեալ ընդունեցին զմեզ բարւոք՝ որք մեր հարկատուքն էին զաւառականքն. եւ հասանէաք մինչեւ ի Վատուվէքն, որ անուանեալ կոչի Իլուպոլիս, որ է Արեգ քաղաք, երեւելի եւ ահաւոր պարսպեալ մեծ յոյժ եւ հարուստ:

Եւ ելին պատերազմաւ ընդ առաջ մեր, եւ բազմութիւնք զօրաց մերոց հալածական արարին զնոսա եւ ի բերան սրոյ կոտորեցին: Եւ յետ սակաւ աւուրց պաշարեցաք զԱրեգ քաղաք եւ բազում զերութիւնըս, մանկունս եւ աղջկունս առին զօրքն մեր եւ զգանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ անասունս բազումս առին. եւ ահա անտի ելեալ

յառաջացաք ի մեծ քաղաքն Դամասկոս, կամեցաք եւ զայն պաշարել:

Իսկ քաղաքապետան ալեւոր էր եւ այր իմաստուն, առաքեաց առ թագաւորութիւնըս մեր եւ բազում ընծայիւք աղաչեաց զմեզ չանկանիլ ի գերութիւն եւ ոչ գնալ ի ծառայութիւն, որպէս զվատոլվէքայ գընակիչսն, եւ ոչ զգաւառան աւերել որպէս գնացայն: Եւ բերին բազում տուրս պատուականս եւ յոլով ձիս եւ ջորիս երեւելիս եւ դեղեցիկ սարք յոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ հարիս յԱրաբացեաց ոսկւոյ քառասուն հազար դահեկանս. առին եւ ի մէնջ գօրավարս եւ տուին մեզ գիրս, զի յաւիտեան ծառայք կայցեն թագաւորութեանս մերում՝ ազգ զհետ ազգի եւ ցեղ զհետ ցեղի:

Եւ կարգեցաք անդ գօրավար զայր ոմն որ կոչէր Թուրք, այր վառաւոր Բաղդատեցի, որ եկն առ մեզ ի ծառայութիւն հինգ հարիւր ձիաւորով եւ հաւատաց ի Քրիստոս. որ եւ յառաջն ծառայեալ էր թագաւորութեանս մերում: Եւ Դամասկացիքն արարին դաշինս երդման, զի տացեն անխափան զհարկն, և տացին գով թագաւորութեանս մերում, եւ ընդ թշնամիսն մեր մարտնչել. եւ յաղագս այսորիկ անպաշարելի Թողաք զնոսա: Եւ անտի յարուցեալ գնացաք ի Տիբերական ծովն, ուր տէր մեր Յիսուս Քրիստոս հարիւր յիսուն եւ երեք ձկամբն զսքանչելիս արար. կամեցաք եւ զայն քաղաքն պաշարել իսկ նոքա եկին ի հնազանդութիւն մերոյ թագաւորութեանս եւ բերին մեզ ընծայս բազումս, որպէս Դամասկացիքն, եւ հարկս երեսուն հազար դահեկանս առանց այլ տրոց եւ խնդրեցին գօրավարս ի մէնջ եւ զիր ծառայութեան տուեալ մեզ հաստատուն որպէս գԴամասկացիքն՝ հնազանդ լինել մեզ յաւիտեան եւ տալ անխափան զհարկն մեր: Յայնժամ Թողաք զնոսա ազատ ի գերութենէ եւ ոչ աւերեցաք զքաղաքն եւ ոչ զգաւառան՝ եւ ոչ արարաք զնոսա յաւարս, վասն զի հայրենի տուն էր սրբոց առաքելոցն: Նա աւանիկ եւ զնաղարէթ, ուր զաւետիսն իսկ ի հրեշտակէն լուաւ Աստուածածնին սուրբ Կոյսն Մարիամ. նոյնպէս գնացաք եւ ի Թաբօրական լեառն եւ ելաք յայն տեղւոյն, ուր այլակերպեցաւ Քրիստոս Աստուած մեր: Եւ մինչդեռ յայն տեղւոյն կայաք, եկին առ մեզ ի Ռամլէէ եւ յերուսաղէմէ աղաչել զթագաւորութիւնս մեր՝ ողորմութիւնս գտանել ի մէնջ. խնդրեցին գօրավար եւ եղեն հարկատուք եւ ուխտեցին լինել մեզ ի ծառայութիւն, զոր արարաք իսկ: Կամեցաք եւ զսուրբ

դերեզմանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ազատել ի պերութենէն Տաճկաց: Կարգեցաք զօրավարս յամենայն թեմս, որք հնազանդեցան եւ եղեն հարկատուք թագաւորութեանս մերում, որ է Պենիադա, որ կոչի Դեկապոլիս, եւ Գենեսարէթ եւ ի յԱրկեա, որ կոչի Պաղոմիա եւ զրով յանձին կալան ամ յամէ անխափան տալ զհարկըն եւ լինել ընդ ծառայութեամբ մեր: Գնացաք մինչեւ ի կեսարիա, որ է եղը մեծի ծովուն Ովկիանոսի, հնազանդեցան եւ եկին ընդ մերով իշխանութեամբս: Եւ եթէ ոչ էին փախուցեալ ծովեղերայց բերդերն, որք էին բնակեալ պիղծ Ափրիկեցիքն, զարհուրեալք ի մէնջ, օգնականութեամբն Աստուծոյ ի սուրբ քաղաքն յերուսաղէմ էաք գնացեալ եւ ի սուրբ տեղիսն Աստուծոյ էաք յաղօթս կացեալ: Եւ իբրեւ լուաք եթէ փախեան ծովեղերայց բնակիչքըն, յայնժամ զվերին կողմն աշխարհին հնազանդեցուցաք եւ ընդ Հռոմոց իշխանութեամբ արարաք եւ կարգեցաք անդ զօրավար եւ ի մեր կոյս արարաք եւ զոչ հնազանդեալսն պատերազմաւ պաշարեցաք եւ առեալ գնացաք ընդ ծովեղերին պողոտայն, որ դէմ յանդիման երթայր ի վռիտոն քաղաքն յերեւելին եւ յանուանին պարսպեալ յոյժ, որ այժմ ասի Պէրութ,

պատերազմեալ եւ սաստիկ կռուով առեալ գնա եւ հաղար Ափրիկեցի ձերբակալս արարաք, նոյնպէս եւ գնուսերի զԱմիր–ըլ–մումնոյ եւ զայլ լաւագոյն իշխանսն. եւ յայն քաղաքն զօրավար եղաք եւ անտի կամեցաք ի Սիդովն անցանել: Իսկ յորժամ լուան Սիդովնացիքն, առաքեցին առ մեզ զծերան քաղաքին իւրեանց եկին եւ աղաչեցին զթացաւորութիւնս մեր եւ խնդրեցին, զի հարկատուք լինիցին մեզ մեծաւ ահիւ եւ կալ ինալ մեզ ի ծառայութիւն. զոր լուաք իսկ աղաչանաց նոցա եւ կատարեցաք զկամս նոցա եւ առաք ի նոցանէ զհարկն եւ տուաք նոցա զօրավարս: Եւ անտի յարուցեալ գնացաք ի Բիբղոն հին եւ ամուր բերդն եւ զայն եւս պատերազմեալ առաք եւ զբնակիչս նորա ի գերութիւն մատնեցաք. եւ մեծաւ աւարաւ եւ գերութեամբ անցաք ընդ ամենայն ծովեղերեայ քաղաքնին ընդ դժուար եւ ընդ նեղ ճանապարհին ընդ որ այլք զօրք հեծելոց ոչ երբէք էր անցեալ նեղ եւ նուրբ եւ չար ճանապարհ. եւ անդ գտանէաք չէն եւ վայելուչ քաղաքանի եւ ամուր բերդեր, յորում կային Տաճիկ պահապանք, զամենայն պաշարեցաք եւ քարայատակ կործանեցաք, եւ զբնակիչսն ի գերութիւն վարեցաք: Եւ յառաջ քան զհասանելն մեր ի

Տրապոլիս հեծելազօրս առաքեցաք զԹիմագիան եւ զՏաչխամատացիսն ի կապանն, որ կոչի Քարբերես, վասն զի լուեալ էր մեր, եթէ պիղծ Ափրիկեցիքն անդ նստէին ի կապանին. եւ հրամայեցաք քմինս դնել եւ դարանս մահու դրծեցաք նոցա. եւ որպէս պատուիրեցաքն նոյնպէս եւ արարին. եւ երկու հազարք յայնմի ելեալ ի նոցանէ ի վերայ զօրացն մերոց՝ զորս զբազումս ի նոցանէ սպանին եւ յոլովս ի նոցանէ արարին կալանականս, եւ ածին առաջի մերոյ Թագաւորութեանս. նոյնպէս եւ ուր հանդիպէին՝ վախստականս առնէին զնոսա: Եւ խաղաղ ընկեցաք զամենայն աշխարհն Տրապոլսոյ, զայգիսն եւ զձիթենիսն եւ զբուրաստանս նոցա առհասարակ կոտորեցաք եւ յաւեր դարձուցաք եւ արմատախիլ արարաք զամենայն դաւառսն. եւ Ափրիկեցիքն, որ էին անդ՝ համարձակեցան եւ ելին ի պատերազմ ընդդէմ մեր: Յայնժամ յարձակեցաք ի վերայ նոցա եւ կոտորեցաք զամենեսեան առհասարակ, եւ ապա առաք զմեծ քաղաքն զՃուէլն, որ Գաբաւոնն կոչէին, եւ զվաղանեացն եւ զՍիհունն, եւ զինքն իսկ զհռչակաւորն Ջուրզաւ, եւ ոչ մնաց մինչեւ գՈմամէ եւ գԿեսարիա՝ ոչ ծով եւ ոչ ցամաք, որք ոչ հնազանդեցան Թագաւո-

րութեանս մերում, զօրութեամբն Անեղին Աստուծոյ, զի մինչեւ ցԲաբելոն հնազանդ արարաք Թագաւորութեանս մերում եւ արարաք ծառայս զնոսա մեզ: Վասն զի ամիս եւթն չընկեցաւ Թագաւորութիւնս մեր յայնմ աշխարհին հանդերձ զօրօք բազմօք. եւ սպառեցաք զքաղաքս եւ զգաւառս եւ ոչ իշխեաց ելանել Ամիր-ըլ-մումնի ի Բաբելոնէ ընդդէմ մեր եւ կամ հեծեալս արձակել յիւր զօրացն յօգնութիւն: Եւ եթէ չէր լեալ խստագոյն խորշակ եւ անջրդի ճանապարհ ի յայն տեղիսն, որ մերձ է ի Բաբելոն, որպէս եւ զո փառաւորութիւնդ իսկ գիտենալ ունի, Թագաւորութիւնս մեր մինչեւ ի Բաբելոն երթեալ էր. որ եւ զինքն իսկ յերկիրն Եգիպտացւոց հալածեցաք եւ խաղաղ յաղթահարեալ չնորհօքն Աստուծոյ, որ Թագաւորեցոյցն զիս:

«Ապաւեցան այժմ ամենայն Փիւնիկէ եւ Պաղեստին եւ Ասորիք ի ծառայութենէ Տաճկաց եւ հաւանեցան ընդ Հռոմոց իշխանութեամբ: Այլ եւ Լիբանանու մեծ լեառն հնազանդեցաւ ընդ մերով իշխանութեամբս. եւ զամենայն Տաճկունք, որ անդ կային, ահագին բազմութեամբ, զերութեամբ առաք բաշխեցաք հեծելոց մերոց. եւ զԱսորեստան քաղցրապէս եւ մարդասիրապէս հովուեցաք. հոգիք իբրեւ քսան

հաղար հանաք, եւ ի Գաբաւօն բնակեցուցաք: Ահա պիտասցես, պի այսպիսի յաղթութիւնս ետ Աստուած քրիստոնէից, որ ոչ եղեւ երբեք. եւ զտաք յայնմ քաղաքին ի Գաբաւօն զսուրբ հողաթափն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որով եւ չրջեցաւ իսկ ի վերայ աչխարհի. նոյնպէս եւ զպատակերն Փրկչին մերոյ, զորս Հրեայքն յետ ժամանակի խոցեալ էին, ուստի վաղվաղակի ել արիւն եւ ջուր, եւ զխոց տիպին. զտաք եւ յայնմ քաղաքին զպատուական հերս պլխոյ Կարապետին եւ Մկրտչին Յովհաննու եւ առեալ տանիմք ի պահպանութիւն աստուածապահ քաղաքին մերոյ: Եւ արդ ի սեպտեմբեր ամսոյն հաճութեամբն Աստուծոյ զմեր աստուածակեցոյց զօրքս ի յԱնտիոք հանաք եւ վասն այսորիկ զո վաստաւորութեանդ պիտացուցաք, վասն պի ի ձեռն մեր հրամանացս զարմանաս եւ զուխնքն իսկ վաստաւորես զԱստուծոյ մեծ մարդասիրութիւնն եւ պիտասցես թէ ո՛րչափ բարի գործեցան այժմիկ եւ կամ քանի յաւելան եւ լայն եւ ընդարձակ եղեւ իշխանութիւն սրբոյ Յաչին Քրիստոսի եւ մինչեւ ցայս տեղիք անունն Աստուծոյ զովի եւ վաստաւորի. եւ ճոխանայ թագաւորութիւնս մեր անուամբ մեծութեամբ եւ զօրութիւնն Աստուծոյ բարեբանեալ զովի ի

բերանոյ մերմէ. զորս ընդ ձեռամբ մերով հնազանդեցոյց Աստուած, ընդ որում հանապազօր օրհնեալ տէր Աստուած Իսրայէլի:

«Եւ յանախուտէն պատօսպաթրին Դերջնայ, Լեւոնի եւ Տարօնոյ զօրավարին ողջոյն եւ ի տէր խնդալ:

«Արդ դրեցաք որ զԱյծեաց բերդն որպէս յանձն կալար՝ չես տուեալ. եւ այժմ դրեցաք առ զօրավարդ մեր, որ ոչ բերդն առնու եւ ոչ զգօրեանն զոր սերմանեցեր, պի այժմ չեզեւ առ մեզ պէտք. բայց զքառասուն հազար սովօրն, զոր յուղարկեցաք, տուր տանել առ զօրավարն մեր, որ առաքէ առ թագաւորութիւնս մեր. եւ զվաստակոդ քոց եւ զարմտեացդ զտանես զխոխարէնն ըստ սերմանեացն զամենայն բարի մի ըստ միոջէ»:

Դարձեալ դրեաց եւ առ վարդապետն Հայոց ի Ղեւոնդն այսպէս. «Մեր հաճելի եւ սուրբ թագաւորութեանս սիրեցեալ մեծ իմաստասէր Պանդալեւոն, ողջոյն: Ահա հրամայեցաք մեք որ ի զարձին մեր ի Տաճկաց զտանեմք զձեզ ի սուրբ քաղաքս եւ կամ ի Սլեսիոն, յորժամ եկիր առ մեզ ի յԱչոտոյ չահնչահէ եւ հոգիական զաւակէ մերմէ եւ զարձուցեր զամենայն սրտմտութիւնս ի նմանէ եւ տարար զիագրատ ի

Պապն յԱնձաւացին. զու և ես Սմբատ թոռնեցին պատուսպաթարն: Եւ արդ ջանացիր, որ գտանեմ զքեզ յաստուածապահ քաղաքին մեր եւ անդ արասցուք ոտն մեծ հողաթափացն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ եւ սուրբ հերացն Մկրտչին Յովհաննու: Եւ արդ ահա հաճեալ ունիմ եւ զայս լինչ ի քէն, վասն զի խօսեցեալս ընդ մեր համատաչէրան եւ ընդ Փիլիսոփայիցն մերոց, եւ ուրախասցուք մեք ի ձեզ. եւ Աստուած ի մեզ եւ ի ձեզ. եւ ամէն Յիսուս եղիցի ընդ իւրսմ ծառայիցդ»: Իսկ յորժամ լուաւ զայս վարդապետն Հայոց Ղեւոնդ, յարուցեալ գնաց ի Կոստանդնուպոլիս, եւ արարին ոտնս հրաշափառս հողաթափացն Աստուծոյ եւ հերաց սրբոյ Կարապետին: Եւ եղեւ յայնմ աւուր մեծ ուրախութիւն ի Կոստանդնուպոլիս, եւ խօսեցաւ վարդապետն Հայոց առաջի թագաւորին ընդ ամենայն համատաւիրացն Հոռոմոց և անպարտելի երեւեցաւ ի մէջ վարդապետացն տանըն Յունաց. վասն զի ամենայն հարցմունս հաճելի երեւեցաւ: Եւ բազում գովութեամբ բարեբանեցին զնա եւ զուսուցիչն նորա, եւ մեծաւ պարգեւօք ի թագաւորէն երեւելիք եւ պատուականք չնորհեցաւ նմա. եւ գնաց մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն Հայոց ի մեծ տունն Շիրակայ:

Արդ ի յետ բազում պատերազմացն եւ յաղթութեանցն, զոր վանեաց կայսր Զմըշկիկ, անկանէր ի վերայ նորա մահու երկիւղն եւ ահն սոսկալի զատաստանին Աստուծոյ եւ զմտաւ ածեալ յիշեալ զանիրաւ մահն արդարոյն Նիկեփորայ եւ զանպարտ արիւն նորա, կոծ առեալ լայր եւ յողոց հանէր: Եւ յայնժամ խորհեցաւ վարս առաքինութեան ստանալ, զի թերեւս ապաշխարութեամբ մաքրել զարիւնն, զոր եհեղ ի տարապարտուց. եւ հինդ ամ միայն կալեալ զաթոռ թագաւորութեան Յունաց: Եւ մինչդեռ զայս ամենայն զմտաւ ածէր, խորհեցաւ բարի խորհուրդս, որ ըստ կամացն Աստուծոյ էր, եւ յուղարկեալ ի վաճառականն ի գաւառն Հանձթայ եւ բերել տայր զվասիլ եւ զկոստանդին զորդիսն Ռոմանոսի թագաւորին, զորս վախոյց առ Սպրամիկն ի յահէ անօրէնն թագուհւոյն, վասն զի չարաբարոյ էր յոյժ: Իսկ յորժամ երեր զվասիլն ի Կոստանդնուպոլիս, ժողով արարեալ զամենայն իշխանս մեծամեծս տանն Յունաց. եւ եղեւ ահաւոր հանդէս ի պալատ թագաւորին: Եւ յայնժամ թագաւորն Զմշկիկ առեալ զթագն ձեռօք իւրովք ի գլխոյ իւրմէ եւ եղեալ ի գլուխն վասլի եւ նստուցանէր զնա յաթոռ թագաւորութեանն իւրոյ եւ երկիր պագանէր

ի վերայ երեսաց իւրոց Վասլին. եւ զամենայն թագաւորութիւն տանն Յունաց նմա յանձն արարեալ: Եւ առեալ ի Վասլին զիւր հայրենական աթոռն, եւ ինքն դիմեալ յանապատ, եւ յանձն իւր առեալ զկարգս կրօնաւորութեան՝ ի վանս ընթացեալ բնակէր: Ահա որ յերեկեան աւուրն թագաւոր եւ այսօր ընդ աղքատս նստեալ զաղաւրէր կամաւոր աղքատութեամբ, վասն զի ժառանգեսցէ զերանութիւն սուրբ Աւետարանին եւ վճարեսցէ զպարտ անմեղ անձինն Նիկեփորայ»:

21· ԺամանակագրութիւնՋմշկիկի կեանքին· — Ջմշկիկի ծնունդը տեղի ունեցած է 925ին (կամ Թերեւս 924ին):

(Այս Թուականը կը ստանանք՝ նկատելով որ Ջմշկիկ 976ի յունուար 10ին մեռաւ, երբ 51 տարեկան էր):

Զօրավար կ'ընտրուի· 958

Ջմշկիկի առաջին եւ նշանաւոր յաղթանակը Արաբացւոց վրայ՝ Ատանայի մէջ· 963

Տարսոնի պատերազմը· 965

Ջմշկիկ կը սպաննէ զՆիկ· 969 դեկտ· 10

Ջմշկիկ կայսր կ'օծուի· 969 դեկտ· 25

Ջմշկիկ Վասլը պատրիարգ կ'անուանէ մեռած Պոլիքտոսի տեղ· 970 յունուար 29

Նիկողայոս ներքինին կը յաղթէ Արաբներուն՝ Անտիոքի քով· 970

Ջմշկիկ ցորեն կը բաշխէ երեք տարիէ ի վեր սովատանջ ժողովրդեան 970

Ռուսերու 300,000է կազմուած բանակը կը ջախջախուի Ջմշկիկի բանակէն եւ «Անմահ» զունդէն· 970

Յոյները կը տիրեն Մանազկերտի եւ չրջակայից· 970

Թէոփանոյ աքսորէն կը վախճի, կրկին կ'աքսորուի· 971

Ջմշկիկ կ'ամուսնանայ Կոստանդին Պերփեռուժէնի Թէոդորա աղջկան հետ· 971 նոյեմբեր

Կայսրը 300է աւելի նաւ կ'ուղարկէ Դանուբի վրայէն Ռուսերուն դէմ· 972

Անմահներու զունդը նշանաւոր յաղթանակ մը կը տանի Ռուսերու վրայ· 972 ապրիլ 3ին

Ջմշկիկ կը տիրէ Փրեսթլաւայի· ապրիլ 4

Ջմշկիկ Ռուսերու վրայ յաղթանակներ կը տանի Դորոսթիլլոս քաղաքին քով· 971 ապրիլ–մայիս

Մենամարտ Անեմասի եւ Սվենտոսլաւի 7 յունիս 972· Ռուսերը յաղթուած հաշտութիւն կը խնդրեն· 972 յունիս 8

Ջմշկիկ Դրիսարա քաղաքը՝ Թէոդոսուպոլիս կ'անուանէ 972

Ձմշկիկ տուրքերը կը նուազեցնէ · 972

Յոյները Մծբինի չրջակայքը կ'աւերեն · 973 մայիս

Յոյները Ամդայ քով կը յաղթուին · 973

Ձմշկիկ Արեւելք երթալով՝ կը տիրէ Ամիդ, Մուֆարղին եւ Մծբին քաղաքներուն · 974

Ձմշկիկ պաշտօնանկ կ'ընէ Վասիլ պարիարգը եւ անոր տեղ Անտոն կրօնաւորը կը դնէ · 974

Ձմշկիկ Արեւելք դառնալով՝ կ'անցնի Հայաստանէն, օդնական զօրք կ'առնէ Աշոտ Ողորմածէն եւ կը տիրէ Միջագետքի ու Պաղեստինի · 975

Ձմշկիկի մահը · 976 յունուար 10 :

22 · Ձմշկիկ՝ ըստ Շլիւմպերժէի · — *Հետաքրքրական է անշուշտ տեսնել օտար մատենագիրներու վերաբերումը դէպ ի Ձմշկիկ ·*

«Յովհաննէս Ձմշկիկ է թերեւս այդ դարուն մէջ՝ ամենէն վայլուն անձնաւորումը՝ պատերազմական քաջութեան : Անվախ, չափազանց յանդուգն, անհամեմատ կերպով եռանդուն, օժտուած՝ զինուորական ամենէն մեծ եւ ամենէն լուրջ յատկութիւններով, նա պաշտուած էր իր զինուորներէն : ... Միեւնոյն ժամանակ զարմանալի կազմութիւն մ'ունէր, լաւ ձեւուած էր, ունէր կարգէ դուրս վայելչութիւն մը, կեցուածքի մեծ ազնուականութիւն մը, հրամանատուի յանդուգն կերպ մը, մանաւանդ նիւթական ոյժ մը, տարօրինակ ճկունութիւն մը, ճարտարութիւն մը՝ որ իր բոլոր ժամանակակիցներու զարմանքն եղած էր» : (Շլիւմպէրժէ, Un empereur byzantin, էջ 277) :

«Կայսրութեան ամենէն լաւ ձիաւորն էր, ամենէն լաւ նետընկէցը, ամենէն լաւ նիզակաւորը» (Նոյնը, L'épopée byzantine, էջ 3) :

«Կը հասնինք վերջնական ողբերգութեան : Նիկեփոր ոչ միայն աւելի եղած էր իր ժողովրդեան եւ իր նախկին զինակիցներուն, այլ նաեւ իր կնոջ, Թէոփանոյ կայսրուհիին : Այս բանը սակայն չատ բնական էր, եւ ի՛նչպէս զարմանալ որ այս դեղեցիկ, երիտասարդ, կրքոտ, կատարելապէս ապականեալ արարածը, ատահ վայելքներու, խոկոյն բաժնուած ըլլայ, — եթէ նոյն իսկ երբեք սիրած էր, — այս մարդէն՝ որ իրմէ աւելի տարիք ունէր, տգեղ էր դէմքով, դրեթէ տգեղ, պարզ բարքերով, խիստ վարքով, անվայելուչ, միայն պատերազմով զբաղած :

Հանդոյց մը յօրինուած էր, թերեւս երկար ժամանակէ ի վեր, մեղկ կայսրուհիին եւ Յովհաննէս Զմշկիկի՝ յանդուգն զօրավարին միջեւ, որ բիւզանդական բանակին ամենէն փայլուն զօրավարն էր, ամենէն աւելի տեսնուած արքունեաց մէջ, զօրքերու կուռքը: Ոչ մէկ տեղեկութիւն չունինք այս կրքի սկզբնաւորութեան վրայ, կիրք մը՝ որ պէտք էր զօրաւոր եղած ըլլալ, զոնէ Թէոփանոյի կողմէն: Զմշկիկի կողմէն՝ ինչպէս դէպքերը կը վկայեն՝ խառնուած էր անհուն վտառասիրութեան մը դիւանագիտութիւնը, ու նաեւ քէն՝ իր հին պինակցին դէմ: ... Գալով Թէոփանոյի, կ'երեւի թէ այն սիրոյն զոր կը ներշընչէր իրեն հրապուրիչ Հայը, կը միանար սաստիկ ատելութիւն մը դէպ ի իր ծերունի ամուսինը, մեծ վախտ մը ձանձրանալի եւ անտանելի չղթան խզելու: Թագաւորը որ թերեւս բան մը կը կասկածէր, հետզհետէ աւելի տխուր, աւելի անհանդարտ երեւոյթ առաւ եւ աւելի ընկղմեցաւ խիստ բարեպաշտութեան մը հրահանգներուն եւ չափազանց պահեցողութեան մէջ: Այստեղ չատ մօտէն կը հետեւիմ Լեւոն Սարկաւագի բնագրին, որ չատ մեծավայելուչ կերպով պատմած է այս խոովեալ թագաւորութեան ողբերգական վախճանը: ... Յովհաննէս Զմշկիկ, առերեւոյթ անտարբերութեան մը տակ կեղծելով վրէժխնդրութեան այն վառ փափագը որով լի էր իր սիրտը, առանձնացաւ իր հայրերու բնակարանը, Քաղկեդոնի ասիական արուարձանին մէջ, որ է այժմեան Քատի–քէօյ: Անկից իրեն աւելի դիւրին եղաւ, քան երբեք, զաղտնապէս իր կայսերական սիրելիին հետ թղթակցիլ: Նիկեփորի սառնասիրտ ընդունելութիւնը պինքը վհատեցուցած չէր, այլ աւելի դառնացուցած: Բնազդաբար լմանալով որ ժամը հասած էր եւ ճամբան բացուած իր առջեւ, որ Նիկեփորի չքջանը ա՛լ աւարտած էր, թէ իր հին պինակցին, որուն կայսր ըլլալուն օդներ էր, անժողովրդականութիւնը՝ ծայրը հասեր էր, պատրաստ էր իրր հարազատ մարդ իր դարուն եւ իր ցեղին, ամէն բան փորձելու, եւ վճռած ամենէն ծայրայեղ միջոցները ձեռք առնելու՝ իր կարգին իշխանութեան բարձրանալու համար: Շնորհիւ մեքենայութեանց, զոր լաւ կարդադրած էր կասրուհին, հարկմի հնարքմացութիւններ ուր դիւրին է դուշակել ներքինիներու եւ զերիներու ձեռքը, յանդուգն զօրավարը, որ վախ ըսուած բանը չէր գիտեր, որուն վտառասիրութիւնը չատ աւելի մեծ էր քան դէպ

ի բոլոր մարդիկը կախարդող Թէոփանոն ունեցած սէրը, յաջողեցաւ չատ մը խորհրդաւոր տեսակցութիւններ ունենալ իր սիրելիին հետ, նոյն իսկ կայսերական կանանոցի խորութեանց մէջ: Պէտք էր, իր եղեռնաւոր ժամադրութիւնները իրագործելու համար, ամէն իրկուն նաւակով Վոսփորը անցնիլ եւ յետոյ կորսուիլ պալատական չէնքերու բաւիղին մէջ: Ամենէն թեթեւ անխոհեմութիւնը բաւական պիտի ըլլար երկու յանդուգն էակներուն մահուան պատճառ ըլլալու: ... Այդ թատերական ժողովականերուն մէջ ուր վտառասիրութիւնը, առեւտրութիւնը, վրէժխնդրութեան վտիտը, ու սէրը կ'ամբոխէին միասին, Նիկեփորի մահը վերջնականապէս վճռուեցաւ: Այն պայմանաւ որ նա պիտի սպանուի, Թէոփանոյ խոստացաւ Ձմշկիկի հետ ամուսնանալ եւ թագն իրեն տալ: Երկու դաւակիցները, կեղծելէ եւ սպասելէ յոգնած, վճռեցին չուտով գործել: Կարգադրութիւնը եղաւ ճարտար կերպով. Յովհաննէս չատ դժուարութիւն չքաշեց ժժդոհներուն մէջ դաւակիցներ գտնելու, անոնց թիւը ամէն օր կ'աճէր Նիկեփորի խստութեան հետ: Ամենէն նշանաւորներն եղան երկու հոգի, Վուրց զօրավարը, Անտիոքայ վտառապետ յաղթա-

կանը, որ կատղած էր անիրաւ տեղ երեսէ ինկած ըլլալուն համար, եւ ուրիշ պատրիկ մը, Լեւոն Փեռիսսիմոս: ... Սպանումը սահմանուեցաւ ղեկտեմբերի տասէն տասնըմէկի գիշերը: Ամենէն հաւատարիմ զաւադիրները, կին ծպտելով եւ ձեւացնելով իբր թէ թագուհիին այցելութեան եկած են, զէնքերնին իրենց երկայն զգեստներուն տակ ծածկելով, մի առ մի կանանոցը մտան, ուր Թէոփանոյ գիրենք ծածկեց մութ անկիւններու մէջ, ճիշդ կայսեր սենեակին մօտ: Նոյն օրը, երեկոյեան դէմ, ժամերգութիւն ըսելու ժամուն, Նիկեփոր աւելի քան երբեք տխուր նախազգացումներու մէջ կը գտնուէր. ընդունեցաւ նաեւ տոմսակ մը պալատական քահանաներէն մէկուն ձեռքէն. նա կը պարունակէր հետեւեալ բառերը միայն՝ սարսափեցնող լակոնաբանութեամբ. «Գիտցիր, թագաւոր, որ նոյն իսկ այս գիշեր, ահաւոր մահ մը կը նիւթեն քեզի: Եթէ կ'ուզես համոզուիլ, ուրիշ բան հարկ չէ բայց եթէ կանանոցը խուզարկել. հոն պիտի գտնուին՝ զքեզ սպաննելու եկած զինեալ մարդիկ»: Ինքնակալը, որ ամէն օր այսպիսի տղտարարութիւններ կ'ընդունէր, զարմացաւ ասոր յստակութեանը վրայ: Պահելով իր բոլոր հանդարտութիւնը, հրաման տուաւ Միքա-

յէլի, իր ննջասենեկի պետին, կամ, ուրիշ բառով, ներքինեաց գլխաւորին եւ տան վերակացուին, խնամով խուզարկել կանանոցին բոլոր անկիւնները: Խուզարկութիւնը, որ խկոյն տեղի ունեցաւ, ո՛չ մէկ արդիւնք տուաւ: Կա՛մ կայսեր զայրոյթէն վախնալով, կամ դաւադրութեան մասնակից ըլլալով, կամ անհոգութեամբ կամ հեզգութեամբ, Միքայէլ իր առջեւ բանալ տուաւ այդ ընդարձակ թաղի բոլոր խուցերը, ի բաց առեալ ճիշդ անոնք՝ ուր ծածկուած էին գինեալ դաւակիցները: Յետոյ վազեց թագաւորին լմացնելու որ այս անգամ ալ ինքը խաբուած էր: Սակայն գիշերը կանուխ եկած էր ձմեռնային այդ տխուր օրուան մէջ, եւ արդէն բաւական ժամերէ ի վեր կը տեւէր: Դաւակիցները, անպուճ հոգերով տանջուած, դաղտնի սարսափներէ ցնցուած, ուրիշ բանի չէին սպասեր՝ բայց եթէ իրենց գլխաւոր դործիչին, Յովհաննէս Զմշկիկի, դաւադրութեան գլխաւորին:

Պետի դար: Ոչ ոք կը տարակուսէր անոր քաջասրտութեան վրայ· բայց կրնա՞ր նա, գիշերուան այդ ժամուն, այդ սարսափելի օդով, վտանգն անցնիլ եւ պալատ մտնել:

Պէտք էր սակայն ամէն գնով Նիկեփորի

կասկածները փնացնել: Թէոփանոյ իր մօտ կ'ներթայ: Այս դէպքերը տեղի կ'ունենային Պուքոլէոնի ճիշդ այն դղեակին մէջ, զոր նոր չինած էր իր առանձին դործածութեան համար, կարծելով, աւա՛ղ, թէ անառիկ ապաւէն մը չինած է: Բուլղար իշխաններու աղջիկները, բիւզանդացի իշխաններու նշանուած (ծանօթ է արդէն որ այն առեն բուլղարական նոր դաշնակցութեան մեղրալուսինը իր լրման մէջ էր) նոր հասած էին Կոստանդնուպոլիս: «Պետի երթամ, ըսաւ Նիկեփորի, քանի մը վայրկեան այդ օտարականները դբաղեցնելու: Ննջասենեակի դուռը բաց թող· քիչ առեն ետքը կու դամ, (որովհետեւ նոյն սենեակը կը բնակէին), յետոյ ամէն կողմ կը դոցես: Կայսրը խաբուեցա՞ւ այս նենդութենէն: Ո՞վ դիտէ: Թերեւս կասկածները վտարատեցան, բայց աչքի առջեւ ունենալով մահը, որուն այնքան անպամներ դիմադրաւած էր Կիլիկիոյ կիրճերուն մէջ՝ ինչպէս Ասորիքի անապատներուն, հետզհետէ աւելի անջատուած նենգաւոր եւ անարդ աշխարհէն, այս քաջ մարդը, որ արդար մըն էր, երկար առեն ընկղմեցաւ իր աղօթքով եւ Ս· Գրքի ընթերցումով: Յետոյ, քունէն յաղթուած, վհատեցաւ Միքայէլ Մալէյինոս սուրբ կրօնաւորի վե-

բարկուին մէջ ու պահեցաւ, ինչպէս սովոր էր ընել, մանաւանդ յետ իր ծերունի հօրը մահուան, ո՛չ եթէ կայսերական մեծ անկողնին մէջ, այլ պարզապէս գետնի վրայ փռուած վաղրի մը մորթին վրայ, Յիսուսի, Աստուածածնի եւ Յովհաննու Մկրտչի պատկերներուն տակ: Առաջին անգամ, կ'ըսէ, Իբն-էլ-Ալթիր, Նիկեփոր քուն կ'ըլլար, առանց իր զէնքերը քովն ունենալու:

Սլաքը դիւերուան հինգերորդ ժամը ցոյց կու տայ: Բուռն հով մը կը բարձրացընէ Պրոպոնտիսի ալիքները· ցուրտը սաստիկ է· առատ ձիւն կու գայ: Յովհաննէս Զմշկիկ, երեք մարդերու հետ փոքրիկ նաւակով մը Քաղկեդոնէն մեկնած, ափունքի երկայնքէն կը մօտենայ Պուքոլէոն պալատին, արձաններու խումբի մը քով՝ որ կը ներկայացնէր ցուլի մը եւ առիւծի մը կռիւը· ահա նշանաւոր նաւահանգիստը՝ այդ անունը կրող: Դաւակիցները, սուր ի ձեռին, տապնապալից կը չանային իր գալուստը դուշակել: Անոնցմէ մէկը որ կայսերական նոր դղեակին ամենէն բարձր մասերու տանիքներուն վրայ, բացօթեայ, դրուած էր իբրեւ դէտ, վերջապէս խոր մթութեան մէջ կը նշմարէ չորս մարդիկը: Նախապէս սահմանուած նշանը՝ սու-

լոց մը՝ կը լսուի, եւ կայսեր սենեակէն նետուած չուանէ սանդուխով մը, դուրսի մարդասպանները կը մխանան իրենց գործակիցներուն հետ: Կեղբենոս եւ ուրիշներ խօսք չեն ըներ սանդուխի մասին եւ կ'ըսեն թէ Զմշկիկ եւ իր երեք ընկերները մի առ մի կանանոցին մէջ վեր քաշուեցան ուռենիէ կողովներով կամ բարձերով՝ որոնց դործածութիւնը այնչափ սովորական եղած է, ամէն ժամանակ, ամբողջ Արեւելքի մէջ: Ամենէն վերջ Զմշկիկ կը մտնէ պալատը», եւ այլն (Schlumberger, «Un empereur byzantin, էջ 754):

23· Յովհաննէս Զմշկիկի գերդաստանը·

— Յովհաննէս Զմշկիկի ճիւղագրութիւնը հետեւեալն է·

Յովհաննէս Գուրգէն
Ռոմանոս պատրիկ եւ Եւփրոսինէ
Յովհաննէս Գուրգէն
Ռոմանոս Գուրգէն
Թէոփիլոս, կառավարիչ Միջագետքի
— (հայր Զմշկիկի)
Յովհաննէս Զմշկիկ
Յովհաննէս

Զմշկիկ նախ ամուսնացած էր վարդի Մարիամ քրոջ հետ, որու մահէն յետոյ՝ Պերիթեուժէնի Թէոդորա աղջկան հետ:

24· Զմշկիկի դրամները· — *Զմշկիկ իր դրամներուն մէջ կը ներկայանայ կանգուն, ձեռքը երկայն նիզակ մը, ձախ ձեռքին մէջ ունենալով խաչազարդ աշխարհագունտ մը: Ունի նաեւ ուրիշ դրամներ, ուր իր պատկերին հետ՝ Յիսուսի, Աստուածածնին կամ խաչի պատկերը դրոշմուած են: Մակագրութիւնները ընդհանրապէս են «Յիսուս, Էմմանուէլ», եւ կամ «Այսու յաղթեա» բառերը:*

ՅԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՎԱՍԻԼ Բ.

ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆԻ ՎՐԱՅ

25· Յունաց ո՞ր պատմիչները խօսած են Վասիլ Բ· Բուլղարասպանի վրայ· — *Լաւագոյն աղբիւրը Վասիլ Բ·ի կենսագրութեան է*

Կեդրենոս, Բ հատ· Էջ 416–480·

Զոնարաս, *Գիրք ԺԵ·*

Գլիյկաս, Յովել, Եւփրեմիոս, *եւ այլն:*

26· Հայոց ո՞ր պատմիչները խօսած են Վասիլ Բ·ի վրայ· — *Վասիլ Բ·ի մասին ընդարձակ եւ թանկագին տեղեկութիւններ ունի հայ պատմութիւնը·*

Ստեփաննոս Ասողիկ *կը պատմէ, ԺԴ դլխուն մէջ:*

ԺԴ· — Յաղագս թագաւորելոյն Վասլի Յունաց· եւ բռնակալութեան Վարդայ· եւ աւերածոյ աշխարհին Յունաց:

Եւ իբրեւ թագաւորեաց Վասիլ ի 425

թուին, որպէս յառաջն ասացաք, Վարդ որ ըստ աւելաճայնութեան սիկլառոս կոչիւր, ապստամբեալ թագաւորեաց ի կողմանս Ջանանայ եւ Մելտենոյ. որ էր այր քաջ եւ կորովի ի զործ պատերազմաց: Եւ միաբանեալ ընդ ինքեան զհեծելազունդ զօրն Հայոց որ ընդ Յունաց թագաւորութեամբն, եւ բաժանեալ զթագաւորութիւն Յունաց, հասանէ մինչեւ ցԲիւթանիա ճակատ տալով ընդ թագաւորին Վասիլ զամս չորս և արեան ճապաղիք լնուին զաչխարհն ամենայն: Վասն զի թագաւորն Վասիլ զումարեաց զղօրան Բիւլղանդիոնի եւ զԹրակացին եւ զՄակեդոնացին հանդերձ ամենայն արեւմտեայ ազգօքն առաքէ ի պատերազմ ընդդէմ Վարդայ բռնակալին: Իսկ Վարդայ զինեալ ընդդէմ նորա ի պատերազմ, յորում քաջապէս մարտուցեալ զօրն Հայոց, որպէս որդիք իշխանին Տարօնոյ Գրիգոր եւ Բագարատ եւ Ջափրանիկ՝ իշխան Մոկացի, ահաբեկ արարեալ զղօրան Յունաց զօրէն փոթորկեալ մրրկի չփոթէին, զյոլովս սրախողխող արարեալ, եւ զբազումս ձերբակալ. ուր սպանեալ եղեւ ներքինին Պեռռանոս՝ զլուխ զօրուն:

Եւ ապա ողորմածաբար զթացեալ յաղագս քրիստոսական հաւատոցն՝ մնացեալոցն կեանս չնորհէին: Եւ այսպէս երկիցս

եւ երիցս եւ բազում անգամ մարտուցեալք՝ յաղթեցին արեւմտեայ զօրուն. եւ զրեթէ ընդ բոլոր աչխարհն Յունաց տարածեցաւ պատերազմն, մինչ զի զեօղ ընդ զեօղ եւ քաղաք ընդ քաղաք մարտնչէր. եւ ամենայն ուրեք արեանց հեղմունք լինէին. և սով սաստիկ յընդհանուր աչխարհս տարածեցաւ. և զիակունք մեռելք ի ճանապարհս և ի զռեհս բազմանային. և կենդանիքն ողորմելի քան զմեռեալս չէջէին, եւ զայլք զիշատիչք ի մարմինս մեռելոց խանձեալք՝ եւ զկենդանիսն ուտէին: Եւ մինչ զայսու չփոթմամբ էր թագաւորութիւն Յունաց, Ալաթայ եւ Նփրկերտոյ ամիրայն Բաան վերատին չինէ զքաղաքն Մանազկերտ. եւ սրով եւ զերութեամբ անմարդացոյց զղաւառն Տարօնոյ, յաւարի առեալ զքաղաքն Մուշ. խողխողեալ զքահանայս յեկեղեցւոջն որ սուրբ Փրկիչ անուանի, ողորմելի տեսակաւ, յորում արեան ներկուածք ցարդ եւս ցուցանին ի նոյն յեկեղեցւոջ:

ԺԵ. — Վասն վերջին պատերազմին Յունաց. եւ փախստական լինելոյ բռնակալին Վարդայ:

Եւ ապա յետ այսր ամենայնի անցիցն անցելոց Վասիլ՝ թագաւորն Յունաց, զԹոռնիկ զօրավարն որ էր յազգէն Վրաց,

աբեղայ ի սուրբ լերին այնմիկ, հանեալ առաքէ առ կիւրապաղատան Տայոց Դաւիթ· եւ խոստանայ տալ նմա զՅոտոյտաւիճ կղզսուրաւն, զՁորմայրի եւ զկարին, զբասեն եւ զՍեւուկ բերդակ որ է Մարդպղի, զՀարք եւ զԱպահունիս, զորս եւ եա իսկ, որպէս զի զօր առաքեսցէ յօգնականութիւն նմա:

Եւ կիւրապաղատին Դաւիթ զումարեալ զզօրսն Վրաց, եւ զիշխանաց իշխանն զՋոջիկ տայ զկնի Թոռնկայ պատերազմել ընդ Վարդայ բռնակալին: Որք սկսեալ ի Տայոց աշխարհէն քանդեալ աւերեցին զամենայն աշխարհն Ցունաց որ ընդ ձեռամբ բռնակալին: Նոյնպէս եւ հանեալ Թագաւորին ի բանտէ զՎարդ որ եւ Փոկաս կոչիւր· զոր արկեալ էր Կիւր–Ժանայ ի կղզին· եւ տայ ի ձեռս զամենայն արեւմտեան զօրն Ցունաց· եւ հանդերձ Վրաց զօրուն առաքէ ի վերայ բռնակալին Վարդայ երկուս բանակս: Իսկ բռնակալին ընդ միոյ բանակին մարտուցեալ, այն ինչ ի փախուստ դարձուցանէր եւ ապա հասեալ ի վերայ երկրորդ բանակին՝ նորոգապէս յարդարէին զպատերազմն:

Ցորմէ զանգիտեալ բռնակալին Վարդայ՝ փախստեայ լինէր: Եւ ելեալ յաշխարհէն Ցունաց՝ թիկունս օգնականի կալեալ զամիրային Բաղդատայ, որ Իպն Ֆոսրով կոչիւր, զի եւ յառաջն իսկ բարեկամացեալ էր ընդ նմա: Եւ երթեալ հասանէ մերձ առ քաղաք նորա ի Մարտիրոսացպոլիս որ է Նէփրկերտ, ի տեղին որ փշփաշն կոչի: Իսկ Թագաւորն Վասիլ հրեչտակ խաղաղութեան առաքեալ զկնի դառնալ անդրէն Թագաւորին Վարդայ: Զոր լսացեալ աւագ հեճպացն Իբն Ֆոսրովու՝ զղացուցանեն նմա ի Բաղդատ: Եւ նորա հրաման տուեալ ունել զԹագաւորն՝ եթէ հնար լիցի: Եւ նոքա յանկարծ ժամու ի վերայ հասեալ՝ ձերբակալ արարեալ զԹագաւորն Վարդ հանդերձ մեծամեծօքն՝ հասուցանեն ի դուռն Իբն Ֆոսրովու, ի քաղաքն Բաղդատ որ է Բաբելոն, զոր հրամայեաց երկաթեղէն կապանօք ի բանտի պահել զամենայն աւուրս կենաց իւրոց Իբն Ֆոսրով:

Իբ. — Թէ զիա՛րդ չարաչար մահուամբ մեռաւ մետրապոլիտն Սեբաստիոյ, եւ վասն թագաւորացն Բուլղարաց, որ սպանին զնա:

Իսկ յետ ընդունելոյ զԹուղթս զայս ամօթալից լինէր մետրապոլիտն այն· բայց ո՛չ ինչ Թուլացաւ յիւրմէ չարութենէն: Այլ ի նմին ամի առաքեաց զնա Թագաւորն Վասիլ յաշխարհն Բուլղարաց խաղաղու-

թիւն առնել: Եւ նոցա խնդրեալ զքոյր թագաւորին Վասլի ի հարսնութիւն ինքեանց: Եւ առեալ թագաւորին կին մի ի ծառայից իւրոց ի կերպ քեռն իւրոյ, առաքեաց ի ձեռն մեծապոլխին: Եւ յերթալն յաշխարհն Բուլղարաց ծանեան զկինն պայն. եւ դառեալ զմեծապոլխիան իբրեւ զչուն եւ խաբեբայ՝ ցօղուն եւ ժժան պատեալ զնովաւ՝ հրով առչորեցին թագաւորքն Բուլղարաց. զի էին նոքա երկու եղբարք, որք կոմսաձագքն կոչէին. անուն երիցուն Սամուէլ յազգէս Հայոց, ի գաւառէն Դերջանայ, զոր ընդ դունդս սաղարացն տարեալ էր զնոսա թագաւորն Վասիլ ի Մակեդոնիա պատերազմել ընդ Բուլղարացն: Որոց ի դիպող ժամու ապստամբեալ ի թագաւորէն Յունաց՝ գնացին առ թագաւորն Բուլղարաց, որ է կուրտ. եւ ըստ քաջութեան իւրեանց մեծացան յաչս նորա:

Եւ յետ այսորիկ թագաւորն Յունաց Վասիլ ի պատերազմի կալաւ զթագաւորն Բուլղարաց զկուրտն: Իսկ Կոմսաձագքն տիրեալ ի վերայ աշխարհին Բուլղարաց՝ ընդդէմ կացին խիստ մարտիւք թագաւորին Յունաց, զոր ըստ ժամանակին ասասցուք:

ԻԳ. — Եւ թէ ո՛րպէս չոգաւ զօրօք թագաւորն Յունաց Վասիլ յաշխարհն Բուլղարաց, եւ պարտեալ փախստեայ այսրէն դարձաւ.

Եւ զկնի այսորիկ ինքն թագաւորն Վասիլ զօրաժողով եղեւ գնալ յաշխարհն Բուլղարաց: Եւ հասեալ զօրուքեամբ երթեալ՝ ունի զմիջոց աշխարհի նոցա լայն բանակաւ:

Եւ Բուլղարացն աճապարեալ կալան գնել տեղիս, զկիրճս կապանաց ճանապարհին. զի են վայրք մացառուտք եւ ժայռապնեցք: Եւ ի բանալ արդելեալ զթագաւորն հանդերձ ամենայն զօրօքն՝ սրախողխող առնէին զամենեսեան. այլ հետեւակապունդն Հայոց, ի մէջ առեալ զթագաւորն Վասիլ զկնի եւ յառաջոյ, ընդ այլ ճանապարհ լեռնապնաց տարեալ հանին ի Մակեդոնիա: Եւ ամենայն հեծելապունդ զօրն մատնեցաւ նոցա հանդերձ աւարաւ եւ պալատամբ թագաւորին:

ԻԴ. — Վասն ելանելոյ բռնակալին Վարդայ ի Բաղդատայ, եւ մտանելոյ յաշխարհն Հոռոմոց:

Եւ յայսմ ամի, որ էր ի 435 թուին Հայոց, յորում չարչարեալ մեռանէր Գաբրիէլ երէց Սեբաստիոյ. եւ մեծապոլխան,

որ էր պատճառ սպանման նորա, չարաչար մահու չարչարեալ ի Բուլղարս՝ սատակէր վրէժխնդրութեամբն Աստուծոյ: Եւ հարաւ զօրն Վասլի յաչխարհին Բուլղարաց: Ի նոյն ամի թագաւորն Վարդ՝ ելեալ ի Բաղդատայ ի Մելտենի մտանէ, վասն զի Իբն Մոսրով, զոր յառաջն ասացաք ի մահուան իւրոյ պատուէր առեալ որդւոյ իւրոյ արձակել ի կապանաց զթագաւորն Վարդ, զի էր դաշնադիր երդմամբ: Եւ նորա զինուք, հանդերձիւք եւ երիվարօք արձակեալ զնա ամենայն իւրայովքն եւ հանեալ ըստ քաղաքն Բաղդատայ բացագոյն ինչ՝ ամենայն խառնիճաղանճ բազմութիւն քաղաքին չարժեցաւ զկնի՝ սպանանել զնա: Այլ վայրաբնակ Աբասկացն ընդդէմ կացեալ՝ առեալ զթագաւորն ընդ անչէն տեղիս ածեն ի վրանս իւրեանց. եւ անտուստ արագ հասուցանեն ի Մելտենի քաղաք ի Բաբելոնէ յաւուրս 31: Եւ ամենայն զօրք աչխարհին առհասարակ ի հնազանդութիւն զային եւ Բատն Ապահունեաց եւ Նփրկերտոյ ամիրայն եւ վայրաբնակ Աբասկիք, որ ընդ նմա: Եւ դարձեալ առաջին խռովութիւնն չարժեցաւ յաչխարհին Յունաց:

Իե. — ելն Փոկասու–Վարդայ. եւ ունել զթագաւորն, եւ թագաւորել հնգեաւն:

Իսկ Վարդ որ եւ Փոկաս, հրամանաւ Վասլի, զայ ընդդէմ նորա ի պատերազմ ամենայն զօրօքն Յունաց եւ Վրաց: Եւ բանս պատրուակական առաքէ առ նա ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց ասելով. «եթէ ե՛կ զի խաղաղութիւն արասցուք առ միմեանս. եւ ի միջի մերում բաժանեսցուք զաչխարհս Յունաց բառնալով զթագաւորութիւն Վասլի»: Որում հաւանեալ թագաւորն Վարդ, արձակեալ յինքենէ զզօրսն Տաճկաց, եւ ի հանդիպելն միմեանց Վարդ որ եւ Փոկաս, առեալ երդմանն իւրոյ, յետ աւուրց եօթանց կալանաւոր արարեալ զՍիկլաւռոսն Վարդ՝ զինակիր պատրաստութեամբ հրամայէ տանել ի բերդն Ժեռաւս: Իսկ տաճիկ զօրն, որ արձակեալ էին ի Սիկլաւռոսէն, երթեալ ի բնակութիւնս իւրեանց՝ եւ յորժամ լուան զհամբաւ ունելոյ Սիկլաւռոսին ի Ժեռաւս քաղաքի, դեպի առին ի հարաւոյ մինչեւ յԱպահունիս: Եւ Վարդն որ եւ Փոկաս, ի 435 թուին թագաւոր բռնակալ եղեալ՝ ճակատս տալով ընդ թագաւորական քաղաքին Կոստանդնուպոլսի հանդերձ ամենայն Յունաց եւ Վրաց զօրուն ամս երկու: Որ եւ ընդդէմ թագաւորական քաղաքին ամրոց չինեալ,

եւ զՏլփլինոս մաժխատոս հանդերձ զօրականօք պահապան կացուցանէ. զի մի՛ եւ լինի ի քաղաքէն կամ մուտ արտաքնոցն: Այլ պահապան նաւահանգստին՝ ուխտ խաղաղութեան առ Թագաւորն Վասիլ հաստատեալ՝ զամենայն զօրս քաղաքին եւ որ ինչ արեւմտեայ կողմանցն՝ ի միում դիշերի յայսկոյս անցուցանէր:

Որք ելեալ ըստ Թիւկանցն կողմանէ ամրոցին՝ ղօղեալ Թաքչէլին. իսկ ըստ քաղաքին կողմանէ յառաւօտանալ ժամուն, նաւս պատերազմականս պատրաստեալ մոմեղինօք զալ ընդդէմ ամրոցին. որոց տեսեալ որ յամրոցին՝ ելանէին ի պատերազմ ընդդէմ նոցա: Իսկ ղօղեալ զօրն ի Թիւկանց կողմանէ յարուցեալք ի վերայ՝ սրախողխող եւ ծովընկէց առնելով զզօրսն Տլփլինոսայ՝ ձերբակալ արարին եւ զՏլփլինոս՝ զլուխ զօրուն, զոր յանդիման արարին Վասիլ Թագաւորին. եւ դատապարտեցաւ ի փայտ ելանել: Այս եղեւ ի 437 Թուին:

ԻԶ. — Գալն Փոկասու վարդայ յեզր ծովուն զօրօք, եւ ելանելն վասլի եւ սպանանելն զնա:

Իսկ Փոկասու վարդայ արձակեալ յինքենէ զզօրսն վրաց, եւ ինքն ամենայն զօրօք Յունաց խաղայ յեզր ծովուն: Իսկ ի

դալ ամին մխտուն, մինչդեռ դարնանային էր ժամանակն, Թագաւորն Վասիլ հանդերձ եղբարբն Կոստանդեաւ եւ ամենայն զօրօքն արտաքս ելեալ եւ յերկուս բաժանեալ զզօրսն, մասն մի ընդ ծով առաքէ ի վերայ բանակին Վարդայ, որք եկեալ հրով լուցին զնաւս նորա յեզր ծովուն:

Եւ ինքն Թագաւորն յամաքան եկեալ մերձենայր ի բանակն. եւ ի լուցանելն նաւուց, զի զայն նշանակ առեալ էր, հնչեցուցանել հրամայէր զպատերազմական փողսն եւ չխոթեալ բանակին Վարդայ ահաբեկ լինէին ի վախուստ դառնալով: Մեռաւ եւ ինքն Վարդ բռնակալ Թագաւորն չարաչար մահուամբ:

ԻԷ. — Յաղագս երեւման աստեղն. եւ շարժման Կոստանդնուպոլսի. եւ մահ ապըստամբին Զորտուանէլի:

Ի սոյն ամի, որ էր ի 439 Թուին նիզակաւոր աստղն կրկին անդամ երեւեցաւ յամսեանն Քաղոց, որ օր 15 էր ամսոյն, ի տօնի վոխման ամենասուրբ կուսի Աստուածածնին՝ յարեւելից կուսէ երեւեալ եւ զնչոյլս լուսոյն ընդ հարաւ առաքէր աւուրս ինչ. եւ ամփոփեալ յայնմ տեսութենէ՝ կայր ի վերայ արեւմտեայ աշխարհին ընդ մուտս արեւուն, զնիզակաձեւ լոյ-

սըն ընդ արեւելս ձգելով: Եւ զկնի սակաւ աւուրց չարժեցաւ աչխարհն Յունաց ահաւոր դղրդմամբ, մինչեւ կործանել բազում քաղաքաց եւ գիւղից եւ գաւառաց, եւս առաւել ի Թրակացւոց եւ Բիւզանդացւոց աչխարհին հանդերձ ծովովն, որ ի մէջ նոցա ծածանեալ ծփէր սահանմամբ, մինչեւ ի նոյն ինքն ի թագաւորական քաղաքին Կոստանդնուպոլսի մեծաչուք եւ բազմապայծառ զարդք հրաչատեսիլ սեանց եւ պատկերաց եւ եկեղեցեաց մեծամեծաց կործանեալ վիւղանիւք. եւ նոյն ինքն Սոփիայն, որ կաթողիկէն է, հերձանիւր պատահմամբ վերուստ ի վայր: Վասն որոյ բազում ջան եղեւ արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց առ ի վերսին նորոգել: Այլ անդ դիպեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարտղարծի, տայ զօրինակ չինուածոյն իմաստուն հանճարով՝ պատրաստեալ զկաղապարս կազմածոյն եւ սկզբնաւորեալ զչինել. որ եւ դեղեցկապէս չինեցաւ պայծառ քան զառաջինն: Այլ դեռ եւս մնացեալ էր յապատամբացն, որ ընդ Փոկասուն վարդայ՝ Զորտուանէլ մաժխատոռոն՝ եղբօրորդի Թոռնկայ աբեղայի, որ բռնացեալ էր ի կողմանս Դերջանայ եւ Տարօնոյ, յորոյ վերայ առաքէ թագաւորն Վասիլ զԺանն պատրիկ, որ եւ Պոռտեզ կո-

չիւր: Որ եկեալ պատերազմեցաւ մի անդամ, եւ յերկրորդումն սպան զնա ի դաշտին Բաղառջոյ, ի Դերջան գաւառի, ի 439 թուին: Եւ յայնմհետէ խաղաղանայր աչխարհն Յունաց ընդ ձեռամբ Վասլի նուաճեալ:

ԼԵ. — Ելն տաճիկ զօրուն Եգիպտացւոց յաշխարհն Յունաց, եւ միաւգամ եւ երկիցս պատերազմելն եւ ելն թագաւորին Վասլի ի վերայ նոցա:

Յայսմ ժամանակի ամիրայն Եգիպտացւոց որ ի Բաբելոն Ազազ անուն՝ զօրօք բազմօք առաքէ ի վերայ քաղաքին Հալպայ եւ ի կողմանս Անտիոքացւոց: Որոց ընդդէմ երթեալ Ռոմանոս մաժխատոռոն՝ որդի Սիկլատոռոն, սակաւ զօրօք և ոչ կարացեալ պատերազմել՝ ամրանայ ի կողմանս լերանցըն: Եւ նոցա զսակաւ տեղիս յաւարի առեալ՝ դառնան յԵգիպտոս: Եւ զկնի երկրորդ ամի նոյն ամիրայն զամենայն Մախր Արապին եւ զզօրսն երուսաղէմի եւ Լիբէացւոց առաքէ յաչխարհն Յունաց ի նոյն կողմանս Անտիոքու: Որոց ընդդէմ երթեալ Բուռճն մաժխատոռոն, հրամանաւ թագաւորին Վասլի ի 443 թուին, պատերազմի ի Բուրզոյ դաշտին, եւ պարտեալ ի նոցանէ՝ ի փախուստ դառնայ: Որոց հե-

տամուտ եղեալ զօրն Տաճկաց, զբաղումս սրախողխող առնէին եւ զյոլովս ձերբակալ, որպէս զԺանակ պատրիկ՝ որդի Մաւռասայ, եւ զԹորոս բարեպաշտ եւ ամուսնածասէր ի զաւառէն Հաչաենից, եւ զայլս յաշխարհին Հայոց ազատաց: Զայս լուեալ Թագաւորն Յունաց՝ ինքնին զօրօք անդր հասանէր. եւ եգիպտացւոցն զդացեալ զգալուստ Թագաւորին, զաղխս բանակին իւրեանց ի գիշերի հրով առչորեալ, եւ ինքեանք վախստեայ դնացին յաշխարհն իւրեանց:

Եւ Թագաւորն անցեալ յաշխարհս Նոցա, զբաղում զաւառս յաւարի առեալ եւ յեղեր ծովուն մեծի քաղաք չինեալ յամրութիւն զօրաց իւրոց եւ ինքն դարձաւ անդրէն ի Կոստանդնուպոլիս փութանակի:

ԼԻ. — Դարձեալ ելն եգիպտացւոց զօրուն եւ վասն Բաբելոնի եւ մահ Դալասանոսին:

Դարձեալ ի 437 թուին նոյն եգիպտացւոց ամիրայն՝ որդին Աղազին, յետ մեռանելոյ հօրն նորա, զօր դումարեալ աստակադոյն քան զհայրն իւր յԵրուսաղեմէ, ի Բաբելոնէ եւ առաքէ յաշխարհն Յունաց:

Այս Բաբելոն ոչ է այն, որ յերկրին Սենէար ի Քաղդէացւոց աշխարհին, ուր աշտարակն չինեցաւ, զոր Նաբուզոդոնոսոր՝ որդին Նապուպալլասարայ, 15 ամ պարբասպեաց. որ այժմ փոխեալ տեղւոյ քաղաքին սակաւ բացագոյն՝ Բաղդատ անուանի: Այլ է սա բերդ իմն յերկրին Եգիպտացւոց Բաբելոն անուանեալ, որպէս պատմէ Եպիփան ի գիրսն ականջ: Որ այժմ արքունիք չինեալ՝ մեծացաւ անուամբ. յորմէ եղեալ զօրն զայ յաւարի առնուլ զկողմանս Անտիոքու Ասորւոց:

Որոց ընդդէմ երթեալ հրամանաւ արքային Յունաց մաժիստռոս Դալասանոս՝ պատերազմեցաւ ընդ նոսա, եւ պարտեալ ի վախուստ դարձուցանէր: Եւ ապա զաւարաւ բանակին եղեալ զօրն Յունաց. եւ տաճիկ զօրուն ընդ կրունկն դարձեալ ի վերայ նոցա՝ քաջաձիգ աղեղամբք եւ կոբովատէգ նիզակօք սուսերահար արարեալ զզօրն Յունաց: Եւ մեռաւ մաժիստռոսն Դալասանոս եղբարբն եւ որդւովն, եւ այլ ամենայն զօրն ի վախուստ դառնային. եւ զյոլովս ի նոցանէ ձերբակալ արարեալ տանէին ընդ այլսն եւ զԶորտուանէլն պատրիկ՝ եղբօրորդին Թոռնկայ աբեղայի:

ԽԲ. — Մուտն միւսանգամ թագաւորին Վասլի յաշխարհն Տաճկաց ի կողմն Ասորւոց:

Իսկ յետ հարկանելոյ զօրացն Յունաց ի յԵգիպտացւոց զօրացն, յորում մեռաւ Դալասանոս մաժխատոսն, ինքն իսկ թագաւորն Վասիլ եկն յԱնտիոք: Եւ անցեալ ընդ Հալալի դաշտն Ասորւոց, ի տեղին ուր հարան զօրքն նորա. եւ ժողովեալ զիաղխաղակոյտ ոսկերացն՝ հրամայեաց վոս հատանել եւ ի միում տեղւոջ թաղել զամենայնան, եւ ի վերայ նոցա եկեղեցի շինեաց: Եւ ինքն անցեալ՝ առնու զքաղաքն Շաժար եւ այլ բերդս յոլովս, եւ ասպատակ սփռեալ մինչեւ գլեառն Լիբանոս՝ յաւարի էառ զաշխարհն զայն: Եւ ի տօնէ Խաչվերացին մինչեւ ցօր Յայտնութեան Տեառն յամեաց յաշխարհն յայն, եւ ապա դարձաւ, եկն նա ձմերել յաշխարհն Կիլիկեցւոց, ի Տարսոն քաղաք, զոր չինեալ էր Սենեքերիմայ արքայի Ասորեստանեայց: Սապէս դունակ Բաբելոնի. զի եւ ընդ սորա մէջն անցանէ գետն Կիղնոս, որպէս տարածանի ընդ մէջ Բաբելոնի (Տիգրիս): Եւ այս եղեւ ի 447 թուին: —

ԽԳ. — Վասն մեծի կիւրապաղատին Դաւթի մահուան, եւ գալն Վասլի՝ թագաւորին Յունաց յաշխարհն Արեւելից:

Այլ վասն մահուան մեծի կիւրապաղատին Դաւթի պա՛րտ վարկանիմ երկարել ոգբովք վիպասանել, եթէ ոչ զերկարանալ բանիս կամէի կարճել. զի ո՛չ ճառից են ժամանակ, այլ զոյնն յիշատակարանաց: Բայց զի էր այրն հեզ եւ հանդարտ առաւել քան զամենայն թագաւորս որ ի ժամանակիս յայս: Եւ եղեւ նա պատճառ խաղաղութեան եւ չինութեան ամենայն աբեւելեայց, մանաւանդ Հայոց եւ Վրաց, զի զդոռ պատերազմաց յամենայն կողմանց դադարեցոյց նա՝ յաղթող եղեալ ամենայն չուրջանակի ազգաց. եւ ամենայն թագաւորք կամաւ հնազանդեցան նմա: Սա լցեալ աւուրբք, ծերացեալ ժամանակօք՝ վախճանեցաւ յաւուր մեծի տրկական Զատկին, ի 649 թուին. բայց զի ոչ զոյր նորա որդի կամ եղբայր, որ ժառանգէր զաթոռ թագաւորութեան նորա, յանձն արարեալ էր զաղատապունդն իւր թագաւորին Յունաց Վասլի:

Որ եւ ի լսել զլուր համբաւոյ մահուան նորա ի Տարսոն Կիլիկեցւոց թագաւորն Վասիլ՝ վուխթանակի յառաջեաց զալ յաշխարհս մեր: Եւ եկ նա ի կողմանս Մելտինոյ. եւ ի գալն առաջի քահանայիցն Սեբաստիոյ՝ հրամայեաց համարձակ լինել յամենայն զործս հաւատոց, եւ հնչեցուցանել զձայն ժամահարի, զոր արգելեալ էր Մեհրապոլիտն, որպէս յառաջն ասա-

ցաք: Եւ անցեալ թագաւորն ընդ Հանձ՛լթ եւ ընդ Բալու՝ ելանէ ի լեառն Կոհերայ յաւուր Վարդավառի տօնին, որ ընդ մէջ Հաչտենից, Ծուխց եւ Խորձենոյ եւ անդուստ գայ, հասանէ ի գաւառն Արչամունեաց, ի քաղաքն Երխտա: Եւ ամիրայն Նփրկերտոյ՝ քուերորդի Բաաին, եկն առնա ի քաղաքն Երխտայ, եւ արքունատուր ընծայիւք պատուեալ զնա՝ տայ զմաժխտառոսութեան պատիւն: Եւ հրամայէ զօրացն Զորրորդ Հայոց եւ Տարօնոյ օգնական լինել նմա յո՛ր պէտս եւ կոչեսցէ:

Եւ ինքն չուեալ հասանէ ի լեառն Հաւճիչ, ի քաղաքն յայն: Անդ ընդ յառաջ եղեն նմա Բագարատ՝ թագաւորն Ափխազաց, եւ հայրն նորա Գուրգէն՝ թագաւոր Վրաց, զոր մեծապատիւ մեծարանօք ընկալեալ զթագաւորն Ափխազաց՝ տայ նմա զկիւրապաղատութեան պատիւն, եւ զՀայրըն նորա մաժխտառոս արարեալ արձակեաց զնոսա գնալ յաշխարհս իւրեանց: Եւ ի նոյն օր գնալոյ նորա պատերազմ մեծ եղեւ ի բանակին Յունաց յաղագս զոյգն լինչ պատճառի. զի իշխանք եւ ազատք կիւրապաղատին Դաւթի եկեալ, բանակեալ էին մերձ բանակին Յունաց. եւ ի հեռեւակապընդէն Ռուսաց ոմն ելեալ խոտ տանէր երիվարին իւրոյ:

Իսկ ոմն ի Վրաց մատուցեալ խլեաց զայն. եկն ոմն յիւրոցն օգնել նմա. նոյնպէս եւ Վրացւոյն յիւրոն ազգակեալ, որք եկեալ սպանանէին զառաջին Ռուսն: Եւ ապա բոլոր ազգն Ռուսաց որ ի տեղւոջն յայնմ չարժեցան ի պատերազմ. զի էին նոքա արք 6,000 հետեւակամարտք՝ նիզակ եւ սպար ի ձեռս նոցա, զոր էր խնդրեալ թագաւորն Վասիլ ի թագաւորէն Ռուսաց յորժամ եւ զքոյրն իւր կնութեան նմա: Յորում ժամանակի եւ հաւատացին նոքա ի Քրիստոս: Եւ ամենայն իշխանք եւ ազատք Տայոց ելին ընդդէմ նոցա, եւ պարտեալք ի նոցանէ մեռան մեծ իշխանաց իշխանն, որում Պատրիարքն կոչիւր, եւ երկու որդիքն Ոչոպընտրեայ Գաբրիէլ եւ Յովհաննէս, եւ Զորտուանէլ՝ Թոռն Ապուհարպայ, եւ այլք բազումք, զի ցասումն Աստուծոյ էր ի վերայ նոցա ըստ մեծամբարութեան իւրեանց:

Եւ սակաւ ինչ յառաջ խաղացեալ թագաւորն Վասիլ՝ եկն առ նա թագաւորն Վանանդայ մանուկն Աբաս՝ ի ձիավարելն ունելով զնշան քաջութեան արիականաւ զարդարեալ զեղով. եւ Սենեքերիմ՝ թագաւորն Վասպուրականի, եղբայր Գուրգենայ: Ընդ որս առեալ ուրախ եղեւ թագաւորն Վասիլ եւ պատուեաց զնոսա ար-

քունատուր պատուով, եւ եա նոցա ձիս եւ ջորիս եւ հանդերձս պայծառս եւ ոսկի յոլով. եւ դարձոյց զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս: Եւ ինքն չուեալ անցանէ ի գաւառն Հարք, ի Մանազկերտ քաղաք. եւ անդուստ ի Բագրեւանդ՝ բանակի ի դաշտին մերձ ի քաղաքն Վաղարշակերտ՝ ընդ որ գալստեան Գագկայ՝ արքային Հայոց: Այլ նա իբրեւ փոքրութիւն համարեալ զգնալն իւր առ նա. իսկ քաւերորդին Գագկայ Ասպուսահլ չարաճօս եղեւ զնմանէ առ Վասիլ: Վասն որոյ Գագիկ հրաման առեալ որդւոյ իւրոյ Յովհաննիսի եւ յաւարի էառ զգաւառն Ասպուսահլի զկոզոյովիան եւ զԾաղկոյոան:

Իսկ Թագաւորն Վասիլ չուս արարեալ գնաց ի քաղաքն Ուխթեաց. եւ զամենայն բերդս եւ զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով՝ զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա. եւ զինացեալ ազատսն Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեան բնակեցուցանել յաշխարհին Յունաց. եւ դարձաւ նա ընդ Խաղտոտաւիճ ի Կոստանդնուպոլիս:

ՀԶ. — Յաղագս նահապետութեան Արծրունեաց, որ զմերովբ ժամանակօքս թագաւորեցին Վասպուրականի:

Այլ այն նահապետութիւն, որ ընդ որդւոցն Սենեքերիմայ՝ Ասորեստանեայց Թագաւորի, որ ի ժամանակս Պարսուրայ Հայկազնոյ եկեալ բնակեցան յաշխարհն մեր եւ անուանեցան Արծրունիք: Որք ծննդաբանութեամբ եկեալ հասին մինչեւ ցԳագիկ, որ յաւուրս Սմբատայ մեծի, որ զփայտէ կախեալ եղեւ յանօրէնն որդւոյն Աբուսահլ, զոր վերնատոյն յիշեցաք. եւ յաւերման աշխարհիս Հայոց Թագաւորեաց նա ի կողմանս Վասպուրականի ամս 29. եւ վախճանի յ392 թուին: Իսկ զկնի մահուան Գագկայ՝ Թագաւորեաց Դերենիկն՝ որդի նորա, ամս 17. եւ վախճանեցաւ ի 407 թուին. եւ ապա Թագաւորեաց Աչոտ՝ որդի Աբուսահլի, ամս 22. եւ վախճանեցաւ ի 439 թուին: Եւ ի մխասին Թագաւորեցին երկու եղբարք նորա Գուրգէն եւ Սենեքերիմ՝ որդի Աբուսահլի: Եւ ի պալ Թագաւորին Յունաց Վասլի յաշխարհս արեւելից՝ եկեալ հանդիպեցան նմա նախ Սենեքերիմ եւ ապա Գուրգէն՝ երէց եղբայր նորա. եւ արքունատուր ընծայիւք պատուեալք ի նմանէ առատաձեռն ոսկւով եւ արծաթով. եւ հրովարտակ առաքեալ առ մերձաւոր ամիրայսն Տաճկաց զի մի՛ մեղիցեն աշխարհին Վասպուրականի. եւ դադարեցոյց զառ եւ զպերութիւն եւ զհարկապահանջ բռնութիւն: Եւ ապա Գուրգէն

վախճանի ի 452 թուին. եւ Սենեքերիմ ուննի զաթոռ թագաւորութեան ամս 20:

Եկ. — Յաղագս շինելոյն Գագկայ արքային ի քաղաքն Անւոյ զեկեղեցին մեծ անուամբ սրբոյն Գրիգորի:

Յայնմ ժամանակի, յորում լնոյր լրութեամբ աւն 1,000 մարմնանալոյ կամ մարդանալոյ Տեառն մերոյ ի Վասպի կայսեր յաւուրս, Գագիկ՝ արքայ Հայոց, խորհուրդ բարի ի յանձին կալեալ, զմեծաչէն եկեղեցին, որ ի Քաղաքուղաչի անուամբ սրբոյն Գրիգորի չինեալ, որ էր վիճակ եւ կործանեալ՝ կամեցաւ նոյնաձեւ չափով եւ յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անւոյ հիմնարկեալ ի կուսէ Ծաղկոցաձորոյն, ի բարձրաւանդակ տեղւոջն, տարփաւէնչ տեսողացն, մեծաւաչ, վիմարդեան, կոփածոյ վիմօք, մանուածոյ, քանդակաւ յօրինեալ, լուսանցոյց պատուհանօք, երկաթի ճրանց ճրանդեօք, սքանչելատես տեսլեամբ զմբեթաւորեալ գունակ վերամբարձ եւ երկնանման պնդին»:

Արիստակէս Լաստիվերտցի *մինչեւ իր պատմութեան Ե. դլուխը յաճախ կը խօսի Վասիլ Բ.ի վրայ: Իր տեղեկութիւնները, թէեւ յոյժ հետաքրքրական, սակաւ*

ուած ենք զանց ընել, արդէն իսկ մէջ բերուած վկայութիւնները չափազանց երկարած ըլլալով:

27. Ժամանակագրութիւն Վասլի կեանքին, — Ծնունդ Վասլի. 957

Վասիլ կայսր կ'օծուի Պոլիքտոս Հայրապետին ձեռքով. 960

Վասիլ Բ կը թագաւորէ իբրեւ էս. 976

Վարդ Սքլերոսի ապստամբութիւնն ու պատերազմները 976–979, 988 (վախուստ Պաղտատէ), 989 (անձնատուր կ'ըլլայ)

Արաբական պատերազմներ՝ 977, 986, 987, 989 (Հայաստանի մէջ), 993, 994, 1001, 1002, 1003, 1011. 1020

Բուլղարական պատերազմներ՝ 981, 990 (Գրիգոր Տարօնեցի), 999, 1000, 1001, 1014 (աչքեր կուրացնել) 1015–1019 (վերջնական յաղթանակ)

Մահ Անտոն պատրիարգի. 982

Մեծ երկրաշարժ. Ս. Սոփիայի գմբեթը կը ճեղքուի 986. վերստին կը չինուի. 992

Վարդ Փոկասի ապստամբութիւնը. 988, 989 (մահ)

Վլատիմիր սպառնալիքով կ'ամուսնանայ կայսեր Աննա քրոջ հետ. 991

Սով. 992

Մահ Նիկողայոս պատրիարքի· 995
Մահ Գրիգոր Տաթեւնեցւոյ· 996
Աչոտի եւ Բուլղար արքայադստեր ամուսնութիւնը· 996: *Կ. Պոլիս կը վախչէին*· 997
Վասիլ օրէնք մը կը հաստատէ՝ որով հարուստը աղքատին տուրքը պիտի վճարէ· 1002
Վասիլ Տայոց դաւառին կը տիրէ· 1003
Պարսի մէջ Իտալացիք Յունաց դէմ կ'ապըստամբին· 1009, 1011, 1013
Մահ Աննայի՝ Վասլի քրոջ· 1011
Խազարաց պատերազմը· 1016
Սենեքերիմի գաղթելը· 1016
Գէորգ Ափխազի եւ Յովհաննէս Սմբատի ապստամբութիւնը· 1022–1023
Ռուսեր, 800 հոգի, Պոլիս կու գան· *պատերազմ*· 1024
Մահ Եւստաթիոս պատրիարքի· 1025
Մահ Վասիլ Բ.ի· 1025:

28· Վասլի գերդաստանը· — *Ոչ մէկ յիշատակութիւն կայ Վասիլ Բ.ի ամուսնացած ըլլալու մասին: Ադրիանոս Պապի մէկ կոնդակին մէջ միայն կը յիշատակուի Մարիամ կայսրուհի «Յունաց», եւ Ռեծուիլիա կայսրուհի Հռոմայեցւոց, երկուքն ալ դուստր Ռոմն կոմսի· այսպիսի հակասական տեղեկութիւն մը ի հարկէ վստահելի չէ, եւ ձեռագրական վրիպակ կ'ենթադրուի:*

Ըստ Արիստակէս Լաստիվերտցւոյն՝ Վասիլ Բ. պատերազմի ղրկած՝ փոյթ չէր ունեցած ամուսնանալու:

29· Վասլի դրամները· — *Վասիլ իր դրամներուն վրայ կը ներկայանայ իր փոքր եղբօրը հետ միասին. իրենց մէջտեղն ունին կրկնագիծ խաչ մը. մակդրութիւն*· Basil s Constantinoz en to xristo bas Romai.

ՅԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.Ի ՎՐԱՅ

30. Ո՞ր պատմիչները խօսած են Կոստանդին Ը.ի վրայ. — *Այն պատմիչները որ Վասիլ Բ.ի կենսագրութիւնը կ'ընեն, կը խօսին նաեւ իր եղբօր ու գահակից՝ Կոստանդին Ը.ի վրայ. այսպէս կեդրենոս, Զոնարաս, Գլիկաս, եւ այլն:*

Հայ պատմիչները խաղաղասիրութիւն կ'անուանեն Կոստանդին Ը.ի քաղաքական անզործութիւնը. «Թագաւորեաց ղինի Վասլին Կոստանդին նորուն հարազատն՝ ամս չորս. եւ քանզի այր խաղաղասէր էր եւ առատ, յառաջին ամին իւրոյ թագաւորութեան եկաց ի լռութեան. եւ հանդեաւ երկիր ի մեծամեծ տաղնապէ. եւ ղիշխանս որ զաւառակալք էին, զորս մեծն Վասիլ կարգեալ էր՝ ի նոյն հաստատեաց». (Լաստիվերտցի, Գլուխ ե. էջ 29):

31. Կոստանդինի կեանքին ժամանակագրութիւնը. — *Իր ծնունդը.* 959

Ռոմանոս Բ. Պոլիքտոս հայրապետի ձեռքով դինքը պահակից կայսր կ'օծէ. 961 *ապրիլ 7*

Վասիլ Բ.ի հետ կը թագաւորէ. 976–1025

Կոստանդին միայնակ գահ կը բարձրանայ. 1025

Դիոկղինէս զօրավարը Փոյինաքները (Փէչէնէք) Դանուբէն անդին կը հալածէ. 1026

Աբասացիք Անահոքի վրայ կը յարձակին. 1026

Նաւական յաղթութիւն Յոյներուն ընդդէմ Աբասացւոց՝ Արշիպելագոսի մէջ. 1027

Որեստ Հռեգիոն քաղաքին կը տիրէ. 1027

Կոստանդին կը հիւանդանայ. 1028 *նոյեմբեր 9*

Կոստանդին Ը. կը մեռնի. 1028 *նոյեմբեր 11:*

32 Կոստանդին Ը.ի գերդաստանը. — *Կոստանդին Ը. իր Հեղինէ Թագուհիէն հետեւեալ աղջիկները ունեցաւ:*

1. *Եւդոկիա*
2. *Զոյէ*
3. *Թէոդորա*

Այս երկու վերջիններէն

սանք, թագաւորեցին միասին Բիւզանդիոնի վրայ։

33· Կոստանդին Ը·ի դրամները· — Կոստանդին Ը· իր դրամներուն վրայ կը ներկայանայ վասիլ Բ·ի ձախակողմը, ալ ձեռքովը՝ ծիրանին, ձախովը՝ խաչը բռնած։ Դրամներու մակագրութիւնը՝ ընդհանրապէս, Basil Constantinoz en to xristo bas romai.

(Տե՛ս Ducange, Historia Byzantina, հա· XXI).

34· Յաւելուած· — Սոյն գիրքը աւարտած էինք արդէն, երբ ծանօթացանք Շլիւմպէրժէի մէկ նոր գրքին հետ, հնադիտական պարունակութեամբ եւ յոյժ կարեւոր նաեւ Հայկական բիւզանդագիտութեան համար· «Sigillographie de l'empire byzantin» Paris MDCCCLXXXIV).

Ձենք կարծեր բնաւ որ այս գործը ծանօթ ըլլայ մեր ազգին՝ որուն համար սակայն յոյժ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ։

1· Այնտեղ կը գտնենք (պատկերով միասին) Թորոս Ռուբենի (= Թորոս Ռուբինեանի) կնիքը։

Մէկ կողմը կը ներկայանան երկու զինուորական սուրբեր նիզակ ու վահան ի ձեռին· (Ս· Գէորգ եւ Ս· Թէոդոր, ինչպէս կը մեկնէ Շլիւմպէրժէ)։

Միւս կողմը կայ մակագրութիւնը, յունարէն լեզուով· Δύας φρούρει καλλινικῶν μαρτυρ (ων) σεβάστον Θεοδώρον τον ρουπένιον (Զոյգ քալյայպէթ մարտիրոսացն՝ պահեսցէ զԹէոդորոս Ռուբենիոս)։

(Տե՛ս էջ 695)։

Սեբաստոս, որ հին ժամանակ կը դրծածուէը միայն արքունական ընտանեաց անդամներուն համար, յայնորդ դարերուն՝ ակսեալ դվսաւորապէս Ալեֆս Կոմնենոսէն, կը նշանակէր պալատականներու բարձրադոյն կարգը (տե՛ս Sigillographie, էջ 581)։

Շլիւմպէրժէ կ'անդիտանայ թէ ո՛վ է արդեօք այդ Թէոդորոս Ռուբէնը եւ այսչափ կը խորհրդածէ Ռուբենիոս ձեւի նկատմամբ·

«Nom grécisé d'une illustre famille arménienne qui a donné au trône de la Petite Arménie une longue série de rois»։

Բայց դիւրին է այդ Թէոդորոս Ռուբենիոսի մէջ ճանչնալ Թորոս Բ·ը (1144–1167), իր հօրը՝ Լեւոն Ա·ի (1123–1143) հետ միասին դերի տարուած եւ բանտուած ի Կոստանդնուպոլիս։ Նա յետոյ արքու-

նեաց մէջ պատիւները ստացաւ եւ եղաւ ամենէն բարձրաստիճան պալատականութէն մին, ամուսնացաւ յոյն իշխանուհիի մը հետ, մինչեւ որ յաջողեցաւ վախչիլ Կիլիկիա, եւ վիպասանական արկածներէ յետոյ՝ իր հայրենի ժառանգութիւնը ձեռք բերել:

Շլիւմպէրժէ «Ռուբենիոս»ը «Բիւզանդական ընտանիքներու» շարքին մէջ դասակարգած է. մինչ, եթէ ստոյգ է մեր տուած մեկնութիւնը, նա ընտանեկան կնիք մը չէ, այլ Թորոս Բ.ի անձնական կնիքը:

Այսպէս ուրեմն Հայոց պատմութեան ամենէն սիրելի եւ ամենէն ժողովրդականացած դէմքերէն մին՝ մեզի թողած է իր կնիքը՝ ցարդ Հայոց անծանօթ մնացած:

Թորոս Բ. Ալեքս Ա. Կոմնենոսէն (1081–1117) չատ յետոյ ապրած ըլլալով՝ ո՛չ մէկ առարկութիւն կրնայ վերցնել Սեբաստոս տիտղոսը:

2. Լեւոն Հայկազնի վրայ խօսելով, յիշեցինք իր անուամբ հասած դրամներու սակաւութիւնը: Փոխարէն ունինք այս կայսրէն՝ կնիք մը: Իրեն պէտք է ընծայել, Շլիւմպէրժէի կարծիքով՝ ինքզինքը «Հայոց զօրավար» անուանող Լեւոնի մը կնիքը, թ. դարուն պատկանող:

Հետաքրքրականն այն է որ այդ կնիքի մակագրութեան մէջ՝ փոխանակ յն. տրական Λεόντῃ ձեւին՝ դրուած է Λέοντα. Շլիւմպէրժէ կ'անդրադարձնէ այս երեւոյթը, առանց մեկնութիւն տալու. արդեօք հայկական հոլովման մը (Ղեւոնդայ) ազդեցութիւնը չկա՞յ այդտեղ:

3. Մենք այլուր Լալակոն անուան վրայ խօսելով զայն Մամիկոնեաճի հետ համեմատեցինք:

Կնիքներու հաւաքածոն կը յայտնէ մեզի Հայաստանի կիւրոպալատ մը – մինչեւ ցարդ հայ կիւրոպալատաններու ցանկէն բացակայ – Լեւոն Լալակոն անուամբ, որ ինքզինքը կ'անուանէ Դուքս Հայոց: Կնիքը ժ. դարէն է:

«C'est ici le sceau de Léon Lalacon, duc des (contingents) Arméniaques, dont le Porphyrogénète nous a raconté les exploits contre les Sarrasins au chapitre XLV du *Livre de l'Administration*. Ce sceau nous apprend que Léon Lalacon était en plus revêtu de la haute dignité de curopalate. Il était le chef du théme Arméniaque en 986» (Շլիւմպ. էջ 296):

Ակնարկուած Լալակոնն է այն՝ որ 996 թուին Հայաստանի նահանգապետն ըլլալով՝ յարձակեցաւ Աբբասեանց վրայ որ բա-

սեան նահանգի եկեղեցիները աւերած էին եւ զանոնք հալածեց Հայաստանէն, յետոյ Թէոդուպոլսէն. Քաթաքալոն զօրավարին հետ յարձակեցաւ չրջակայ երկիրներու վրայ եւ աւերեց զանոնք. (տես Muralt, Chronographie byzantine, էջ 483):

Այդ Լալակոնը կը թուի ճիշտ այն ընտանիքէն, որուն կը պատկանէր նաեւ Նիկետասէն յիշատակուած եւ 858ին ապրող Լեւոն Լալակոն՝ Նումերեան կոչուած դնդին զօրավարն՝ որ Իկնատիոս հայրապետը չարչարեց: (Նոյնը, էջ 434):

Մորաւմանի կնիքներու հաւաքածոյին մէջ կը գտնուին հետեւեալները՝ հայկական բանակաթեմի պաշտօնաւորներուն պատկանող.

Խերոսփաբքէս, (Սիկիլիոյ) հայ լեզէոններու դատաւոր. Գէորգ, Պետրոս, Հայոց հիւպատոսներ:

Շլիմպէրժէի հաւաքածոյին մէջ կը գտնենք նաեւ հետեւեալ Հայազգիներու կնիքները.

Արեւ (էջ 622) ԺԱ. դարու մէջ ապրող հայազգի զօրավար, որ Աքրիտոսի դէմ ապստամբեցաւ եւ 1091ին Ալեքս կայսեր դէմ դաւադրութիւն կազմելով՝ աքսորուեցաւ:

Թովմաս Արտաւան պատրիկ, ԺԱ. դար. (էջ 622).

Եպիփան Արտաւազդեան, վեստ, Կոմնենեանց ժամանակ (էջ 623).

Յովհաննէս Արտաւազդեան «վեստ, հիւպատոս, դատաւոր վէլումի եւ կեպիւրհերոտէսի». (Ժ դար). Ս. Նիկողայոսի պատկերով (էջ 262).

Արտաւազդ «պատրիկ, կիւրոպաղատ եւ կոմս կայսերական աստուածապահ Օփսիկիոնի» (Ը դար): Սա այն նշանաւոր թագապահանջն է որ նախ Օփսիկիոնի կոմս ըլլալով՝ յաջողեցաւ յետոյ կայսր հռչակել Լեւոն Ե 742–743 (էջ 249)

Փրիստափոր Վասպուրականցի. (Ասվրաքանի՛թիս). Ժ դար.

Վարազբակուր (էջ 249). 711ին, Յուստինիանոս կայսեր հետ ապստամբեցաւ Վարդան Փիլիկ կայսրէն. նա Օփսիկիոնի կոմս էր:

Թէոդոր Խորձեանեցի (Ժ–ԺԱ. դար) էջ 635

Միխայէլ Քուրդիկ (Ժ դար), որ 978ին ապստամբ Վարդի Ծովակալն էր եւ յաղթուեցաւ:

Նիկետաս Մխիթար (Նիկետաս Մախիթար, ԺԲ–ԺԳ դար) էջ 675

Վասիլ Մխիթար (էջ 675). «վեստ, դա-

տաւոր, եւ նահանգապետ Մելիտինէի եւ Լիւկանդոսի» (*Ժ դար*)։

Գէորգ Մլեհ (*Մելիաս*), *Ժ դար* (*էջ* 679)

Բակուրիանոս վլաստոս, *ԺԲ – ԺԳ դար*։

Ռոմանոս Սիլերոս *ԺԱ. դար*, *նշանաւոր անձ իր դարու պատմութեան մէջ* (*էջ* 696)։

Գրիգոր մագիստրոս Տարօնեցի, *ժամանակակից Ռոմանոս Լեկաբենոսի էջ* 706

Յովհաննէս Տարօնեցի կիւրոպաղատ (1093*ին կը յիշուի այս անուամբ զօրավար մը*)։ *էջ* 706

Անտոն Թոռնիկ *էջ* 708։

Միխայէլ Վարդան (*ԺԲ – ԺԳ դար*) *էջ* 712

Եւփիտիոս Վռախամիոս (*Վահրամ*) *կիւրոպաղատ եւ դուքս Կիպրոսի, հաւանօրէն որդի* 1078*ին Անտիոքի վրայ իշխող Փիլարետ Վահրամ հայ դուքսին*։ (*էջ* 714)։

Վահրամ իշխան, *ԺԱ. դար*։ (*էջ* 714)։

Դեմետր Վահրամ, *վեստ եւ զօրավար* (*էջ* 714)։

* * *

Բիւզանդական արդի պատմիչներու ցանկին վրայ (*տե՛ս Գրքիս Ա. հատորին Ներածութեան մէջ*) *պէտք է աւելցնել գրութիւն մը, զոր գրքիս աւարտումէն յետոյ առիթ կ՚ունենանք տեսնելու*։ Gibbon *անգլիացիին*, 12 *հատորով*, The history of the decline and fall of the roman empire, London MDCCXCVII.

ՅԱՆԿ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻՆ

Է· ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆ

Ա· — Կոստանդնի կենդանագիրը . . . 5
Բ· — Պերփեռուժէնի մանկութիւնը· – Գիչերային յարձակում պալատին վրայ . . 9
Գ· — Արքունեաց յեղաշրջումը· – Ռոմանոս Լեկապենոս կայսր 16
Դ· — Ռոմանոսի եւ իր որդւոց աքսորը· – Պերփեռուժէն միայնակ կայսր . . 23
Ե· — Կոստանդնի մահը 27

Ը· ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱՊԵՆՈՍ

Ա· — Քաջերու ընտանիքը· – Ցաղթուած առիւծը· – Ռոմանոսի նկարագիրը . . 31
Բ· — Ռոմանոս Բուլղարական պատերազմի ժամանակ· – Նաւատորմիղը պալատին դիմաց 37
Գ· — Փոկասի բանակը ի Քաղկեդոն – Ռոմանոսի ճառը կարմիր կօշիկներուն առթիւ· – Ռոմանոս կայսր 42
Դ· — Կակիզուլա պատրիարգ· – Եկեղեցականք պարելով ժամերգութիւն կ՚ընեն· – Զուարթութեան դարը 47
Ե· — Ռոմանոսի ներքին կառավարութիւնը· – Դաւաճանութիւնները իր կեանքին դէմ· – Պոնտոսի Հայոց ապստամբութիւնը . . 50
Զ· — Բուլղարները Բիւզանդիոնի մօտ· – Հայազգի ծովակալ մը խեղդուած· – Ռոմանոս կանացի պատմուճան հագուած՝ դէպ ի թշնամիները կ՚երթայ· – Անհաճոյ ընծայ մը 57

Ե. — Դուրզէն Հայկազնի քաջութիւնքը. — Աբաբացիք իրենց հայրենակցաց դէմ կռուելու բռնադատուած. — Պատերազմ Մելիտինէի եւ Հայաստանի մէջ . . 63
Ը. — Ռուսեր Վոսփորի առջեւ. իրենց նաւատորմիղը փճացած. միջադկեր . . 69
Թ. — Դաւադրութիւն Ռոմանոսի դէմ. — Դիւանագէտ Հայուհի մը. — Աքսորանքի դիւերը. — Դէպ ի Փռօթի 74
Ժ. — Ռոմանոսի վանական կեանքը. — Հեգնութեամբ իր որդւոց ընդառաջ կ'ելլէ. — Տարօրինակ խոստովանանք մը. — Աքսորեալին մահը 80

Թ. ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ԿՐՏՍԵՐ

Ա. — Կանխահաս ախտաւոր մը. — Հնդամեայ ամուսինը. — Վեցամեայ կայսրը. — Դիւնեալի դուստրը՝ Թագուհի. — Կենդանապէրը կրտսեր Ռոմանոսի 91
Բ. — Հայրասպանութիւն. — Մայր եւ քոյրեր՝ աքսորի սահմանուած. — Գայթակղեցուցիչ մայրապետներ. — Կրօնաւոր մը՝ թիկնապահներու զօրավար եղած. — Դաւադրութիւն 96
Գ. — Պատերազմներ՝ կրտսերն Ռոմանոսի ժամանակ. — Հայ ոճրագործներ. — Հայ սուրբ մը կ. — Ռոմանոսի մահը . . 104

Ժ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶՄՇԿԻԿ

Ա. — Հայ ասպետը. — Իր դէմքը. իր հոգին. — Ականատեսի մը նկարագրութիւնը . 113
Բ. — Հայ կայսեր ծնունդը. — Զմշկիկի դէպրոցը. — Իր անուան ծագումը. — Դիւցազներու ցեղը. — Զմշկիկի հարսանիքը . 119

Գ. — Զմշկիկի դերը Պերփեռուժէնի ժամանակ. — Ծերունիի մը քաջութիւնքը. — Ցաղթանակ եւ սուգ. — Աբար հեծելազունդը՝ Զմշկիկէն դերի բռնուած . . 126
Դ. — Զմշկիկի դերը՝ կրտսերն Ռոմանոսի ժամանակ. — Ոսկրեղէն բլուրները. — Մայրաքաղաք մը անճնաուբ . . 131
Ե. — Նիկեփոր կայսր. — Զմշկիկ Արեւելքի զօրավար. — Արիւնէ ջրվէժը. — Բնաւորութեանց հակապատկեր մը. — Անհիմնաւոր սուտը. — Զմշկիկ սուրհանդակաց գլխաւոր. — Զմշկիկ՝ աքսորեալ . . 134
Զ. — Թէոփանոյ եւ Զմշկիկ. — Գիշերային տեսակցութիւններ. — Զուտնէ սանդուխը. — Ֆաղկեդոնի ծովափին վրայ. — Դաւադրութիւն 145
Է. — Դաւադրութիւնը յայտնուած. — Նիկեփորի հետապօտութիւնք. — Տպղնապալից իրիկուն մը. — Արիւնհեղութեան դիւցը . 152
Ը. — Զմշկիկ կայսր օծուած. — Թէոփանոյի յուսահատութիւնը. — Իր աքսորը . . 161
Թ. — Դիւանապիտական ամուսնութիւն. — Ճղնաւոր մարգարէն. — Եպիսկոպոսներու դաւակցութիւնը. — Ազանդաւորներու վտխաղրութիւնը. — Զմշկիկի ներքին կառավարութիւնը 168
Ժ. — Փոկասեանց ընտանիքը. — Թափառական դաւադիրներ. — Մատնիչ եպիսկոպոս մը. — Զմշկիկի վսեմութիւնը՝ դէպի իր թշնամիները 171
ԺԱ. — Մեծադոյն ապստամբութիւն մը. — Վարդ Փոկաս՝ կայսր. — Մենամարտ. — Բռնի կրօնաւորը 174

ԺԲ. — Ռուսական պատերազմ. – Զմշկիկի յաղթանակները՝ Ռուսաց վրայ. – Վարդ Սքլերոս. – Դարանած բանակը. – Ռուս Գողխաթը. – Մենամարտները . . . 179

ԺԳ. — Զմշկիկի արշաւանքը. – Փարսեթլաւա երկու օրուան մէջ առնուած. – Արքունիքը բոցերու մէջ. – Յովհաննուպոլիս . 184

ԺԴ. — Տրեսթրայի պաշարումը. – Մենամարտ Արաբացւո՛յ եւ Ռուսի. – Զմշկիկ մենամարտի կը կանչէ Ռուսաց իշխանը. – Պատերազմ. – Ցաղթանակ . . . 187

ԺԵ. — Արաբական պատերազմը. – Հայ կայսրը եւ Հայոց թագաւորը. – Զմշկիկ Բաբելոնի մօտ. – Երկրորդ արշաւանք. – Ասորեստան, Լիբանան, Պաղեստին ընկճուած 194

ԺԶ. — Տխուր դուշակութիւն. – Թունաւոր բաժակը. – Զմշկիկի մահը . . . 201

ԺԱ. ՎԱՍԻԼ Բ. ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆ

Ա. — Նիկեփոր եւ Թէոփանոյ. – Թատերական տեսարան մը պալատին մէջ. – Արհաւիրքի դիչեր մը. – Նիկեփոր կայսր 207

Բ. — Վասիլ Բ.ի անուանական կասրութիւնը. – Հայ թիկնապահներու կռիւը. – Հայ զինուորներուն նկարագիրը. – Տրօնի իշխաններն եւ Նիկեփոր. – Վասիլ Բ՝ միայնակ գահուն վրայ . . . 217

Գ. — Ազատամրութիւն. – Հայ սպարապետ մը կայսր հռչակուած. – Վիպասանական դեր մը. – Լեռնային ուղեգիծը. – Խնջոյք եւ պատերազմ 226

Դ. — Ռոմանոս Տարօնեցիին պարտութիւնը. – Հայ զինուորներու սպանումը. – Բիւզանդական բանակը չախչախուած . . 231

Ե. — Կրօնաւոր մը՝ Վարդ Սքլերոսի դէմ ղրկուած. – Վրացիներու քաջութիւնը. – Երկու սպարապետներու մենամարտը . 236

Զ. — Վարդի դերութիւնը. – Պաղատուռ բանտը. – Բռնի երկրպագութիւնը . . 244

Է. — Վասիլ Սենեկասպանի մահը. – Վարդ Փոկասի ապստամբութիւնը . . 252

Ը. — Երրորդ ապստամբութիւն. – Նիկեփոր Փոկաս (Բ.) եւ Սենեքերիմ Արծրունի. – Տրդատ Ճարտարապետ. – Ծոյն եկեղեցին՝ Վասիլ Ժամանակ 259

Թ. — Վասիլ Բուլղարասպանի արտաքին քաղաքականութիւնը. – Արեւելքի եւ Արեւմուտքի վիճակը. – Ողբերգութիւն մը. – Բորիսի մահը. – Բուլղարական պատերազմի սկզբնաւորութիւնը . . . 266

Ժ. — Վիպասանական բանտարկելութիւն մը. – Գրիգոր եւ Աչոտ Տարօնեցի. – Իրենց կռիւները Բուլղարաց դէմ. – Աչոտ դղեակի մը մէջ. – Բուլղարաց արքայադուստրը եւ Աչոտ. – Մատնութիւն. վրէժ. պիչերային վախուսդ. օր մը դիւանները մէջ. Սամուէլի ազատումը՝ մահուանէ . 271

ԺԱ. — 1000 թուականը. – Հարկատուութեան արտասովոր եղանակ մը. – Նորահնար անդթութիւն. – Կայսերու թափօրը. – Սամուէլի մահը. – Բուլղարիոյ նուաճումը 279

ԺԲ. — Վասիլ Բ.ի յարաբերութիւնները՝ Հայոց հետ. – Արծրունեաց զաղթականութիւնը ըստ Կեդրենոսի. – Այժմեան վանեցիք բուլղար են ծագմամբ. – Վրաց եւ Տայոց իշխանները. – Հայ կնոջ մը հնարագիտութեամբ՝ դղեակ մը գրաւուած.

– Անի Ցունաց կը կտակուի. – Վասիլ Բ.ի վախմութիւնն եւ հայասիրութիւնը . . 290
ԺԹ. — Վասիլ Բ.ի պատերազմները Գերմանացւոց դէմ. – Գերմանացւոց կայսրը դէպի բռնուած. – Իր ազատումը. – Սարակինոսք, Վենետկեցիք, Ռուսաքներ, Խազարներ, Ռուսեր, Արաբներ՝ Վասիլ Բ.ի ժամանակ 301
ԺԹ. — Վասիլ մահը. – Նկարագրութիւն իր դէմքին եւ իր բնաւորութեան . . . 306

ԺԲ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.

Ա. — Կոստանդինի սակաւամեայ թագաւորութիւնը 311
Բ. — Կոստանդինի յաջորդը. – Արքիյբեան ընտանիքը ի՞նչ պղերս ունի Արծրունեաց հետ 314

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐ

Ա. ՄԱՐԻԱՆԷ

Խորհրդաւոր հարսանիք մը. – Փառք առանց երջանկութեան. – Ծիրանի եւ քօղ . . 329

Բ. ԹԷՈԴՈՍԻԱ

Կամսարական իշխանուհին. – Թէոդոսիա կայսրուհի. – Պրոկոպիայի նախանձը. – Բարեպաշտական ոճիրը. – Լեւոնի դերեզմանը. – Թէոդոսիա վանքի մէջ . . 332

Գ. ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ

Անմեղութեան պատկեր մը ոճիրներու մէջ. – Արցունքներու կեանք մը. – Եւփրոսինէ վանքի մէջ. – Միքայէլ Թլուատ կը տեսնէ հայ կուսանը, կ՝որոշէ անոր հետ ամուսնանալ. – Արգելքներ, հանդոյցներ. – Կաոտակերդական լուծում. – Ցանկարծական հարսանիքը. – Եւփրոսինէ կայսրուհի . 335

Դ. ԹԷՈԴՈՐԱ Ա.

Ոսկեղէն խնձորը. – Առասպելներ՝ իրագործուած. – Մամիկոնեան կայսրուհին. – Իր թագաւորութիւնը. – Իր գործակիցները. – Վարդ եւ Մանուէլ Մամիկոնեաններ. – Թէոդորայի եկեղեցական գործունէութիւնը. – Դատապարտեալ մը դժոխքէն դուրս հանուած. – Իր քաղաքական գործունէութիւնը. – Մաքայէլ Արքէհի զաւեչտները. – Վարդի ոճիրները. – Թէոդորա պալատէն հալածուած. – Թէոդորա սրբուհի . 343

Ե· ՀԵԳԻՆԷ

Հայազգի Շամիրամը· – Դաւադրութիւն կը կազմէ իր հօր դէմ· – Իր յաղթանակն ու մահը 362

Զ· ԹԷՈԴՈՐԱ Բ·

Զմշկիկի ամուսինը· – Առաքինի կայսրուհի մը 366

Է· ԹԷՈԴՈՐԱ Գ·

Յեղափոխութեան տեսարան մը Բիւզանդիոնի մէջ· Ժողովուրդը պալատին վրայ կը քալէ· – Կախարդական երեւոյթ մը· – Բանակի եւ ժողովրդեան կռիւը· ամբոխը կը տիրէ արքունիքին· – Երկու պառաւներ՝ մանդամայն կայսրուհի հրատարակուած· – Թէոդորա դահաւորդ· – Իր երկրորդ թագաւորութիւնը եւ մահը . 368

Ը· ՌԻԹԱ

Կիլիկիոյ արքունեաց մէջ· – Երկու քոյրերը· – Հարսանիքի պատրաստութիւններ· – Բիւզանդական կրօնամոլութիւն· – Դիւցազնուհին· – Ռիթայի դիւանագիտական ձգտումները· – Իր մահը 385

ՅԱՆԿ

ԾԱՆՕԹՈՒԹԵԱՆՑ

1· *Ցունաց ո՞ր պատմագիրները խօսած են Կոստանդին Պերփեռուժէնի վրայ . . 399*
2· *Հայոց ո՞ր պատմագիրները խօսած են Պերփեռուժէնի վրայ 406*
3· *Դիւանագիտական յարաբերութիւնք Պերփեռուժէնի եւ Հայոց· Հայաստանի փոքր իշխանութիւնները 433*
4· *Ժամանակագրութիւն Կոստանդին Պերփեռուժէնի կեանքին 451*
5· *Կոստանդին Պերփեռուժէնի դերդաստանը 456*
6· *Կոստանդին Պերփեռուժէնի դրամները . 457*

*

7· *Ցունաց ո՞ր պատմիչները խօսած են Ռոմանոս Լեկապենոսի վրայ 458*
8· *Հայոց ո՞ր պատմիչները խօսած են Լեկապենոսի վրայ 458*
9· *Հա՞յ էր Ռոմանոս 461*
10· *Ժամանակագրութիւն Լեկապենոսի կենաց 462*
11· *Լեկապենի դերդաստանը 468*
12· *Լեկապենի դրամները 468*

*

13· *Ցունաց ո՞ր պատմիչները խօսած են Կրտսերն Ռոմանոսի վրայ 469*
14· *Հայոց ո՞ր պատմիչները խօսած են Կրտսերն Ռոմանոսի վրայ 469*
15· *Ստո՞յգ է Ռոմանոսի «հինգ տարեկան» ամուսնանալը 472*

16· Ժամանակագրութիւն կրասերն Ռոմանոսի կենաց 472
17· Կրասերն Ռոմանոսի պերդաստանը . . 474
18· Կրասերն Ռոմանոսի դրամները . . 474

*

19· Ցունաց ո՞ը պատմիչները խօսած են Զըմըշկիկի վրայ 475
20· Հայոց ո՞ը պատմիչները խօսած են Զըմըշկիկի վրայ 476
21· Ժամանակագրութիւն Զմշկիկի կեանքին 510
22· Զմշկիկ, ըստ Շլիմպերժէի . . . 512
23· Զմշկիկի պերդաստանը . . . 521
24· Զմշկիկի դրամները 522

*

25· Ցունաց ո՞ը պատմիչները խօսած են Վասիլ Բ. Բուլղարասպանին վրայ . . 523
26· Հայոց ո՞ը պատմիչները խօսած են Վասիլ Բ.ի վրայ 523
27· Ժամանակագրութիւն Վասիլի կենաց . 545
28· Վասիլ պերդաստանը 546
29· Վասիլի դրամները 547

*

30· Ո՞ը պատմիչները խօսած են Կոստանդին Ը.ի վրայ 548
31· Կոստանդինի կեանքին ժամանակագրութիւնը 548
32· Կոստանդին Ը.ի պերդաստանը . . 549
33· Կոստանդին Ը.ի դրամները . . . 550
34· Ցաւելուած. (Հայ – բիւզանդական կնիքներու մասին) 550

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԱՆԿ ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԻ «ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐԱՅ» ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ

	Թգւր·	Էջ
1· ՄՕՐԻԿ	583 – 602	25
2· ՎԱՐԴԱՆ	711 – 713	129
3· ԼԵՒՈՆ Ե·	813 – 820	155
4· ՎԱՍԻԼ Ա·	867 – 886	199
5· ԼԵՒՈՆ Զ·	886 – 912	215
6· ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ	912 – 913	249

Բ. ՀԱՏՈՐ

	Թգւր·	Էջ
7· ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Է·	913 – 959	5
8· ՌՈՄԱՆՈՍ Ա·	920 – 944	31
9· ՌՈՄԱՆՈՍ Բ·	939 – 963	91
10· ՁՄՇԿԻԿ	969 – 976	113
11· ՎԱՍԻԼ Բ·	976 – 1025	207
12· ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը·	1025 – 1028	311

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐ

(Բ. ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԷՋ)

	Թգւր.	Էջ
13. ՄԱՐԻԱՆԷ	788 – 795	329
14. ԹԷՈԴՈՍԻԱ	813 – 820	332
15. ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ	823 – 830	335
16. ԹԷՈԴՈՐԱ Ա.	830 – 867	343
17. ՀԵԼԻՆԷ	919 – 961	362
18. ԹԷՈԴՈՐԱ Բ.	971 – 976	366
19. ԹԷՈԴՈՐԱ Գ.	1042 – 1056	368
20. ՌԻԹԱ	1296 – 1333	385

ՄՄ Հայագիտական գրադարան

MAL024428